

ДОРОСЛА
СЕРІЯ

ФРАНЦ КАФКА

оповідання, **романи**
листи, щоденники

ЛІСА-СІСЛА-МІРА

ΦΡΑΝЦ ΚΑΦΚΑ
μ β ο ρ ι

FRANZ
KAFKA

WERKE

З німецької переклали:

Євген Попович

Олекса Логвиненко

Петро Тарашук

Ф Р А Н Ц
КАФКА

Т В О Р И

оповідання,
романи,
листи,
щоденники

АСЕНС-ЛІТЕРА

ББК 84.4 АВТ
К 30

«Доросла серія»

Франц Кафка
ТВОРИ: Оповідання, романи,
листи, щоденники

З німецької переклали
Є. Попович, О. Логвиненко, П. Таращук
Обкладинка: Женько Мусієнко
Редактор серії: Іван Малкович

Die Vorbereitung dieser Ausgabe wurde vom Europäischen
Übersetzer-Kollegium Straelen (Deutschland) unterstützt.

Видання українською мовою:
«А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», 2012

Право на видання цієї книжки
українською мовою належить «Видавництву
Івана Малковича «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА»:

Свідоцтво: серія ДК, № 759 від 2.01.2002
Адреса: 01004, Київ, вул. Басейна, 1/2
E-mail: ivan@ababa.kiev.ua
Поліграфія: ВАТ ХКФ «Глобус». Зам. № 2-0087

ISBN 978-617-585-008-4

www.ababahalamaha.com.ua

«Лімература — це я сам...»

Двадцять століття породило небагато художників, шанованих сьогодні так, як і Франц Кафка. Одна з причин полягає в його абсолютній чесності, у безкомпромісності, в цілковитій відсутності пози. Письменників робить великими не тільки літературний талант, а й здатність відчувати життя. Важливо не лише відгадати його таємниці, а саме його відчувати, бо знання небагато варте, якщо ним володіє той, хто стоїть іззовні. Кафка ж завжди перебував усередині: був заглиблений у свій світ і вбирив у себе всю його тяжкість.

Можуть заперечити, що кафківський художній світ дрібний, тривіальний, безподієвий, жажний своєю агресивною абсурдністю, смішний своєю трагічною пародійністю. Але хіба немає в ньому схожості з тим світом, який усіх нас оточує? Із світу людей він перетворився на світ математичних чисел, де смерть — повсякденність, а убивство — професія, де загибель роду людського набула наукової перспективи і кінцеві світу перешкоджає лише власне його знаряддя — надлишок термоядерних бомб, де прогрес супроводжується екологічними бідами, здатними знищити й сам прогрес.

Зрозуміло, кафківський світ не копія цього, не «натуральний» з нього зіпкок. Кафківський світ — ідея реального світу, його інакомовлення, його метафора. Тут напрошується порівняння з геометрією Лобачевського, яка в усьому аналогічна евклідовій, за винятком того, що криволінійна. І якщо математичний світ Лобачевського розширює уявлення про природу простору, то художній світ Кафки робить те саме з природою людських відносин, що склалися у двадцятому столітті, незвичайному якраз своєю «усередненістю», яка вже нікого не дивує...

* * *

Можливо, не було на світі письменника, у творчості якого власне життя й власна доля відігравали б таку вирішальну роль, як у Кафки. І не тому, що він чогось такого прагнув (навпаки, це завдавало йому тільки страждань), а тому, що так склалося. Та він і не розумів, напевне, до кінця всієї вагомості, всієї показовості своєї долі, її начебто навпаки вивернутої «взірцевості». Але він це відчував, і тому з такою невсипущою увагою, з такою невтоленною цікавістю, з такою непідробною тривогою вдивлявся, вслухався і вживався в себе, в усі свої дивовижно банальні й до банального дивовижні обставини.

Кафка — письменник, створений своєю біографією. Якби він не мав такої біографії, то її слід було б вигадати. Адже «вибудував» для себе життя Гемінгвей — вигадував його і, вигадуючи, реалізовував: боксував, половав, ходив по морях, воював. Кафка, проте, ніколи не грав жодних ролей: важко знайти людину аж таку нехитру, людину, за всієї своєї непослідовності таку послідовну. Але на відміну від Гемінгвея в житті Кафки нема й на дрібку авантюрності: життя його належить до таких, які прийнято іменувати «міщанськими». Проте його життя таке лише назовні, всередині ж воно сповнене «пригод душі», це життя раз у раз вибухало трагедіями, що не поступаються тим, які свого часу стрясали царствений рід Атридів.

Франц Кафка народився 3 липня 1883 року в Празі. Його батько, комерсант середнього достатку, мав галантерейну крамницю, якийсь час родині належала й невелика фабрика. Герман Кафка, син сільського різника, здобув усе це сам, наполегливо долаючи злигодні. Його дружина Юлія походила з роду Льови, забезпеченішого й освіченішого, у ньому траплялися рабини, а один з братів матері Франца навіть був директором залізниць у Мадриді.

Франц закінчив німецьку гімназію та правничий факультет Празького університету. Відбувши стажування в окружному суді, він почав служити в страховому товаристві. Але вже через рік перейшов у напівдержавну організацію, яка страхувала виробничі травми. Нове місце служби виявилось й останнім: Кафка прослужив тут чотирнадцять років і 1922 року вийшов по хворобі на пенсію. Жити йому лишилося менше двох років, їх він провів частково в Берліні, частково в санаторіях і лікарнях. Помер 3 червня 1924 року в курортному містечку Кірлінг під Віднем. Похований у Празі.

Таким є, сказати б, офіційний *curriculum vitae*, що окреслює, однак, лише поверхневий шар життя Кафки. Все інше й головне звершувалося в глибині, навіть ніби десь збоку. У «Листі до батька» (1919) — у цій відчайдушній спробі порозумітися — син сказав, що прагнув «знайти професію, яка, не надто вражаючи моє марнолюбство, давала б мені змогу легко виявляти... байдужість і далі. Отже, сама собою напрошувалась юриспруденція». Іншими словами, йому придалась би лише така служба, котра не дуже заважала б літературним заняттям. Адже вони, й тільки вони, визначали, спрямовували все його життя, були його альфою й омегою, чимось більшим, ніж мета чи навіть місія. Він писав 1914 року Феліції Бауер: «У мене немає інтересу до літератури, література — це я сам, це моя плоть і кров, і бути іншим я не можу».

Його письменництво почалося на зламі століть (перший з рукописів, що зберігся, «Опис однієї боротьби», датують 1904 роком) і обірвалося смертю: за день до неї він ще виправляв верстку «Голодомайстра». Були, проте, й перерви: найтриваліша — між 1917 і 1920 роками. Але зумовлювалися вони тільки цілковитою фізичною нездатністю взяти до рук перо. Коли ж міг, Кафка працював з рідкісною, незламною затятістю.

Служба влаштувала його ще й тим, що тривала тільки до обіду. Повернувшись додому, він кілька годин спав (точніше, намагався спати, бо страждав на безсоння й хворобливо реагував на найменший шерех); коли ж дім стишувався, сідав до письмового столу й, долаючи головний біль, нудоту, задуху, списував папір ціліснічними ночами. Кафку можна було б вважати графоманом, якби з-під його пера не виходила найдосконаліша проза і якби він сам нею не був так незадоволений. Про свої твори він висловлювався здебільшого нищівно: «Я ціную лише хвилини, коли вони писалися», — повідомляв він Макса Брода, відомого літератора й, мабуть, найближчого свого приятеля.

Кафка писав про себе й для себе. Але чи спроможна така «езотерична» творчість пробудити бодай найменший інтерес в інших людей? Колись це питання ставилося багатьма. Австрійський письменник Франц Верфель, хоча й приятелював з Кафкою, однак твердив: «За межами Тетчен-Боденбаха Кафку вже ніхто не зможе зрозуміти», — тобто надто він вузький, локальний. Верфель пророком не став...

«Кафка не любив теорій, — свідчив Брод. — Він говорив образами, тому що мислив образами. Образна мова була для нього найприроднішою. Навіть у так званому щоденному спілкуванні». Бачимо це в листах Кафки й, зокрема, в щоденниках: «Ще раз я на всю силу легень гукнув у світ. Потім мені запхнули в рота кляп, начепили кайдани на руки й ноги, зав'язали хусткою очі. Кілька разів мене протягли взад-уперед, посадили й знову покляли... дали трохи спокій, а потім стали глибоко встромляти в мене щось гостре...» — це запис від 3 серпня 1917 року. Ясна річ, з Кафкою нічого подібного ніколи не траплялося. Перед нами — чиста метафора його душевного стану. Але духовне заміщено чуттєвим, дотиковим, предметним. «Особливий метод міркувати, — читаємо в щоденнику від 21 липня 1913 року. — Це коли все пронизують почуття. Все, навіть найнепевніше, сприймається як почуття». Це і є його метод, що втілюється в щоденниках, листах, усних висловлюваннях.

Романна плоть, звичайно, завжди складніша, багатозначніша, їй більше притаманна невизначеність. Тим-то мала проза Кафки, мабуть, показовіша: її метафорику легше розпізнати. Мало не кожне його оповідання (тим

більше малий фрагмент) — це метафора, яка персоніфікує внутрішнє життя предмета: і зелений безногий дракон, що заповзає в кімнату, і меч, що стримить у спині людини, котра налаштувалась на прогулянку, і бар'єр театральної ложі, що виявився довготелесим худючим чоловіком... Це — як сон, де все також незрозуміле, алогічне й водночас — незаперечне, безсумнівне, начебто само собою зрозуміле.

Кафка рідко бував категоричним. Але видавництву «Курт Вольф», коли воно випускало у світ «Перевтілення», письменник поставив категоричну вимогу: щоб серед ілюстрацій до книжки не було зображення Замзи у вигляді багатоніжки. І вимога ця надійніше за всі інші докази свідчить, що багатоніжка — метафора, й саме тому її не можна малювати. Адже це — образ невиправного людського відчуження. І невиправність опредмечується лише тим, що людина, перевтілена на щось нелюдське, полишена у своєму попередньому середовищі. Вона вже й багатоніжка, але ще людина. Виникає трагікомічна «перевернутість» відносин Замзи зі службою та родиною. Однак тільки це й вписує «нового» Замзу в структуру «звичайного» оповідання, перешкоджає його зісковзуванню в ходячу алегорію, нарешті, надає всьому, що тут відбувається, дивовижної послідовності. Адже навіть коли не повірити в можливість такого перевтілення, а лише прийняти його як «умову гри», і ти вже змушений будеш погодитися з тим, що коли б людина стала багатоніжкою, то все відбувалося б так, як в оповіданні, і що це зовсім не гра, а сама дійсність, химерно зміщена.

Тут усе зміщується за тими ж приблизно законами, що й уві сні. Що надає нашим снам фантастичності? Як правило, не так ірреальність того, що відбувається, як неузгодженість між його окремими компонентами, їхня непоєднаність. Це по-перше. А по-друге — незрозумілість, неясність подій, і цим зумовлена їхня несподіваність. Що, проте, аж ніяк не перешкоджає сприймати їх за безперечну даність. Ті ж ознаки притаманні й кафківській прозі.

Як особистість Кафка був незбутньо нещасливим, але як письменникові йому «пощастило»: можна навіть сказати, що йому «щастило» тим більше, чим тісніше налягали на нього нещастя.

Кафка, що вмів дивуватися, зіткнувся з дійсністю дивовижною, при всій своїй буденності — навіть фантастичною. То була занепадаюча на його очах Австро-Угорська монархія — свого роду кунсткамера, де збереглися всі соціальні раритети минулого, зібралися всі болячки і деформації людської історії. Але й цього замало: доля підготувала йому, такому, який він був, спеціальну роль вигнанця, коли зробила євреєм, оселила

у Празі, та ще й в родині галантерейника, який вибився в люди. «Як єврей, — писав один з його німецьких біографів, — він не був своїм у християнському світі. Як індивідуальний єврей — бо ж таким Кафка був на початку — він не був своїм і серед євреїв. Як людина, що говорила по-німецькому, він не був своїм серед чехів. Як єврей, що говорив по-німецькому, він не був своїм серед німців. Як богемець він не був цілком австрійцем. Як службовець при страхуванні робітників він не належав до буржуазії. Та й на службі він не був увесь, бо відчував себе письменником. Та й письменником він не був, бо віддавав усі сили сім'ї. Але «я живу у своїй сім'ї більш чужим, ніж найчужіший» (остання фраза запозичена автором з листа Кафки до батька Феліції).

Справді, Кафка і в родині був майже таким же чужим, як і в місті, країні, добі. Мав трьох сестер, та тільки наймолодша Отла його любила, але, як і всі, не розуміла. Та й ніхто його не розумів, навіть мати, хоча й по-своєму любила сина. Найскладніше й найбезнадійніше склалися взаємини Франца з батьком. Та обставина, що Герман Кафка самотужки, без чиєї б то не було допомоги, вибився в люди, до краю зіпсувала йому характер; упертий, самозакоханий, нетерпимий, властолюбний, він постійно похвалювався своїми життєвими успіхами й дорікав дітям, що вони не зазнали злигоднів, зростали на всьому готовому. Синові призначив стати продовжувачем свого діла й ніяк не міг утямити, що син — інакший, що інтереси, вірування, цілі в нього інші. Батько тиснув, син, як тільки міг, чинив опір. Оскільки ж належали вони до різних вагових категорій («Я — худий, кволий, вузькогрудий, — писав Кафка-молодший у листі, якого мати так і не передала батькові, — ти — міцний, високий, широкоплечий»), тиск батька скалічив сина. «...Я втратив віру в себе, зате нажив безмежне відчуття провини», — сумно констатував він у тому ж листі. І повідомляв Феліцію: «Я й батько ненавидимо один одного...» Але то була особлива ненависть, яка межувала з поклонінням: «Якби світ складався лише з тебе і з мене, — а уявити таке мені було дуже легко, — то його чистота закінчувалася б на тобі, а з мене, відповідно до твоєї поради, починався б цей бруд...» Батько дя сина — з тих «вищих інстанцій», з якими кожен приречений рахуватися, незалежно від того, дані вони йому на благо чи на погибель. І звідси ніби самі собою простягаються нитки до всієї чиновної ієрархії з роману «Процес»...

Жінок у житті Кафки було зовсім небагато, легко на пальцях порахувати: три-чотири випадкові зв'язки, вже згадувана Феліція Бауер, Грета Блох, Юлія Вохричек, Мілена Єсенська й, нарешті, Дора Діамант (або Діамант) — супутниця останніх місяців Кафкового життя. З кожною

(за винятком лише Грети) Кафка мав намір взяти шлюб (з Феліцією навіть двічі), і якщо з Дорою до заручин не дійшло, то тільки тому, що її батько, правовірний східноєвропейський єврей, звернувся за порадою до рабина, а той без вагань прорік: «Ні!» Судячи з усього, Кафка був натурою пристрасною, і — як свідчить Макс Брод — «жінки завжди до нього горнулися». А проте в його щоденнику є такий запис: «Коїтус — як покарання за щастя бути разом. Жити по змозі аскетично, аскетичніше, ніж неодружений, — це єдина можливість для мене зносити шлюб». Хіба з цього не випливає, що шлюб (а відтак і жінка) для Кафки щось зовсім інакше, ніж для інших людей, — не тільки щось більше, а й взагалі таке, що тяжіє до «ідеальних», ледь не релігійних сфер, щось на зразок неухильної для виконання обітничі. Він писав батькові: «Одружитися, створити сім'ю, прийняти всіх дітей, яким даси життя, зберегти їх у цьому непевному світі і навіть ще трохи й провести їх у ньому, — це, на моє переконання, найбільше, чого може досягти людина». Але в «Листі до батька» звучить і таке: «Я зовсім не передбачав, чи можливий шлюб і що він означатиме для мене; це найбільше жахіття мого життя зринуло на мене майже зовсім несподівано».

Слід гадати, спочатку ним рухало бажання емансипуватися від батька, позбутись його влади, стати незалежним. Але — так уже Кафка був влаштований — на це трохи прагматичне бажання одразу наклалися й прагнення «ідеальні», «релігійні». Й тоді сталося непередбачуване: обов'язок людський (або краще сказати «гуманістичний»?) зіткнувся з обов'язком письменницьким. Суміститися одне з одним рішуче не бажало.

Суперечність між творчістю й службою — ось ще одна невіршена проблема, буцімто навмисне Кафкою вигадана, так вона ускладнювала йому життя.

Здавалося б, усе ясно: він обрав професію і знайшов місце роботи, яке його мінімально обтяжувало, бо письменник, «якщо хоче уникнути божевілля, взагалі не має права віддалятися од письмового столу». І коли батько вимагав його участі в справах родинної фабрики, це кидало Кафку в такий розпач, що йому спадало на думку самогубство.

Але ясності нема: щоденна шестигодинна служба — перешкода незрівнянно більша, ніж періодичні відвідини фабрики. Тим не менше Кафка одного разу заперечив Феліції, що навряд чи коли зможе залишити службу. Зрозуміло, служба давала йому деяку — принаймні фінансову — незалежність од батька. Але цим ніяк не пояснюється, чому, тяжко занедужавши, Кафка погодився на відпустку з половинним окладом, але на пенсію, що забезпечила б його не гірше, виходити не хотів. Очевидно, ще щось утримувало його в конторі.

Чотирнадцятого грудня 1911 року в щоденнику промайнула думка, що йому не хотілося б «вивільнити весь свій час для літератури». Річ у тім, що Кафка не бажав стати письменником професійним. Як митцю це йому б нічого не дало («...навіть коли я не пишу, то залишаюсь письменником», — зізнався він якось Бродові), але це могло позбавити права власності на те, що виходило з-під його пера. Він прагнув володіти своїми творіннями неподільно: адже писав він тільки про себе й для себе! І не покинув служби, можливо, тому, що не тільки «складався з літератури», а був також прив'язаний і до життя ...

Якщо навіть вважати, що логіка, за якою Кафка, кленучи службу, її не кидав, більш-менш з'ясована, то цього ніяк не скажеш про його ставлення до власної творчості. З одного боку, творчість для нього — все, а з другого — ніщо. Кафка-письменник до себе був нещадний, що підтверджують не тільки його останньою волею спалити після смерті всі рукописи, а й, власне, усім його творчим життям. Три незавершені романи Кафки стали приступні читачам уже після його смерті: «Процес» — в 1925 році, «Замок» — в 1926-му, «Америка» — в 1927-му. Нині спадщина письменника (здається, вже повністю зібрана) становить десять грубих томів: окрім романів, новел, притч, афоризмів, начерків, сюди входять «Щоденники» 1910—1923, «Листи 1902—1924», «Листи до Мілени» (їхній адресат — подруга Кафки, чеський літератор і перекладачка М. Єсенська), «Листи до Феліції» (їх основні адресати — наречена Кафки Ф. Бауер та її приятелька Грета Блох), «Листи до Отли та родини» (адресати — улюблена сестра й батьки). Те, що сам автор вважав за можливе оприлюднити, становить чи не шосту частину його спадщини. Він передав видавцям (та й то здебільшого неохоче, під тиском) лише сорок одне оповідання та уривки. Є серед них речі більші — такі, як «Перевтілення», «У виправній колонії», але є й зовсім крихітні на кшталт «Нового адвоката» чи «Імператорського послання». По-своєму можна з них чудова. Але вони не принесли б автору тієї слави, на яку він заслуговує і яку, врешті-решт, здобув, бо справжній Кафка — це він увесь, з його незавершеними (а можливо, й незавершуваними) романами, з його щоденниками й листами, з усіма розхристаними фрагментами. Тільки таким його можна хоч якось осягти і оцінити. Адже його творчість — не що інше, як колосальний, відчайдушний і геніальний фрагмент, сколок із фрагментарного буття людства. Відмовляючись друкуватися, Кафка, безперечно, себе обділяв... Проте і в цьому можна побачити все той же страх перед професіоналізацією: передаючи рукописи до друку, він не тільки ніби втрачав на них право, а й у буквальному розумінні «випускав у світ», чим прирікав на самотійне, від нього вже не залежне, існування.

Важче зрозуміти його там, де він починає взагалі заперечувати себе як митця. Жоден справжній письменник не буває своїми творами цілковито задоволений: милуватися собою — привілей графоманів або людей не вельми розумних, хоч і не позбавлених здібностей (що незрідка серед літераторів трапляється). Але в Кафки самозаперечення переходило всі межі. Здавалося б, у такому разі належало покинути письменництво. Але він не кидав, не міг кинути — писав і постійно ганив написане. Про «Перевтілення» сказав Феліції, що це «мерзенне оповідання», а відсилаючи Бродові в грудні 1917 року деякі свої манускрипти, додав: «Роман я не надсилаю. Навіщо ворушити старе? Тільки тому, що я його досі не спалив?»

А водночас ота всіяко ним паплюжена творчість ні для кого не мала такого колосального значення, як для нього самого. «Усе, що не належить до літератури, наводить на мене нудьгу, викликає ненависть...» Коли подібна антиномія може бути взагалі якось пояснена, то лише тим, що Кафка-художник ставив до себе явно завищені, нездійсненні, можна б сказати, надлюдські вимоги: «... щасливий я був би тільки тоді, коли зміг би привести світ до чистоти, правди, непохитності». Недосконалість світопорядку він хотів протиставити бездоганність своєї творчості. Навряд чи він сподівався в такий спосіб виправити світ — швидше тільки довести (й не світові, а собі самому), що довершеність усе ж таки можлива. Отож у нього, зрештою, була не так естетична, як етична мета, а це означало, за його поняттям, — недосяжна. Тому я й сказав, що він ставив до себе вимоги надлюдські. Талант менший був би цим, можливо, зруйнований. Кафка заплатив прокляттям довічної невдоволеності собою. А щодо мистецтва слова, то під дією високого тиску й високих температур воно лише виграло, перетворившись на незнищенний діамант.

* * *

«...Поza сумнівом, — так починає свою промову перед слідчим герой роману «Процес» Йозеф К., — за всім судочинством, тобто в моєму випадку за цим арештом і за сьогоднішнім розглядом, стоїть величезна організація. Організація, яка має напихати не тільки продажних стражів, нетямущих інспекторів і слідчих, яким притаманна в кращому разі похвальна скромність, — до неї входять також і судді високого й найвищого рангу з незліченим, неминучим у таких випадках штатом служників, писарів, жандармів та інших помічників, а може бути, навіть і катів, — я цього слова не боюсь. А в чому сенс цієї величезної організації, панове? Щоб арештовувати невинних людей й затівати супроти них без-

глуздий і переважно — як, наприклад, у моєму випадку — безрезультатний процес».

Навряд чи хто, прочитавши ці рядки, засумнівається в тому, що перед ним твір гострої соціально-критичної спрямованості. Але, взятий у цілому, цей роман не зміцнить такого враження, а швидше його похитне. Чому суд, що веде справу Йозефа К., такий таємничо неофіційний? Чому він, такий всесильний, тулиться на горищах старих будинків, у тісняві й задусі, поряд із розвішаною білизною? Проте й це можна ще якось пояснити загальною інакомовністю твору.

Але як бути з тими його епізодами, місцем дії яких є пансіон пані Грубах? Ясна річ, там Йозеф К. мешкав, саме там уранці був захоплений раптовим арештом, позбавлений сніданку, допитаний у кімнаті відсутньої сусідки, фройляйн Бюрстнер, і ніби відпущений на свободу. Але й після цього пансіон та його пожилці, фройляйн Бюрстнер і фройляйн Монтаг, відіграватимуть непропорційно велику роль у долі Йозефа К. Особливо фройляйн Бюрстнер: вона несподівано з'являється й у фіналі. Кати (як і всі тут, неофіційні) ведуть Йозефа К. через вечірнє місто до занедбаної каменярні, щоби там зарізати. Раптом він помічає фройляйн Бюрстнер або дівчину, схожу на неї. Кати «дали йому можливість скерувати їхні кроки, і він скерував їх у той же бік, куди йшла перед ним фройляйн Бюрстнер, але не тому, що хотів її наздогнати, не тому, що хотів бачити її якомога довше, а лише для того, щоб не забути те провіщення, яке він у ній побачив».

Ясно, що фройляйн Бюрстнер в цьому романі не з хористок — у неї сольна партія. Але яка? Відповідь слід шукати в особистому житті автора. Дванадцятого липня 1914 року Кафка розірвав заручини з Феліцією Бауер, а в першій половині серпня засів за «Процес». Збіг не випадковий: роман — це продукт розриву з Феліцією, його літературне перетлумачення. Сам образ суду нав'язаний тим, що відбувалося 12 липня в Берліні. В готелі «Асканішер Гоф» зібралися наречений, наречена, їхні родичі й друзі. Й запис у щоденнику від 23 липня, який відтворює події того дня, починається словами: «Судилище в готелі». Фройляйн Бюрстнер — і є Феліція Бауер (невипадково її в рукописі роману, як правило, позначають ініціали Ф.Б.), фройляйн Монтаг — її подруга Грета Блох, яка активно звинувачувала Кафку на тому судилищі, але й сама перебувала з ним у близьких стосунках (вона згодом твердила, що народила від нього дитину).

У своїй книжці «Другий процес. Листи Кафки до Феліції» Еліас Канетті (також письменник, а ще й лауреат Нобелівської премії) поклав собі за мету показати, як функціонувала кафкіанська метода «принаджування»

всесвіту до власного письмового столу. Думка Канетті полягала в тому, що роман, коли поглянути на нього крізь призму приватного життя автора, нічого в собі не містить, окрім сумнінного звіту про хворобливі стосунки між ним і його нареченою Феліцією Бауер: «Дві вирішальні події в житті Кафки, які він, як це йому взагалі було властиво, хотів би вважати за суто особисті, розігрувалися в обстановці нестерпної гласності: офіційні заручини на квартирі сімейства Бауер 1 червня і шість тижнів потому, 12 липня 1914 року, «судовий процес» у берлінському готелі «Асканішер Гоф», який завершився розривом. Легко показати, що емоційний зміст обох подій увійшов у «Процес», робота над яким почалася вже у серпні. Заручини в першому розділі перевтілювалися в арешт, а «суд» обернувся страотою в останньому».

Отже, матеріал болісно-інтимний, що, за уявленням Кафки-людини, мав би бути старанно прихований, а згідно з його заповітом — навіть спалений, дав, тим не менш, життя одному з найзначніших екзистенційних романів ХХ століття. І це так дивовижно почате життя виявилось настільки химерним, що «Процес» почали перетлумачувати як щось соціальне, майже політичне.

Дія в романі розгортається у Празі, хоча місто й не назване. Там у справі Йозефа К., прокуриса великого банку, веде слідство якийсь неофіційний, але всесильний суд: його установи розміщені на горищах усіх будинків. Герою, який не знає за собою ніяких гріхів, здається, що варто лише зробити вигляд, наче нічого не сталося, і все само собою уладнається, неясна загроза розвіється. Адаже каже йому священник, з котрим він стрівся в соборі ніби цілком випадково: «Суду нічого від тебе не потрібно. Суд приймає тебе, коли ти приходиш, і відпускає, коли ти йдеш». Проте з часом тихий плин процесу дедалі більше затягує Йозефа К. І саме тому, що розслідування ведеться у глибокій потаємності, що все неясно, непевно, хистко, наче й зовсім нереально, ґрунтується на чутках, на припущеннях. Герой не ховається від долі, він кидає їй виклик і, борючись з нею, дедалі більше заплутується в павутинні процесу. В його опорі є чимало трагічної гідності: якомусь комерсанту Блоку, що плазує перед адвокатами і судовцями, вдається розтягти розгляд своєї справи аж на п'ять років, а в Йозефа К. страшний кінець настає швидко, бо він по-своєму відмовляється прийняти несправедливий закон. На Заході часом схильні зводити проблематику цього роману до суду людини над собою. Але кафківський текст, здається, не дає для цього вагомих підстав.

Суд, так схарактеризований, — дещо цілком об'єктивне; це водночас і та ворожа соціальна система, в якій існував Кафка, світ, який автор

добре знає, з яким болюче зрісся і який міфізується за рахунок такого зрощення. Позначається це й на героєві. Йозеф К. — плоть від плоті системи, що породила цей жахливий суд. З одного боку, він «просто людина», переслідувана, гнана, а з другого — високого рангу бюрократ, захищений затулком секретарів від усіх несподіванок і випадковостей (арешт відбувся вранці, у пансіоні, і застав героя зненацька). Іншими словами, Йозеф К. — частина ворожого йому самому буття, і це робить його «нечистим» у власних очах, викликає щоразу більше почуття вини. Через те він не може уникнути суду, хоча суд його не затримує.

Слід гадати, суд у Кафки — це і зовнішній світ, де навіть угадуються риси новітнього тоталітаризму, і вища справедливість, індивідуальний закон, що його кожен створює для себе. Завдяки кафківському феномену зрощення друге значення поступово ніби бере гору. Йозеф К. починає не стільки оглядатися, скільки вдивлятися в себе. Тому все, що його оточує, таке туманне, розпливчате, химерне, метафорично-фантастичне, безпросвітне. Адже і в собі він бачить лише те, що робить його співпричетним до «всезагального злочинства», страхіливої і безглуздої організації буття. І навіть як особистості йому не лишається нічого, крім стоїцизму відчаю. «Завжди мені хотілося хапати життя у двадцять рук, — думає він, — але далеко не завжди з похвального метою. І це було неправильно. Невже і зараз я покажу, що навіть процес, який тривав цілий рік, нічого мене не навчив? Невже я так і піду тупим і упертим? Невже про мене потім скажуть, що на початку процесу я бажав його закінчити, а тепер, у кінці, — розпочати спочатку? Ні, я не хочу, щоб так казали!» І Йозеф К. покірливо дозволяє двом схожим на відставних акторів суб'єктам законоти себе в нічній каменярні.

Фінал «Процесу», а також сюжети новел «У виправній колонії» та «Братовбивство» — ось і все (або майже все), що Кафка сказав на тему звірств і кровопролиття. Чи не правда, надзвичайно мало для митця, що жив у катастрофічну епоху «світових воєн і пролетарських революцій», та ще й налаштованого на песимістичну хвилю. Більше того, в цьому дивовижному кафкіанському світі мов би взагалі немає примусу. Йозефа К. заарештовано й тут же відпущено на волю, проти нього провадиться процес, але йому не забороняється виконувати свою роботу в банку, навіть на допити його викликають по неділях, щоб не заважати службі. Ніби то процес, так би мовити, «факультативний».

І дивовижний цей кафкіанський світ насамперед тим, що в ньому всі невірники, хоча, як уже мовилося, ніхто нікого не приневолює. В усякому разі, відкрито: Йозеф К., здається, міг би процес ігнорувати, але

поступово все так складається, що «думка про процес вже не полишала його». Тут присутня ота невідступна логіка абсурду, з тенет якої не виплутатися. Тут усім погано: Йозеф К. в банку має кабінет куди зручніший, ніж його слідчий, але Йозеф К. перебуває під слідством; звинувачуваням нічим дихати у канцеляріях на горищі, а в судовців, навпаки, голова паморочиться від свіжого повітря.

Після Другої світової війни, коли фашизм був ще кривавою раною, а сталінізм — живою реальністю, багато хто зіставляв нового літературного кумира — Кафку — з фашизмом або зі сталінізмом. У розумінні *pro* («за»), як німецький літературознавець Г. Андерс, але ще частіше в розумінні *contra* («проти»). Останні ближчі до правди, але доконче її всю не охоплюють. Кажу це не в докір Кафці. Навпаки: фашизм згинув, згинув і більшовизм, а явище, котре провівистив Кафка, не просто живе, а й ознак занепаду не виявляє — лише повсякчас змінює обличчя. Адаже притаманне воно й нашій новій цивілізації в цілому, становить її універсальну прикмету, бо до певної міри є байдужим до специфіки суспільних систем. От тільки не знаю, як назвати цю описану Кафкою модель. Більше за інші підійшло б слово «тоталітаризм», якщо тільки взяти його в значенні розширювальному.

Кафка глибоко заглянув у природу зіткнень між індивідом і такою, «тоталітарною», владою, а відтак і осягнув їхню новітню особливість. Більш того, йому відкрилося, що алогізм закладено у фундамент будь-якої влади, що він у тому чи іншому вигляді притаманний усім суспільним системам. Відчуження особистості — їх неминучий побічний продукт, який вона, однак, «утилізує», з успіхом використовуючи як інструмент насильства. Живучи в Австро-Угорщині, спостерігаючи її розпад, Кафка зрозумів механізм анонімного, всюдисущого, але майже невловного насильства і — що, мабуть, не менш важливо — сам виявився чимось на зразок його піддослідного кроля. Ось це й зробило його великим експертом не лише з питань влади, а й з питань відчуження.

На зламі століть кожен австрійський письменник був оточений ідеєю держави, ніби замковою стіною. Куди б він не йшов, наштовхувався на неї — на свою дивну імперію, яка то вимагала собі якогось «давньоримського» служіння, захисту, то напрошувалася на огуду, посміх чи знизування плечима. Автори з інших країн мали національні проблеми, австрійці — тільки проблеми імперські. Хоч би про що вони писали, бодай поміж рядків проглядала потреба обґрунтувати або право габсбурзького світу на існування, або неминучість його кінця. І зміст підказував форму.

Скажуть, у Кафки вона саме й відірвалася від змісту, набула подоби тих шат XVI століття, в які Дюрер одягав апостолів. Та придивіться уважніше. Музіль зазначив про свою Каканію, що «кожен був там негативно вільним», зазначив ніби між іншим. Однак міркування це засадниче, відтак має право стати ледь не домінантою кафківського романного світу. Кафка не міг запозичити цю думку в Музіля хоча б тому, що твір «Людина без властивостей» тоді ще не був написаний. Просто обидва спостерігали ту ж саму габсбурзьську дійсність.

У ситуації Йозефа К. найбільше впадає в око й водночас є найбільш дивовижним те, що він сам «негативно вільний». Влада примушує його не брутально, без насильства, у м'яких рукавичках, відступаючи, коли він стає непохитним, і утверджуючи себе, коли вдається заскочити його зненацька. Вона бере Йозефа К. собі в союзники, навіть у виконавці наказів, використовує проти нього його облудну й загрозливу свободу, той вакуум, що довкола нього утворюється, ту самотність, яка робить його безпорадним і беззахисним.

Невсипуща, розгалужена, всепроникна діяльність судових інстанцій у «Процесі», діяльність, котра на третину — звичка, на третину — потурання, на третину — хитрість, позбавляє все навкруги смислу і тим дужче нагадує функціонування бюрократичного апарату старої Австро-Угорщини.

Імперія розлазилася по всіх швах, і подовжити її існування «у борг» спроможні були методи, лише їй самій адекватні. Не тільки свідомо охоронні, а й такі, що склалися довільно, спонтанно, всупереч глуздові. У хід ішло все: стареча німець владних структур і їхній колосальний управлінський досвід, традиційний, неповороткий фаталізм і постійно оновлювана поліцейська чіпкість, уроджений консерватизм і набута, вимушена терпимість, свої й чужі помилки, своє й чуже безсилля, навіть корупція, навіть глупота. І виникала видимість рівноваги, ще не досягнутої мудрості, ще не розгаданої передбачливості. Той світ новітнього західного «плюралізму», що за часів Кафки тільки утверджувався і в якому тотально відчужений, «негативно вільний» індивід б'ється «головою об стіну камери без вікон і дверей», якщо й не є прямим продовженням Дунайської монархії, то принаймні співвідноситься з нею. Габсбурзька бюрократія — провісник всезагальної формалізації суспільства XX століття. Тому вона для Кафки, як і для Музіля, — модель, хоча й використовувана, мабуть, таки несвідомо.

Деякі «темні місця» й чимало абсурдів з кафківських романів світлішають, коли поглянути на них під таким кутом зору.

Священик у соборі розповідає Йозефу К. притчу про людину біля Брами Закону. Ось її сюжет. Приходить селянин і просить сторожа пустити його. Однак той говорить, що зараз пройти не можна. І селянин чекає, про всяк випадок наділяючи сторожа дрібними подарунками, а сторож, щоб не кривдити його й не позбавляти надії, хабарі бере. Селянин чекає все життя. І коли надходить час його смерті, він питає, чому, власне, за ці довгі роки ніхто інший не спробував наблизитися до Закону. І сторож відповідає: «Нікому сюди ходу немає, ця брама була призначена для тебе одного. Тепер піду й замкну її». Священик знайомить Йозефа К. із численними тлумаченнями притчі. Йозеф К. і сам пробує вправлятися в цьому місцевті. Ще більше спроб робили інтерпретатори Кафки. Є величезна критична література з цього питання. Не маю наміру додавати до сонму невиразних тлумачень ще одне. Хотілося б лише зазначити, що позиція селянина — це своєрідне уособлення «негативної свободи».

У романі Кафки образ держави ніби зрізаний рамою картини: вершина ієрархічної піраміди лишилася за нею. Великим планом дано другий рівень — той, на якому влада зіштовхується з людиною. Парадоксальні кафківські ситуації зростають на конкретному австрійському ґрунті внаслідок зіткнення з особливостями саме габсбурзької влади, — століттями непорушна, а наприкінці майже непримітна, вона всепроникна у своєму всепридушенні, всепригніченні. Кафка помітив тотальне зрощення офіційного й приватного, тотальне закріпачення індивіда саме через приватну сферу, тобто закріпачення опосередковане, не відверто насильницьке.

Втім, підємо далі. Демократія з терпимістю нині вирости в ціні аж ніяк не внаслідок повсюдного поширення того гуманізму, який володів європейськими умами з часів Відродження і до кінця XIX століття. Ціну на них підняли міркування прагматичні. Атомну бомбу люди створювали, аби її підірвати, вибуху термоядерної бомби злякалися через її надмірну убивчу силу, здатну знищити все живе. Так спочатку думали, але потім виявилось, що термоядерний вибух взагалі не потрібен, що взаємний страх уже більш ніж півстоліття береже людство краще за будь-якого ангела-охоронця. Диявольська зброя, здатна з примхи кожного маньяка відправити світ у пекло, цей самий світ і охороняє! Мабуть, за всю історію людства нікому не наснився сюжет більш абсурдний. Хай не кожному дано зрозуміти, що він заручник безумства, та не відчувати цього він просто не може. І звертається до Кафки, бо Кафка ще й великий експерт з питань абсурду.

З феноменом влади пов'язана і новела «Вирок». Хоча героя звать Георг Бендеман і займається він комерцією, це розповідь про власні трагедії й глухі кути: ворожнеча з батьком, заручини і пов'язані з ними надії

(не випадково автор присвятив «Вирок» Феліції Бауер) і той раптовий, насильницький кінець, який, очевидно, постійно був присутній у підсвідомості Кафки.

Немічний, неначе несподівано здитинілий батько присуджує Георга до смерті, і той, не роздумуючи, кидається з мосту в річку. Він покараний за те, що вирішив одружитися і тим позбавити главу сім'ї патріаршних прав. Але є у батьківського присуду і мотив дещо несподіваний: старий стає на бік синового петербурзького друга, людини непрактичної, в житті і в ділах нещасливої. Саме він втілює тут духовну іпостась Кафки, його письменство. Георг же, навпаки, — ідеал бюргерського сина, той Франц Кафка, про якого мріяв його власний батько. І в цьому повороті, в цьому зламі — увесь Кафка-творець, його нескінченні вагання, вся його в собі невпевненість.

У новелі «Перевтілення» Кафка звертається нібито до інших проблем: перевтіленням комівояжера Замзи в комаху. «Замок» і «Вирок» сповнені подій дивних, але нічого надприродного там не відбувалося. Тут воно з'явилося. Правда, лише як засновок, бо далі все розвивається строго логічно, цілком природно. Якщо пропустити, що Замза міг стати величезною багатоніжкою, то доведеться визнати, що і поводив би він себе відповідно, й інші ставилися б до нього так само.

І все ж новела чимось Кафку мучила. Не маючи сил її позбутися, він повертався до неї в щоденниках, листах, розмовах зі знайомими... «...Тепер так багато пишуть про тварин, — пояснював він молодика на ім'я Густав Яноух, що деякий час ходив за ним слідом і записував його думки. — Це — вияв туги за вільним, природним життям. Але життя, природне для людини, — це життя людське».

Отже, Замза засуджений: перетворившись на комаху, він, мовляв, зрадив батька і сестру, для якої був єдиною опорою. Але чому тоді багатоніжка-Грегор у той доленосний ранок турбувався лише про те, щоб заспокоїти схвильоване сімейство, виправдатися перед паном управителем і встигнути на поїзд? Навпаки, як закінчені егоїсти поводять себе його близькі, особливо батько. Отож, мабуть, не слід відкидати і тлумачення, яке пропонує Х. Мюллер: «Перевтілення відкриває його (Замзи. — Д. З.) потаємні бажання. Він хоче скинути соціальні пута і повертає проти поневолюючої його влади — влади роботодавця і влади батька». За Мюллером виходить, що перевтілення в комаху — не так зрада людського обов'язку, як спроба опору знелюдненню з боку суспільства.

Слід гадати, те, що трапилось із Грегором Замзою, не виключає жодного з цих смислів. Перед нами метафора, широка й багатозначна, що

уможливує різні тлумачення. Серед них і таке: перетворивши слухняного сина і старанного службовця на багатоніжку, проте залишивши його в сімейному колі, Кафка створив виразний образ людського відчуження, трагічної й безвихідної самотності. Для автора між новелами «Вирок», «У виправній колонії» і «Перевтілення» існував якийсь зв'язок, недаремно він об'єднав ці новели в цикл за назвою «Покари».

Свого часу Густав Яноух — такий собі молодий чоловік, син одного з Кафкових колег по роботі, видав книжку під назвою «Розмови з Кафкою» (1951). Існує думка, ніби це — підробка. Мені важко погодитися з цим, і аргумент мій простий: Яноух не був генієм, а в його книжці трапляються спостереження геніальні, — отже, принаймні вони мусять належати Кафці. Є серед них і таке (стосується воно малюнка відомого німецького графіка Георга Гросса): «Товстун у циліндрі сидить у бідняків на шії. Це вірно. Але товстун уособлює капіталізм, і це вже не зовсім вірно. Товстун панує над бідняком у межах певної системи. Але він не є сама система. Він навіть не володар її. Навпаки, товстун так само носить кайдани, які не показано. Зображення неповне. Тим-то воно й невдале. Капіталізм — система залежностей, що йдуть ізсередини назовні, зокола в середину, зверху додолу й знизу вгору. Все залежне, все скуте. Капіталізм — стан світу й душі...»

Як бачимо, Кафка, відсунувши вбік «товстуну в циліндрі», ототожнив капіталізм із сучасною цивілізацією, ба навіть ніби з його постіндустріальною стадією, про яку ще не міг мати уявлення. Що впало йому в вічі? Влада як така не зникає, більше того — зміцнюється («все залежне, все скуте»), зникають, наче в тумані розчиняються, її індивідуальні носії. Настає ера багатоступеневої безвідповідальності. «...Кнопка, на яку натискають, — писав у романі «Людина без властивостей» Роберт Музиль, — завжди біла й гарна, а що там відбувається на другому кінці дроту, стосується інших людей, які на жодну кнопку не тиснули».

Музиль був холодним аналітиком з математичним складом розуму, а Кафка жив у царстві образних інакомовлень. «Керівники існували споконвіку, — читаємо в його оповіданні «Як будувалася Китайська стіна», — і тут ні до чого північні народи, яким примарилося, наче то їхня провина, і ні до чого достойний імператор, який уявив собі, нібито він наказав побудувати стіну». Але й Музиль, і Кафка б'ють в одну точку. І ім'я їй — деперсоналізація влади, а тим самим і розмивання всіх її меж.

Середньовічні правителі вказували підданам, яку кількість поверхів належить мати в будинку, навіть число вікон на поверсі, але в особисте, внутрішнє життя мешканців не втручалися. Принаймні порівняно із воло-

дарями сучасними — тими, яких мав на увазі Орвелл у своїй антиутопії «1984». У часи Кафки диктатури ХХ століття ще не вибували. Але перед його очима стояли диктатори віку минулого, особливо перший з них — Наполеон. Його ім'я подибуємо в листах і щоденниках, а Яноуху він сказав про імператора французів таке: «У кінці будь-якого революційного процесу з'являється який-небудь Наполеон Бонапарт... Чим ширше розливається повінь, тим мілкішою й каламутнішою стає вода. Революція випаровується, і залишається тільки намул нової бюрократії. Кайдани змученого людства зроблено з канцелярського паперу».

За доби панування комуністичної ідеології письменника Кафку тривалий час (хоча був уже знаменитий і уславлений в усьому світі) у нас не друкували і навіть майже не згадували. Саме тому, що вважали художником асоціальним і аполітичним. А в 90-і роки, коли його почав друкувати навіть московський «Політвидав», інтерпретатори здійснили миттєвий «оверштаг» і відповідно до принципів, що вже ввійшли у плоть і кров, оголосили письменника соціальним критиком. У цьому була, на жаль, своя логіка. Адже усіх нас довгими десятиліттями переконували, що вартий визнання лише той письменник, який змальовує не стільки людину, скільки суспільні відносини, схвалюючи «прогресивні» і викриваючи «реакційні». Деякі наші літератори не задовольнилися тим, що оголосили кафківську новелу «У виправний колонії» антифашистською, — вони угледіли у перепохованні колишнього коменданта неначебто пророчий натяк на спочилого в Бозі Сталіна. Кафка ж прагнув — мабуть, неусвідомлено, інтуїтивно-спонтанно — з'єднати між собою найдрібніше й приватне (людську долю) з найбільшим, усеохопним — з Буттям, з Існуванням, їхньою абсурдністю та непозбутністю. Кафківський Наполеон по своєму співвіднесеній з атмосферою «Процесу» й «Замку». І все ж, мовлячи у другому з цих романів про владу канцелярії Кламма не стільки над службою, скільки над спочивальною герою, Кафка мав на думці щось інше — не орвелівське й навіть не «бонапартівське». Найперше проглядає тут Кламмів прототип — чоловік Мілени Єсенської Ернст Полак. Але присмак автобіографічного в даному разі важливий не сам по собі: він задає тон — суто особистий, майже інтимний тон, котрий і на політику дає змогу глянути як на «сферу побуту».

І справді, влада в романі «Замок» поводитьсь так само підкреслено-неофіційно: сільський староста веде бесіду з К. про справи, лежачи в ліжку. Так само, як і чиновник замкової адміністрації, від якого ніби залежить доля герою. Та цього разу засинає сам герой... А все ж таки це — влада. Причому не тільки політична, державна чи навіть церковна, вона —

Франц Кафка. Твори

й новітнє відчуження, і новітній речовизм, і недосконалість будь-якої адміністрації, і невидощість усякого натовпу, і людське користолюбство, і фанатизм, і плазування, і моторошний жах, — одне слово, увесь тягар обставин, що тиснуть на нас, їхня необмежена над нами влада. Ця тотальна влада по-своєму дійсно «тоталітарна».

Допоки ми на нашій шостій частині планети жили під диктатурою, Кафка залишався для нас *terra incognita*. Та, гадаю, ми в ті часи його посправжньому й не зрозуміли б. Для прозріння нам тоді був би потрібніший Орвелл, якого ми, на жаль, також не знали. Кафка міг здатися надто безпристрасним, а його образ світу — знекровленим і тим на наші ГУЛАГи несхожим. Лише сьогодні він має, нарешті, шанс стати цілковито нашим письменником. І, відкриваючи його для себе, нам ще належить пройти шлях од богорівного суспільства, яке завжди має рацію, до окремої людини, яка часто не має рації, але залишається при цьому мірою всіх речей.

Для Кафки людина завжди була мірою всіх речей, і людська недосконалість не відігравала при цьому жодної ролі. Просто Кафка дивився на світ з позиції недосконалої людини, котра становить міру всіх речей. У 1921 році Мілена Єсенська написала про нього Бродові: «Він знає про цей світ у десять тисяч разів більше, ніж всі люди світу». А що коли це слушно? Принаймні роман «Процес» на цю думку наштовхує.

Дмитро Затонський

Оповідання

Перевтілення

I

Одного ранку, прокинувшись від неспокійного сну, Грегор Замза побачив, що він обернувся на страхітливу комаху. Він лежав на твердій, схожій на панцир спині і, коли трохи підводив голову, бачив свій дугастий, рудий, поділений на кільця живіт, на якому ще ледь трималася ковдра, готова щомиті сповзти. Два рядки лапок, таких мізерних супроти звичайних ніг, безпорадно метлялися йому перед очима.

«Що зі мною сталося?» — подумав він. Це був не сон. Він лежав у своїй кімнаті, справжній, тільки трохи замалій людській кімнаті, серед чотирьох добре знайомих стін. Над столом, де було розкладено загорнені кожен окремо зразки сукна — Замза був комівоажером, — висів малюнок, що його він недавно вирізав з ілюстрованого журналу й заправив у гарну позолочену рамку. На малюнку було зображено даму в хутряному капелюшку й хутряному боа. Дама сиділа рівно й виставляла напоказ глядачеві важку хутряну муфту, в якій її руки тонули по самі лікті.

Грегор перевів погляд на вікно, і від того, що погода така погана, — чути було, як тарабанить дощ по блясі на підвіконні, йому стало зовсім сумно. «А що, коли б я ще трохи поспав і забув усі химери», — подумав він. Але про це годі було й згадувати, бо він звик спати на правому боці,

а в теперішньому своєму стані не міг перевернутися. Хоч як він борсався, щоб перекинути своє тіло на правий бік, воно щоразу перекочувалося назад на спину. Він спробував, мабуть, усоте заплющити очі, щоб не бачити, як дригаються його лапки, і перестав аж тоді, коли відчув у боці незнаний ще, легенький, тупий біль.

«О Боже, — подумав він, — який важкий фах я собі вибрав! День у день дорога. І так доводиться хвилюватися набагато більше, ніж на тій самій роботі дома, а тут ще ця жахлива їзда, морока з пересадками, нерегулярна, погана їжа, щораз нові люди, з якими ніколи довше не побудеш, ніколи не заприятлишся. А хай йому чорт!» Грегорові злегка засвербів живіт: він повільно підсунувся вище на подушку, щоб легше було підвести голову, знайшов свербляче місце, вкрите незрозумілими йому білими цятками, і хотів почухатися однією лапкою, проте зразу відсмикнув її, бо по шкірі пішов мороз.

Він знову ліг як лежав. «Отак щодня вставати вдосвіта, то можна зовсім отупіти, — подумав він. — Людині треба висипатися. Інші комівояжери живуть, як жінки в гаремі. Коли я, наприклад, десь перед обідом повертаюся до готелю, щоб переписати укладені угоди, ці панове ще тільки снідають. Хай би я спробував так у свого шефа: миттю вилетів би з роботи. А втім, хтозна, може, мені було б і краще. Якби я не тримався місця через батьків, то давно б кинув його; пішов би просто до шефа й сказав би йому геть усе, що думаю. Він би, мабуть, упав зі своєї конторки! Дивна звичка — розмовляти зі службовцем згори вниз, сидячи на високій конторці. А підійти треба впритул, бо шеф недочуває. Ну, ще не все втрачено: як тільки я зберу грошей, щоб сплатити йому батьків борг — на це треба п'ять або й шість років, — то неодмінно так і зроблю. І буде по всьому. А поки що треба вставати, бо мій поїзд відходить о п'ятій».

І Грегор глянув на будильника, що цокав на скрині. Боже! Було пів на сьому, і стрілка неухильно рухалася далі, навіть перейшла за половину, наближалася вже до сорок п'ятої хвилини. Може, будильник не дзвонив? З ліжка було видно, що він наставлений на четверту, тож неодмінно мав

подзвонити. Так, але ж хіба можна не почути деренчання, від якого аж меблі дрижать? Виходить, що спав він хоч і не дуже спокійно, але, мабуть, міцно. Що ж тепер робити? Наступний іде о сьомій; щоб на нього встигнути, треба стрімголов бігти на станцію, а зразки ж іще не запаковано, і сам він аж ніяк не відчувається бадьорим і моторним. І якби він навіть устиг на поїзд, однаково шеф буде лягтися, бо їхній кур'єр чекав на п'ятигодинний і давно вже повідомив про його прогул. Бо то такий шефів підлабузник, що нізачо не промовчить. А чи не зголоситися хворим? Ні, дуже незручно, та й підозріло, бо Грегор за свою п'ятирічну службу ще ні разу не хворів. Шеф неодмінно привів би лікаря з лікарняної каси, почав би дорікати батькам ледачим сином, не слухав би ніяких заперечень і послався б на лікаря, який узагалі всіх людей вважає за цілком здорових, тільки лінивих. Зрештою, хіба в цьому випадку він не мав би слухності? Справді, Грегор був тільки надто сонний, хоч і пізно встав, а так відчував себе цілком добре і навіть дуже хотів їсти.

Поки він усе це швидко обмірковував, ніяк не зважаючи на устатки з ліжка — будильник саме пробив три чверті на сьому, — у двері в головах у нього обережно постукали.

— Грегоре! — почувся голос: це була мати. — Уже сорок п'ять хвилин на сьому. Хіба ти не будеш їхати?

Легідний материн голос! Та він злякався, коли почув свою відповідь. Це був безумовно його колишній голос, але з домішкою якогось болісного писку, що йшов ніби десь зсередини і що його годі було стримати. Через те слова можна було збагнути тільки першої миті, потім вони зливалися, ставали зовсім незрозумілими. Грегор хотів відповісти докладно і все пояснити, та за таких обставин сказав лише:

— Чую, чую, мамо, я вже встаю.

Мабуть, крізь дерев'яні двері зміна в Грегоровому голосі була непомітна, бо мати заспокоїлася і, човгаючи капцями, відійшла. Але ця коротка розмова звернула увагу всієї сім'ї на те, що Грегор чомусь і досі вдома, тож через хвилину в інші двері постукав уже батько — легенько, проте кулаком.

— Грегоре! Грегоре! — гукнув він. — Що сталося? — І за мить знову низьким голосом: — Грегоре! Грегоре!

А кризь треті двері тихенько покликала сестра:

— Грегоре, тобі погано? Може, тобі щось треба?

— Я вже готовий, — відповів Грегор обом разом, старанно вимовляючи слова і роблячи між ними паузи, щоб батько й сестра нічого не помітили.

Батько повернувся до свого сніданку, а сестра прошепотіла:

— Грегоре, відчини, прошу тебе!

Проте він і гадки не мав відчиняти — навпаки, радів, що за час своїх подорожей набув звичку навіть удома замикати на ніч усі двері.

Він хотів насамперед спокійно встати, одягтися й поспіdatи, а тоді вже обміркувати, що робити далі, бо бачив, що в ліжку нічого путнього не придумає. Грегор згадав, що не раз уже, прокидаючись уранці, відчував якийсь легенький біль, певне, від того, що незручно лежав, та коли вставав, усе миналося, тож він і тепер з нетерпінням чекав, що й сьогоднішні химери поволі минуться. А що зміна голосу — то тільки ознака сильної застуди, фахової хвороби комівояжерів, він нітрохи не сумнівався.

Скинути ковдру було легко: трохи надувся, і вона впала сама. А вже далі пішло важче, надто через те, що він став такий неймовірно широкий. Щоб підвестися, потрібні були руки й ноги, а Грегор мав натомість лиш багато лапок, які безперестанку рухались і з якими він узагалі не міг упоратися. Коли Грегор хотів якусь зігнути, вона випростовувалась, а як нарешті йому таки щастило домогтися свого, інші, полишені самі на себе, тим часом прудко, судомно ворушилися. «Не треба тільки марно вилежуватися», — сказав собі Грегор.

Спочатку він хотів зсадити з ліжка нижню частину свого тіла, але та нижня частина, якої він узагалі ще не бачив і не мав про неї жодного уявлення, виявилася найнерухомішою. Він пробував кілька разів, і все марно, а коли, нарешті, майже розлютившись, з усієї сили закинув низ, то погано розраховав і з розгону вдарився об бильце. Різкий біль показав Грегорові, що якраз нижня частина його тіла тепер і найчутливіша.

Тоді він спробував почати зверху й обережно обернув голову до краю ліжка. Це йому легко далось, і все тіло, хоч

яке було широкє й важкє, повільно посунулось за головою. Та коли голова вже повисла в повітрі, Грегор злякався, що, як і далі так буде сунутись, то врешті впаде і хіба тільки дивом не поранить голови. А саме тепер він нізащо не повинен був знепритомніти; краще вже лишитись у ліжку. І Грегор пересунувся назад.

Однак, відпочиваючи після напруження і безпорадно дивлячись на свої лапки, які метлялися ще швидше й безладніше і які годі було втихомирити, він знову сказав собі, що не можна далі залишатися в постелі, а якщо тільки є хоч найменша надія, найрозумніше буде пожертвувати всім, аби лише вибратися з ліжка. Але водночас він не забував нагадувати собі, що багато краще ще і ще раз усе обміркувати, аніж чинити щось зопалу. У такі хвилини він пильно вдивлявся у вікно, але густий туман, крізь який не видно було навіть протилежного боку вузької вулиці, не додавав надії та бадьорості.

«Уже сьома година, — мовив Грегор, коли будильник знову почав бити, — уже сьома година, а й досі такий туман». І якусь хвилину він лежав спокійно, ніби чекав, що, можливо, цілковита тиша поверне його в реальні, звичні обставини.

Та потім він сказав собі: «До чверті на восьму я мушу обов'язково встати з ліжка. А втім, доти прийде хто-небудь із фірми довідатись, що сталося, фірма ж бо працює з сьомою». І він заходився, розгойдуючись, пересуватися зразу всім тілом на край ліжка. Коли б він таким побитом упав додолу, то голову рвучко підвів би і, мабуть, не забив. Спина ж начебто була тверда, і від падіння на килим їй, певне, нічого не сталося б. От тільки гуркіт почули б за всіма дверима і якщо не злякалися, то принаймні стурбувалися б. Але хай буде що буде.

Коли Грегор уже наполовину перевисав через край ліжка — новий спосіб був йому за іграшки, треба тільки добре розгойдатися, — то враз подумав, як було б усе просто, аби хтось прийшов на поміч. Двох дужих людей — Грегор мав на увазі батька й служницю — цілком вистачило б; вони підхопили б його руками під дугасту спину й обережно допомогли перевернутися. Отоді, певне, і його лапки стали б

у пригоді. То, може, справді покликати когось на допомогу, дарма, що двері замкнені? Подумавши про це, Грегор не втримався від усмішки, хоч як йому було зле.

Він уже так далеко висунувся, що ледве утримував рівновагу і не мав більше часу на роздуми, бо було десять хвилин на восьму, — коли це в снігах подзвонили. «Це хтось із фірми», — мовив Грегор сам до себе і завмер, тільки його лапки затанцювали ще дужче. Хвилину було тихо. «Вони не відчинять», — сказав Грегор, охоплений якоюсь божевільною надією. Та ось служниця, як завжди, твердим кроком рушила до дверей і, звичайно, відчинила їх. З першого ж слова Грегор уже знав, що прийшов сам повірений. І чого тільки Грегор приречений служити в такій фірмі, де найменший прогул викликає найбільшу підозру? Невже всі службовці — поспіль негідники, невже між ними не може бути жодної вірної, відданої людини, що коли й згає вранці кілька годин, то її точить сумління, і що саме зараз нездатна встати з ліжка? Хіба справді не досить прислати якогось учня — коли вже взагалі треба когось прислати, — а обов'язково має прийти повірений, аби показати всій ні в чому не винній сім'ї, що тільки повіреному можна доручати таку підозрілу справу?

Ці думки розхвилювали Грегора, і більше від того, аніж через твердий намір, він щосили рвонувся з ліжка. Упав він не з таким гуркотом, як боявся, — трохи завдяки килимові, а трохи тому, що спина виявилась еластичнішою, аніж Грегор думав. Він глухо гупнув додола і тільки забив голову, бо тримав її не досить обережно. Він покрутив нею і з досади та болю потер об килим.

— Там щось упало, — сказав повірений у кімнаті ліворуч.

Грегор спробував уявити собі, чи не могло б колись і з повіреним статись таке, як сьогодні з ним, і вирішив, що могло б. Та ніби у відповідь на його думки повірений упевнено пройшовся по сусідній кімнаті і зарипів лакованими черевиками.

З кімнати праворуч почувся шепіт сестри, що хотіла попередити Грегора:

— Грегоре, прийшов повірений.

— Я знаю, — тихо озвався Грегор, але сказати так, щоб сестра почула, не зважився.

— Грегоре, — покликав уже й батько з кімнати ліворуч, — прийшов пан повірений і питає, чому ти не поїхав вранішнім поїздом. Ми не знаємо, що йому відповісти. А втім, він хоче сам із тобою поговорити. Тож відчини, будь ласка, двері. Він уже ласкаво пробачить безладдя в кімнаті.

— Доброго ранку, пане Замзо! — перебиваючи батькову мову, приязно гукнув повірений.

— Він хворий, — звернулась до повіреного мати, поки батько говорив біля дверей. — Він хворий, повірте мені, пане. А то б хіба Грегор пропустив поїзд! Він тільки й думає, що про фірму. Я вже аж серджусь, що хлопець увечері нікуди не виходить: ось тепер він був вісім днів у місті і хоч би один раз кудись пішов. Сидить з нами біля столу і читає газету або вивчає розклад поїздів. Ото тільки й розважиться, як заходиться щось вирізувати лобзиком. Оце, наприклад, за два-три вечори вирізав дуже гарні рамці, ви самі здивуєтесь, як глянете на них. Вони висять у його кімнаті, ви їх зразу побачите, як Грегор відчинить. А взагалі я рада, що ви прийшли, пане повірений, бо ми самі ніяк не могли допроситися, щоб він відчинив двері; Грегор такий упертий і, безумовно, хворий, хоч уранці й казав, що ні.

— Зараз я йду, — обачно, спроквола мовив Грегор, але не зрушив з місця, щоб не пропустити жодного слова.

— А я інакше й не можу пояснити собі його прогулу, ласкава пані, — сказав повірений. — Сподіваюсь, що хвороба не важка. З іншого боку, мушу сказати, що нам, комерсантам, — на лихо чи на щастя, як хочете, — дуже часто через завантаженість доводиться просто переходжувати легку недугу.

— То може пан повірений зайти вже до тебе? — нетерпляче спитав батько і знову постукав у двері.

— Ні, — мовив Грегор.

У кімнаті ліворуч запала прикра тиша, в кімнаті праворуч захлипала сестра.

Чом сестра не йде до батьків? Мабуть, вона щойно з постелі і ще не одяглася. А чого вона плаче? Що Грегор не встає і не впускає повіреного, що може втратити місце і що

тоді шеф знову почне дошкуляти батькам своїми вимогами? Але ж поки що цього боятися нічого. Грегор ще тут і навіть у голову не покладає кидати батьків. Зараз він лежить собі на килимі, і нікому, хто знав би про його стан, не спало б на думку вимагати, щоб він упустив повіреного. Тож не виженуть його негайно з роботи за цю маленьку неввічливість, для якої потім легко буде знайти виправдання. Грегорові здавалося, що було б набагато розумніше дати йому тепер спокій, а не докучати плачем та балачками. Проте вони ж ні про що не знають, отже, їм можна вибачити.

— Пане Замзо! — підвищив голос повірений. — Що ж сталося? Ви забарикадувалися у своїй кімнаті, відповідаєте тільки «так» і «ні», завдаєте своїм батькам важкого й непотрібного клопоту і просто обурливо нехтуєте — це тільки між іншим — свої службові обов'язки. Я говорю від імені ваших батьків та вашого шефа і настійно прошу негайно дати мені обґрунтоване пояснення. Я дивуюся, просто-таки дивуюся. Я вважав вас за спокійну, розумну людину, аж раптом ви починаєте виявляти якісь дивні примхи. Шеф якраз сьогодні пояснював ваш прогул тим, що вам недавно доручено інкасувати гроші, — але я майже дав слово честі, що він помиляється. А тепер бачу вашу нерозумну впертість і вже не маю ніякого бажання заступатися за вас. А ваше становище у фірмі далеко не міцне. Я спочатку хотів сказати вам це віч-на-віч, та коли вже згаїв через вас тут стільки часу, не бачу причини таїтися від ваших батьків. Отже, останнім часом ми були дуже незадоволені вашою роботою. Щоправда, зараз не та пора року, щоб мати особливі успіхи, ми це визнаємо; але такої пори, щоб можна було не мати ніяких успіхів, взагалі не існує, пане Замзо, і не повинно існувати.

— Але ж, пане повірений! — крикнув Грегор, не тямлячи себе; він так розхвилювався, що забув про все. — Я зараз устаю, негайно ж! Я залежався, бо мені не зовсім добре, я був знепритомнів. Я й досі в ліжку. Але тепер я вже зовсім бадьорий і саме встаю. Потерпіть одну хвилинку! Не завжди виходить так, як думаєш. Та мені вже полегшало. І звалиться таке на людину! Ще вчора ввечері я був цілком здо-

ровий, хай он батьки скажуть, чи вірніше, вже вчора ввечері я відчував, що зі мною щось негаразд. Певне, й по мені було видно. І чого я тільки не повідомив фірму? Але ж завжди думаєш, що переходиш хворобу. Пане повірений! Згляньтеся на моїх батьків! Для всіх тих докорів, що ви їх оце мені говорили, немає ніяких підстав; та мені про це й не казав ніхто жодного слова. Ви, мабуть, не читали останніх угод, які я прислав. До того ж, ще восьмигодинним поїздом я виїду, кілька годин відпочинку мене зміцнили. Не затримуйтеся тільки, пане повірений; я зараз же з'явлюся сам до фірми, а ви, будьте такі ласкаві, скажіть про це шефові і привітайте його від мене!

І поки Грегор одним духом вимовив це, ледве усвідомлюючи, що каже, він легко, мабуть, тому, що вже навчився в ліжку, підсунувся до скрині і спробував підвестися, спираючись на неї. Він справді хотів відчинити двері, справді хотів показатися батькам і поговорити з повіреним; йому кортіло знати, що скажуть ті, хто тепер так настійно вимагає, аби він вийшов, як побачать його. Якщо вони злякаються, тоді Грегор більше не несе відповідальності і може не турбуватися. Коли ж вони спокійно сприймуть його появу, то й тоді нема чого хвилюватись; він, якщо трохи поспішить, справді встигне на восьмигодинний поїзд. Спочатку Грегор кілька разів спорскував з гладенької скрині, та, врешті, зробивши останнє зусилля, таки підвівся; на біль у нижній частині тіла він зовсім не зважав, хоч його аж пекло. Потім він прихилився до спинки найближчого стільця і міцно вхопився лапками за його край. Тепер він уже опанував себе і замовк, бо дослухався, що скаже повірений.

— Ви теж збагнули тільки одне слово? — спитав повірений батьків. — За дурнів він нас має, чи що?

— О Господи! — вигукнула мати вже крізь сльози. — Він, мабуть, дуже хворий, а ми його мучимо. — І закричала: — Грето! Грето!

— Що, мамо? — озвалась сестра з другого боку. Вони перемовлялися через Грегорову кімнату.

— Мерщій біжи по лікаря! Грегор захворів. Швиденько! Ти чула, що він казав?

— Це якийсь нелюдський голос, — мовив повірений напрочуд тихо супроти матиного крику.

— Анно! Анно! — гукнув до кухні через передпокій батько і плеснув у долоні. — Негайно поклич слюсаря!

І обидві дівчини, зашелестівши сукнями, пробігли передпокоюм — як це сестра так швидко вбралася? — і відчинили сінешні двері. Не чути було, щоб вони зачиняли їх, певне, залишили навстіж, як буває у квартирі, де скоїлось страшне лихо.

Проте Грегор був уже набагато спокійніший. Хоч ніхто не зрозумів його слів, але самому Грегорові вони здавалися виразними, виразнішими, ніж раніше, може, тому, що вухо звикло. Все-таки батьки вже повірили, що з ним не все гаразд, і готові йому допомогти. Грегорові було приємно, що вони так твердо й упевнено давали перші накази. Він відчув себе знову втягненим у коло людей і чекав від лікаря й слюсаря, власне, сприймаючи їх як щось одне, чудових і несподіваних наслідків. Щоб під час вирішальної розмови, яка зараз відбудеться, мати якомога чіткіший голос, Грегор відкашлявся, щоправда, приглушено, бо, мабуть, і його кашель став не схожий на людський — сам він уже не довіряв своїм вухам. Тим часом у сусідній кімнаті запала тиша. Може, батьки з повіреним сидять біля столу і розмовляють пошепки, а може, принишкли біля дверей і слухають.

Грегор повільно підсунувся із стільцем до дверей, тоді пустився своєї підпори, кинувся на двері, вчепився в них — кінчики його лапок були трохи липкі — і, тримаючись прямо, трохи відпочив після напруження. Потім заходився ротом повертати ключ у замку. На жаль, виявилось, що в нього немає зубів, — а чим тоді схопити ключа? — зате щелепи були дуже міцні; і справді, щелепами йому пощастило зрушити ключа з місця. Грегор не зважав на те, що безперечно щось ушкодив собі, бо з рота в нього потекла брунатна рідина, залила ключа й закапала на підлогу.

— Чуєте? — озвався повірений у сусідній кімнаті. — Він повертає ключа.

Грегора це дуже підбадьорило; але ж якби вони всі гукнули йому, а надто батько й мати: «Сміливіше, Грегоре!», якби крикнули: «Крути, дужче крути!» І, уявляючи собі, що

з тієї кімнати напружено стежать за його зусиллям, він без-
тямно вчепився всім, чим тільки міг, у ключа. Ключ повер-
тався, і він повертався разом з ним; то, випроставшись, три-
мав його в роті, то, як було треба, повисав на ньому, то
надавлював його усією вагою свого тіла. Нарешті замок
дзвінко клацнув, і Ґреґор наче прокинувся. Полегшено
зітхнувши, він сказав сам до себе: «От я й обійшовся без
слюсаря», і поклав голову на клямку, щоб відчинити двері.

А що він одчиняв їх таким способом, то двері вже
широко відхилилися, а його самого ще не було видно. Він
мусив спочатку повільно й дуже обережно обернутися нав-
коло ступки дверей, коли не хотів, ледь переступивши
пориґ, упасти на спину. Зробити це Ґреґорові було дуже
важко, тож він навіть не глянув ні на кого, бо не мав коли,
аж раптом почув, як повірений голосно охнув, ніби вітер
прошумів, а тепер уже й побачив, що той — він стояв най-
ближче до дверей — затулив долонею роззявленого рота
і помалу почав відступати, наче його відтягла якась неви-
дима, нездоланна сила. Мати — вона, незважаючи на при-
сутність повіреного, була розпатлана, незачесана ще
з ночі — спершу склала руки і глянула на батька, а тоді сту-
пила два кроки до Ґреґора й опустилася додола посеред
своїх широких спідниць, сховавши обличчя на грудях.
Батько з ворожим виразом обличчя стиснув кулаки, наче
хотів заштовхати Ґреґора назад до кімнати, потім затулив
очі руками й заплакав, аж йому затрусилися могутні груди.

Ґреґор не зайшов до вітальні, а сперся на ту ступку д-
верей, що не відчинялася, — видно було тільки половину його
тіла та схилену набік голову, коли він зазирає до батьків та
повіреного. Тим часом стало набагато видніше; по той бік
вулиці вже чітко вимальовувався довжелезний темно-
сірий будинок — то була лікарня — з ніби прорубаними
одноманітними вікнами по фронтоні; дощ не перестав, але
порідшав і падав тепер великими краплями, які можна було
розгледіти кожну зокрема. Стіл у вітальні був весь застав-
лений посудом, бо для батька сніданок важив набагато
більше, ніж обід або вечерея; читаючи газети, він розтягував
його на цілі години. Якраз навпроти дверей висів Ґреґорів
знімок з часів його військової служби; він був у формі

лейтенанта, руку тримав на державу шпаги і безтурботно усміхався, вимагаючи поваги до своєї постави і мундира. Двері до передпокою стояли відчинені, сінешні теж, і з вітальні було видно помісток перед ними й початок сходів, що завертали вбік.

— Ну, — мовив Грегор, певне, усвідомивши, що він єдиний зберіг тут спокій, — я зараз же одягнуся, запакую зразки і їду. Ви ж хочете... хочете, щоб я їхав? Ну, пане повірений, ви тепер бачите, що я не впертий і люблю працювати: обтяжливо бути щодня в дорозі, але я без цього не міг би жити. Куди ж ви, пане повірений? До фірми? Ви розповісте все, як воно є? Людина часом буває неспроможна працювати, але ж тоді саме й пора згадати про її колишні успіхи й подумати, що коли все минеться, вона, напевне, працюватиме ще старанніше й самовідданіше. Я ж так багато завдячую панові шефові, ви самі добре знаєте. До того ж я повинен піклуватися про батьків і сестру. Мені скрутно, та якось я викручусь. Але не завдавайте мені ще більше прикрості, ніж я вже маю. Підтримайте мене перед шефом! Комівояжерів не люблять, я знаю. Гадають, що вони дістають скажені гроші і майже нічого не роблять. Зараз не час обмірковувати, чому склалася така думка. Але ж ви, пане повірений, краще знаєте обставини, ніж решта службовців, та й навіть, між нами кажучи, краще, ніж сам пан шеф, бо він, як господар підприємства, всьому повірить, хоч що набалакай на працівника. Ви також дуже добре знаєте, що комівояжер, майже цілий рік перебуваючи поза фірмою, легко може стати жертвою наклепів, випадковостей і безпідставних звинувачень, від яких не здатен боронитися, бо здебільшого й гадки про них не має і аж тоді, як повертається, виснажений, зі своєї подорожі додому, відчуває на собі їхні тяжкі наслідки, не знаючи вже причини. Пане повірений, не йдіть, не сказавши мені жодного слова, яке б свідчило, що ви хоч трохи згодні зі мною!

Але повірений з першими Грегоровими словами повернувся і почав боком відступати, озираючись на Грегора через плече і витягнувши губи. Поки Грегор говорив, він ані миті не стояв на місці, а весь час пильно дивився на Грегора і брався до дверей, але так помалу, ніби мав якусь таємну

заборону залишати кімнату. Ось він досяг передпокою і останній крок з кімнати ступив з таким раптовим поспіхом, наче під ним горіла земля. У передпокої він простяг праву руку до сходів, немов чекав звідти для себе якогось надприродного порятунку.

Ґрегор розумів, що нізащо не повинен відпустити повіреного в такому настрої, якщо не хоче поставити під загрозу своє становище у фірмі. Батьки цього добре не розуміли, у них уже давно склалася думка, що Ґрегор оснувався там на ціле життя, а крім того, мали тепер такий клопіт, що не здатні були тверезо міркувати. А Ґрегор якраз міркував тверезо. Повіреного треба втримати, заспокоїти, переконати і врешті перемогти; адже від нього залежить майбутнє Ґрегора та його родини! Хоч би сестра була вдома! Сестра розумна; вона вже плакала, як Ґрегор ще тихо лежав горілиць у ліжку. Повірений такий дамський підлесник, що дався б умовити себе. Вона б зачинила сінешні двері, розвіяла б його страх. Але ж сестри не було, і Ґрегорові доводилось діяти самому. І, не подумавши про те, що він не знає, чи здатен тепер ходити, чи ні, і що, можливо, ба навіть цілком певно, його слів знову ніхто не зрозуміє, він пустив одвірка, кинувся в двері, наміряючись наздогнати повіреного, що вже на сходах кумедно вчепився обома руками в поруччя, проте, марно шукаючи опори, зойкнув і впав на всі свої лапки. І як торкнувся ними до підлоги, то вперше за цілий ранок відчув, що його тілові зручно; лапки мали під собою тверду опору; Ґрегор з радістю помітив, що вони дуже добре його слухаються, навіть ладні нести, куди він бажає, і вже подумав, що всім його мукам скоро настане край. Але тієї миті, коли Ґрегор, ще не оговтавшись після падіння, ліг на підлозі недалеко від матері, якраз навпроти неї, мати, що досі сиділа знічена, поринувши у своє горе, враз схопилася, простягла руки, розчепірила пальці й закричала:

— Рятуйте, пробі, рятуйте!

Вона нахилила голову, наче хотіла краще роздивитися на Ґрегора, але натомість безтямно позадкувала на середину кімнати; забувши, що позад неї стоїть накритий стіл, квапливо сіла на нього і, здавалося, зовсім не помічала, що з перекинутого кавника побіч неї вилилась на килим кава.

— Мамо, мамо, — тихо мовив Ґрегор, дивлячись на неї знизу вгору. На мить він зовсім забув про повіреного, зате коли побачив, як розливається кава, не міг утриматись і вихлебтав її. Угледівши це, мати знову закричала, зіскочила із столу і впала в обійми батькові, що кинувся їй назустріч. Проте Ґрегорові було зараз не до батьків, бо повірений ступив уже на сходи і, спершись підборіддям на поруччя, востаннє оглядався на їхнє помешкання. Ґрегор розігнався бігти за ним, та повірений, певне, щось запідозрив, бо, перестрибуючи через кілька східців, помчав геть.

— Ох! — крикнув ще він унизу на весь під'їзд, та й було по ньому.

На жаль, його втеча, здавалося, зовсім роздратувала батька, який досі був відносно спокійний; замість доганяти повіреного або хоч принаймні не заважати Ґрегорові, він схопив у праву руку ціпок повіреного, залишений разом із капелюхом та пальтом на кріслі, а в ліву — газету зі столу і, тупаючи ногами, почав загонити Ґрегора ціпком та газетою назад до кімнати. Дарма Ґрегор просив — щоправда, його прохання ніхто не розумів, — дарма покійно пригинав голову; батько ще дужче тупотів ногами. Мати, хоч надворі було холодно, відчинила вікно, перекилилася через підвіконня і замулила обличчя руками. Між вікном і сінешніми дверима утворився великий протяг, завіси залопотіли, газети на столі зашаруділи, декілька впало додолу. А батько безжалісно наступав і сичав, як дикун. Ґрегор ще не навчився лізти задки, тому відступав дуже повільно. Якби він зважився обернутися, то миттю був би у себе в кімнаті, але він боявся, що батькові не стане терпцю його чекати: батько щохвилини може завдати йому палицею смертельного удару по спині або по голові. Та врешті Ґрегор на свій жах побачив, що іншого рятунку він не має, бо, пересуваючись задки, помилився напрямком; тож він почав якомога швидше, а насправді дуже повільно обертатися, весь час боязко оглядаючись на батька. Батько, мабуть, зрозумів його добрий намір, бо не заважав йому, а навіть часом допомагав ціпком, хоч близько не підходив. Аби ж тільки він не сичав так страшно! Ґрегор аж нестямився від того сичання. Безперестанку прислухаючись до нього, він не зоглядівся,

як обернувся аж надто далеко; тож довелось ще трохи брати назад. Коли ж Грегор нарешті щасливо попав головою в двері, то виявилось, що вони завузькі для нього. Батько був у такому стані, що йому, звичайно, й на думку не спало відчинити й другу стулку, щоб зробити ширший прохід. Він хотів одного: аби лиш якомога швидше спровадити Грегора в його кімнату. Де йому там було розмірковувати, чи не краще Грегорові випростатися, щоб, може, таким способом пролізти в двері. Певне, якби Грегор не застряв, то батько вже не зачепив би його, а спокійно дав би зайти до кімнати, бо ззаду вже хвилювання вщухло і, коли б не батькове сичання, було б зовсім тихо, а так Грегор боявся і — хай буде, що буде — почав пробиватися в двері. Він завис у дверях, піднявши один бік і геть обдерши його; на одвірках залишилися бридкі плями. Врешті він зовсім застряв і сам не міг далі ані зрушитись; один ряд лапок безпомічно метлявся в повітрі, а другий був болоче притиснутий до підлоги. Батько порятував його тим, що добре турнув ззаду, і Грегор, стікаючи кров'ю, упав аж серед кімнати. Двері замкнули ще й на засув, і стало тихо.

II

Щойно смерком Грегор прокинувся від свого важкого, схожого на млість сну. Він, певне, й сам скоро прокинувся б, бо вже відпочив і виспався, а все ж йому здалося, що збудили його чісь легенькі кроки, і хтось ледь чутно зачиняв ті двері, що вели до передпокою. На стелю і зверху на меблі падало тьмяне світло від електричної лампи з вітальні, але внизу, де лежав Грегор, було темно. Він повільно, ще незграбно намагаючи собі дорогу вусиками, які аж тепер почав цінувати, рушив до дверей подивитися, що сталось. Лівий бік йому перетворився на суцільний зашкарублий шрам, і він кульгав на всі свої два ряди лапок. Одна лапка під час вранішньої пригоди покалічилась — ще й так диво, що лише одна, — і тепер висіла мов нежива.

Аж біля дверей Грегор помітив, що його туди так вабило: запах їжі. Там стояла миска з солодким молоком, у якому

плавали шматки білого хліба. Грегор мало не засміявся з радощів, тому що хотів їсти ще дужче, як уранці, і миттю ж занурив у молоко голову по самі очі. Але відразу ж розчаровано витяг її назад; не тільки через те, що йому заважала їсти рана на боці, — бо тепер він міг ковтати лише напруживши все тіло, — а й що молоко йому зовсім не смакувало, хоч раніше це була його улюблена їжа, і сестра, певне, тому й поставила миску. Він майже з огидою відвернувся від миски і поліз назад на середину кімнати.

Грегор бачив крізь шпарку в дверях, що у вітальні запалили газ, та коли раніше в цю пору батько любив урочистим голосом читати матері, а часом і сестрі вечірню газету, то сьогодні хоч би хто слово сказав. Що ж, можливо, останнім часом цю звичку, про яку сестра завжди розповідала й писала йому, взагалі забули. Але і в усьому помешканні стояла мертва тиша, хоч воно напевне не було порожнє. «Яке тихе життя веде моя родина», — сказав Грегор сам до себе, пильно вдивляючись у темряву. Він дуже пишався тим, що зумів забезпечити батькам і сестрі таке життя в такому гарному помешканні. І яке буде горе, коли всьому цьому спокоеві, добробутові й затишку настане край! Щоб не ятрити собі душу такими думками, Грегор почав швидко лазити по кімнаті туди й назад.

Раз за довгий вечір одні двері трохи відчинилися, а раз другі і швидко зачинилися знову; хтось, мабуть, хотів увійти, але передумав. Грегор ліг біля самих дверей до вітальні й поклав собі якимось заманити нерішучого гостя або хоч узнати, хто то був: та чекав він марно, двері більше не відчинялися. Вранці, коли вони були замкнені, всі добивалися до нього, а тепер, коли Грегор одімкнув одні двері, а решту, мабуть, відімкнуто, як він спав, — тепер ніхто сюди й носа не показував і ключі стриміли вже назовні.

Аж пізно вночі світло у вітальні погасло, і Грегор переконався, що батьки та сестра й досі сиділи в ній, бо добре чув, як вони всі троє навшпиньки виходили звідти. Тепер до ранку годі було чекати якихось відвідин, тож Грегор мав досить часу, щоб спокійно обмірковувати, як йому жити далі. Але висока, не заставлена меблями кімната, в якій він мусив лежати лігма на підлозі, лякала його — Грегор сам

не знав, чому, бо прожив у ній уже п'ять років, — і він напівсвідомо, але все ж трохи соромлячись, поспішив залізти під канапу. Там, хоч йому трохи й давило на спину і не можна було підвести голови, Грегор відразу відчув себе дуже зручно і тільки пошкодував, що його тіло надто широке і не може все вміститися під канапою.

Там Грегор і пролежав цілу ніч. Він або дрімав, раз по раз прокидаючись з голоду, а то сушив собі голову гіркими думками, або плекав невиразні надії, що всі вели до одного висновку: треба терпінням і якнайбільшим тактом зменшити ті прикrostі, що їх він мимоволі завдає сім'ї в своєму теперішньому становищі.

Уже вдосвіта Грегорові випала нагода перевірити слухність своїх висновків. Двері з передпокою відчинилися і до кімнати зайшла сестра, вже майже цілком убрана. Вона уважно оглянулася, але не зразу вгледіла Грегора. Та коли помітила його під канапою — о Боже, повинен же він десь лежати, не міг же він знятися й вилетіти, — то так злякалася, що не втрималась і хряснула дверима. Але, ніби покутуючи свою нерозважність, відразу ж одчинила їх знову і навшпиньки зайшла до кімнати, як заходять до чужого або до тяжкого хворого. Грегор висунув голову до самого краю канапи і пильно стежив за сестрою. Чи помітить вона, що молоко не торкане, і не тому, що Грегор не голодний, і чи принесе іншої їжі, яка б йому більше смакувала? Якщо вона сама не зробить цього, то Грегор краще помре з голоду, аніж їй нагадає, хоч його так і тягло чимдуж вилізти з-під канапи, кинутися сестрі до ніг і попросити попоїсти чогось доброго. Проте сестра відразу з подивом зауважила, що миска повна, лише трохи молока розхлюпано на підлозі, і не гаючись забрала миску, щоправда, не голими руками, а з ганчіркою.

Страшенно зацікавлений, Грегор думав і так і сяк, яку ж він дістане заміну. Та хоч скільки б він думав, то не здогадався б, що сестра зробить через своє добре серце. Вона принесла, щоб узнати його смак, всього на вибір і розіклала на старій газеті. Тут були напівзогнила городина, кістки з вечері, вимашчені у загуслій білій підливі, кілька родзинок і мигдалевих горіхів, сир, що його Грегор два дні тому відмовився їсти, сухар, шматок хліба з маслом, ще шматок

хліба з маслом, посипаний сіллю. Крім того, вона поставила біля газети миску, мабуть, раз і назавжди призначену для Грегора, і налила в неї води. І з делікатності — сестра ж бо знала, що Грегор при ній не буде їсти, — швидко вийшла з кімнати і навіть повернула ключа в замку, щоб він знав, що може робити, що хоче. У Грегора тільки лапки замиготіли, так швидко він побіг до їжі. До того ж його рана, мабуть, цілком загоїлася, бо ніщо йому не заважало, і Грегор, дивуючись, згадав, як понад місяць тому легенько врізав собі пальця ножем і як той палець ще й позавчора болів йому. «Може, я став не такий чутливий?» — подумав він і жадібно накинувся на сир, який його вабив понад усе. Грегорові аж очі сльозилися від задоволення: він швидко поїв одне за одним сир, городину й підливу, зате свіжі страви йому зовсім не смакували, він навіть те, що їв, односив трохи вбік, щоб не чути їхнього запаху. Грегор уже давно наївся і тільки ліниво лежав ще на тому самому місці, як сестра, наче щоб дати знак йому ховатися, повільно обернула ключа в дверях. Він одразу ж, хоч уже майже дрімав, кинувся назад під канапу. Проте насилу висидів там навіть ті кілька хвилин, поки сестра була в кімнаті, бо так потовщав після багатого сніданку, що ледве дихав там. Задихаючись, Грегор дивився виряченими очима, як сестра, ні про що не здогадуючись, змела не тільки те, що він недоїв, а й те, до чого він навіть не торкався, наче якийсь непотріб, швидко скидала все у помийницю, накрила дерев'яною накривкою і винесла геть. Не встигла вона вийти, як Грегор уже виліз з-під канапи, потягаючись і відсапуючись.

Так діставав тепер Грегор їжу щодня: перший раз уранці, коли батьки й служниця ще спали, другий — коли вони всі разом кінчали обідати; батьки тоді знову лягали відпочивати, а служницю сестра відсилала з яким-небудь дорученням. Звичайно, батьки не бажали, щоб Грегор помер з голоду, але, мабуть, докладніші розмови про ту годівлю були для них нестерпною мукою, тож, либонь, сестра хотіла якомога менше завдавати їм страждань, бо вони вже й так мали їх удосталь.

Як того першого ранку вони виправдались, відсилаючи назад лікаря й слюсаря, Грегор так і не взяв. Через те, що

тоді його ніхто не зрозумів, тепер батьки і навіть сестра гадали, що він їх теж не може зрозуміти, тож сестра, коли заходила до його кімнати, завжди мовчала, часом тільки зітхала або казала: «О Господи!» Лише згодом, як вона трохи звикла до всього, — про те, щоб вона колись зовсім звикла, звичайно, не могло бути й мови, — Грегор часом ловив її зауваження, приязне чи таке, що його можна було вважати за приязне. «Сьогодні йому смакувало», — казала сестра, коли Грегор з'їдав геть усе; коли ж було навпаки — а таке траплялося дедалі частіше, — вона майже сумно зауважувала: «Знову все залишилося».

Та хоч Грегор безпосередньо з уст родичів і не міг узнати ніяких новин, зате багато чого довідувався з їхніх розмов у вітальні або передпокої. Як тільки він чув у якійсь кімнаті голоси, то відразу ж біг до дверей і припадав до них усім тілом. Не було жодної розмови, особливо спочатку, щоб у ній хоч як-небудь, бодай тихенько, та не згадали Грегора. Два дні поспіль, сідаючи їсти, батьки та сестра починали радитись, як тепер триматися. Та й між сніданком та обідом говорилося про те саме, бо в хаті менше, ніж двоє, ніколи не було; мабуть, кожне боялося залишитись дома саме, а йти всім і кидати квартиру напризволяще вони теж нізащо не хотіли. Куховарка також першого ж дня — не знати, що саме їй було відомо про їхню пригоду, — навколішки почала просити матір негайно відпустити її, а коли за чверть години прощалася, то дякувала із слізьми на очах за звільнення як за найбільшу ласку, їй у цьому домі вчинену, і врочисто запрягалася, хоч її того ніхто не просив, нікому анічогісінько не розказувати.

Тепер сестрі разом з матір'ю доводилося й куховарити; щоправда, це був не великий клопіт, бо ніхто майже нічого не їв. Грегор щоразу чув, як вони марно припрошували одне одного до їжі, і завжди була та сама відповідь: «Дякую, з мене досить» абощо. Нічого вони, мабуть, і не пили. Часто сестра питала в батька, чи не хоче він пива, і радо зголошувалася піти по нього сама. Батькову мовчанку вона сприймала як вагання і додавала, що можна послати й двірничку, але батько тоді казав своє рішуче «ні», і про пиво більше не заходило мови.

Уже в перші дні батько розповів матері, а також сестрі, скільки в них є грошей і які їхні сподіванки на майбутнє. Говорячи, він часом підходив до столу й витягав з маленького сейфіка, що тільки й лишився в нього після великого банкрутства п'ять років тому, то якусь квитанцію, то реєстраційну книгу. Чути було, як він відмикав складний замок і, взявши з сейфа, що треба, замикав знову. Ця батькова розповідь уперше, відколи Грегор став в'язнем у своїй кімнаті, завдала йому хоч якоїсь втіхи. Він раніше вважав, що після банкрутства в батька нічого не залишилося, принаймні батько йому нічого не казав — щоправда, Грегор і не питався. Грегора тоді турбувало одне — зробити все, щоб сім'я якнайшвидше забула про нещастя, яке довело її до цілковитої безнадії. Тоді Грегор з особливим запалом почав працювати і майже за одну ніч з дрібного конторника зробився комівояжером, що, звичайно, мав цілком інші заробітки; наслідки його праці швидко виявилися у тих грошах, які він удома поклав на стіл перед здивованими й щасливими батьками. То була чудова пора, і вона вже ніколи не повторилася, принаймні у всьому своєму чарі, хоч Грегор і пізніше заробляв стільки грошей, що був спроможний утримати, та й утримував, усю родину. І родина, і Грегор звикли до того: родина вдячно брала гроші, Грегор радо віддавав їх, але якогось особливого тепла більше не відчувалося. Тільки сестра залишилася ще близькою Грегорові, і він потай планував собі наступного року, хоч скільки б це коштувало і хоч де б ті кошти довелося брати, послати сестру до консерваторії, бо вона дуже любила музику, не те, що Грегор, і гарно грала на скрипці. Коли Грегор навідувався із своїх мандрівок додому, то часто згадував у розмовах з сестрою консерваторію, але завжди тільки як чудову мрію, про здійснення якої годі й думати. Батькам не подобалися навіть ці невинні згадки, проте Грегор дуже добре все обміркував і поклав собі на Святвечір урочисто оголосити свій намір.

Такі думки, зовсім непотрібні в теперішньому його стані, опосідали Грегора, коли він, приліпившись до дверей, слухав, про що мовиться у вітальні. Часом він так стомлювався, що нічого вже не чув і мляво опускав голову, стукаючи нею об двері, але миттю підіймав знову, тому що

батьки вловлювали найменший шерех у його кімнаті і відразу ж припиняли розмову.

— Що він там знову витворює? — казав по хвилі батько, і перервана розмова починалася наново.

Грегор довідався з усіма подробицями — батько мав звичку по кілька разів повторювати свої пояснення, бо сам уже давно не мав діла з такими справами, та й мати не могла збагнути всього з першого разу, — що в них, незважаючи на банкрутство, залишилося з давніх часів трохи грошей, на які за ці роки ще й наростили відсотки. До того ж гроші, які Грегор щомісяця приносив додому — собі він залишав лише кілька гульденів, — батьки теж не всі витрачали, отже, й назбирався невеликий капіталець. Грегор за дверима радісно кивав головою, потішений такою несподіваною передбачливістю та ощадністю. Власне, гроші, що залишалися з його заробітку, могли б піти на сплату батькового боргу шефові і таким чином наблизити день, коли б Грегор міг кинути свою працю, але тепер безперечно вийшло на краще, що батько вчинив по-своєму.

Звичайно, цих грошей аж ніяк не вистачило б, щоб сім'я могла утримуватись на самі відсотки; їх вистачило б хіба на рік, щонайбільше на два роки. Отже, це була сума, якої, власне, не можна було зачіпати, гроші, відкладені на чорний день, а на життя треба було десь заробляти. Батько був хоч ще здоровий, проте старий чоловік, що вже п'ять років не працював і навряд чи зміг би прогостувати сім'ю: за п'ять років, що стали його першим відпочинком у важкому та безталанному житті, він дуже потовщав і втратив свою жвавість. Чи, може, гроші зароблятиме стара мати, хвора на астму, якій навіть важко ходити по кімнаті і яка щодругий день лежить на канапі біля відчиненого вікна, насилу хапаючи ротом повітря? А як їх зароблятиме сімнадцятирічна сестра, коли вона ще майже дитина, яка досі в житті тільки й знала, що гарно вбратися, довго поспати, допомгти вдома, трошки розважитись і насамперед пограти на скрипці? Перші дні, як тільки мова заходила про те, що треба якось заробляти гроші, Грегор щоразу пускався дверей і кидався на холодне, оббите шкірою крісло, що стояло поряд, бо йому аж гаряче ставало з сорому й горя.

Часто він пролежував там цілі ночі, не засинаючи ані на хвилину, і тільки годинами шарудів лапками по кріслі. Або, хоч як йому було важко, підсував крісло до вікна, видряпувався на підвіконня і, впершись лапками в бильця, виглядав надвір, певне, тільки тому, що раніше відчував полегшення, визираючи у вікно. Бо насправді Грегор бачив дедалі гірше, навіть ті речі, що були недалеко від нього, а лікарню по той бік вулиці, яку раніше проклинав, так вона йому набридла, тепер узагалі не міг розгледіти, і якби не знав напевно, що живе на тихій, але цілком міській вулиці Святої Шарлотти, то міг би повірити, що його вікно виходить на якусь пустку, де сіре небо зливається з сірою землею. Досить було сестрі двічі помітити, що крісло стоїть біля вікна, як вона вже щоразу, прибираючи в кімнаті, підсувала його туди і навіть залишала внутрішні стулки вікна відчиненими.

Якби Грегор міг поговорити з сестрою і подякувати за все, що їй доводилось робити для нього, йому було б легше витримати її послуги, а так він страждав від них. Правда, сестра намагалася зробити свої відвідини не такими прикрими для нього, і щодалі, то, звичайно, успішніше, та й Грегор згодом навчився прилаштовуватися до обставин. Уже сама її поява була для нього жахлива. Не встигала вона зайти, а вже, навіть не зачинивши дверей, — хоч як завжди дбала, щоб до Грегорової кімнати ніхто не міг заглянути, — бігла до вікна, хапливо відчиняла його, ніби не мала чим дихати, і хвильку стояла там, хай який був холод, глибоко вдихаючи свіже повітря. Цією біганиною та гармидером вона лякала Грегора двічі на день: поки сестра прибирала, він трусився під канапою, хоч дуже добре знав, що вона рада б пожаліти його, якби тільки із зачиненим вікном могла витримати в кімнаті.

Якось, коли вже минуло, мабуть, із місяць після Грегорового перевтілення і сестра мала б звикнути до його вигляду, вона зайшла трохи раніше, ніж звичайно, і застала Грегора ще на підвіконні; він непорушно лежав і дивився надвір, наче навмисне виставившись, щоб налякати її. Грегор не сподівався, що сестра ввійде, бо він заважав їй одразу відчинити вікно, але вона не тільки не ввійшла,

а відсахнулася назад і замкнула двері на ключ; хтось чужий просто-таки міг би подумати, що Грегор чигав на неї і хотів укусити. Грегор, звісно, миттю сховався під канапу, але йому довелось чекати аж до полудня, поки сестра з'явилася знову; була вона схвильованіша, ніж завжди. Тоді Грегор переконався, що сестра й досі не звикла до його вигляду і ніколи не звикне, що їй доводиться силувати себе не втекти, коли вона бачить, як його тіло виглядає з-під канапи. Щоб вона його зовсім не бачила, Грегор одного дня приніс на спині простирадло і, поморочившись чотири години, прилаштував його так, що тепер зовсім ховався під канапу, і сестра, навіть коли нахилилася, не могла угледіти його. Якби вона вважала, що простирадло зайве, то могла б забрати його, бо ж добре бачила, що Грегорові не велика втіха отак запаковуватися, але сестра залишила простирадло на канапі, і Грегорові здалося, що він навіть спіймав її вдячний погляд, коли трошки висунув голову, щоб подивитися, як вона сприйняла його винахід.

Перші чотирнадцять днів батьки не зважувалися зайти до його кімнати, і Грегор часто чув, як вони хвалили сестру, що та опікується ним, — хоч раніше не раз лаяли, що з неї нема ніякої користі. Тепер вони обоє — і батько, й мати — чекали перед Грегоровою кімнатою, поки сестра прибирала там, і як тільки вона виходила, вимагали докладно розповісти, який вигляд має кімната, що Грегор їв, як він цього разу поведився і чи йому, бува, не стало краще. Та минув якийсь час, і мати захотіла сама відвідати Грегора, але батько з сестрою розраяли її: Грегорові, що дуже уважно слухав розмову, їхні докази видалися цілком слухними. Та згодом її вже доводилося стримувати силоміць; Грегор чув, як вона кричала: «Пустіть мене до Грегора, він же мій нещасний син! Невже ви не розумієте, що я мушу піти до нього?». І думав, що, може, краще було б, якби мати справді заходила, звичайно, не щодня, але хоч раз на тиждень; вона ж бо дала б усьому лад набагато ліпше, ніж сестра, яка попри всю свою мужність була ще тільки дитиною і, власне, чи не з самої лише дитячої легковажності взялася до такої роботи.

Невдовзі Грегорове бажання здійснилося: він побачив матір. Удень з поваги до батьків він не хотів показуватись

у вікні, по кількох квадратних метрах підлоги багато не налазишся, лежати нерухомо набридало вночі так, що він ледве міг дочекатися ранку, їжа теж скоро перестала давати йому хоч якесь задоволення, тож врешті він знайшов собі іншу розвагу: лазив вздовж і впоперек по стінах та по стелі. Особливо любив він приліплюватись до стелі; це було зовсім не те, що лежати на підлозі; легше дихалось, по тілі пробігали мурашки; і бувало так, що Грегор майже в щасливому забутті несподівано для самого себе пускався лапками стелі й летів на підлогу. Але тепер він, звичайно, володів своїм тілом набагато краще, ніж раніше, тому, падаючи навіть із такої висоти, не забивався. Сестра відразу зауважила, яку розвагу знайшов для себе Грегор, — на стіні подекуди позалишалися клейкі сліди від його лапок, — і тоді їй спало на думку забрати з кімнати меблі, насамперед скриню та письмовий стіл, щоб Грегор мав більше місця лазити. Сама сестра не здатна була повиносити їх, батька вона не зважилася попросити, а служниця їй не могла допомогти; ця дівчина, якій ледве минув шістнадцятий рік, мужньо залишилась у них після звільнення куховарки, але випросила для себе пільгу: завжди замикатись на кухні і відчиняти тільки в нагальних випадках. Тому сестрі не залишалось нічого іншого, як покликати на допомогу матір, коли батька не буде вдома. Мати схвильовано загомонила з радощів, підійшла до дверей, але на порозі замовкла. Звичайно, спершу сестра сама заглянула до кімнати, чи там усе як слід, а вже потім упустила матір. Грегор квапливо зсунув простирadlo ще нижче і позбирав ще більше в згортки, аби здалося, що його хтось випадково накинув на канапу. Грегор цього разу не виглядав із-під простирadla: хай уже він сьогодні не побачить матері, зате хоч знатиме, що вона в кімнаті.

— Заходьте, його не видно, — мовила сестра, мабуть, ведучи матір за руку.

Грегор чув, як вони, дві слабосилі жінки, зрушили з місця досить-таки важку скриню, і як сестра весь час намагалася взяти на себе більшу вагу, не слухаючи матері, яка боялася, щоб дочка не підвередилася. Морочились вони довго, десь із чверть години, а потім мати сказала, що, може,

краще залишити скриню на місці, бо вона надто важка, і їм годі впоратися, поки прийде батько, а покинута напівдорозі, вона заважатиме ще більше: до того ж, хтозна, чи Грегорові ліпше буде в порожній кімнаті. Її саму, навпаки, голі стіни пригнічували, то чи не буде те саме й Грегорові? Адже він давно звик до меблів і в порожній кімнаті почуватиметься самотнім.

— І чи не вийде, — додала тихо мати, вона взагалі говорила майже пошепки, наче не хотіла, щоб Грегор, який причайвся хтозна-де, чув навіть її голос, а що він не розуміє слів, мати була певна, — чи не вийде, що ми, забравши меблі, тим самим ніби покажемо Грегорові, що втратили надію на його одужання й остаточно полишили на самого себе? Мені здається, що краще не чіпати в кімнаті нічого, хай Грегор, коли він знову повернеться до нас, знайде все на своєму місці, так йому легше буде забути те, що сталося.

І тоді Грегор збагнув, що, втративши людську мову і ведучи таке самотнє життя в сім'ї, він за ці два місяці відбився й глузду: бо ж хіба інакше він міг би щиро забажати, щоб його кімнату спорожнили? Невже йому справді захотілося, щоб його тепло, гарно обставлену родинними меблями кімнату обернули на порожню коробку, в якій він хоч і міг би вільно лазити, куди хотів, але водночас швидко й цілковито забув би, що колись був людиною? Він і так уже почав усе забувати, і тільки материн голос, якого давно не чув, вернув його до пам'яті. Хай нічого не забирають, хай усе залишиться, як є — без цілющого впливу меблів з ним хтозна-що станеться, а що вони заважають йому по-дурному лазити куди очі бачать, то це невелика шкода, а навіть краще.

Та, на жаль, сестра була іншої думки; вона звикла, щоправда, не зовсім безпідставно, виступати перед батьками великим авторитетом у Грегорових справах, то ж і тепер, вислухавши материну пораду, заявила, що треба зробити якраз навпаки: винести не тільки скриню та письмовий стіл, як думалося спочатку, а й решту меблів, окрім справді необхідної Грегорові канапи. Звичайно, сестра наполягала на своєму не тільки через дитячу впертість та несподівано й важко здобуту за останній час самовпевне-

ність, а й тому, що справді бачила, як багато Грегорові треба місця, щоб він міг лазити собі, де схоче, а меблями він, як видно, зовсім не користується. А може, тут певну роль відіграла нестримна уява, властива дівчатам її віку, яка в кожній події шукає для себе задоволення і яка й підбила Грету зробити Грегорову тюрму ще страшнішою, щоб потім мати змогу ще більше йому прислужитися. Бо до кімнати, де Грегор сам-один лазить по голих стінах, мабуть, ніхто, крім Грети, не зважиться зайти.

Так мати й не зуміла перекопати сестру, бо від хвилювання почувала себе в цій кімнаті непевно; вона скоро замовкла і знову з усієї сили взялася до скрині. «Ну, без скрині ще в крайньому разі можна обійтися, — подумав Грегор, — але вже письмовий стіл конче треба залишити». І тільки-но жінки, кречучи від натуги, вибралися із скрині за поріг, Грегор висунув голову з-під канапи, щоб поглянути, чи не можна обережно і якомога делікатніше порятувати від них письмовий стіл. Та, на жаль, мати перша вернулася назад — Грета тим часом у сусідній кімнаті марно намагалася сама зрушити скриню з місця, обхопивши її руками. А мати ж не звикла до Грегорового вигляду, їй могло б стати зле, якби вона побачила його, тому Грегор злякано позадкував під канапу. Але мати помітила, як заворушилося простирadlo, вона зупинилась, хвильку постояла і тихо вийшла з кімнати.

Хоч Грегор весь час і переконував себе, що нічого особливого не сталося, просто мати й сестра трохи переставили меблі, проте, як він швидко переконався, їхнє вештання, перемовляння, рипіння меблів, весь цей гармидер драгував його. Він шулився під канапою, тулився до підлоги і бачив уже, що довго не витримає. Вони спустошували йому кімнату, забирали все, що він любив; скриню, в якій лежав лобзик та інше начиння, вже винесли; тепер зрушили з місця письмовий стіл, що за довгий час міцно вгруз у підлогу; біля цього столу Грегор працював, як був студентом комерційного училища, готував уроки, як учився в середній школі, ба навіть, як ходив іще до початкової школи, — тепер він справді не мав більше часу думати про добрі наміри матері та сестри, він, власне, майже забув про їхню при-

сутність, бо вони потомилися і працювали мовчки, тільки чути було важкий тупіт їхніх ніг.

І він вискочив з-під канапи — мати й сестра саме відсапувалися у вітальні, спершись на письмовий стіл, — і заметушився по кімнаті, не знаючи, що йому найперше рятувати. Тоді йому впав у вічі портрет дами в хутрах, що висів на порожній уже стіні; він мерщій виліз на стіну і притиснувся до скла, яке його добре тримало і приємно холодило гарячий живіт. Принаймні цей портрет, який Грегор увесь катулив собою, в нього вже напевне ніхто не забере. Голову він повернув до дверей вітальні, щоб бачити, як заходять мати й сестра.

Вони довго не дозволили собі відпочивати і швидко повернулися; Грета обняла рукою матір і майже несла її.

— Ну, а тепер що ми заберемо? — мовила вона й оглянулася по кімнаті.

Раптом її погляд зустрівся з Грегоровими очима. Певне, тільки присутність матері стримала її, вона нахилилась до неї, щоб не дати їй глянути на стіну, і, не подумавши, сказала тремтячим голосом:

— Може, повернемося краще на хвильку до вітальні?

Грегор одразу все збагнув: сестра хотіла повести матір у безпечне місце, а тоді зігнати його зі стіни. Ну, нехай тільки спробує! Він сидить на портреті і не віддасть його нізащо. Скоріше стрибне сестрі на голову.

Але Гретині слова занепокоїли матір, вона відступила вбік, побачила величезну руду пляму на квітчастих шпалерах і, ще навіть не усвідомивши як слід, що то і є Грегор, скрикнула грубим, різким голосом: «О Боже, Боже!» — і з випростаними руками впала мов нежива, на канапу.

— Ну, стривай же, Грегоре! — сказала сестра, злісно глянувши на нього, і посварилася кулаком.

Відколи Грегор перевтілювався в комаху, це були перші слова, з якими сестра звернулася безпосередньо до нього. Вона вибігла у вітальню по якусь есенцію, щоб привести до пам'яті матір; Грегор хотів допомогти — рятувати картину ще буде час, — але так прилип до скла, що насилу відірвався; він теж побіг у вітальню, наче міг щось порадити сестрі, як колись, та тільки й того, що стояв позад неї без діла;

сестра, перебираючи різні пляшечки, обернулася, побачила його і так злякалася, що одну впустила на підлогу; пляшечка розбилася, скло поранило Ґреґорові обличчя і якісь пекучі ліки бризнули на нього; тоді Ґрета, не гаючись більше, схопила пляшечок стільки, скільки могла втримати, і побігла з ними до матері, зачинивши ногою двері. Тепер Ґреґор був зачинений від матері, що через нього, може, лежить при смерті; двері він не наслідивався відчинити, щоб не злякати сестру, якій не можна відійти від хворої; йому тепер нічого не залишалося, як чекати; і, щоб не так страждати від докорів сумління і тяжких думок про матір, Ґреґор почав лазити по кімнаті. Він облазив усе — стіни, меблі, стелю і, врешті, коли вже йому вся кімната почала крутитися перед очима, а легше не стало, у відчаї кинувся зі стелі просто на великий стіл.

Минула добра хвилина; Ґреґор лежав на столі, виснажений лазінням; навколо панувала тиша — певне, це була добра ознака. Аж ось пролунав дзвінок. Служниця, звичайно, сиділа замкнена в кухні, і відчиняти довелося Ґреті. Це прийшов батько.

— Що сталося? — були його перші слова.

З Ґретиного вигляду він здогадався, що мало щось статися.

Ґрета відповіла приглушеним голосом, мабуть, уткнувшись обличчям батькові в груди:

— Мати зомліла, але їй уже краще. Ґреґор виліз із кімнати.

— Я так і знав, — мовив батько. — Завжди казав, що так буде, але ж хіба ви, жінки, послухаєте?

Ґреґор збагнув, що батько не так зрозумів надто коротку Ґретину відповідь і подумав, що Ґреґор силоміць удерся до вітальні. Тому треба було якось уласкавити батька, бо ж пояснювати що й до чого Ґреґор не мав ані часу, ані можливості. І він кинувся до дверей своєї кімнати й притулився до них: хай батько, коли зайде з передпокою, відразу побачить, що Ґреґор хоче якнайшвидше вернутися до своєї кімнати і що його не треба туди заганяти; досить тільки відчинити йому двері, і він миттю зникне.

Проте батько був не в тому настрої, щоб помічати такі тонкощі.

— О! — вигукнув він люто, але наче й радісно, як тільки зайшов до вітальні. Ґреґор обернув голову від дверей

і глянув угору на батька. Таким він його аж ніяк не уявляв собі; щоправда, Грегор останнім часом через те лазіння по стінах уже не так пильно стежив за всім, що відбувалося в домі, то ж, власне, мав би й сподіватися, що якісь зміни могли зайти. Але все-таки, все-таки, невже це батько? Той самий чоловік, що колись кволий лежав у перинах, як Грегор вирушав у свої подорожі, а коли він повертався вечорами додому, сидів у кріслі, загорнений у халат, неспроможний навіть підвестися, і тільки радісно простягав назустріч йому руки? Той самий, що під час рідкісних родинних прогулянок кілька разів на рік, у найбільші свята, закутавшись у старе пальто й обережно виставляючи наперед ковіньку, плентався між Грегором і матір'ю, які й так повільно йшли, а з батьком мусили ще й стримувати крок, а як хотів щось сказати, то майже завжди зупинявся і збирав усіх навколо себе? Тепер батько був дуже показний: одягнений у щільний голубий мундир з позолоченими гудзиками, який носять банкові службовці; над високим стоячим коміром звисало подвійне підборіддя; карі очі з-під кущуватих брів дивилися бадоро й уважно. Сиве, завжди розпатлане волосся тепер було надзвичайно дбайливо зачесане на прямий блискучий проділ. Свого кашкета з золотою монограмою, мабуть, якогось банку, він шпурнув через усю кімнату на канапу в другий куток і, закинувши назад поли сурдута та заклавши руки в кишені штанів, люто скрививши обличчя, попростував до Грегора. Батько, мабуть, і сам добре не знав, що він зробить, але ступав, вище, ніж звичайно, підіймаючи ноги, і Грегор здивувався, які величезні в нього підосви на черевиках. Грегор побоявся чекати його на місці; він бо з перших днів свого нового життя знав, що батько поклав собі бути до нього якнайсуворішим. І він почав тікати від батька, ставав, коли той зупинявся, й знову біг, як тільки той рушав з місця. І так вони помалу кружляли по кімнаті, наче батько грався з Грегором, а не гнався за ним. Тому Грегор бігав поки що тільки по підлозі; до того ж він боявся, що батько сприйняв би це як особливо лиху витівку, якби він виліз на стіну чи на стелю. А втім, Грегор бачив, що й такої повільної біганини довго не витримає, бо коли батько робив один крок, йому доводилось за цей

час багато разів переступати своїми лапками. Він почав уже задихатися, бо здавна мав не дуже здорові легені, очі в нього заплющувалися з утоми. І коли він, хитаючись, такий запаморочений, що вже не думав про якийсь інший порятунок, окрім утечі, зовсім забувши, що є ще стіни, щоправда, заставлені різьбленими меблями із визубнями та шпичками, напружував усю силу, щоб бігти далі, — несподівано щось пролетіло перед ним, легенько впало й покотилося по підлозі. Це було яблуко; відразу за ним полетіло друге. Грегор перелякано зупинився: годі було тікати далі, бо ж батько надумав жбурляти в нього яблуками. Він напхав їх повні кишені з миски, що стояла на буфеті, і тепер кидав одне за одним, поки що не дуже прицілюючись. Невеликі червоні яблука, ніби наелектризовані, розкочувались по підлозі, натикаючись одне на одне. Та ось одне легенько кинуте яблуко влучило в Грегора, але скотилося, не завдавши йому шкоди. Зразу ж за ним полетіло друге і просто-таки вгрузло йому в спину. Грегор хотів лізти далі, ніби сподівався, що коли він зрушить з місця, минеться страшний біль, та дарма: тіло його було наче пришпилене до підлоги, і він зомлів. В останню мить він ще побачив, як двері з його кімнати відчинилися і звідти вибігла мати в самій сорочці, бо сестра, щоб легше було дихати, роздягла її, коли вона лежала непритомна. За матір'ю бігла Грета і щось кричала. Мати кинулась навперейми батькові, спідниці одна за одною спадали з неї, вона, спотикаючись, переступала через них, врешті добігла до батька, обняла його за шию і — цю мить Грегорові зрадив зір — почала його просити не вбивати Грегора.

III

Тяжка Грегорова рана, від якої він страждав понад місяць, — яблуко так і залишилось у нього в спині, як видима пам'ятка про ту пригоду, бо ніхто не зважувався виколупати його звідти, — навіть батькові, здавалось, нагадувала, що Грегор, незважаючи на свій теперішній жалюгідний і бридкий вигляд, все ж таки член родини і його не можна

тракувати як ворога, а навпаки, закони родини вимагають проковтнути огиду й терпіти, тільки терпіти.

І хоча Грегор через свою рану, мабуть, назавжди втратив рухливість і поки що навіть, щоб перейти кімнату, гаяв, мов старий каліка, дуже багато часу — про лазіння по стінах уже годі було й думати, — та за погіршення свого стану він одержав цілком достатню, на його думку, винагороду: тепер щовечора двері до вітальні, з яких Грегор дві години перед тим не зводив уже очей, відчинялися, і він, невидимий у темряві, лежав собі і бачив усю родину біля освітленого столу, слухав її розмову, так би мовити, з загального дозволу, не те, що раніше.

Щоправда, це були вже не колишні жваві розмови, про які Грегор завжди з тугою згадував у маленьких кімнатках по готелях, коли стомлено кидався ввечері на вологу постіль. Тепер у вітальні здебільшого стояла глибока тиша. Батько після вечері швидко засинав у своєму кріслі, а мати й сестра зачитували одна одну; мати, згорбившись біля світла, шила тонку білизну для крамниці мод, а сестра, що знайшла собі місце продавця, вчила вечорами стенографію і французьку мову, щоб, може, хоч згодом дістати якусь кращу роботу. Часом батько прокидався і, ніби зовсім не знав, що спав, казав матері: «Як ти сьогодні вже довго шиєш!» Йї одразу засинав знову, а мати й сестра втомлено усміхалися одна до одної.

Із своєрідної впертості батько відмовлявся навіть удома скидати мундир: його халат даром висів на вішалці, а батько дрімав у кріслі цілком одягнений, немов завжди був готовий до служби і навіть тут чекав наказів свого начальника. Через це мундир, що вже з самого початку батькової роботи був не новий, швидко втратив свою охайність, хоч як пильнували його мати й сестра. Грегор часто цілі вечори дивився на той засмальцьований сурдут із завжди начищеними гудзиками, що дедалі більше вкривався плямами і що в ньому батько, хоч і дуже незручно, але міцно собі спав.

Як тільки дзигарі били десяту, мати намагалася тихенько збудити батька і вмовити його перейти до ліжка, казала, що в кріслі не те спання, а йому ж треба відпочити, бо о шостій іти на роботу. Але батько з упертості, яка з'яви-

лась у нього, відколи він став на службу, завжди відмовлявся залишити своє місце біля столу, хоч щоразу засинав знову, а крім того, так розімлівав, що потім його ще важче було зрушити з місця. Матері й сестрі доводилось тоді цілі чверть години обережно, але настійливо упрощувати його, а він тільки хитав повільно головою, не розплющуючи очей, і не підводився з місця. Мати термосила його за рукав, шептала на вухо ласкаві слова, сестра залишала свої підручники й теж допомагала матері, та на батька це не впливало. Він ще глибше поринав у своє крісло. І тільки як мати й сестра брали його під руки, він розплющував очі, зиркав на одну й на другу і звичайно казав: «Отаке в мене життя. Отакий відпочинок на старість». Тоді, спершись на них, підводився і церемонно, ніби сам для себе був найбільшим тягарем, давав себе вести до дверей, на порозі кивав жінкам і далі вже йшов сам. Мати кидала своє шиття, сестра — ручку, і обидві бігли за ним у спальню, щоб допомогти ще йому лягти.

Хто в цій спрацьованій, виснаженій родині мав час зробити для Грегора щось більше, ніж було необхідно? Жили вони дедалі скромніше; служницю врешті відпустили; височенна кістлява робітниця з сивим розпатланим волоссям приходила вранці і ввечері і виконувала найтяжчу роботу; все інше робила мати, уриваючи годину від свого цілоденного шиття. Дійшло навіть до того, що продали родинні коштовності, в які раніше мати й сестра, не тямлячись від радощів, убиралися на забаву та на свято; Грегор довідався про це, коли ввечері батьки з сестрою підсумовували, що за скільки пощастило продати. Та найбільше вони бідкалися, що не могли піти з цього завеликого, як на теперішні їхні достатки, помешкання, бо не знали, як переселити Грегора. Однак Грегор добре розумів, що річ не тільки в тому, бо його, врешті, можна було б перевезти у якій-небудь скрині, прорізвавши дірки для повітря; батьків більше втримували від переселення цілковита безнадія і сором: адже їх спіткало лихо, про яке їхні родичі та знайомі й гадки не мали. Все, що світ вимагає від бідноти, вони виконували до останку; батько носив дрібним банковим службовцям сніданки, мати страчувала себе над чужою білизною, сестра

бігала за прилавком, вволяючи накази покупців, але на щось більше в них не ставало сили. І рана на спині немов починала боліти Грегорові наново, коли мати й сестра, поклавши батька в ліжку, поверталися до вітальні, сідали одна біля одної, кинувши роботу, і мати говорила, показуючи на Грегорову кімнату: «Зачини ті двері, Грето», — тоді Грегор лежав у темряві, а вони сиділи, обнявшись, і плакали або мовчки дивилися перед собою невидючими очима.

Грегор дні і ночі майже не спав. Часом він покладав собі, тільки-но ще раз відчиняться двері, знову взяти всі турботи про сім'ю на себе, в його пам'яті зринали по довгій перерві шеф і повірений, конторники й учні, і такий невторопний двірник, два-три приятелі з інших фірм, покоївка з одного готелю у провінції, любий скороминущий спогад, касирка з крамниці головних уборів, до якої він залицявся, але надто несміливо, і яку хотів сватати, — всі вони поставали перед його очима упереміж із чужими або забутими вже людьми, але, замість допомоги йому і його родині, всі були якісь неприступні, і Грегор радів, коли вони зникали. Та потім він знову втрачав бажання піклуватися про сім'ю, його охоплювала лють за поганий догляд, і він, хоч сам не знав, чого б хотів попоїсти, снував плани, як би залізи до комори і взяти те, що йому все ж таки належить, хай навіть він і не голодний. Тепер уже сестра не розмірковувала, що б Грегорові найбільше посмакувало, а вранці і вдень, коли бігла на роботу, ногою швидко заштовхувала до його кімнати будь-яку їжу, а ввечері, байдуже, чи він ту їжу тільки покуштував, чи — таке тепер траплялося найчастіше — навіть не торкався до неї, вимітала одним помахом мітли геть. Прибирала вона кімнату тепер завжди ввечері і робила цю роботу так швидко, що далі нікуди. На стінах утворилися брудні смуги, подекуди зібралися цілі клубки куряви і сміття. Спочатку Грегор, коли заходила сестра, ставав на те місце, де було найбільше бруду, щоб таким чином якимось дорікнути їй. Та, мабуть, якби він стояв там і тижнями, сестрі було б байдуже; вона бачила сміття не гірше за Грегора, але й не думала його замітати. А проте сестра із цілком новою для неї вразливістю — останнім часом уся родина стала ображатися на кожну дрібницю — пильно стежила,

щоб ніхто, крім неї, не прибирав у Грегора. Якось мати надумала прибрати у Грегоровій кімнаті як слід і добре вимила її, зуживши не одне відро води, — щоправда, від надмірної вологи Грегорові теж було погано, і він нерухомо лежав, слабкий і засмучений, на канапі, — та це їй так не минулося. Бо тільки-но сестра ввечері помітила зміну в Грегоровій кімнаті, як, смертельно ображена, влетіла до вітальні і, хоч мати благала її заспокоїтися, зайшлася плачем. Батьки спочатку вражено й безпорадно дивилися на неї — батько навіть з ляку схопився з крісла, — потім зчинився гармидер: батько обертася ліворуч і дорікав матері, що та втручається в сестрине діло, потім обертася праворуч і, навпаки, кричав на сестру, що вона ніколи більше не буде прибрати в Грегоровій кімнаті; мати тим часом намагалася затягнути батька, який аж не тямився від хвилювання, до спальні; сестра, хлипаючи, стукала по столу кулачками, а Грегор сичав з люті, що нікому не спаде на думку зачинити двері, щоб він не бачив і не чув цієї веремії.

Але навіть якщо сестрі, стомленій роботою в крамниці, і набридло дбати про Грегора, як колись, то все ж не конче було саме матері замінити її і не конче так занехаювати кімнату Грегора. Бо в домі була ще й робітниця. Ця стара вдова, що на її кощаві плечі за довге життя лягав, мабуть, ще й не такий клопіт, не відчувала до Грегора ніякої огиди. Вона не була надто цікава, проте якось випадково відчинила двері до Грегорової кімнати і, склавши руки на животі, довго дивилася на нього. А він розгублено метушився по кімнаті, хоч за ним ніхто й не ганявся. Відтоді вона завжди вранці і ввечері відхиляла на хвильку двері й заглядала до Грегора. Спочатку вона прикликувала його ближче словами, що їх, певно, вважала за ласкаві, як-от: «Ходи, ходи, кузько!» або «Ти глянь на цю кузьку!». На таке звернення Грегор не відповідав, а стояв на місці, ніби й не чув її слів. Хай би краще батьки звеліли цій старій прибрати вранці в його кімнаті, замість отак зазирати без діла й бентежити його! Якось рано-вранці — у шибки перещів дощ, певно, ознака того, що настає весна, — коли робітниця знову почала кликати його, Грегор так розізлився, що рушив на неї, ніби хотів напасти, щоправда, повільно й кволо. Проте робітниця, замість зля-

катися, схопила стільця, який стояв біля дверей, і підняла вгору, роззявивши рота: видно було, що вона стулить його аж тоді, як торохне Грегора стільцем по спині.

— Що, далі боїшся? — мовила вона, коли Грегор повернувся назад, і спокійно поставила стільця на місце.

Грегор уже майже нічого не їв. Тільки як випадково натикався на приготовану йому їжу, то, для забавки, брав шматок до рота, тримав його годинами і здебільшого потім випльовував. Спочатку Грегорові здавалося, що йому не хочеться їсти через те, що доводиться жити в такій голій, брудній кімнаті, але якраз із зміною в кімнаті він дуже швидко змирився. В сім'ї взяли собі за звичку всі непотрібні речі заносити до Грегорової кімнати, а таких речей тепер було багато, бо батьки винайняли одну кімнату трьом пожилцям. Ті поважні панове — всі три вони мали широкі бороди, Грегор якось підгледів у шпарку від ключа, — вимагали, щоб усюди було дуже охайно, не тільки в їхній кімнаті, а й у цілій квартирі, коли вже вони мають тут мешкати, і особливо в кухні. А надто не любили вони непотрібних або заялжених речей. До того ж майже все, що їм треба, пожилці привезли з собою. Тому багато зайвих речей, які не можна було продати, але яких батьки й не хотіли викинути, помандрувало до Грегорової кімнати. Навіть ящик на попіл і ящик на покидьки з кухні. Все, що тепер не було потрібне, робітниця, яка завжди поспішала, швиденько несла просто до нього; на щастя, Грегор здебільшого бачив саму тільки річ та руку, що її шпурляла. Може, робітниця гадала, коли матиме час і нагоду, забрати назад ті речі або всі разом викинути, але насправді вони б так і лежали, коли б Грегор не перекидав їх, бо ж йому треба було десь лазити, а в кімнаті вже майже не було вільного місця; але йому ставало дедалі цікавіше повзати по них, хоч після таких мандрів він, смертельно стомлений і сумний, годинами лежав зовсім нерухомо.

Пожилці часом вечеряли вдома, у вітальні, тому двері до Грегорової кімнати відчиняли тепер не щодня. Та Грегор легко відмовився від цієї втіхи і часто вже, як двері стояли відчинені, не користався з цього, а, щоб не бачила родина, лежав собі в найтемнішому куточку кімнати. Але одного

разу робітниця відхилила трохи двері та й залишила їх так, коли ввечері до вітальні зайшли пожилці. Ввімкнувши світло, вони сіли до столу, де раніше сідали батько, мати і Грегор, порозгортали серветки і взяли в руки виделки та ножі. Одразу в дверях з'явилася мати з мискою печені, а за нею сестра із повною мискою картоплі. Їжа парувала й пахла на всю хату. Мати й сестра поставили миски на стіл, і пожилці похилялись над ними, ніби хотіли куштувати їжу. І справді, той, що сидів посередині і був, певне, для решти двох авторитетом, відрізав шматок м'яса ще в мисці й покуштував — мабуть, щоб дізнатися, чи воно вже зварилося, чи його треба відіслати назад до кухні. Він лишився вдоволений, і мати з сестрою, що напружено дивились на нього, нечутно засміялися.

Сама ж родина вечеряла на кухні. Але все-таки батько, перш ніж іти до кухні, завернув до вітальні, вклонився всім разом і, тримаючи кашкета в руках, обійшов навколо столу. Пожилці підвелися і щось промимрили в бороди. Коли ж вони залишились у вітальні самі, то взялися до їжі, навіть словом не перемовившись. Грегора дивувало, що серед усіх звуків найдужче було чути, як пожилці кусають зубами м'ясо, ніби вони цим мали показати Грегорові, що до їжі треба зубів і що навіть найкращими щелепами без зубів нічого не втнеш. «Я ж теж хочу їсти, — стурбовано сказав сам до себе Грегор, — але не цього. Як ці панове напакуються, а я гину з голоду!»

Саме того вечора з кухні долинули звуки скрипки — Грегор не пам'ятав, щоб сестра хоч раз грала, відколи він став комахою. Пожилці вже повечеряли; той, що сидів посередині, витяг газету, дав двом іншим по сторінці, і тепер вони, відкинувшись на спинки стільців, читали й курили. Коли заграла скрипка, вони напорошилися, підвелися, навшпиньки підійшли до дверей, що вели до передпокою, і стовпилися біля порога. В кухні, певне, їх почули, бо батько гукнув:

— Може, вам заважає музика? То дочка зараз же перестане грати.

— Навпаки, — відповів середній, — чи не перейшла б панна грати до нас? Тут і затишніше, і приємніше.

— О, будь ласка! — мовив батько, ніби то він грав на скрипці.

Пожилеці повернулись назад до вітальні. Скоро туди зайшов батько з попітром, за ним мати з нотами та сестра зі скрипкою. Сестра спокійно лаштувалася до гри; батьки, що раніше ніколи не брали пожилеців, були аж занадто ввічливі з ними і не зважувалися навіть сісти у свої власні крісла; батько прихилився до одвірка, засунувши праву руку за полу мундира між гудзики; матері ж один із пожилеців запропонував стільця, і мати там і сіла, де він випадково його поставив, — збоку в закутку.

Сестра почала грати; батько та мати, кожне зі свого місця, пильно стежили поглядом за її рухами. Грегор, причарований музикою, насмілювався підлізти трохи ближче і висунув голову аж до вітальні. Він майже не дивувався, що останнім часом так мало зважав на сім'ю, хоч раніше пишався своїм тактом. До того ж, якраз тепер у нього була поважніша причина ховатися, бо в кімнаті зібралось стільки куряви, що вона здіймалась від найменшого поруху, і Грегор був геть обліплений нею. До спини та до боків йому поначіплялося ниток, волосся та різних недоїдків, а він так збайдужів до всього, що кинув звичку лягати на спину й витиратися об килим, хоч раніше робив це по кілька разів на день. І, незважаючи на це, він насмілювався ступити до вітальні на чисту, без єдиної плямки підлогу.

Щоправда, на нього ніхто не звертав уваги. Батьки й сестра були цілком захоплені музикою; пожилеці ж, навпаки, зразу, засунувши руки в кишені, поставали були біля самого попітра, так що могли й у ноти заглядати, чим, певне, дуже заважали сестрі, але скоро, похнюпившись, почали стиха розмовляти і відійшли до вікна. Батько стурбовано глянув на них: пожилеці справді бо надто виразно показували, що розчаровані грою; вони сподівалися почути щось цікаве, розважальне, а така музика їм набридла, і терплять вони весь цей театр тільки з чемності. Найбільше видно було їхнє роздратування з того, як вони пускали ротом і носом дим, курячи сигари. А сестра грала чудово. Вона схилила набік голову і уважно й сумно перебігала очима по рядках нот. Грегор підліз ще ближче, тримаючи голову при самій підлозі, щоб,

може, якось перехопити сестрин погляд. Хіба він тварина, коли його так причаровує музика? Грегорові було так добре, ніби перед ним відкрилася дорога до вимріяної невідомої поживи, і він вирішив долізти аж до сестри, смикнути її за спідницю і показати цим, що вона може зайти із скрипкою до його кімнати, бо ніхто тут так не цінить її гру, як оцінить він. Він її більше не випустить зі своєї кімнати, принаймні поки житиме, його страхітливий вигляд уперше стане йому в пригоді: він хотів би стояти на всіх дверях зразу і сичанням одганяти напасників, а сестра хай не вимушено, добровільно залишиться в його кімнаті; хай сяде побіч нього на канапі, нахилить вухо, і він тоді признається, що твердо намірявся послати її до консерваторії і що, якби не сталося лиха, на минулий Святвечір — адже Святвечір, мабуть, уже минув? — усім би сказав про це. І хай би батьки скільки завгодно заперечували, він не послухав би їх. Сестра заплакала б від зворушення, а Грегор підвівся б їй до плеча і поцілував би у відкриту шию — відколи сестра пішла на роботу, вона перестала носити банти й комірці.

— Пане Замзо! — гукнув середній пожилець батькової і, ні слова більше не мовлячи, показав пальцем на Грегора, що помалу ліз по підлозі.

Скрипка замовкла, середній пожилець похитав головою й усміхнувся до своїх друзів, потім знову глянув на Грегора. Батько, замість вигнати Грегора, вважав, здавалося, за потрібніше спочатку заспокоїти пожилців, хоч вони зовсім не хвилювалися, їх, мабуть, Грегор більше розважав, аніж музика. Батько кинувся до пожилців, розвів руки і спробував загнати їх до кімнати, одночасно заступаючи собою Грегора. Тепер пожилці справді трохи розсердилися, невідомо, чи тому, що батько так повівся з ними, а чи тому, що їм зразу не сказали, якого вони мають сусіду. Вони зажадали від батька пояснення, замахали руками і, схвильовано смикаючи себе за бороди, почали повільно відступати до своєї кімнати. Тим часом сестра, що зовсім було розгубилася з такої несподіванки і, опустивши скрипку та смичок, дивилася ще в ноти, ніби лаштувалася грати далі, отямилась, одним рухом поклала інструмент у пелену матері, яка сиділа на стільці, змагаючися з нападком задухи, і кинулась

до кімнати, до якої задкували й пожилці, — вже трохи швидше, бо батько невідступно насідав на них. Видно було, як сестра вправними рухами почала давати там лад: простирадла й подушки так і літали навколо неї. Ще не встигли пожилці зайти, як вона скінчила стелити і вибігла з кімнати. Батька, певне, знов опосіла його колишня впертість, бо він зовсім забув, що все ж таки має виявити до пожилців якусь пошану. Він наступав на них, аж поки середній гнівно тупнув ногою по підлозі; аж тоді батько спинився.

— Я заявляю вам, — мовив пожилець, піднявши догори руку і шукаючи очима також матір та сестру, — що з огляду на відразні обставини, які панують у цій квартирі і в цій родині, — він рішуче плюнув на підлогу, — я негайно відмовляюся від помешкання. І, звісно, нічого не заплачу за ті дні, що прожив тут, навпаки, я ще подумаю, чи не поставити перед вами якісь вимоги, — а їх дуже легко обґрунтувати, запевняю вас.

Він замовк, дивлячись прямо перед собою, ніби чекав на щось. І справді, обидва його товариші одразу ж докинули й собі:

— Ми теж негайно відмовляємося від помешкання.

І всі три, хряснувши дверима, зникли у своїй кімнаті.

Батько, хитаючись і мацаючи поперед себе руками, дійшов до свого крісла і впав у нього, наче лаштувався заснути, як щовечора; але з того, як він у розпачі хитав безсило головою, видно було, що він і не думає спати.

Грегор весь час лежав на тому самому місці, де його вгледіли пожилці. Від розчарування — адже його так ніхто й не зрозумів, — а може, ще й від щоденного голоду, він став такий кволий, що не міг поворушитися. Він уже відчував, що зараз уся буря спрямується на нього, і зі страхом чекав на неї. Навіть скрипка, що вислизнула з материних тремтячих рук і, ніби зойкнувши, впала на підлогу, не злякала його.

— Любі тату й мамо, — почала сестра і стукнула рукою по столі, — далі так діла не буде. Якщо, може, ви цього не розумієте, то я розумію. Я не хочу називати цю потвору своїм братом, а кажу лиш одне: треба якось здихатися її. Ми робили все, що могли: піклувались про неї, терпіли її. Думаю, що ніхто нам нічого не може закинути.

— Вона каже щиро правду, — мовив батько сам до себе. Мати, що й досі ще не віддихалася, затулила рукою рота і з божевільним виразом в очах почала глухо кашляти.

Сестра підбігла до матері й приклала їй руку до чола. Батька, здавалось, сестрині слова навели на певну думку, бо він випростався й почав бавитися своїм кашкетом між тарілками, що залишилися на столі після вечері пожильців; часом він позирав на нерухомого Грегора.

— Нам треба здихатися його, — ще раз рішуче мовила сестра, звертаючись до батька, бо мати через кашель нічого не чула. — Він вас обох зі світу зведе, я вже бачу. Нам усім доводиться так тяжко працювати, а тут ще й дома ця повсякчасна мука. Я більше не здатна її витримати. — І вона так гірко заплакала, що сльози закапали матері на обличчя, і та почала машинально витирати їх рукою.

— Дитино моя, — співчутливо мовив батько: він сьогодні напрочуд добре розумів її, — то що ж нам робити?

Сестра безпорадно здвигнула плечима: сльози наче зміли її впевненість.

— Якби він нас розумів... — напівзапитуючи мовив батько.

Сестра, ревно плачучи, замахала рукою: мовляв, про це годі й думати.

— Якби він нас розумів, — знову сказав батько і заплющив очі на знак того, що згоден з сестрою, — тоді, либонь, із ним можна було б домовитись. А так...

— Його треба спекатися! — крикнула сестра. — Іншої ради немає, тату. Вам треба спробувати просто викинути з думки, що то Грегор. Це і є наше лихо, що ми й досі віримо, ніби то Грегор. Але ж хіба це може бути він? Якби це був Грегор, то він давно б уже зрозумів, що людям неможливо жити разом із такою потворою. І сам пішов би собі геть. Тоді в нас не було б брата, зате ми могли б спокійно собі жити далі і згадувати його добрим словом. А так ця тварина не дає нам спокою, розганяє пожильців, хоче, певне, опосісти все помешкання, а ми хай ночуємо на вулиці. Гляньте, тату! — зненацька закричала вона. — Він знов починає!

І з незрозумілим Грегорові ляком сестра навіть матір лишила, просто-таки спорснула зі стільця, ніби ладна була

швидше пожертвувати матір'ю, аніж опинитися поблизу Грегора, і сховалася за батька. Той теж підвівся, схвильований сестриною поведінкою, і підняв руки, немов захищаючи її.

Проте Грегор навіть гадки не мав когось лякати, а надто сестру. Він просто почав обертатися, щоб зайти до своєї кімнати. А що був тепер зовсім немічний, то мусив навіть головою допомагати собі: високо підіймав її, а потім бився нею об підлогу і так обертався. Нарешті він спинився й оглянувся. Батько й сестра, здається, збагнули його добрий намір; їхній страх тривав лиш одну мить. Тепер вони всі мовчки й сумно стежили за ним. Мати лежала в кріслі, простягнувши й заклавши одна за одну ноги, батько й сестра сиділи поряд, і сестра обіймала рукою батька за шию.

«Ну, тепер вони, мабуть, дадуть мені обернутися», — подумав Грегор і знову взявся до свого. Він так напружився, що ледве дихав і раз по раз ставав відпочивати. А втім, його ніхто не гонив, його полишили на самого себе. Коли Грегор обернувся, то відразу почав лізти просто до дверей. Він здивувався, що до його кімнати така велика відстань, і ніяк не міг збагнути, як він, такий слабкий, так швидко подолав її. Думаючи тільки про те, як би швидше долізти, він майже не помітив, що ніхто в кімнаті не заважав йому жодним словом, жодним вигуком. Аж як Грегор уже досяг дверей, то трохи повернув голову — цілком повернути її він не міг, бо шия йому не гнулася — і ще таки побачив, що позаду нічого не змінилося, тільки сестра підвелася з стільця. Останній його погляд був спрямований на матір, яка вже міцно спала.

Не встиг Грегор переступити поріг, як двері за ним зачинили й замкнули на ключ і на засув. Він так злякався несподіваного грюкоту позад себе, що йому аж лапки вклякнули. То сестра так поспішала. Вона вже стояла й чекала його, а тоді скрадливо підбігла до дверей — Грегор зовсім не чув її кроків, повернула ключа в замку й гукнула батькам: «Нарешті!»

«Що ж тепер?» — спитав сам себе Грегор і озирнувся в темряві. Скоро він виявив, що вже взагалі не може й повернутися. Це не здивувало Грегора, швидше здалося неприродним, що його досі могли носити такі тоненькі лапки. А втім, він почував себе порівняно добре. Хоч усе

тіло боліло йому, але здавалося, що біль поволі слабшав, то ж, певне, скоро мав і зовсім минутися. Гниле яблуко на спині і запалена рана навколо нього, геть заліплена пилюкою, вже майже не дошкуляли йому. Про свою сім'ю він згадував зворушено й любовно. Він тепер був ще більше, ніж сестра, переконаний, що мусить зникнути. Так він лежав, аж поки дзигарі на вежі пробили третю годину ранку, і думки його були чисті й лагідні. Він дожив ще до тієї хвилини, коли за вікном почало світати. А тоді голова його похилилася до самої підлоги, і він востаннє легенько зітхнув.

Коли рано-вранці прийшла робітниця — вона завжди, хоч скільки її просили не робити цього, з надмірної сили та поспіху так грюкала дверима, що в домі по її приході вже ніхто не міг спокійно спати, — то, як завжди, на хвилинку заглянула й до Грегора, але не помітила нічого особливого. Вона гадала, що Грегор навмисне лежить нерухомо, щоб викликати до себе співчуття, бо вважала його за дуже хитрого. У неї в руках якраз була мітла, і вона спробувала відігнати нею Грегора від дверей. Та коли він не зрушив з місця, служниця розсердилась і легенько штовхнула його; а коли й це не допомогло, приглянувшись до нього уважніше. Збагнувши, що сталося, вона здивувалась, легенько свиснула і, довго не роздумуючи, відчинила двері до спальні й гукнула в темряву:

— Гляньте-но, вона здохла! Лежить і не кивається!

Подружжя Замзи посідали в постелі і, перелякані поведінкою робітниці, довго не могли збагнути, що вона сказала. Потім посхоплювалися з ліжка, кожне на свій край, пан Замза накинув на себе ковдру, а пані Замза просто в нічній сорочці зайшла до Грегорової кімнати. Тим часом відчинилися також двері з вітальні і з'явилася Грета — відколи в них були пожильці, вона спала там, — зовсім одягнена, ніби й не лягала в ліжко, та й бліде обличчя, здавалося, свідчило про те саме.

— Мертвий? — мовила пані Замза і запитливо глянула на робітницю, хоч могла й сама пересвідчитись у цьому, бо й так було видно, що Грегор неживий.

— Мені здається, що мертвий, — відповіла робітниця і на доказ своїх слів ще далі посунула Грегорове тіло мітлою.

Пані Замза підвела руку, ніби хотіла стримати мітлу, проте не зробила цього.

— Ну, слава тобі Господи! — сказав пан Замза і перехрестився. Всі три жінки й собі почали хреститися. Грета, що не зводила очей із тіла, сказала:

— Гляньте, який він худий. Він уже давно нічого не їв. Усе, що ми йому клали, так ціле доводилось і вимітати.

І справді, Грегорове тіло було зовсім пласке й висохле; власне, це аж тепер стало видно, бо воно не було вже підняте на лапках і лежало все на видноті.

— Зайди на хвильку до нас, Грето, — мовила пані Замза, сумно всміхаючись, і Грета, все ще озираючись на тіло, пішла за батьками до їхньої спальні. Робітниця прихилила двері й відчинила навстіж вікно. Хоч ще було дуже рано, у свіжому повітрі відчувалося тепло: адже кінчався вже березень.

Зі своєї кімнати вийшли пожилці й здивувалися, що на столі немає сніданку; за них забули.

— Де сніданок? — понуро спитав середній пожилець у робітниці. Та приклала пальця до вуст і кивнула їм на Грегорову кімнату — хай увійдуть і подивляться. Пожилці зайшли і, заклавши руки в кишені поношених сурдутів, поставали навколо Грегорового тіла. В кімнаті тим часом повіднішало.

Раптом двері із спальні відчинились, і на порозі з'явився пан Замза в мундирі; жінка й дочка підтримували його під руки. Вони були трохи заплакані; дочка тулилась обличчям до батькового плеча.

— Забирайтеся геть із мого дому! — мовив пан Замза і показав на двері, не відпускаючи від себе дружини й дочки.

— Що ви хочете цим сказати? — трохи сторопіло спитав середній пожилець і солодко всміхнувся.

Решта двоє тримали руки за спиною і безперестанку терли їх, ніби радісно чекали великої сварки, що мала для них добре скінчитися.

— А те, що чуєте, — відповів пан Замза й однією лавою з жінками, що підтримували його, підступив до пожилця. Той спочатку стояв тихо, дивлячись собі під ноги, ніби обмірковував своє нове становище.

— Ну, коли так, то ми йдемо, — сказав нарешті він і глянув на пана Замзу, ніби у своїй покірливості, що раптом опосіла його, навіть на це просив дозволу.

Пан Замза лише мовчки покивав головою, сердито дивлячись на нього. Тоді пожилець справді сягнистим кроком рушив до передпокою; його друзі, що вже з хвилинку як перестали терти руки і уважно стежили за розмовою, потюпали за ним, наче боялися, що пан Замза перший зайде до передпокою і роз'єднає їх з ватажком. У передпокої всі троє познімали з гачків капелюхи, взяли свої цівки, мовчки вклонились і залишили помешкання. З якогось цілком необгрунтованого, як виявилось, недовір'я пан Замза вийшов з дружиною та дочкою на помісток; перехилившись через поруччя, вони дивилися, як пожилеці хоч повільно, але неухильно спускались довгими сходами донизу: на кожному поверсі вони робили закрут, зникали з очей і за мить знову з'являлися; що нижче вони спускалися, то менше ними цікавилась сім'я Замзи, а коли їм назустріч почав підійматися, гордовито ступаючи, різників помічник з ношею на голові і скоро поминув їх, пан Замза з родиною залишили поруччя і, ніби їм спав тягар з пліч, повернулися назад до помешкання. Вони поклали собі сьогодні добре відпочити й погуляти; і обоє старих, і Грета не тільки заробили цей відпочинок, а й конче потребували його. І вони сіли до столу писати три пояснювальні листи: пан Замза своїй дирекції, пані Замза — замовникові, а Грета — господареві крамниці. Коли вони саме писали, зайшла робітниця сказати, що вже йде, бо скінчила ранкову роботу. Всі троє, схилившись над листами, спочатку лише кивнули, не дивлячись на неї; проте робітниця не йшла, і вони сердито підвели голови.

— Ну? — мовив пан Замза.

Робітниця стояла в дверях і всміхалася, ніби мала сповістити їм якусь велику радість, але хотіла зробити це аж тоді, коли її добре поспитають. Майже пряме маленьке страусове перо в неї на капелюшку, що, скільки робітниця була в них, завжди дратувало пана Замзу, колихалося на всі боки.

— То що ви хочете? — спитала пані Замза, яку робітниця найбільше поважала.

— Ну... — почала робітниця і зайшлася веселим сміхом, — ну, вам нічого клопотатися, де діти ту погань. Усе вже зроблено!

Пані Замза й Грета схилилися над листами, ніби мали намір писати далі; пан Замза, помітивши, що робітниця хоче розповісти все докладно, рішуче спинив її рукою. А що їй не дозволили говорити, вона згадала, що дуже поспішає, сказала ображено «адью вам!», повернулась і вийшла, так грюкнувши дверима, що аж вікна забряжчали.

— Вечері ми її звільнимо, — мовив пан Замза, проте ні жінка, ні дочка не обізвалися — робітниця, здавалось, порушила їхній ледве здобутий спокій. Вони підвелися і, обнявшись, підійшли до вікна. Пан Замза повернувся в кріслі у їхній бік, хвилину мовчки дивився на них, тоді сказав:

— Ходіть-но сюди. Забудьте нарешті те, що було. І не кидайте мене напризволяще.

Дружина й дочка відразу підійшли до старого, почали біля нього упадати й швидко докінчили свої листи.

Потім усі троє вийшли з помешкання, чого не робили вже місяцями, і поїхали електричкою на природу, за місто. Вони сиділи самі на весь вагон, заллятий сонцем. Зручно вмостившись, родина обговорювала свої надії на майбутнє, і виявилось, що вони не такі вже й погані, як добре здажати. Всі троє мали цілком пристойну працю, а надалі сподівалися мати й ще кращу — раніше вони про це просто не питали одне в одного. А тепер їхнє становище, звичайно, найкраще і найлегше поліпшити, змінивши житло; вони хотіли знайти собі менше, дешевше, але зручніше і взагалі практичніше помешкання, ніж їхнє теперішнє, яке ще напивав колись Грегор. Отак розмовляючи, пан і пані Замза майже одночасно помітили, що їхня дочка, яка ставала дедалі жвавішою, останнім часом хоч і пережила таке лихо і щоки її зблідли, зробилася стрункою, вродливою дівчиною. Вони замовкли, майже несвідомо порозумілися поглядом і подумали, що час уже шукати для неї добру пару. А коли дочка перша схопилася виходити з поїзда і потягнулася молодим тілом, батьки побачили в цьому підтвердження своїх задумів і добрих надій.

Вурок

Була неділя, чудовий весняний ранок. Георг Бендеман, молодий комерсант, сидів у себе в кімнаті на другому поверсі невисокого, полегшеної конструкції будинку — такі будинки довгою низкою тяглися вздовж річки і майже не відрізнялися один від одного, хіба що декотрі були трохи вищі, а декотрі інакше пофарбовані. Він саме дописав листа приятелеві з молодих років, що жив за кордоном, зумисне повільно вклав його до конверта, тоді сперся ліктями на письмовий стіл і задивився на річку, на міст, і на пагорби потойбіч, які вже починали зеленіти.

Він згадував, як той приятель, невдоволений своєю кар'єрою вдома, багато років тому таки просто втік до Росії. Тепер він мав торгове підприємство в Петербурзі, і спершу йому дуже добре велося, але вже віддавна щастя почало його зраджувати, на що під час кожних своїх відвідин, дедалі рідших, нарікав приятель. Так він виснажував себе надаремною працею, а жовтавий колір знаного з дитячих років обличчя, який не могла приховати чужинецька борода, свідчив про те, що його, мабуть, точила якась хвороба. За його словами, він не спромігся зійтися ближче з тамтешньою громадою своїх краян, але й з місцевими рідними майже не знався і таким чином остаточно рокував себе на самотнє життя неодруженого чоловіка.

Що можна написати такому чоловікові, який вочевидь схибнувся? Йому можна поспівчувати, але не можна

допомогти. Хіба порадити повернутися додому, жити далі так, як він жив тут раніше, поновити давні товариські стосунки — бо що ж йому стало б на заваді, — а в усьому іншому здатися на допомогу друзів? Але ж це означало б сказати йому — і тоді найбільша обережність стала б найбільшою образою, — що його дотеперішні намагання були невдалі, що він повинен нарешті відмовитися від них і повернутися додому, де на нього всі витріщатимуть очі як на вічного невдаха, сказати, що тільки його друзі щось тямлять і досягли успіху, нікуди не рушаючи з дому, а він — велика дитина й повинен просто дослухатися до їхніх порад. Та й хіба можна бути певним, що ти не дарма завдав би йому таких мук? Може, взагалі не вдалося б намовити його вернутись додому — адже він сам казав, що вже відвик від тутешніх обставин, — тоді він, незважаючи ні на що, таки лишився б на чужині, ображений порадами друзів, ще віддаленіший від них. Але якби він справді послушався порад і потім почував би себе тут приниженим — звичайно, не через чийсь лихі наміри, а через реальні умови, — якщо б він не ввійшов у коло друзів і не міг обійтися без них, якщо б він соромився свого становища і тоді вже справді не мав би ані батьківщини, ані друзів, то чи не краще йому було б лишитися на чужині, хоч яке важке в нього там життя? Хіба можна за таких умов сподіватися, що справи в нього пішли б на краще?

Через це йому не можна повідомляти, якщо взагалі захотілося б листуватися з ним далі, про себе щось важливе, таке, про що не скажеш просто знайомому. Приятель уже понад три роки не був на батьківщині й дуже непереконливо пояснював це непевним політичним становищем у Росії, яке, мовляв, не дозволяло дрібному комерсантові залишати своє підприємство бодай на короткий термін, — а тим часом сотні тисяч росіян спокійно їздять собі по світі. А якраз за ці три роки в житті самого Георга відбулися великі зміни. Про смерть його матері, яка сталася близько двох років тому, і про те, що відтоді Георг і його старий батько провадять разом господарство, приятель, правда, ще довідався і висловив у листі своє співчуття, але дуже сухо, мабуть, тільки тому, що на чужині годі навіть уявити собі, яка це тяжка втрата. Та відтоді Георг із більшим запалом

узявся до своїх комерційних справ, як і до всього іншого. Може, за життя матері батько відсував його від справжньої участі у діяльності підприємства, бо хотів, щоб там прислухалися тільки до його думки, може, після материнної смерті батько, хоч і далі працював, став не таким діяльним, а може, — навіть дуже схоже на це, — багато більшу роль відіграв щасливий збіг обставин, але, хоч би як там було, підприємство за ці два роки досягло небачених успіхів, довелося набрати вдвічі більше працівників, торговий обіг збільшився вп'ятеро, і не було сумніву, що поступ триватиме й далі.

Та приятель нічого не знав про ці зміни. Раніше, мабуть, востаннє, в листі зі співчуттям із приводу смерті матері він пробував намовити Георга виїхати до Росії і розводився про великі можливості в Петербурзі саме для його, Георгової, галузі торгівлі. Цифри, які він називав, були мізерними, порівнюючи з тим обсягом, якого тепер набуло Георгове підприємство. Та Георгові не хотілося писати приятелеві про свої успіхи в торгівлі, і якби він написав про них аж тепер, це справді здалося б дивним.

Тож Георг обмежувався тим, що завжди писав йому тільки про всякі дрібниці, які зринають у пам'яті, коли в неділю отак спокійно сидиш і думаєш про все впереміш. Він хотів одного: не порушити того уявлення про рідне місто, яке в його приятеля, мабуть, склалося за довгі роки відсутності і яким той задовольнився. Тому й сталося так, що Георг у трьох листах, написаних із досить великими перервами, повідомляв приятелеві про заручини чоловіка, до якого їм було байдуже, з дівчиною, до якої їм так само було байдуже, аж поки приятель, хоч Георг зовсім не хотів цього, таки зацікавився тією подією.

Але Георгові було приємніше писати йому про такі речі, ніж признатися, що він сам місяць тому заручився з панною Фрідою Бранденфельд, дівчиною із заможної родини. Він часто розмовляв із нареченою про ту особливу позицію, на яку він став у листуванні з ним.

— Отже, його не буде на нашому весіллі, — сказала вона. — А я ж маю право познайомитися з усіма твоїми приятелями.

— Я не хочу турбувати його, — відповів Георг. — Зрозумій мене як слід, він, мабуть, приїхав би, принаймні я так думаю, але почував би себе непотрібним і скривдженим, може, й позаздрив би мені і вже напевне був би невдоволений — і не міг би побороти свого невдоволення — тим, що повертається назад сам. Сам — ти розумієш, що це означає?

— Так, але ж він може дізнатися про наше одруження й від когось іншого?

— Я не здатен цьому запобігти, але в нього такий спосіб життя, що навряд.

— Якщо в тебе такі друзі, Георгу, то тобі взагалі не треба було заручуватися.

— Ми обоє винні. Але я тепер і не хотів би, щоб було інакше.

І вона, уривчасто дихаючи під його поцілунками, ще сказала:

— Але ж це мене ображає.

Тоді Георг подумав, що справді нічого страшного не буде, як він напише про все приятеліві. «Я такий, як є, і хай він мене таким приймає, — подумав він. — Я ж не перероблю себе на такого, з ким би, може, було б легше приятелювати».

І в довгому листі, який Георг написав того недільного ранку, він справді повідомив приятеліві про свої заручини такими словами: «Найкращу новину я лишив на кінець. Я заручився з панною Бранденфельд, дівчиною із заможної родини, що оселилася тут через кілька років після твого від'їзду, отже, ти навряд чи знаєш її. При нагоді я напишу тобі докладніше про свою наречену, а сьогодні досить буде сказати, що я дуже щасливий і що в наших із тобою стосунках сталася тільки одна зміна: досі ти мав просто приятеля, а тепер маєш щасливого приятеля. Крім того, в моїй нареченій, яка передає тобі сердечне вітання, а невдовзі напише сама, ти здобудеш щиру приятельку, а це для неодруженого чоловіка не така вже й дрібниця. Я знаю, багато що не дає тобі змоги відвідати нас, та хіба моє весілля не було б достатнім приводом махнути рукою на всі перешкоди? Але хоч би що там було, роби як сам знаєш і зважай тільки на себе».

Георг довго сидів за письмовим столом, дивлячись у вікно й тримаючи в руці листа. На вітання знайомого, що проходив вулицею, він відповів неухважною усмішкою.

Нарешті він засунув листа в кишеню, вийшов зі своєї кімнати й подався невеличким коридором до батькової, розташованої навпроти, куди не навідувався вже кілька місяців. Та в цьому й не було потреби, бо він постійно бачився з батьком у крамниці й вони одночасно обідали в ресторані, і хоч про вечерю собі кожен дбав сам як йому хотілося, потім вони, коли Георг не йшов, як це переважно бувало, до когось із приятелів, а тепер до нареченої, ще трохи сиділи разом у спільній вітальні, кожен утупивши очі у свою газету. Георг здивувався, що в батьковій кімнаті, яка виходила вікном на вузеньке подвір'я, було темно навіть такого сонячного ранку. Он як затіняє її висока стіна навпроти. Батько сидів біля вікна в кутку, повному всіляких речей, що нагадували про покійну матір, і читав газету, тримаючи її перед очима боком через якусь хворобу очей. На столі стояв недоїдений сніданок, власне, майже не початий.

— О, це ти, Георгу, — сказав батько й відразу рушив йому назустріч.

Його важкий халат розхристався, поли метлялися, коли він ішов. «Батько й досі ще велетень», — подумав Георг.

— Тут страшенно темно, — сказав він.

— Авжеж, таки темно, — відповів батько.

— Ви ще й вікно зачинили?

— Мені так краще.

— Надворі зовсім тепло, — мовив Георг, ніби продовжуючи сказане раніше, і сів.

Батько прибрав посуд зі столу й поставив його на шафку.

— Я, власне, тільки хотів вам сказати, — повів далі Георг, неухважно стежачи за батьковими рухами, — що все-таки написав до Петербурга про свої заручини.

Він був витяг листа з кишені, але потім засунув його назад.

— До Петербурга? — перепитав батько.

— Ну, своєму приятелеві, — пояснив Георг, намагаючись глянути батькові у вічі, й подумав: «У крамниці він зовсім інакший. Як він тут розсівся, ще й схрестив руки на грудях».

— Ага. Своєму приятелеві, — мовив батько, наголошуючи на останньому слові.

— Ви ж, тату, знаєте, що я спершу не хотів йому казати про свої заручини. Лише з тактовності, іншої причини не було. І самі знаєте, що він важка людина. Я подумав собі: хай він довідається від когось іншого про мої заручини, — цьому я не можу запобігти, хоч він живе таким самотником, що навряд чи знайшовся б хтось, що сказав би йому про це, — та тільки не від мене.

— А тепер ти передумав? — спитав батько, тоді поклав газету на підвіконня, а на неї окуляри й накрив їх долонею.

— Так, тепер я передумав. Якщо він мій добрий приятель, вирішив я, то мої щасливі заручини повинні бути і його щастям. Тому я більше не вагався й написав йому про все. Але, перше ніж укинути листа в скриньку, хотів сказати про це вам.

— Георгу, — мовив батько і розтягнув аж до щік беззубого рота, — послухай! Ти прийшов до мене порадитися у цій справі. Безперечно, зробив добре, честь тобі і хвала. Але це ніщо, гірше за ніщо, як ти не скажеш мені тепер усієї правди. Я не хочу зачіпати того, що не стосується до цієї справи. Після смерті нашої дорогої матері почало діятися щось недобре. Може, для нього настав час і, може, раніше, ніж думалося. У крамниці багато що проходить повз мене, може, від мене й нічого не приховують, — я зовсім не хочу висловлювати припущення, що від мене щось приховують, — я вже не той, що був, пам'ять слабне, я не можу за всім устежити. По-перше, це природний процес, а по-друге, смерть нашої матусі вдарила по мені куди тяжче, ніж по тобі. Та коли вже ми зачепили цю історію з листом, то прошу тебе, не дури мене. Це дрібниця, не варта доброго слова, тож не дури мене. Ти справді маєш приятеля в Петербурзі?

Георг збентежено підвівся.

— Облишмо моїх приятелів. Тисяча приятелів не замінить мені батька. Знаєте, що я думаю? Ви не бережете себе. А старість вимагає свого. Мені в крамниці без вас годі обійтися, ви добре знаєте, та якщо праця в ній загрожує вашому здоров'ю, я завтра ж зачиню її назавжди. Такий

спосіб життя для вас не годиться. Вам треба змінити його. І змінити докорінно. Ви тут сидите в темряві, а у вітальні вам було б добре видно. Ви тільки покуштували їжу, а вам треба як слід попоїсти. Ви сидите з зачиненим вікном, а свіже повітря було б вам дуже корисне. Ні, тату! Я покличу лікаря, і ми робитимемо те, що він порадить. Ми поміняємося кімнатами, ви перейдете до тієї, що виходить на вулицю, а я сюди. Ви не відчуєте ніякої зміни, я перенесу всі ваші речі. Але це все згодом, а тепер трохи полежете, вам потрібен спокій. Ходімо, я допоможу вам роздягтися. Я зроблю все як слід, ось побачите. А може, ви хочете вже перебратися до тієї кімнати? То поки що лягайте на моє ліжко. Мабуть, так буде найкраще.

Георг підійшов зовсім близько до батька, що сидів, схиливши на груди кудлату сиву голову.

— Георгу, — тихо мовив батько, не підводячи голови.

Георг відразу став навколішки, глянув у батькове стомлене обличчя й побачив спрямовані на себе його надміру збільшені перекошені зіниці.

— У тебе немає приятеля в Петербурзі. Ти завжди був жартуном і тепер не втримався, щоб не пожартувати зі мною. Де б він узявся в тебе, той приятель, саме там! Не може в таке повірити.

— Та ж подумайте, тату, — сказав Георг. Він підвів батька з крісла, а що той ледь тримався на ногах, то сам скинув із нього халат. — Скоро мине три роки, як той приятель приїздив до нас у гості. Я ще пригадую, що він вам не дуже сподобався. Принаймні я двічі казав вам, що його вже в нас немає, а він сидів у мене в кімнаті. І я дуже добре розумів вашу неприхильність до нього, мій приятель має свої химери. Але ж ви потім знов залюбки розмовляли з ним. Я тоді навіть пишався, що ви його слухали, кивали головою, розпитували про все. Якщо ви подумаєте, то неодмінно згадаєте. Він тоді розповідав неймовірні історії про російську революцію. Як він, наприклад, їздив у справах до Києва і під час заворушення бачив священника, що вийшов на балкон, вирізав у себе на долоні великого хреста і, піднявши закривавлену руку, звернувся до натовпу. Ви ж самі переповідали повсюди цю історію.

Тим часом Георгіві вдалося знов посадити батька й обережно скинути з нього трикотажні штани, які він носив поверх лляних підштанців, та шкарпетки. Побачивши не зовсім чисту білизну, він дорікнув собі, що занедбав батька. Звичайно ж, він був зобов'язаний стежити, щоб той вчасно міняв білизну. Вони з нареченою ще докладно не говорили, як у майбутньому влаштують батькове життя, бо мовчки зійшлися на тому, що він залишиться сам у давньому помешканні. Але тепер Георг твердо вирішив забрати батька до свого майбутнього житла. Бо як добре подумати, то хтозна, чи піклування, яким він сподівався там оповити батька, вже не запізнилося.

Він узяв його на руки й поніс до ліжка. Ступивши кілька кроків, він помітив, що батько бавиться ланцюжком від годинника в нього на грудях, і йому стало страшно. Він не зміг зразу покласти батька в ліжку, так міцно той учепився за ланцюжок.

Та опинившись у ліжку, він ніби знов отямився. Сам укритися й натяг ковдру аж по шию. І вже не сердито дивився на Георга.

— Ви ж його вже пригадали, правда? — спитав Георг і підбадьорливо кивнув батькові.

— Я добре вкритий? — запитав батько, наче йому не видно було, чи не голі в нього ноги.

— Ви, бачу, задоволені, що лягли в ліжку? — сказав Георг і поправив ковдру.

— Я добре вкритий? — знов запитав батько, немов для нього відповідь дуже багато важила.

— Не хвилюйтеся, ви добре вкриті.

— Ні! — крикнув батько, навіть не вислухавши Георгової відповіді. Він жбурнув ковдру так, що вона підлетіла вгору й на мить розгорнулася в повітрі, а тоді став на ліжку на повен зріст, тільки ледь тримаючись рукою за стелю. — Ти мене хотів назавжди вкрити, спритнику, я знаю, але ще не вкрив. І хоч сила моя вже кінчається, на тебе її вистачить, аж забагато буде. Я добре знаю твого приятеля. Я б хотів такого сина, як він. Тому ти й дурив його роками. А чому ж іще? Думаєш, я не плакав за ним? Тому ти й замикаєшся в себе в конторі — шеф працює, його не можна турбувати, —

тільки тому, щоб тобі не заважали писати брехливі листи до Росії. Але, на щастя, батько бачить свого сина наскрізь, його не треба цьому вчити. Тепер ти убгав собі в голову, що впорався з батьком, так упорався, що можеш сісти на нього верхи і він ані ворухнеться, отож мій шановний синок і надумав одружитися!

Георг злякано дивився на батька. Доля петербурзького приятеля, якого раптом так чітко згадав батько, зворушила його як ніколи. Він постав перед його очима, закинутий у далеку Росію. Постав у дверях порожньої, пограбованої крамниці. Ось він стоїть серед уламків полиць, понівечених товарів, обвислих кросен. І нащо він так далеко заїхав!

— Ану глянь на мене! — гукнув батько.

І Георг, майже не усвідомлюючи того, рушив до ліжка, щоб побачити, чого той хоче, але напівдорозі зупинився.

— Вона задерла спідницю, — заспівав батько, — задерла спідницю, гидка дурепа, задерла отак, — і щоб показати як, він задер сорочку так високо, що на стегні в нього стало видно рубець від отриманої на війні рани. — Вона задерла спідницю отак, отак і отак, і ти вклепався в неї, і щоб ніщо не заважало тобі задовольнити свою хіть, ти опоганив пам'ять про матір, зрадив приятеля і запхав батька в ліжко, аби він не зміг ворухнутися.

Тепер він стояв, ні за що не тримаючись, дригав ногами і саяв, задоволений своєю здогадливістю.

Георг тримався в кутку, якомога далі від батька. Він уже раніше твердо вирішив пильно стежити, щоб той не напав на нього якимось кружним шляхом — ззаду чи згори. Тепер він знов згадав про те своє давно забуте рішення і знов забув його, наче протяг крізь вушко голки коротеньку нитку.

— Але твого приятеля не зраджено! — крикнув батько і на підтвердження своїх слів покивав пальцем. — Я був його заступником тут, у цьому місті.

— Комедіант! — вигукнув, не втримавшись, Георг, але відразу ж похопився, що цим вигуком нашкодив собі, і прикусив — надто пізно — язика так, що аж присів з болю і очі йому полізли на лоба.

— Так, звичайно, я грав комедію! Комедію! Гарне слово! Чим ще може втішатися старий овдовілий батько?

Скажи — і поки відповідатимеш мені, побудь цю коротку хвилину моїм люблячим сином, як був раніше, — що ще я, старий чоловік, якого цькують підлеглі в його ж крамниці, міг би робити в цій темній кімнаті? А мій син розкошував собі, укладав угоди, які я підготував, мало не на голові ходив з радощів і дивився на батька з гонористим виглядом людини честі! Думаєш, я не хотів би тебе любити? Я, що тебе породив?

«Зараз він нахилиться вперед, — подумав Георг, — хоч би не впав і не покалічився!». Це слово пронизало його мозок.

— Стій там, де стоїш, ти мені не потрібен! Думаєш, у тебе ще вистачить сили підійти до мене, і ти не підходиш тому, що сам не хочеш? Не дури себе! Я ще багато дужчий за тебе. Сам я, може, й мусив би поступитися, але мені віддала свою силу мати, з твоїм приятелем ми тісно пов'язані, твої клієнти ось тут, у мене в кишені!

«Навіть у спідній сорочці він має кишені!» — подумав Георг, а ще подумав, що цією фразою міг осмішити батька перед цілим світом. Ця думка тільки на мить майнула в його голові, потім, як усе сьогодні, він її забув.

— Візьми за руку свою наречену і спробуй з'явитися мені на очі! Я її так відшию від тебе, що з неї аж пір'я летітиме!

Георг скривив губи, наче не вірив йому. Батько лише кивнув головою в той куток, де стояв Георг, підтверджуючи тим, що він не жартує.

— Як ти мене сьогодні розважив, коли прийшов і спитав, чи писати приятелеві про свої заручини. Та ж він усе знає, дурню, все знає! Я написав йому, бо ти забув забрати в мене перо й папір. Тому він роками вже не приїздить, бо знає все у сто разів краще за тебе, твої листи він, не читаючи, жмакає і кидає в кошик на сміття, а мої читає і перечитує!

Він так захопився, що замахав рукою над головою.

— Він знає все в тисячу разів краще за тебе! — крикнув він.

— У десять тисяч разів! — мовив Георг, щоб висміяти батька, але ще на його устах слова ці набули вкрай поважного звучання.

— Я вже роками чекаю, що ти прийдеш до мене з цим питанням! Думаєш, мене ще щось журить? Думаєш, я газети

читаю? На! — І батько кинув Георгові газету, що якимось дивом потрапила разом із ним до ліжка. Газета була стара, Георг навіть не знав такої. — Як довго ти вагався, поки остаточно зважився! Мати встигла померти, їй не довелося натішитися такою радісною подією, приятель сходить нанівець у своїй Росії, він уже три роки тому був такий жовтий, що хоч на цвинтар неси його, а я — сам бачиш, який я став. Ти ж не сліпий!

— То ви шпигували за мною! — крикнув Георг.

— Ти, мабуть, хотів це сказати раніше, — співчутливо, ніби між іншим, мовив батько. — Воно вже ні до чого. — І додав голосніше: — Отже, тепер ти знаєш, що діялося навколо тебе, досі ти знав тільки про себе! Властиво, ти був невинною дитиною, але найпевніше ти був сатаною в людській подобі! А тому знай: я засуджую тебе на смерть у воді!

Георг відчув, наче його щось жене з кімнати, у вухах у нього ще лунав гуркіт, з яким батько впав на ліжка. На сходах, якими він збіг, наче похилою площиною, він налетів на служницю, що підіймалася нагору приборати в помешканні.

— Господи! — вигукнула вона й затулилася фартухом, але Георг був уже за дверима.

Він вискочив за хвіртку й перебіг дорогою. Його тягло до річки. Він учепився в поруччя, немов голодний у шматок хліба, і перекинув через нього ноги, як добрий гімнаст, бо замолоду справді був добрим гімнастом на гордість своїх батьків. Міцно тримаючись дедалі слабшими руками за поруччя, він дивився крізь його пруті, коли надійде автобус, що заглушить звук падіння. Тоді тихо мовив:

— Дорогі батьки, я ж завжди любив вас.

І відпустив руки. Саме тієї миті на мості був жвавий рух.

У виправній колонії

— Це — апарат особливий, — сказав офіцер ученому-мандрівникові, майже зачудованим поглядом окидаючи, звичайно ж, добре знайомий йому пристрій.

Мандрівник, схоже, лише з ввічливості прийняв пропозицію коменданта побути на виконанні смертного вироку одному солдатові, засудженому за непослух і образу начальника. Та й у самій виправній колонії ця страта аж такого великого зацікавлення, судячи з усього, не викликала. У кожному разі тут, у цій невеликій, але глибокій піщаній долині, зусібіч оточеній голими схилами, виявився, крім офіцера та мандрівника, лише сам засуджений — дубуватий широкоротий чоловік зі скошленою кучмою на голові й зарослим обличчям — та ще солдат, що тримав у руках важкого ланцюга, від якого тяглися тоненькі ланцюжки: ними, скріпленими поміж собою ще й окремими ланцюжками, засуджений був прикутий за шию, зап'ястки та щиколотки на ногах. У всьому вигляді засудженого прозирала, до речі, така собача відданість, що складалося враження, ніби його спокійно можна відпустити погуляти на схилах, а тоді перед початком страти лише свиснути — і він одразу прибіжить.

Мандрівника не дуже цікавив пристрій, і він вочевидь досить байдуже походжав туди-сюди за спиною в засудженого, тоді як офіцер був заклопотаний останніми приготуваннями — то залазив під глибоко вкопаний у землю

пристрій, то підіймався приставною драбиною нагору й оглядав його верхні вузли. Роботи ці можна було перекласти, власне, й на якого-небудь механіка, одначе офіцер виконував їх сам, і то вельми ретельно — чи то він був таким великим шанувальником цього пристрою, чи то довірити ці роботи нікому іншому не можна було з інших причин.

— Отепер усе готово! — нарешті вигукнув він і зліз із драбини.

Він був страшенно зморений, дихав, широко роззявляючи рота, а з-під комірця його мундира виглядали дві застромлені туди тоненькі жіночі носові хустини.

— Ці мундири для тропіків, либонь, усе ж таки надто важкі, — зауважив мандрівник замість того, щоб, як очікував офіцер, поцікавитися пристроєм.

— Ну, звісно, — відказав офіцер, миючи забруднені мастилом руки в заздалегідь наготовленому цеберку з водою, — але вони для нас — частинка батьківщини; ми не хочемо втрачати батьківщину... Одначе погляньте на цей апарат, — відразу додав він і, витираючи рушником руки, показав на пристрій. — Досі доводилося працювати руками, а тепер апарат функціонує вже цілком самостійно.

Мандрівник кивнув головою й перевів погляд туди, куди показував офіцер. А цей, щоб устерегтися від будь-яких несподіванок, промовив:

— Неполадки, звичайно, трапляються, але сьогодні, гадаю, обійдеться без них. Хоча готовим слід бути все ж таки до всього, адже апарат має працювати дванадцять годин безперервно. Та якщо неполадки й стануться, то лише зовсім дрібні, і ми їх негайно усунемо... Чи не хочете посидіти? — спитав він нарешті й, діставши з купи плетених крісел одне, запропонував його мандрівникові.

Відмовитись той не зважився. Сидячи тепер край ями, він мимохідь зазирнув до неї. Вона була не дуже глибока. По один її бік валком лежала викопана земля, по другий — стояв пристрій.

— Не знаю, — мовив офіцер, — чи комендант уже пояснив вам, як працює цей апарат.

Мандрівник зробив непевний рух рукою; офіцерові більш нічого й не треба було, адже тепер він міг пояснити все й сам.

— Цей апарат, — почав він і взявся рукою за шатун, на який потім і сперся, — придумав наш колишній комендант. Я працював разом із ним уже від найперших експериментів і брав участь у всіх роботах аж до їхнього завершення. Але заслуга цього винаходу належить, певна річ, лише йому самому, нашому колишньому комендантові. Чи ви про нього вже чули? Ні? Що ж, я не перебільшу, коли скажу, що вся ця виправна колонія — його творіння. Ми, його товариші, ще коли він помирав, знали: структура колонії така цілісна, що його наступникові, хай навіть у голові в нього народиться тисяча нових планів, не пощастить нічого тут змінити й за багато років. І наше передбачення справдилося, новому комендантові довелося це визнати. Шкода, що ви не знали нашого колишнього коменданта!.. Одне, — похопився офіцер, — я тут забалакався, а наш апарат — ось він, стоїть перед нами. Складається він, як бачите, з трьох частин. Згодом кожна з них дістала свою, досить-таки промовисту назву. Нижня тепер називається «ложе», верхня — «кресляр», а оця середня, що ніби зависла в повітрі, — «борона».

— Борона? — перепитав мандрівник.

Він слухав не дуже уважно; в цій долині без жодного затінку немилосердно припікало сонце, і зосередитись було важко. Тим більший подив викликав у нього офіцер, який у своєму щільному, обтяженому еполетами й обвішаному аксельбантами парадному мундирі захоплено давав пояснення і, не припиняючи розповідати, ще й, крім того, то тут, то там затягував викруткою гвинти. У такому самому стані, що й мандрівник, був, схоже, і солдат. Понакручувавши на обидва свої зап'ястки ланцюги від засудженого, він стояв, спершись однією рукою на гвинтівку, похиливши голову, байдужий до всього. Мандрівника це не дивувало, позаяк офіцер розмовляв по-французькому, а французької ні солдат, ні засуджений, певна річ, не розуміли. Тим більше впадало в око, звичайно, те, що засуджений усе ж таки намагався прислухатись до офіцерових пояснень. Зі своєрідною млявою впертістю він щоразу переводив погляд туди, куди саме показував офіцер, і тепер, коли того урвав своїм запитанням мандрівник, солдат, як і офіцер, також звів очі на мандрівника.

— Атож, борона, — потвердив офіцер. — Назва дуже влучна. Зубці розташовані так, як у бороні, та й уся ця штука працює так, як борона, щоправда, на одному місці й багато хитромудріше. А втім, зараз самі зрозумієте. Осюди, на ложе, кладуть засудженого... Спершу я опишу апарат, а тоді вже перейду до самої процедури. Так вам легше буде за нею стежити. До того ж одна шестірня у креслярі дуже стерлась і, коли крутиться, страшенно скрегоче, розмовляти тоді майже неможливо; а дістати запасні частини тут, на жаль, дуже важко... Отож це, як я вже сказав, — ложе, воно все, суціль вистелене ватою — про її призначення ви ще довідаєтесь. На вату долілиць кладуть засудженого — певна річ, голого; оце ось — паски, якими його прив'язують — за руки, за ноги й за шию. А отут, у головах ложа, куди злочинець, як я вже сказав, спершу лягає ницьма, є такий собі невеличкий повстяний шпеник, і його можна легко відрегулювати так, щоб він потрапив чоловікові просто в рот. Шпеник призначений для того, щоб чоловік не міг ні закричати, ні перекусити собі язика. Засуджений, природно, змушений узяти цього шпеника в рот, а то пасок на шиї просто переламає йому всі хребці.

— Це — вата? — спитав, нахилиючись, мандрівник.

— Авжеж, звичайно, — відповів, усміхнувшись, офіцер. — Помацайте самі. — Він узяв долоню мандрівника й провів нею по ложі. — Ця вата оброблена спеціальними розчинами, тим-то й має такий незвичайний вигляд; до її призначення я ще повернуся.

Мандрівник уже трохи зацікавився пристроєм; він дивився вгору на нього, затулившись долонею від сонця. Конструкція була висока. Ложе й кресляр були однакові завбільшки й нагадували дві темні труни. Кресляр було закріплено метрів на два вище над ложем, і їх з'єднували на різках чотири латунні штанги, які аж блищали на сонці. Поміж «трунами» на сталевій линві висіла борона.

Доти байдужості мандрівника офіцер майже не помічав, проте жваво відреагував на зацікавлення, яке прокинулося в тому тепер, і навіть припинив давати пояснення, щоб співрозмовник спокійно, без поспіху все оглянув. Услід за мандрівником засуджений і собі робив те саме; щоправда,

затулитися долонею від сонця він не міг, тож задивлявся вгору, мружачи неприкриті очі.

— Отже, чоловік лежить, — промовив мандрівник і, зручно вмоствившись у кріслі, закинув ногу на ногу.

— Атож, — підхопив офіцер і, підбивши трохи вище кашкета, провів долонею по розпашілому обличчю. — А тепер слухайте далі! І в ложі, і в креслярі вмонтовано по електричній батареї; в ложі батарея потрібна для самого ложа, у креслярі — для борони. Як тільки чоловіка прив'яжуть, ложе запускають у рух. Воно починає легенько, але дуже швидко вібрувати, одночасно з боку в бік і знизу вгору. Такі апарати ви бачили, мабуть, у лікарнях, але в нашому ложі всі рухи з точністю розраховані; вони мають бути суворо узгоджені з рухами борони. Адже, по суті, саме на цю борону й покладено функцію виконання вироку.

— І який же вирок? — спитав мандрівник.

— Ви й про це не знаєте? — здивувався офіцер і прикусив губу. — Даруйте, якщо мої пояснення, можливо, трохи плутані, дуже прошу мені вибачити. Колись пояснення зазвичай давав сам комендант, але новий комендант відмовився від цього почесного обов'язку. Одначе те, що такого високого гостя він...

Мандрівник спробував був обома руками відхреститися від такого пошанування, але офіцер наполіг саме на цьому своєму вислові:

— Що такого високого гостя він не знайомить навіть із формою нашого вироку, — це, знову ж таки, ще один новий звичай, який... — Йому так і кортіло вилаятись, але він опанував себе й лише сказав: — Мене про це не попередили, не моя вина. А втім, я краще, ніж будь-хто, зможу пояснити суть наших вироків, бо тут ось... — Він поплескав себе по нагрудній кишені. — Усі необхідні креслення, зроблені рукою колишнього коменданта.

— Рукою самого коменданта? — перепитав мандрівник. — Він що — поєднував усе в одній особі? Був і солдат, і суддя, й конструктор, і хімік, і кресляр?

— Так точно, — відповів, кивнувши головою, офіцер.

Погляд у нього був замислений, застиглий. Потому він пильно подивився на свої руки; вони видалися йому не до-

силь чистими, щоб брати ними креслення, тож він підійшов до цеберка й вимив їх іще раз. Після цього дістав шкіряного гаманця і промовив:

— Наш вирок не суворий. Борона виписує на тілі засудженого ту заповідь, яку він порушив. Скажімо, у цього ось... — він показав на засудженого, — на тілі буде написано: «Шануй начальника свого!»

Мандрівник мигцем поглянув на засудженого; той, коли офіцер показав на нього, похнюпив голову і, здавалося, з усієї сили напружив слух, щоб хоч що-небудь збагнути. Його пухлі, міцно стулені губи здригались, і це вочевидь свідчило про те, що він, попри все, нічого не розуміє. Мандрівник хотів ще спитати багато про що, але, поглянувши на цього чоловіка, лише поцікавився:

— Чи знає він про свій вирок?

— Ні, — відповів офіцер і вже хотів був повернутися до своїх пояснень, але мандрівник перебив його:

— Він не знає про власний вирок?!

— Ні, — ще раз підтвердив офіцер, потім на мить затнувся, ніби очікуючи від мандрівника докладнішого обґрунтування його запитання, й нарешті промовив: — Оголошувати йому вирок не мало б ніякого сенсу. Він-бо відчує його на власному тілі.

Мандрівник уже хотів був змовкнути, та раптом завважив, що засуджений звів очі на нього; здавалося, чоловік запитував, чи схвалює гість описану процедуру. Тож мандрівник, який уже відкинувся був у кріслі, знов нахилився вперед і спитав іще:

— Але що його взагалі засуджено, бодай про це він знає?

— Ні, він і про це не знає, — відповів офіцер і всміхнувся до мандрівника, ніби сподіваючись від того ще яких-небудь дивних відкриттів.

— Не знає... — проказав мандрівник і провів рукою по чолу. — Виходить, йому й досі невтямки, чим скінчилася його спроба захиститись?

— Можливості захищатися він не мав, — сказав офіцер і відвів погляд, так наче розмовляв сам із собою й не хотів присоромити мандрівника поясненням таких звичайних речей.

— Але ж він мав дістати можливість захищатися, — промовив мандрівник і підвівся з крісла.

Офіцер зміркував, що йому, чого доброго, ще доведеться надовго перервати свої пояснення апарата; тож він ступив до мандрівника, взяв його під руку й, показавши другою рукою на засудженого (тим часом цей виструнчився — адже на нього так вочевидь звернули увагу, до того ж і солдат натяг ланцюга), промовив:

— Річ, знаєте, ось у чому. Тут, у виправній колонії, мене призначено суддею. Незважаючи на мою молодість. Я ж бо й колишньому комендантові допомагав у всіх карних справах і знаю цей апарат краще, ніж будь-хто. Вироки я ухвалюю за принципом: «Провина ніколи не викликає сумніву». Решта судів не мають змоги дотримуватися цього принципу, тому що вони колегіальні й над ними стоять вищі судові інстанції. Тут усе інакше, принаймні було інакше при колишньому комендантові. Новий, щоправда, вже виявляв бажання втручатися в мої судові справи, але досі мені щастило його від них усувати і, гадаю, щаститиме й далі... Ви хотіли, щоб я пояснив вам цей випадок. Він такий самий простий, як і решта. Сьогодні вранці один капітан доповів, що цей чоловік, призначений йому денщиком і зобов'язаний ночувати в нього під дверима, проспав службу. Річ у тім, що він повинен щоразу, коли годинник пробиває цілу годину, вставати й віддавати честь перед капітановими дверима. Обов'язок, звичайно, не важкий, але потрібний, тому що такий денщик завжди має бути свіжий і готовий охороняти й обслуговувати офіцера. А вчора вночі капітан вирішив перевірити, чи справно цей денщик виконує свій обов'язок. Відчиняє він рівно о другій годині двері й бачить, що денщик, згорнувшись калачиком, спить. Тоді капітан бере нагайку — та йому по пиці. А денщик, замість підхопитись і благати прощення, хапає свого господаря за ноги, трясє й кричить: «Покинь нагайку, а то горло перегризу!..» Отака суть справи. Годину тому капітан прийшов до мене, я записав його свідчення й відразу ухвалив вирок. А тоді наказав закувати цього чоловіка в ланцюги. Все дуже просто. А якби я спершу викликав денщика до себе й заходився його допитувати, то вийшла б лише

плутанина. Він щось збрехав би, а якби мені пощастило вивести його на чисту воду, він придумав би натомість нову брехню, і так без кінця-краю. Але тепер він у мене в руках, і я його вже не випущу... То ви все зрозуміли? Однак час не жде, вже пора приступати до виконання судового рішення, а я ще не завершив пояснювати вам будову цього апарата.

Він змусив мандрівника знов сісти у крісло, підійшов до апарата й почав:

— Як бачите, борона відповідає формі людського тіла; оце ось — борона для самого тулуба, а ото — борони для ніг. Для голови призначено лиш оцей невеличкий різець. Зрозуміло? — Він привітно нахилився до мандрівника, ладний давати щонай докладніші пояснення.

Мандрівник, наморщивши лоба, дивився на борону. Розповідь про судочинство в колонії його не вдовольнила. Щоправда, він мусив визнати, що йдеться про колонію все ж таки виправну, що заходи тут потрібні особливі й що доводиться дотримуватись щонайсупорішшої військової дисципліни. Крім того, певні надії він покладав на нового коменданта, який вочевидь мав намір запроваджувати, хоч і досить поволі, нове судочинство, яке цьому офіцерові просто не вкладається в його вузьколобій голові. Розмірковуючи так, мандрівник поцікавився:

— Чи буде присутній при виконанні вироку комендант?

— Напевно не відомо, — відповів офіцер, прикро вражений цим несподіваним запитанням, і його досі привітне обличчя скривилося. — Саме через те ми й маємо поквартитись. Я навіть змушений буду, хоч мені й дуже шкода, скоротити свої пояснення. Але завтра, коли апарат очистять — адже він дуже забруднюється, і це єдина його вада, — я зміг би дати докладніші пояснення. А поки що, отже, — найнеобхідніше... Коли чоловік уже лежить на ложі й воно починає вібрувати, на тіло помалу опускається борона. Вона сама спиняється так, що її зубці ледь торкаються тіла; як тільки цей підготовчий процес завершується, сталева линва одразу натягується й стає цупкою, як штанга. Ось тоді все й починається. Людина невтаємничена жодної різниці в тому, як відбуваються виконання вироків, збоку не помічає. Таке враження, начебто борона працює щоразу

однаково. Вібруючи, вона проколює зубцями тіло, яке, крім того, вібрує завдяки ложу. У тому, що вирок виконується, може перекопатись будь-хто, адже борону зроблено зі скла. Щоб закріпити в ній зубці, довелося подолати певні технічні труднощі, але після численних спроб проблему пощастило вирішити. Бо зусиль ми не шкодували. І тепер крізь скло будь-хто може побачити, як напис наноситься на тіло. Чи не хочете підійти ближче й оглянути зубці?

Мандрівник неквапно підвівся, ступив до пристрою й нахилився над бороною.

— Перед вами, — сказав офіцер, — два види по-різному розташованих зубців. Біля кожного довгого — по одному короткому. Довгий пише, а з короткого бризкає вода, щоб змити кров і можна було коли завгодно прочитати напис. Змішана з кров'ю вода стікає в ринвочки, далі ними — в головну ринву й нарешті зливною трубою — в яму.

Офіцер пальцем ретельно показував шлях, яким має текти змішана з кров'ю вода. Коли він, щоб продемонструвати це якомога наочніше, підставив обидві пригорщі під уявний струмінь зі зливної труби, мандрівник підвів голову й, мацаючи рукою в себе за спиною, поточився назад до крісла. Цієї миті він, на свій жах, завважив, що й засуджений услід за ним пристав на офіцерове запрошення оглянути борону зблизька. Чоловік трохи потяг за ланцюг заспаного солдата й також схилився над склом. Видно було, що й він, засуджений, непевним поглядом шукав те, що саме розглядали офіцер із мандрівником і що без додаткових пояснень знайти не міг. Він нахилився то в один бік, то в інший, знов і знов обмацував поглядом скло. Мандрівник хотів був прогнати його, адже за те, що чоловік оце робив, його могли, мабуть, покарати. Але офіцер однією рукою притримав мандрівника, а другою взяв із валка грудку землі й пожбурих нею в солдата. Той, стрепенувшись, підвів очі, побачив, щб посмів учинити засуджений, кинув гвинтівку й, упершись підборами в землю, так смиконув бідолаху назад, що той відразу впав. Солдат стояв і мовчки дивився згори вниз, як засуджений, брязкаючи ланцюгами, вовтузиться на землі.

— Постав його на ноги! — гримнув офіцер, завваживши, що засуджений надто вже відвертає увагу мандрівника.

Цей, схилившись над бороною, на неї вже навіть не дивився, а лише чекав, що буде з засудженим.

— Ти з ним обережніше! — знов grimнув офіцер. Він оббіг апарат, сам підхопив засудженого під пахви й, хоч у того раз у раз підтиналися ноги, з допомогою солдата поставив його рівно.

— Ну, тепер я знаю вже все, — промовив мандрівник, коли офіцер повернувся до нього.

— Крім найголовнішого, — відказав офіцер і, взявши співрозмовника за лікоть, показав угору. — Там, у креслярі, вмонтовано трибковий механізм, який керує роботою борони, і налаштовують цей механізм відповідно до креслень, визначених судовим вирокком. Я користуюся ще кресленнями попереднього коменданта. Ось вони. — Він видобув з гаманця кілька аркушків. — Але дати їх вам у руки я, на жаль, не можу, це — найдорожче, що я маю. Сідайте, я їх покажу вам звідси, вам буде все добре видно.

Він показав перший аркушник. Мандрівник залюбки сказав би кілька похвальних слів, але бачив перед собою лише численні, схожі на лабіринт лінії, які у багатьох місцях перетиналися так густо, що білі прогалини між ними ледве-ледве проглядали.

— Читайте, — мовив офіцер.

— Не можу, — відповів мандрівник.

— Але ж написано досить чітко, — сказав офіцер.

— Навіть філігранно, — ухильно відповів мандрівник, — але розібрати я нічого не можу.

— Та вже ж, — мовив, засміявшись, офіцер і сховав гаманця. — Це — не шкільний зошит із краснопису. Вчитуватися треба довго. Та зрештою розібралися б, звичайно, й ви. Цей напис, певна річ, і не може бути простим; він-бо має вбивати не відразу, а в середньому аж через дванадцять годин; за розрахунками переломна година — шоста. Тому сам напис має бути дуже рясно оздоблений візерунками; власне, напис оперізує тіло лише вузькою смужкою; решту місця на тілі призначено для візерунків. Тепер ви зможете гідно оцінити роботу борони й усього апарата?.. Ось погляньте!

Він скочив на драбину, крутнув якесь колесо, гукнув униз: «Обережно там, відійдіть убік!» — і все запрацювало.

Якби одне з коліс не вищало, все було б просто чудово. Офіцер, немовби спантеличений тим клятим колесом, насварився на нього кулаком, потому, ніби вибачаючись перед мандрівником, розвів руками й покvapно зліз із драбини, щоб постежити за роботою апарата знизу. Було в ній негаразд іще щось таке, що помічав лише він; тоді офіцер знов піднявся на драбину, сягнув обома руками в нутро кресляра, а тоді, щоб швидше опинитись на землі, скористався не драбиною, а з'їхав униз однією зі штанг; намагаючись перекрити цей гуркіт, він на все горло закричав у вухо мандрівникові:

— То ви зрозуміли, як усе це працює? Борона починає писати; коли вона завершує перше нанесення напису на спині в засудженого, ватний шар, обертаючись, повільно перекидає тіло на другий бік, щоб дати бороні нове поле для роботи. Тим часом поколені до крові місця лягають на вату, й вона, оброблена в особливий спосіб, відразу спиняє кров і готує шкіру до нового, поглибленого нанесення напису. Коли тіло перекочується знов, оці крайні зубці на бороні зривають із ран прилиплу вату й викидають її до ями, а борона знову приступає до роботи. Так усі дванадцять годин вона пише чимраз глибше й глибше. Перші шість годин засуджений живе майже так само, як доти, тільки страждає від болю. Через дві години повств' із рота виймають, адже кричати чоловікові однаково вже не сила. Осюди, до цієї миски в головах, яку підігріває електрика, насипають теплої рисової каші, і засуджений, якщо має бажання, може злизувати її язиком. Зазвичай ніхто цією нагодою не гребує. Нічого такого я не пригадую, а досвід у мене великий. Апетит пропадає десь аж на шостій годині. Тоді я звичайно стаю отут навколiшки й спостерігаю, що буде далі. Чоловік рідко ковтає останню грудочку каші, він лише трохи покругить її в роті, а тоді виплюне в яму. У такому разі я мушу відхилитись, а то каша поцілить мені межі очей. Але як же стихає він на шостій годині! Думки світлішають навіть у найтупішого. І починається це навколо очей. А звідси вже розходитьсь далі. Таке видовище хоч кого може спокусити лягти поруч під борону. Загалом нічого нового вже не відбувається, просто чоловік починає

розбирати напис, згортає в трубочку губи, немовби до чогось прислухаючись. Ви самі бачили, прочитати такий напис нелегко навіть очима, а наш засуджений намагається прочитати його своїми ранами. Робота, звісно, велика, і йому, щоб скінчити її, потрібно шість годин. Але потім борона прохромлює його наскрізь і викидає до ями, де він шубовстає у воду, змішану з кров'ю і ватою. На цьому суд завершується, і ми, я і солдат, закопуємо тіло.

Мандрівник, наставивши вухо до офіцера й сховавши руки в кишені піджака, спостерігав за роботою машини. Засуджений також стежив за нею, хоч нічого й не розумів. Він стояв, трохи нахилившись уперед, і дивився, як похитуються туди-сюди зубці; тим часом офіцер подав знак солдатові, той розітнув засудженому ззаду ножем сорочку й штани, і вони впали на землю; чоловік ще спробував був підхопити їх, щоб прикрити свою голизну, але солдат просто підняв його і струснув з нього останнє лахміття. Офіцер наладнав машину, запала тиша, і в ній засудженого покляли під борону. Ланцюги з нього поскидали, замість них попри-в'язували паски; першої хвилини засудженому це видалося мало не полегкістю. Та ось борона опустилася ще трохи нижче, позаяк чоловік був дуже худий. Коли зубці торкнулися засудженого, на шкірі в того повиступали сироти; поки солдат клопотався його правою рукою, чоловік випростав ліву, не дивлячись куди; але це був саме той бік, де стояв мандрівник. Офіцер весь час позирав скоса на його обличчя, так ніби хотів угадати, яке враження справляє на цього чужоземця екзекуція, про яку він розповів йому бодай у загальних рисах.

Один пасок, призначений для руки, порвався — мабуть, солдат затяг його надто туго. Він показав офіцерові відірваний шматок і попросив допомогти. Офіцер таки підійшов до нього; повернувши голову в бік мандрівника, він сказав:

— Машина дуже складна, часом то те, то те рветься або ламається; але це не має збивати з пуття, коли давати їй загальну оцінку. До речі, паску можна знайти заміну відразу; зараз я скористаюся ланцюгом; щоправда, права рука вібруватиме вже не так м'яко. — І, закріплюючи ланцюга, додав: — Тепер нам кошти на утримання машини виді-

ляють дуже обмежені. При колишньому коменданті я міг вільно розпоряджатися готівкою, призначеною лише на такі витрати. Тут був склад, де зберігалися найрізноманітніші запасні частини. Сказати правду, я гроші просто-таки тринькав — тобто тринькав колись, не тепер, як це стверджує новий комендант; він тільки й шукає приводу, щоб скасувати колишні порядки. Тепер кошти на утримання машини в його руках, і коли я посилаю кого-небудь по новий пасок, то від мене як доказ вимагають порваного, і надійде новий аж за десять днів, та ще й гіршої якості, ні на що не придатний. А як я доти працюватиму на машині без паска — те нікого не цікавить.

Мандрівник міркував: «Рішуче втручатися в чужі справи — це завжди ризик». Він не мешкав ані в цій виправній колонії, ані в країні, якій колонія належала. Щойно він спробує засудити таку страту чи, тим більше, стати їй на заваді, як йому скажуть: «Ти тут — чужоземець, отож помовч». На це він не матиме нічого заперечити, а лише зможе додати, що в цьому випадку не розуміє навіть сам себе, адже подорожувати він пустився тільки задля того, щоб побачити світу, але в жодному разі не задля того, щоб змінювати правосуддя в чужих країнах. Щоправда, обставини тут склалися надто вже спокусливі. Несправедливість судочинства й жорстокість страти не викликали сумніву. Ніхто не міг звинуватити мандрівника в корисливості, адже засуджений не був йому ані знайомий, ані земляк, та й узагалі не викликав жодного співчуття. Зате мандрівник мав рекомендації високих установ, приймали його тут з великою шанобою, навіть запросили на цю страту, і це свідчило, мабуть, про те, що від нього очікують відгуку про місцеве судочинство. Це скидалося на правду, тим більше, що новий комендант — у чому він, мандрівник, переконався аж надто добре — прихильником такого судочинства не був і до офіцера ставився майже вороже.

Зненацька мандрівник почув крик розлюченого офіцера. Той саме запах — не без зусиль — до рота засудженому повстяного шпеника, аж раптом засуджений, не годе стримати нудоту, заплющив очі й почав блювати. Офіцер притьма смикнув його зі шпеника вгору, щоб повернути

обличчям до ями, та було пізно: блювотина вже потекла на машину.

— Це комендант у всьому винен! — кричав офіцер, нестямно торгаючи латунні штанги. — Машину мені загиджують, як свинарник! — Тремтячими руками він показував мандрівникові на те, що сталося. — Хіба я годинами не втовкмачував комендантові, що за день до виконання вироку годувати засудженого треба припинити?! Але ж прибічники нового, м'якого курсу думають інакше. Перед тим, як засудженого вести сюди, комендантові панії напихають його солодощами. Усе життя чоловік харчувався смердючою рибою, а тепер мусить їсти солодощі! Та це ще півбиди, щодо цього я не мав би нічого проти, але чому ніяк не придбають нову повсть? Я ж бо прошу його про це вже цілих три місяці! Хіба можна без огиди взяти до рота оцей кляп, обсмоктаний і покусаний перед смертю доброю сотнею людей?!

Засуджений поклав голову на ложе, і вигляд він мав сумирний; солдат уже заходився обгирати машину сорочкою засудженого. Офіцер підійшов до мандрівника, який, ніби щось запідозривши, ступив крок назад; але офіцер узяв його за руку й потяг убік.

— Хочу сказати вам кілька слів конфіденційно, — промовив він. — Ви ж бо дозволите?

— Звичайно, — відповів мандрівник, слухаючи з опущеними очима.

— Це судочинство й така страта, бути свідком якої вам випала щаслива нагода, тепер у нашій колонії не має жодного відвертого прихильника. Лише я виступаю на їхній захист і водночас на захист спадщини колишнього коменданта. Про подальше вдосконалення цього судочинства мені тепер і думати зась, усі свої сили я кладу на збереження того, що є. Поки жив попередній комендант, у колонії було повно його прихильників; сила переконання, яку він мав, почасти властива й мені, одначе влади його я не маю, анітрохи; тому його прихильники зачалися, їх ще багато, але ніхто з них у цьому не зізнається. Якщо ви сьогодні, тобто в день страти, зайдете до чайної і прислухаетесь до розмов, то почувете, либонь, тільки двозначні

натяки. То все — прихильники коменданта колишнього, але при нинішньому з його нинішніми поглядами мені з тих прихильників пуття ніякого. Тож я питаю вас: невже через отакого коменданта з його жіноцтвом, під п'ятою якого він ходить, оця справа всього життя, — він показав на машину, — має пропасти? Хіба можна таке допустити? Навіть коли ви — чужоземець і приїхали на наш острів усього-на-всього на кілька днів! А гаяти часу не можна, проти мого правосуддя тут щось замишляють; у комендатурі вже збирають якісь наради, й мене на них не запрошують; навіть цей ваш візит, як на загальну ситуацію, мені видається досить показовим; самі бояться й посилають спершу вас, чужоземця... А як зовсім по-іншому відбувалася страта в минулі часи! Уже за день до виконання вироку всю долину заповнювали люди; всі сходилися лише задля такого видовища; рано-вранці з'являвся комендант зі своїми паніями; весь табір будили фанфари; я доповідав про цілковиту готовність; усе товариство — не прийти не мав права жоден високий чиновник — розташовувалося навколо машини; оця купка плетених крісел — жалюгідні рештки тих часів. Свіжоначищена машина виблискувала, перед виконанням вироку я майже щоразу брав нові запасні частини. На очах у сотень людей — глядачі стояли навшипинок аж до отих он пагорбів — комендант власноруч укладав засудженого під борону. Те, що тепер доручають робити простому солдатові, належало до почесних обов'язків голови суду, тобто мене. І ось страта починалася! Жоден розлад не порушував роботи машини. Дехто на неї вже й зовсім не дивився, а лежав із заплющеними очима на піску; усі знали: нарешті настав момент справедливості. У тиші було чути лише стогін засудженого, притлумлений повстю. Нині машина вже не в змозі видавити із засудженого такий глибокий стогін, щоб його не заглушила повсть; а тоді із зубців-пер борони скрапувала їдка рідина, яку тепер застосовувати забороняють. І ось наставала шоста година! Годі було задовольнити прохання всіх тих, хто хотів подивитися на дійство зблизька. Комендант розважливо давав вказівку пропускати наперед дітей; сам я, з огляду на мої обов'язки, завжди мав можливість лишатися

поблизу машини; частенько я сидів он там навпочіпки й у кожній руці тримав по маленькій дитині. Ох, як же всі ми намагалися піймати на змученому виду момент про-світління, як підставляли свої обличчя сяєву тієї нарешті досягнутої й уже згасаючої справедливості! Ото були часи, друже мій!

Офіцер вочевидь забув, хто перед ним стоїть; він обійняв мандрівника й поклав йому на плече голову. Мандрівник непомалу розгубився й терпляче поглядав поверх офіцера. Солдат почистив машину й на завершення витрусив з бляшанки в миску рештки рисової каші. Щойно засуджений, який, здавалося, вже цілком оговтався, це завважив, він одразу потягся язиком до каші. Солдат раз у раз його відтрочував (кашу мали залишити, мабуть, на пізніше), однак поводився, певна річ, теж непристойно, бо запускав у кашу свої брудні руки й запихався нею на очах у зголоднілого засудженого.

Офіцер хутко опанував себе.

— Я не хотів вас розчулити абощо, — сказав він. — Я розумію, пояснити тепер, як воно було за тих часів, неможливо. А втім, машина й далі працює і промовляє сама за себе. Вона промовляє за себе, навіть коли стоїть у цій долині сама. І насамкінець мертве тіло зрештою щоразу так само незбагненно плавно падає в яму, хоч її, на відміну від тих часів, уже й не обліплюють зусібіч, як мухи, сотні людей. Тоді нам навіть довелося поставити навколо ями міцний бар'єр, тепер його давно вже знесли.

Мандрівник, намагаючись сховати від офіцера очі, знічев'я крутив на всі боки головою. Офіцер подумав, що того дивує пустка в долині, тому схопив гостя за руки й, тупцяючи круг нього, щоб перехопити його погляд, спитав:

— Чи ви бачите цю ганьбу?

Але мандрівник мовчав. Тоді офіцер вирішив на хвильку дати йому спокій; розставивши ноги й упершись руками в боки, він німо втупився в землю. Та потім підбадьорливо всміхнувся до мандрівника й промовив:

— Учора, коли вас запрошував комендант, я стояв неподалік. Я чув те запрошення. Я коменданта знаю. І відразу зметикував, навіщо він вас запрошував. Хоча влади у нього

й достатньо, щоб виступити проти мене, однак на це він поки що не зважається й хоче, мабуть, заpastися вашою думкою про мене — думкою авторитетного чужоземця. Він усе добре розрахував; ви тут, на острові, другий день, колишнього коменданта, його думок і намірів не знали, вас сковують суто європейські уявлення і сприйняття, можливо, ви — принциповий супротивник смертної кари взагалі й такого механізованого її виконання зокрема; крім того, ви бачите, що страту ми здійснюємо не публічно, в жалюгідній обстановці, на вже трохи несправній машині... То хіба все це вкупі — так міркує комендант — не дає підстав сподіватися, що мого методу ви не схвалите? А коли ви його не схвалите, то — я й далі міркую, як комендант, — про це не мовчатимете, адже ви, певна річ, не зрадите своїх переконань, випробуваних часом. Ви, звісно, знайомі з багатьма своєрідними звичаями в багатьох народів і вмiєте ці звичаї поважати, тож ваші висловлювання проти такого методу будуть, либонь, не такі категоричні, якими вони були б, можливо, у вас на батьківщині. Та це комендантові й не потрібно, анітрохи. Досить лишень якогось необережного, мимохідь сказаного слова. І зовсім не конче, щоб воно відповідало вашим переконанням, — головне, щоб воно формально відповідало його бажанню. А в тому, що він почне вас розпитувати, вдаючись до всіх своїх хитрощів, — у цьому я не маю сумніву. А його панії сидітимуть кружка, нагостривши вуха; ви, наприклад, казатимете: «У нас судочинство влаштовано не так», або: «У нас звинуваченого, перше ніж ухвалювати йому присуд, спочатку допитують», або: «У нас, крім смертного вироку, є й інші види покарань», або: «У нас тортури були тільки в середньовіччі». Усі ці зауваження слухні, й для вас вони самі собою зрозумілі — такі собі безневинні зауваження, які не стосуються мого методу. Але як сприйме їх наш комендант, ця добра душа? Я вже бачу, як він різко відсовує стільця й покvapно виходить на балкон; бачу, як услід за ним вибігають його панії, й чую його голос — панії називають цей голос громовим, — і цим голосом комендант промовляє: «Великий дослідник західного світу, уповноважений вивчати судовий устрій у всіх країнах, шойно заявив, що

наше судочинство, яке ґрунтується на давніх звичаях, негуманне. Після цього висновку такої знаменитої людини я, певна річ, не можу й далі миритися з нашим судочинством. Отож віднині наказую...» І таке інше. Ви пробуєте втрутитись, ви ж бо не казали того, що він вам приписує, не називали мого методу негуманним, навпаки, на ваше глибоке переконання, це — судочинство щонайгуманніше й найбільшою мірою гідне людини; крім того, ви в захваті й від усієї цієї машинерії... Та де там, пізно; ви навіть не маєте змоги вийти на балкон, де вже повно паній; ви хочете привернути до себе увагу, хочете заволати, але одна з тих паній своєю ручкою затуляє вам рота, а сам я і творіння колишнього коменданта, пиши, пропали.

Мандрівник мимоволі притлумив усмішку; то ось яке легке, виявляється, завдання, яке йому здавалося таким важким. І він ухильно відповів:

— Ви переоцінюєте мій авторитет; комендант читав мого рекомендаційного листа і знає, що я не фахівець з методів судочинства. Якби мені й довелося висловлювати свою думку, то це була б думка приватної особи, анітрохи не вагоміша за думку будь-кого іншого, в кожному разі вона мала б куди меншу вагу, ніж думка самого коменданта, наділеного в цій виправній колонії, як мені здається, дуже широкими правами. Коли вже його думка про ваш метод судочинства справді така непохитна, як ви гадаєте, то, боюся, цьому методу настав, звичайно, кінець і без мого скромного сприяння.

Чи вже збагнув це офіцер? Ні, ще не збагнув. Він рвучко крутнув головою, коротко озирнувся на засудженого й солдата, які, здригнувшись, відсахнулися від рису, ступив уприутул до мандрівника й, дивлячись йому не в очі, а кудись на піджак, тихіше, ніж говорив досі, промовив:

— Ви не знаєте нашого коменданта, ви сприймаєте його й усіх нас — даруйте вже за такі слова — до певної міри простодушню; ваш авторитет, повірте мені, важко переоцінити. Адже я був просто щасливий, коли почув, що ви будете присутні на виконанні вироку самі. Таке розпорядження коменданта мало завдати мені удару, але тепер я оберну його собі на вигоду. Поки я давав вам пояснення, вашу

увагу не відвертали ні брехливі нашіптування, ні зневажливі погляди, яких навряд чи пощастило б уникнути, якби на виконання вироку зібралася велика юрба; ви бачили машину й маєте намір подивитися страту. Ваша думка вже, звісно, склалася; якщо певні сумніви у вас іще й лишилися, то картина страти їх розвіє. Тож тепер я звертаюся до вас із проханням: допоможіть мені в моїй боротьбі з комендантом!

Говорити далі мандрівник йому не дав.

— Як же я вам допоможу?! — вигукнув він. — Це просто неможливо. Я не маю змоги ані підтримати вас, ані зашкодити вам.

— Ви маєте таку змогу, — відповів офіцер.

Мандрівник не без страху завважив, що офіцер стис кулаки.

— Таку змогу ви маєте, — ще наполегливіше повторив офіцер. — У мене є план, і він повинен удатися. Ви гадаєте, що вашого авторитету не досить. А я знаю, що його досить. Та навіть якщо припустити, що ви маєте рацію, то хіба не варто задля збереження такого методу судочинства спробувати будь-які, можливо, навіть недостатні засоби? Тож вислухайте мій план. Задля його здійснення треба насамперед, щоб ви сьогодні в колонії висловлювалися про цей метод якомога стриманіше. Якщо вас не питають напрямець, не висловлюйтесь узагалі, в жодному разі; а висловлюватись ви повинні коротко й непевно; нехай бачать, що розмовляти про це вам нелегко, що ви прикро вражені, що якби вам довелося говорити відверто, то ви не стрималися б і просто вибухнули б прокляттями. Я не вимагаю, щоб ви брехали, аж ніяк; ви повинні лише коротко відповідати: «Так, я був свідком виконання вироку» або: «Так, я вислухав усі пояснення». Тільки це, більш нічого. Адже для прикрого враження, яке мають помічати у вас усі, вам приводів досить, хоча й інших, ніж комендантові. Він, звісно, витлумачить ваші відповіді зовсім не так, по-своєму. На це мій план і розрахований. Завтра в комендатурі під орудою коменданта відбудеться велика нарада за участю всіх високих чиновників управління. Комендант уміє, звичайно, влаштовувати з таких нарад видовиська. Там

поставили навіть галерею, яку щоразу заповнюють глядачі. Я теж змушений брати участь у таких нарадах, хоч у мене там усі нутроші вивертає. Вас, певна річ, запросять також, у будь-якому разі, а якщо сьогодні ви поводитиметесь відповідно до мого плану, то не лише запросять, а й настійливо попросять прийти. Але якщо вас з якої-небудь незбагненої причини не запросять, то вам доведеться зажадати запрошення самому; в тому, що тоді ви його дістанете, можна не сумніватися. Одне слово, завтра ви сидітимете з паніями в комендантській ложі. І комендант час від часу поглядатиме вгору, щоб переконатися, що ви таки є. Після всіляких дріб'язкових, смішних, розрахованих лише на публіку питань — переважно це будівельні роботи в порту, щоразу ті самі будівельні роботи в порту! — мова зійде й про судочинство. Якщо комендант такої ініціативи не виявить чи зволікатиме з нею, то я подбаю про це сам. Я встану й доповім про сьогоднішнє виконання вироку. Дуже коротко, просто доповім, і все. Щоправда, доповідати про це там не заведено, але я все ж таки доповім. Комендант подякує мені, як завжди, з привітною усмішкою і не стримається, щоб цією слушною нагодою відразу й скористатись. «Щойно ми вислухали доповідь, — почне він так або приблизно так, — про виконання вироку. Зі свого боку, я хотів би лишень додати, що свідком саме цієї страти став великий дослідник, що, як усі ви знаєте, своїм візитом виявив нашій колонії надзвичайно високу честь. З огляду на його присутність тут сьогоднішнє наше засідання також набуває особливого значення. То чи не поцікавитися нам у цього великого дослідника, якої він думки про саму страту за давнім звичаєм, а також про метод судочинства, що передує страті?» Усі, звісно, схвально плескають у долоні, і я — найгучніше. Комендант уклоняється вам і каже: «Тоді я від імені всіх присутніх звертаюся до вас із таким запитанням». І ось ви підходите до парапету. Руки покладіть так, щоб їх усі бачили, а то панії схоплять їх і почнуть гратися пальцями... Нарешті ваше слово. Не знаю, як я переживу ці напружені години, що доти лишилися. Не обмежуйте себе у своєму виступі нічим, кажіть правду на повен голос, перехиліться через парапет і прокричіть —

атож, прокричіть свою думку, свою непохитну думку комендантові просто в очі. Та, може, ви цього не хочете, може, не така у вас вдача, може, у вас на батьківщині в такій ситуації поведуться інакше? Це теж резонно, цього теж цілком досить; не вставайте взагалі, скажіть лише кілька слів, промовте їх навіть пошепки, щоб почули хіба що чиновники, які сидітимуть унизу під вами, досить і цього; навіть не треба згадувати про те, що при виконанні вироку не було глядачів, що скреготало колесо, що порвався пасок і про повсть, від якої зводить на блювоту; ні, все це я беру на себе, й повірте: якщо після мого виступу він не вискочить із зали, то мої слова все ж таки поставлять його навколішки, і йому доведеться сказати про колишнього коменданта: «Я схиляю перед ним голову...» Такий мій план. Чи згодні ви допомогти мені здійснити його? Ну, звісно, згодні, ба більше, зробити це — ваш обов'язок!

Офіцер схопив мандрівника за обидві руки й, важко дихаючи, зазирнув йому в очі. Останні слова він прокричав так, що навіть солдат із засудженим насторожилися, хоч ні той, ні той нічого й не зрозумів; обидва кинули хапати рис і, не перестаючи жувати, звели очі на мандрівника.

Відповідь, яку цей мав дати, від самого початку була для нього очевидна; надто багато він побачив на своєму віку, щоб тепер сумніватися; він був загалом чоловік чесний і страху не знав. І все ж тепер, дивлячись на солдата й засудженого, мандрівник на мить завагався. Та, зрештою, сказав те, що й мав сказати:

— Ні.

Офіцер закліпав очима, не зводячи, однак, з нього погляду.

— Вам пояснити? — спитав мандрівник.

Офіцер мовчки кивнув головою.

— Я проти такого судочинства, — сказав мандрівник. — Ще доти, як ви виявили мені таку довіру — а нею я, певна річ, за жодних обставин не зловживатиму, — я вже розмірковував про те, чи маю я право виступити проти цього судочинства й чи мало б моє втручання бодай якісь шанси на успіх. Мені було очевидно, до кого я мав би звернутися насамперед: до коменданта, звичайно. Завдяки вам це стало

ще очевидніше, однак зміцнили мене в моєму рішенні зовсім не ви, навпаки, ваша чесна переконаність діймає мене до серця, хоч і не може збити з пуття.

Офіцер мовчав; обернувшись до машини, він поторсав одну з латунних штанг, а тоді, відхилившись трохи назад, задивився на кресляра, так ніби хотів переконатися, чи там усе гаразд. Солдат із засудженим, схоже, тим часом потоваришували; засуджений робив солдатові якісь знаки, хоч йому, міцно прив'язаному пасками, давалося це й нелегко; солдат нахилився до нього; засуджений щось прошепотів йому, й солдат кивнув головою.

Мандрівник ступив до офіцера й промовив:

— Ви ще не знаєте, що я хочу зробити. Свою думку про це судочинство я комендантові таки висловлю, але не на засіданні, а сам на сам. Та я й не маю наміру лишатися тут так довго, щоб брати участь у якомусь засіданні; завтра вранці я вже поїду чи принаймні сяду на корабель.

Офіцер, здавалося, нічого цього не чув.

— Виходить, наше судочинство вас не переконало, — промовив він радше сам до себе й усміхнувся, як усміхається старий чоловік з дитячої примхи, ховаючи за усмішкою те, що думає насправді. — У такому разі, отже, пора, — сказав він нарешті й раптом звів на мандрівника ясні очі: в них застигла якась вимога, якийсь заклик до спільних дій.

— Пора — що? — стривожено спитав мандрівник, але відповіді не дістав.

— Ти вільний, — кинув офіцер до засудженого його рідною мовою.

Той спершу не повірив.

— Сказав же, ти вільний, — знову промовив офіцер.

На обличчі в засудженого вперше промайнули виразні ознаки життя. Невже це правда? Чи просто скороминуща офіцера примха? А може, це чужоземець домігся для нього помилування? Що діється? Такі запитання, здавалося, стояли в очах засудженого. Але не довго. Хай там що мав на увазі офіцер, а чоловікові хотілося, коли вже так вийшло, і справді звільнитись, і він, наскільки давала змогу борона, засмикався на ложі.

— Порвеш мені паски! — гаркнув офіцер. — Угамуйся! Зараз ми тебе відв'яжемо.

Він подав солдатів знак і разом з ним узявся до роботи. Засуджений, нічого не кажучи, тихенько посміювався й повертав обличчя то ліворуч — до офіцера, то праворуч — до солдата, хоч не забував і про мандрівника.

— Витягни його! — наказав офіцер солдатів.

Робити це довелося досить обережно — борона була над самим засудженим. Через свою нетерплячку той уже дістав кілька невеликих рваних ран на спині.

Але офіцера тепер він, по суті, не цікавив. Той підійшов до мандрівника, знову видобув свого шкіряного гаманця, пошпортався в ньому і, знайшовши нарешті потрібного аркушика, показав його мандрівникові.

— Читайте, — кинув офіцер.

— Не можу, — відповів мандрівник, — я ж бо сказав, що прочитати цього не можу.

— Придивіться краще, — мовив офіцер і став поруч із мандрівником, щоб читати разом.

Коли не допомогло їй це, він заходився мізинцем виводити в повітрі над папером (немовби торкатися його не можна було в жодному разі) літери, щоб мандрівникові так було легше читати. Мандрівник теж докладав зусиль, щоб хоч якось догодити офіцерові, але однаково нічого не виходило. Тоді офіцер почав називати літеру по літері, а тоді прочитав напис іще раз повністю.

— Тут написано: «Будь справедливий!» — сказав він. — Тепер-бо ви можете прочитати.

Мандрівник схилився над папером так низько, що офіцер, потерпаючи, коли б той не торкнувся його, відвів руку з аркушиком убік; мандрівник більш нічого не сказав, та було очевидно їй так: прочитати напис він і досі не може.

— Тут написано: «Будь справедливий!» — промовив офіцер ще раз.

— Можливо, — сказав мандрівник. — Я вірю, що написано саме це.

— Гарзд, — кинув офіцер, принаймні вже бодай трохи задоволений, і з аркушиком у руці поліз на драбину; вгорі він надзвичайно обережно уклав аркушика до кресляра

й заходився цілком по-новому, здавалося, ладнати трибковий механізм; робота ця була дуже напружена, з-поміж трибків траплялися, мабуть, і зовсім маленькі, й часом голова офіцера геть зникала у креслярі — так пильно слід було оглядати трибковий механізм.

Мандрівник невідривно спостерігав знизу за цією роботою, в нього затерпла шия, а від яскравого, залитого сонцем неба різало в очах. Солдат із засудженим були заклопотані лише один одним. Сорочку й штани засудженого, які вже лежали в ямі, солдат дістав звідти, підхопивши їх вістрям багнета. Сорочка виявилася страшенно брудною, і засуджений сполоснув її в цеберку з водою. Коли він одяг сорочку й штани, обидва — і солдат, і засуджений — гучно зареготали, бо ззаду одяг був згори донизу розпорений. Засуджений, мабуть, подумав, що має трохи розвеселити солдата, й закрутився перед ним у своєму розтятому навіпіл одязі, а солдат, присівши навпочіпки, ляскав себе по колінах і сміявся.. І все ж обидва намагалися стримуватись, адже поруч були ці два добродії — офіцер і чужоземець.

Нарешті офіцер упорався з роботою, ще раз, усміхаючись, оглянув кожну дрібницю, опустил кришку доти відкритого кресляра, зліз на землю, зазирнув до ями, потому перевів погляд на засудженого, задоволено завважив, що той забрав з ями свій одяг, тоді підійшов до цеберка помити руки, надто пізно помітив, що вода там огидно брудна, з прикрістю зітхнув, бо ж тепер вимити руки не пощастить, нарешті стромив їх у пісок (такий вихід його вочевидь не вдовольняв, та що вдієш, довелося змиритись), потім підвівся й почав розстібати на собі мундира. І насамперед пальці його натрапили на дві жіночі носові хустини, які він носив за комірцем.

— На ось, це твої хустини, — сказав він і кинув їх засудженому. А мандрівникові пояснив: — Подарунки від паній.

Незважаючи на очевидну покvapність, з якою офіцер скидав мундир, а тоді догола роздягався, з кожною своєю одежиною він поводився дуже дбайливо; срібні аксельбанти на мундирі він навіть окремо розгладив пальцями, а одну з китичок розпушив, струснувши її. Щоправда, з такою дбайливістю не дуже поєднувалося те, що він,

давши лад тій чи тій частині обмундирування, відразу роздратовано викидав її до ями. Останньою в руках у нього лишилася коротенька шпага на шабельтасі. Офіцер витяг шпагу з піхов, переламав її надвоє, потому склав усе докупи — піхви, шматки шпаги й шабельтас — і пожурих з такою силою в яму, що там аж забряжчало.

Офіцер стояв голяка. Мандрівник кусав собі губи й мовчав. Він знав, що́ буде далі, але заважати в будь-чому офіцерові не мав права. Якщо судочинству, якому офіцер був такий відданий, справді загрожувало скасування — можливо, через втручання його, мандрівника, який таке втручання, до речі, вважав своїм обов'язком, — тоді офіцер чинив цілком слушно; будиши ним, мандрівник зробив би те саме.

Солдат і засуджений поки що нічого не розуміли, спочатку на офіцера вони навіть не звертали уваги. Засуджений непомалу тішився тим, що йому повернули його хустини, хоч довго тішитися йому не випало, бо несподівано солдат різко вирвав їх у нього з рук. Тоді засуджений, своєю чергою, спробував вихопити хустини в солдата із-за ремня, куди той їх заткнув. Але солдат був насторожі. Так вони напівжартома й сварилися. Аж коли офіцер роздягся догола, обидва насторожились. Передчуття якогось великого повороту вразило, здавалося, насамперед засудженого. Те, що сталося з ним, тепер відбувалося з офіцером. Так може дійти й до якихось крайнощів. А відповідний наказ віддав, очевидно, чужоземець. Отже, це — помста. Сам він, засуджений, страждань до кінця не зазнав, зате за нього до кінця помстяться. На його обличчі розпливлася й уже не сходила з нього широка німа усмішка.

А офіцер тим часом повернувся до машини. Коли в тому, що він добре на ній знається, не було сумніву вже й доти, то тепер просто-таки вражало, як він нею керує і як вона його слухається. Йому досить було тільки піднести руку до борони, й та кілька разів піднялася й опустилась, поки врешті завмерла саме на такій висоті, щоб під нею офіцерові стало місця; він лише торкнувся краю ложа, й воно враз завібрувало; повстаний шпенник виявився якраз навпроти його рота; видно було, що офіцер хотів обійтися,

власне, без нього; але вагався він лише одну мить, врешті-решт змирившись, він узяв шпеника до рота. Усе готово, тільки паски ще звисають обабіч ложа, та вони вочевидь зайві — прив'язувати офіцера потреби нема. Та ось обвислі паски помічає засуджений; страта з незакріпленими пасками, на його думку, неповна, він запопадливо киває головою солдатові, й обидва кидаються до машини, щоб прив'язати офіцера. Той уже випростує одну ногу, щоб перевести важеля, який запускає кресляра; побачивши, що ті двоє підскочили до нього, офіцер перестає тягтися ногою до важеля й дає себе прив'язати. Щоправда, тепер дістатися до важеля він уже не має змоги, солдат із засудженим самі того важеля не знайдуть, а мандрівник сповнений рішучості не втручатися.

Зрештою, втручатися і не потрібно було; як тільки паски застєбнули, машина відразу й запрацювала: ложе вібривало, борона підіймалась і опускалась, зубці витанцьовували на шкірі. Мандрівник якийсь час усе це спостерігав, та раптом згадав, що один трибок у креслярі має скреготати. Однак механізм не видавав ніяких звуків, не чути було навіть легенького хурчання.

Машина працювала так тихо, що не привертала до себе жодної уваги. Мандрівник перевів погляд на засудженого й солдата. Засуджений поведився жвавіше, його в машині все цікавило, він то нахилився, то ставав навшпиньки й раз у раз показував пальцем на що-небудь солдатові. У мандрівника це викликало прикре враження. Він мав намір лишатися тут до останку, але дивитися на цих двох довго не зміг би.

— Ідіть додому, — сказав він.

Солдат, схоже, ладен був уже так і зробити, але засуджений сприйняв цей наказ просто-таки як покару. Він згорнув руки, благаючи не відсилати його, а коли мандрівник заперечливо похитав головою, навіть упав навколішки. Мандрівник збагнув, що ніякі накази тут не допоможуть, і вже рушив був до тих двох, щоб їх просто прогнати. І цієї миті почув нагорі, у креслярі, якийсь звук. Він поглянув угору. Виходить, один трибок усе ж таки заїдає? Але то було щось інше. Кришка кресляра повільно відкрилася,

а тоді відскочила зовсім. Показалися зубці трибка, піднялись вище, а невдовзі з'явився й увесь трибок; здавалося, якась величезна сила стискає з усіх боків кресляра, й цьому трибку вже просто забракло місця; він докотився до краю кресляра, впав із машини, трохи прокотився ставма піском і ліг плиском на бік. Але нагорі вже підіймався ще один трибок, а за ним багато інших — великі, маленькі, ледве помітні, і з усіма відбувалося те саме, й щоразу складалося враження, ніби в креслярі вже нічого не лишилось, та потім з'являлася нова, ще численніша вервечка трибків, які підіймались, падали з машини, котилися піском і лягали на бочок. Задивившись на це видовище, засуджений геть забув про мандрівників наказ, трибки викликали в нього неймовірний захват, він поривався схопити кожного, водночас спонукаючи солдата допомогти йому, але щоразу злякано відсмикував руку, тому що навздогін попередньому трибку вже поспішав наступний, який на нього, засудженого, — принаймні першої миті, коли починав котитися, — наганяв страху. Мандрівник, навпаки, непомалу стривожився; машина вочевидь розсипалась; її рівна робота була оманлива; у нього зринуло таке відчуття, що тепер він має допомогти офіцерові, бо той уже не може подбати про себе сам. Але, зосередивши всю свою увагу на трибках, які випадали, мандрівник забув про решту вузлів машини, і коли тепер, після того як із кресляра викотився останній трибок, схилився над бороною, його вразила нова, ще прикріша несподіванка. Борона вже не писала, вона лише колола, а ложе, вібруючи, вже не повертало тіла з боку на бік, а тільки підставляло його під зубці. Мандрівник хотів утритись, можливо, навіть зупинити машину, адже це були вже не тортури, яких домагався офіцер, — це було справжнісіньке вбивство. Мандрівник потягся руками до машини. Але цієї миті борона з настромленим на неї тілом подалася вбік, як це вона зазвичай робила на дванадцятій годині. Кров текла сотнями цівок, не змішуючись із водою, — водоносні трубочки цього разу також відмовили. Та ось і остання з неполадок: тіло не спадало з довгих зубців, а, стікаючи кров'ю, зависло над ямою. Борона вже хотіла була повернутися на своє попереднє місце, та, не-

мовби сама помітивши, що не звільнилася ще від ноші, так і лишилася над ямою.

— Допоможіть же! — крикнув мандрівник солдатові й засудженому і сам схопив офіцера за ноги.

Він хотів з цього боку налягти на ноги, щоб ті двоє взяли офіцера за голову й усі разом помалу зняли його з борони. Але ті двоє ніяк не важилися підступити ближче, а засуджений навіть узагалі відвернувся; довелося мандрівникові самому підійти до них і силоміць підштовхнути їх до голови мертвяка. І тут погляд мандрівника майже мимоволі впав на офіцерові обличчя. Воно мало такий самий вигляд, як і за життя; на ньому не було жодних ознак обіцяного спасіння: офіцер не знайшов у цій машині того, що знаходили в ній до нього; уста його були міцно стулені, очі, в яких застигло життя, широко розплющені, погляд спокійний і впевнений, у чоло ввійшло вістря великого залізного зубця-різця.

Коли мандрівник, а вслід за ним і солдат та засуджений, підійшов до крайніх будинків колонії, солдат показав на один із них і сказав:

— Ось чайна.

На першому поверсі цього будинку була низька, видовжена, схожа на печеру зала із закіптюженими стінами й стелею, відкрита з боку вулиці на всю свою ширину. Чайна мало чим відрізнялася від решти будинків у колонії, які, окрім розкішних споруд комендатури, дуже позанепадали, проте все ж таки справила на мандрівника враження історичної пам'ятки, і він відчув владу минулих часів. Він ступив ближче, пройшов у супроводі своїх супутників поміж вільними столиками перед чайною, вдихнув прохолодне затхле повітря, що йшло зсередини.

— Старого поховали тут, — промовив солдат. — Священик відмовив йому в місці на кладовищі. Який час узагалі не знали, де його ховати, та зрештою поховали тут. Офіцер вам про це запевне не розповідав, бо цього він соромився, звісно, найдужче. Кілька разів він навіть намагався викопати вночі старого, але його щоразу проганяли.

— А де ж могила? — спитав мандрівник, не вірячи солдатові.

Обидва, солдат і засуджений, одразу вибігли наперед і, випроставши руки, показали в той бік, де, як вони знали, була могила. Вони повели мандрівника за будинок; там за кількома столиками сиділи відвідувачі. Це були, мабуть, портові робітники — кремезні чолов'яги з короткими, густими й чорними, аж лискучими, бородами. Усі вони сиділи без піджаків, у подертих сорочках — убогий, зневажений люд. Коли мандрівник підійшов ближче, декотрі з них повставали, притислися до стіни й мовчки вступилися в незнайомця.

— Це — чужоземець, — зашепотіли довкола, — він хоче побачити могилу.

Вони відсунули набік один зі столиків, під яким справді виявився надгробок. Це був простий камінь, досить невисокий, щоб його можна було сховати під столиком. На камені стояв напис, зроблений дуже дрібними літерами, і мандрівник, щоб його прочитати, мусив стати навколішки. Напис промовляв: «Тут спочиває вічним сном старий комендант. Цю могилу йому викопали й поставили цей камінь його прихильники, які наразі не можуть назвати своїх імен. Існує пророцтво, що через певну кількість років комендант воскресне і з цього будинку поведе своїх прихильників відвойовувати колонію назад. Вірте й чекайте!» Коли мандрівник прочитав це й підвівся, то побачив, що чоловіки обступили його й усміхаються так, ніби прочитали разом із ним напис, він видався їм смішним, і тепер вони закликають гостя приєднатися до їхньої думки. Мандрівник прикинувся, мовби нічого не помітив, роздав кілька монет, зачекав, поки могилу прикриють столиком, вийшов із чайної й попрямував до порту.

А солдата й засудженого затримали в чайній знайомі, яких вони там зустріли. Та ці двоє, схоже, хутко тих знайомих спекалися, бо не встиг мандрівник дійти ще й до середини довгих сходів, що вели вниз до човнів, як вони вже кинулися за ним навздогін. Мабуть, хотіли в останню хвилину змусити мандрівника взяти їх із собою. Поки мандрівник домовлявся біля води з човнярем, щоб той перевіз

його на судно, солдат із засудженим, не зважаючи гукати, мовчки мчали сходами вниз. Та коли вони збігли на причал, мандрівник уже сидів у човні й той саме відходив від берега. Вони встигли б іще скочити в човен, але мандрівник узяв із днища важку вузлувату линву й, посварившись нею, стримав їх від цього стрибка.

Діти на вулиці

Я чув, як за гратчастою садовою огорожею торохтіли вози, а часом і бачив їх крізь прогалини серед крон, що ледь-ледь погойдувались. Ох, як же лунко потріскували того спекотного літа дерев'яні шпиці й голоблі! Трударі поверталися з поля і так реготали, що просто сором було слухати.

Я сидів на невеличкій гойдалці між деревами в саду своїх батька-матері й відпочивав.

А за огорожею не вгавало життя. Пробігли й умить зникли діти; гарби з чоловіками й жінками на снопах та полудрабках відкидали довгі тіні на клумби; а надвечір на очі мені трапився чоловік, що неквапно прогулювався з ковінкою, і кілька дівчат, які попідручки простували йому назустріч, привіталися й дали дорогу, відступивши на поросле травною узбіччя.

Потім зграйкою бризок з дерева спурхнули пташки; я перевів на них погляд і побачив, як вони вмить шугнули в небо, і мені вже здалося, ніби то не вони злітають угору, а я провалююся вниз; відчувши слабкість, я міцно вхопився за мотузки й почав легенько погойдуватись. Та невдовзі вже повіяло прохолодою, в небі замість пташок замиготіли зорі, і я почав розгойдуватись дужче.

Вечеряв я при свічці. Раз у раз лягаючи ліктями на стіл, я стомлено дожовував бутерброд. Теплий вітер напинав ажурні, з великими вічками фіранки, і часом хто-небудь, проходячи під вікном, обіруч притримував їх, щоб краще

мене розгледіти й перемовитися зі мною. Тоді свічка здебільшого швидко гасла, і в тьмяному димку від гноту ще якусь хвилю роєм виляся мошва. Якщо за вікном хто-небудь про щось мене питав, я дивився на нього так, як дивляться на далекі гори чи просто в порожнечу, та й того, хто питав, навряд чи цікавила моя відповідь.

Та якщо потім хто-небудь влязив у вікно й казав, що всі вже зібралися перед будинком, то я зітхав і, звісно ж, підводився.

— Чого ти так зітхаєш? Що сталося? Таке страшне лихо, що його вже не поправиш? Тепер ми від нього вже ніколи не вичухаємось? Невже ж такі все пропало?

Та ні, нічого не пропало. Ми вибігали надвір.

— О, нарешті й ви, хвалити Бога!

— Завше ти спізнюєшся!

— Чого це я?

— А хто ж?! Не хочеш із нами, то сиди вдома!

— І не подумую!

— Що? Не подумаєш? І як лишень у тебе язик повертається?!

Ми сторчголов пірнали у вечірні сутінки. Ні дня, ні ночі для нас не існувало. Ми то наштовхувались один на одного, й гудзики на камізелках у нас аж скреготали, наче зуби, то мчали вервечкою, тримаючись на однаковій відстані один від одного й дихаючи вогнем, ніби звірі у джунглях. Високо підіймаючи ноги й тупаючи, мов кірасири в давніх війнах, ми гналися один за одним до кінця коротенького провулку і з розгону вихоплювалися на сільську вулицю. Кількоро з нас стрибали у придорожню канаву й, щойно сховавшись у ній, уже стояли, мов якісь чужаки, вгорі, по другий бік, і позирали на решту.

— Агов, спускайтеся!

— Краще вилазьте сюди!

— Щоб ви нас поскидали? І не подумаємо! Не такі ми дурні!

— Хочете сказати, не такі ви сміливі? Чого ж поставали, боїтеся?

— Кого? Вас? Може, це ви нас поскидаєте? Та хто ж ви такі, щоб скидати нас?!

Ми йшли в наступ, нас відкидали назад, ми падали й залюбки скочувалися в порослу травною канаву. За день там усе було рівномірно прогріто, у траві ми не відчували ні тепла, ні холоду, а лише втому.

Досить було перекинутись на правий бік, підкласти під голову кулака — і тебе вже долав сон. Хотілося ще раз стрепенутись, витягти шию, підвести голову, але натомість ти провалювався у ще глибшу яму. Згодом хотілося випростати руки, розкинути ноги й підхопитися — щоб провалитись у яму ще глибшу. І так воно й тривало, і нічого іншого не хотілося.

Та коли вже ти опинявся в ямі останній, ось-ось ладен заснути по-справжньому, випроставшись на повен зріст, а головне — розігнувши в колінах ноги, як сон мов рукою знімало, і ти лежав горілиць, наче хворий, ледве стримуючи сльози. І тільки мовчки кліпав очима, коли над головою в тебе мигали чорні підошви котрогось із хлопців, який, притиснувши до боків лікті, стрибав через канаву на дорогу.

Уже досить високо підбивався місяць, у його сяйві повз нас проїздила поштова карета. Звідкілясь налітав легенький вітрець і пробирав нас і тут, у канаві; неподалік починав шуміти ліс. І тоді бажання побути самому минало.

— Агов, де ви?

— Ідіть до нас!

— Усі сюди!

— Чого ховаєшся, облиш свої дурниці!

— Хіба ви не чули, що вже проїхала пошта?

— Та ти що?! Невже проїхала?

— Ну, звісно! Проїхала, поки ти давав хropaка!

— Я давав хropaка? Що ти мелеш?!

— Мовчав би вже, по тобі ж видно.

— Та годі тобі!

— Ходімо!

Ми бігли табуном, декотрі з нас бралися за руки, голову доводилося тримати якомога вище, бо вулиця спускалася круто вниз. Хтось кидав бойовий індіанський клич, ноги самі пускалися в галоп, і з кожним стрибком нас немовби підхоплював вітер. Стримати нас уже не могло б ніщо; ми

так навчилися бігати, що, навіть переганяючи один одного, могли згортати на грудях руки і спокійно озиратися назад.

Спинулися ми на місточку через бурхливий потік; ті, що забігли далі, верталися. Вода внизу вирувала, наскакуючи на корені та каміння, неначе був іще білий день, а не пізній вечір. Чом би не вибратися на поручні місточка? І дехто так і робив.

З-за чагарів удалині виїздив потяг, у всіх купе світилося, шибки у вікнах були, звісно ж, опущені. Хтось із нас заводив нашу вуличну пісеньку, й усі ми нетерпляче її підхоплювали. Співали ми куди швидше, ніж їхав потяг, але голосу нам було мало — на додачу ми ще й розмахували руками. Тягли ми хто в тин, хто у ворота, але всім це подобалось. Коли твій голос зливається з рештою голосів, то здається, немовби тебе зловили на гачок.

Так ми й співали — спиною до лісу, обличчям до пасажирів удалині. Дорослі в селі ще не спали, матері тільки стелилися на ніч.

Пора було розходитись. Я цілував першого-ліпшого, хто опинявся поруч, хутко потискав руки двом-трьом, котрі стояли ближче, мчав назад, і мене ніхто не гукав. Уже на першому перехресті, де хлопці мене вже не бачили, я звертав убік і пускався стежками знов до лісу. Мене тягло до міста на південь від нас — міста, про яке в нашому селі можна було почути таке:

- Ох і люди ж там! Уявляєте, ніколи не сплять!
- Чом же вони не сплять?
- Бо їх не бере втома!
- А чом же їх не бере втома?
- Бо вони дурні!
- А хіба дурних не бере втома?
- А чого б то вона їх брала?!

Несподівана прогулянка

Увечері, коли ти остаточно, здавалося б, вирішив лишитися вдома, накинув халат, сидиш після вечері за освітленим столом і взявся за таку роботу чи таку гру, після якої зазвичай лягаєш спати, коли погода за вікном така

похмура, що виходити з дому й на думку не спаде, коли ти прочапів за столом уже так довго, що, якби зараз устав і пішов, непомалу всіх здивував би, коли вже й на сходах темно, і вхідні двері внизу замкнені, а ти, попри все це, зненацька невдоволено підводишся, міняєш халата на піджак, відразу виявившись одягненим для вулиці, заявляєш, що маєш вийти, й, хутко попрощавшись, так і робиш, чим викликаєш у домашніх більше чи менше — залежно від того, наскільки покwapно ти причинив за собою двері, — роздратування, коли надворі ти опановуєш себе й усе твоє тіло відгукується на цю вже неочікувану свободу, яку дістало від тебе, особливою жвавiстю, коли відчуваєш, що одним цим рішенням мобілізував усю свою рішучість, на яку тільки здатний, коли виразніше, ніж будь-коли, усвідомлюєш, що маєш-бо більше снаги, ніж потреби, щоб легко здійснити й витримати щонайрізкішу переміну, й коли ти покwapно простуєш отак довгими вулицями, тоді на цей вечір ти цілком забуваєш про власну сім'ю, вона стає чимось ілюзорним, а сам ти набуваєш надзвичайно чітких, різко окреслених рис і, щосили підганяючи себе, підносишся до свого істинного образу.

Ще виразніше все це відчуваєш, коли такої пізньої вечірньої пори навідаєш товариша — поглянути, як ведеться йому.

Повернення додому

Ви лишень погляньте, яке переконливе повітря після грози! У моїх очах постають власні заслуги й беруть наді мною гору, хоч опору я й не чиню.

Я крокую, і мій темп — то темп цього боку вулиці, цієї вулиці, цього кварталу. Я з цілковитим правом відповідаю за кожен стук у двері, по столу, за всі тости на застіллях, за закохані пари в ліжках, у каркасах новобудов, притиснені до стін у темних завулках, на канапах борделів.

Я оцінюю власне минуле, порівнюючи його з власним майбутнім, але те й те, як на мене, — чудове, віддати перевагу я не можу ні одному, ні другому, і лише мимоволі засуджую несправедливість Провидіння, такого прихильного до мене.

Аж ступивши до своєї кімнати, я стаю трохи замислений, хоч нічого такого, про що варто було б замислитись, мені, поки я підіймався сходами, на думку й не спало. Не дуже допомагає й те, що я навстіж розчиняю вікно й що десь у парку ще грає музика.

Вігмова

Коли мені трапляється вродлива дівчина і я прошу її: «Зроби ласку, ходімо зі мною», — а вона мовчки йде своєю дорогою, то цим хоче сказати:

«Ти — не герцог з гучним ім'ям, не широкоплечий американець, в якого очі примружені, душа розхристана, статура індіанця, а шкіра овіяна вітрами з річок та лугів обабіч них; ти не вирушав у мандри до великих озер і по них, хоч я й сама не знаю, де вони. Тож я й питаю: навіщо мені, вродливій дівчині, йти з тобою?»

«Ти забуваєш, що не катаєшся вулицями, плавно погойдуючись, в автомобілі; не бачу я, щоб тебе правильним півколом супроводжував почет — затягнені в костюми чоловіки, які, бурмочучи, хвалять тебе й благословляють; перса твої зграбно сховані в корсеті, але за цю стриманість винагороджують себе твої стегна й литки; ти ходиш у плісірованій сукні з тафти — такими сукнями ми всі до одного захоплювалися минулої осені; й усе ж таки ти — носячи на собі цю небезпеку для життя — іноді всміхаєшся».

«Так, обоє ми маємо рацію, і щоб нам цього незаперечно не усвідомлювати, розійдімося ліпше по домівках нарізно, гаразд?»

Колоди

Бо ми — наче ті колоди на снігу. Враження таке, ніби вони гладенькі, досить лише їх легенько штовхнути — і вони покотяться. Таж ні, не вийде, вони ж бо міцно примерзли до землі. Але знаєш, навіть це — також тільки враження.

Сільський лікар

Становище в мене склалося вельми скрутне: треба було терміново виїздити, за десять миль у селі на мене чекав тяжкохворий; на всьому просторі між ним і мною мело так, що світу Божого не видно, я мав бричку — легеньку, на високих колесах, саме таку, яка й потрібна для наших сільських доріг; загорнувшись у кожушанку, з лікарським саквоюжем у руці, я вже стояв посеред двору, готовий вирушити в дорогу. Але коня, коня в мене не було! Мій власний кінь не витримав надмірних навантажень цієї суворої зими й минулої ночі здох; тепер моя служниця бігала по селу, намагаючись позичити коня; та це, як я й здогадувався, була марна праця, і я, ціпеніючи на холоді, вгрузаючи в дедалі глибший сніг, стояв і не знав, що робити. Але ось показалася служниця, і ще з воріт помахала мені ліхтарем; дівчина повернулася сама; ну звісно, хто ж позичить тепер, та ще в таку дорогу свого коня! Я ще раз пройшовся двором; виходу я не бачив; заклопотаний думками, я неуважно штовхнув ногою трухляві дверцята до хліва, де вже багато років не було жодної свині. Дверцята відчинились і загойдалися, хляпаючи, на завісах. В обличчя війнуло теплом і ніби кінським духом. Під стелею на мотузку похитувався тьмяний ліхтар. У низенькому закапелку сидів, зігнувшись у три погібелі, якийсь чоловік; він повернув до мене своє відкрите обличчя з голубими очима й, виповзаючи навкарчки назустріч мені, спитав:

— Запрягати?

Я не знав, що йому відповісти, й лише нахилився подивитись, чи нема у хліву ще чого-небудь. Служниця стояла поруч.

— Часом людина й сама не пам'ятає, чого тільки вона не держить удома в запасі, — сказала вона, й ми обоє засміялися.

— Гей, Братику, гей, Сестричко! — гукнув конюх, і двоє здоровенних, крутобоких коней, нахилиючи свої доладні голови, як це роблять верблюди, підібгавши під черево ноги й вигинаючись усім тілом, ледве-ледве протиснулись один за одним крізь дверцята, заповнюючи собою всю їхню пройму.

Відразу по цьому коні випростались на своїх високих ногах; від їхніх тіл ішла густа пара.

— Поможі йому, — сказав я, і дівчина слухняно поквapiлася подати конюхові упряж.

Та щойно вона підійшла до нього, як він обхопив її й припав обличчям до її обличчя. Дівчина скрикує й кидається до мене; на щоці в неї лишають червоний слід два ряди зубів.

— Ох ти ж тварюко! — розлючено кричу я. — Захотів батога?

Та відразу й похоплююсь, адже це, думаю, — чужий чоловік, я ж бо навіть не знаю, звідки він тут узявся, до того ж він сам прийшов мені на допомогу, коли всі відмовились. Конюх, ніби здогадавшись про мої думки, пропускає погрозу повз вуха, а тоді, й далі заклопотаний кінцями, на мить повертає до мене голову і кидає:

— Сідайте.

Усе вже й справді готово. Виїздити на такому чудовому запрягу, як я помічаю, мені ще ніколи не випадало, і я радо сідаю.

— Правуватиму я сам, ти не знаєш дороги, — кажу я.

— Ну звісно, — відповідає він, — я з вами й не поїду, я лишуся з Розою.

— Ні! — скрикує Роза й, вочевидь відчуюючи невідворотність своєї долі, кидається до будинку.

Я чую, як брязкає ланцюжок, що його дівчина накидає за собою на двері, чую, як клацає замок, бачу, як вона, гнана

страхом, ще й гасить світло спершу в передпокої, а тоді, ховаючись від погоні, й у решті кімнат.

— Ти пойдеш зі мною, — кажу я цьому слугі, — або я теж не поїду, хоч там конче й потрібний. Платити тобі за поїздки дівчиною я й не подумаю.

— Вйо! — кричить конюх, ляснувши в долоні, і коні стрімко несуть бричку вперед, наче течія — тріску.

Я ще встигаю почути, як двері мого будинку під натиском конюха тріщать і розлітаються на друзки, від рівномірного пронизливого свисту мені закладає у вухах і темніє в очах. Але й це триває якось мить, бо я, так ніби мої ворота відчиняються просто у двір того хворого пацієнта, вже тут, на місці. Коні стоять смирно, завірюха вляглася; довкола все залите місячним сяйвом; з будинку вибігають батько й мати недужого; за ними поспішає його сестра; мене мало не на руках знімають із брички; всі намагаються мені щось плутано пояснити, але я нічого не розумію; у кімнаті хворого нема чим дихати; потріскана груба чадить; доведеться прочинити вікно, але спершу я вирішую оглянути хворого. Худеньке хлопчєня — без сорочки, жару нема, температура й не висока, й не низька, погляд порожній — підводиться з-під пуховика, повисає в мене на шії й шепоче на вухо:

— Лікарю, дайте мені померти!

Я озираюся; ніхто цього не чув; батько й мати стоять мовчки, згорбившись, і очікують на мій присуд; сестра принесла стільця для мого саквояжа; я відкриваю його й порпаюся серед своїх інструментів; хлопчєня раз у раз тягнеться рукою до мене з ліжка, нагадуючи про своє прохання; я беру пінцета, оглядаю його на світло від свічки й кладу назад. «Авжеж, — по-блюзнірському міркую я, — це якраз у таких випадках у поміч стають боги, вони посилають такого потрібного тобі коня, а разом, позаяк час квапить, додають іще одного, а тоді без потреби ще й жертвують конюха...» Й аж тепер на думку мені знову спадає Роза; що робити, як її врятувати, як витягти з-під отого конюха, коли я за десять миль від домівки, а бричка запряжена кіньми, з якими сам чорт не звладає? Кіньми, що оце бозна-як послабили посторонки, не знати як повідчиняли знадвору вікна, і тепер обидва постромляли в них голову й, не зважаючи

на переполох у кімнаті, незворушно розглядають хворого. «Треба негайно їхати додому», — вирішую я, так мовби до цього мене закликають коні, але не заперечую, щоб сестра недужого, гадаючи, ніби я очманів від духоти, скинула з мене кожушанку. Переді мною ставлять чарку рому, і старий поплескує мене по плечу — на таку фамільярність йому дає право ця велика жертва. Я хитаю головою; мені навіть прикро думати, що старий міркує так обмежено; тільки через це від чарки я відмовляюся. Мати стоїть біля ліжка й жєстами підкликає мене; я слухняно підходжу — тим часом один із коней, задерши морду до стелі, на всю кімнату ірже — і прикладаю вухо до грудей хлопчєняти, яке від доторку моєї мокрої бороди здригаєтьєся. Моя підозра підтверджуєтьєся: хлопчєня здорове, хіба що трохи недокрівне, турботлива мати перепіла його кавою, проте воно здорове, і його слід утришиєя виганяти з ліжка. Та я — не утопіст і поліпшувати цей світ не маю наміру, тож нехай хлопчєня лежить. Мене призначила сюди окружна влада, і я виконую свій обов'язок чесно — так чесно, що далі вже нікуди. Платня сяка-така, але бідним людям я все ж таки ладен допомогти охоче й будь-коли. Та й за Розу слід подбати; тож хлопчєня, либонь, має рацію; зрештою, мені й самому хочетьєся померти. Що мені тут робити цієї зими, якій не видно кінця-краю?! Кінь мій здох, і жодна собака в селі не позичить мені свого. Свій виїзд я маю шукати у хліву; якби не ці випадкові коні, довелось б запрягати свинєй. Отакі-то справи. І я киваю всій родині головою. Про мій клопіт ці люди нічого не знають, а якби й почули, то не повірили б. Рецепти виписувати легко, а ось порозумітьєся з людями — важко. Що ж, пора цей візит завершувати, мене знов потривожили марно; та я до цього вже звик, за допомогою мого нічного дзвоника мене тероризує ціла округа, але щоб поступатися, як цього разу, ще й Розою, цією вродливою дівчиною, яка вже стільки років живе в моєму домі, хоч я її лєдвє чи й помічаю, — ні, така жертва аж надто велика, і наразі я хіть-не-хіть вдаюся до найвитончєніших доказів, щоб заспокоїтьєся і не накинутися на цих людяєй, бо повернути мені Розу вони, хоч би як того хотіли, не можуть. Та коли я вже закриваю саквояжа й роблю знак, щоб мені

подали кожушанку, тоді як родина мовчки стоїть і чекає (батько з чаркою в руці, приношуючись до рому, мати зі сльозами в очах, покусуючи губи, розчарована, мабуть, мною, — та на що, власне, сподіваються ці люди? — а сестра помахуючи рушником, геть просякнути кров'ю), я чомусь починаю схилитися до думки, що хлопчєня, можливо, все ж таки хворе. Я знову ступаю до нього, воно всміхається мені назустріч, так ніби я несу йому тарілку живодайного супчику, — о, тепер заіржали обоє коней; мабуть, їм згори велено допомогти мені оглянути хворого, — і цієї миті я усвідомлюю: авжеж, хлопчєня справді хворе. На правому боці, трохи вище стегна, в нього відкрита рана, завбільшки як долоня. Переливаючись усіма відтінками рожевого й темна у глибині, помалу світліючи до країв ніжними пухирцями, з нерівномірно загуслою кров'ю, вона зяє, наче відкрита копальня. Та це лише здаля. Придивившись ближче, я бачу ще одне ускладнення. Тут діється таке, що лишається тільки присвиснути. У глибині рани звиваються на численних ніжках і тягнуться білими голівками до світла черв'яки — завдовжки й завтовшки, як мій мізинний палець, самі рожеві, ще й вимащені кров'ю. Бідолашне хлопчєня, тобі вже ніхто не допоможе! Я таки виявив у тебе велику рану; ця квітка на боці стане твоєю згубою. А родина щаслива, вона бачить, що я щось роблю; сестра каже про це матері, мати — батькові, батько — кільком сусідам, які при місячному сяйві, навпомацки, розпростерши про всяк випадок руки, навшпиньки входять у відчинені двері.

— Ти мене врятуєш? — шепоче, схлипуючи, хлопчєня, глибоко вражене виглядом живих істот у своїй рані.

Отакі в наших краях люди. Завжди вимагають від лікаря неможливого. Давню віру вони втратили; священик сидить удома й на дрібні клапті рве свої ризи, одну по одній; а лікар з його чутливими руками хірурга повинен уміти все. Що ж, як хочете; я до вас зі своїми послугами сам не набирався; бажаєте використати мене для своєї святої мети — що ж, я ладен піти й на це; та й на що краще сподіватися мені, старому сільському лікарєві, в якого вкрали служницю?! І ось вони посходилися — родина, сільські старійшини — й роздягають мене; перед будинком стоїть шкільний

хор на чолі з учителем і на зовсім простеньку мелодію заводить пісню:

*Роздягніть його — хай вас лікує,
А як не схоче, то вбийте!
Він-бо лиш лікар, лиш лікар...*

І ось мене вже роздягли, і я, похиливши голову, запустивши пальці в бороду, спокійно дивлюся на цих людей. Я анітрохи не втрачаю самовладання, відчуваю свою вищість над ними й у своїй вищості непохитний; але це мені не допомагає, бо вони беруть мене за голову й за ноги і відносять у ліжко. І кладуть під стіну, з того боку, де рана. А тоді всі виходять з кімнати; двері причиняються; спів змовкає; місяць заходить за хмари; на мені тепла ковдра; у проймах розчинених вікон бовваніють, мов привиди, конячі голови.

— А ти знаєш, — чую я шепіт над самісіньким вухом, — я тобі не дуже вірю. Ти ж бо опинився тут також не з власної волі, прийшов не власними ногами. Замість допомогти мені, ти ще й потіснив мене на моєму смертнім одрі. Аж руки сверблять, щоб видряпати тобі очі!

— Маєш рацію, — кажу я, — це просто ганьба. Але ж я, як-не-як, — лікар. Що мені робити? Повір, мені теж не солодко.

— І оце я маю вдовольнитися таким вибаченням? Та, мабуть, таки доведеться. Мені завше доводиться вдовольнитися. З нічогенькою ж раною з'явивсь я на світ! Це все, чим нагородив мене Бог.

— Юний мій друже, — мовлю я, — біда твоя в тому, що в тебе вузький кругозір. Я побував уже біля всіх хворих у нашій окрузі і скажу тобі ось що: твоя рана — не така вже й страшна; це як двічі цюкнути навскоси сокирою. Багато хто підставляє свій бік, та майже не чує перестуку сокир у лісі, а тим більше того, що той перестук наближається.

— Це справді так, чи я в гарячці й ти дуриш мені голову?

— Це справді так, тож візьми із собою туди слово честі окружного лікаря.

І він його взяв — і стих. Та пора було подумати й про власний порятунок. Коні ще вірно очікували на своєму місці. Я хутко згріб в оберемок одяг, кожушанку й саквояж;

щоб не затримуватись, я не вдягався; якщо коні помчать звідси так само швидко, як мчали сюди, то я, сказати б, просто перескочу з цього ліжка у своє. Один із коней слухняно відійшов од вікна; я кинув свій оберемок у бричку; кожушанка залетіла далі, ніж треба, й лише рукавом зачепилася за якийсь гак. Дарма, буде й так. Я скочив на коня. Упряж волочиться по землі, коні майже не пов'язані один з одним, бричку кидає з боку в бік, а ззаду за нею по снігу волочиться кожушанка.

— Вйо! — поганяю я коней.

Та це вйокання не допомагає; поволеньки, мов старі діди, плуганимося ми сніговою пустелею; і ще довго навздогін нам лунає новенька, але недоладна дитяча пісенька:

*Веселіться, пацієнти,
Лікар з вами в ліжку ліг!*

Повернутися додому мені так уже й не щастить; успішну свою практику я втрачаю; мій наступник обирає мене до нитки, хоч вигоди з того й не має, бо замінити мене йому неспромога; в моєму будинку шаленіє отой мерзотник конюх; Роза стала його жертвою; не хочеться про це навіть думати. Голий, виставлений на мороз цих нещасливих часів, на земній бричці, запряженій неземними кіньми, я, старий чоловік, поневіряюся світом. Кожушанка моя звисає позаду з брички, але дістати її мені несила, й ніхто з цієї спритної потлочі, моїх пацієнтів, і пальцем не поворухне, щоб допомогти мені. Ошуканий! Ошуканий! Один раз послухався фальшивої тривоги свого нічного дзвоника — і вже нічого не виправиш.

Шакали й араби

Ми зупинилися на ніч в оазі. Мої супутники спали. Один з арабів, високий і білий, пройшов повз мене, нагнувшись до верблюдів і також пішов спати.

Я відкинувсь горілиць у траву; хотілося спати; заснути я не міг; десь у далині жалісно завивав шакал; я знову сів.

І те, що досі було так далеко, раптом виявилось поруч. Довкола мене товклася шакаляча згряя; тьмяним золотом спалахували й гасли очі; спритно й природно звивалися, наче під батоном, гнучкі тіла.

Один підійшов ззаду, підліз мені під руку й щільно притиснувся до мене, так ніби прагнув мого тепла, а тоді став переді мною, майже перед самісіньким носом, і заговорив:

— Я тут, куди око сягає, — найстаріший шакал. Я щасливий, що маю ще нагоду тебе тут привітати. А то вже майже втратив був надію, адже ми чекаємо на тебе безкінечно довго; чекала моя мати, і її мати, а до неї всі її матері аж до матері всіх шакалів. Повір мені!

— Дивно, — мовив я, забувши підпалити дрова, наготовані поряд для того, щоб відлякувати димом шакалів. — Чути це мені дуже дивно. Я потрапив сюди з далекої півночі суто випадково й затримуватися тут надовго не маю наміру. Чого ж вам треба, шакали?

І вони, немовби підохочені цим, либонь, аж надто привітним звертанням, обступили мене зусібіч іще щільніше; дихали всі часто й хрипко.

— Ми знаємо, — почав їхній старійшина, — що ти — з півночі, на цьому й ґрунтується наша надія. На півночі є здоровий глузд, якого не знайдеш тут, серед арабів. Розумієш, із цієї холодної пихи не викресати жодної іскри здорового глузду. Вони вбивають тварин, щоб пожирати їх, а стервом гордують.

— Не говори так голосно, — сказав я, — неподалік сплять араби.

— Ти таки чужоземець, — відповів шакал, — а то б знав, що ніколи ще у світовій історії шакал не боявся араба. Чому ми маємо їх боятися? Хіба мало вже тої напасті, що нам судилося жити ізгоями серед такого народу?

— Може, й так, може, й так, — промовив я, — я не беруся судити про речі, мені вельми далекі; суперечка ця, схоже, дуже давня, а отже, не обходилася вже, мабуть, без крові; тож тільки кров'ю, либонь, і скінчиться.

— Ти дуже розумний, — сказав старий шакал; і всі задихали ще швидше, напружуючи свої легені, хоч жоден і не зрушив з місця; з їхніх роззявлених пащ підився гіркуватий

запах, стерпіти який іноді можна було, тільки зціпивши зуби. — Ти дуже розумний; те, що ти кажеш, відповідає нашому давньому вченню. Отже, ми позбавимо їх крові, й суперечці настане край.

— О! — вигукнув я запальніше, ніж хотів. — Вони захищатимуться; вони з гвинтівок розстрілюватимуть вас цілими зграями.

— Ти не так нас зрозумів, — сказав шакал, — ти зрозумів нас за людським звичаєм, який, виходить, дається взнаки й на далекій півночі. Ми ж бо їх не вбиватимемо. А то в Нілі забракло б води, щоб нам відмитися. Адже ми, щойно вгледимо їх, живих-живісіньких, втікаємо на свіже повітря, в пустелю, яка через це й стала нашою батьківщиною.

І всі шакали довкола (а тим часом їх набігло здалеку ще сила-силенна) поопускали аж до землі голови й заходилися чистити їх передніми лапами; здавалося, вони намагаються приховати свою відразу, таку жакливу, що мені хотілося підскочити високо вгору й утекти з того їхнього кільця.

— То що ж ви надумали робити? — спитав я і спробував підвестися.

Але зробити це мені не пощастило: ззаду два молоді шакали міцно схопили мене зубами за піджак і сорочку. Тож я мусив сидіти.

— Вони підтримують твій шлейф, — поважно пояснив старий шакал, — це — вияв шаноби.

— Нехай відпустять! — вигукнув я, обертаючись то до старого, то до тих двох молодих шакалів.

— Звичайно, відпустять, — мовив старий, — коли вже ти цього вимагаєш. Але треба трішки зачекати, бо вони своїм звичаєм дуже міцно стисли зуби й тепер мають поволі розводити щелепи. А тим часом вислухай наше прохання.

— Ви поведіться так, що сприйняти його мені буде досить важко, — відповів я.

— Не карай нас за нашу недотепність, — сказав шакал і вперше закликав на допомогу свій природний жалісний тон. — Ми — звірі бідні, маємо лише зуби; для всього, що хочемо зробити, для доброго й поганого ми не маємо нічого, крім зубів.

— То чого ж ти хочеш? — спитав я, вже не так суворо.

— Добродію! — вигукнув він, і всі шакали завили; дуже віддалено це нагадало мені якусь мелодію. — Добродію, ти маєш покласти край суперечці, яка розділяє світ надвоє. Того, хто це зробить, наші предки описали саме таким, який оце ти. Від арабів нам потрібен спокій, повітря, яким можна дихати, чистий обрій, на якому їх не було б видно; щоби баран не кричав під ножом в араба; нехай усяка звірина спокійно здихає собі сама; щоби ми безперешкодно все з неї випивали й очищали її до кісток. Ми прагнемо чистоти, нічого іншого, крім чистоти.

І всі шакали заплакали, заридали.

— І як лишень ти можеш жити в цьому світі — ти, в кого таке шляхетне серце й такі солодкі нутрощі? Усе, що в араба біле, — то бруд, усе, що в нього чорне, — то бруд; борода в араба — то жах; поглянеш у кутики його очей — хочеться виблювати; а як підніме він руку, то під пахвою в нього наче розверзається пекло. Тим-то, о мій добродію, тим-то, о мій любий добродію, візьми у свої всемогутні руки, візьми у свої всемогутні руки оці ножиці й попереρίζай арабам горлянки!

Він зробив знак головою, і підійшов шакал, на іклі в якого висіли невеличкі, давно заіржавілі швацькі ножиці.

— Ну, нарешті ножиці! А тепер годі вже! — вигукнув ватаг арабів у нашому каравані; чоловік підкрався до нас проти вітру й тепер стояв, замахуючись величезним батогом.

Шакали стрімголов кинулися врозтіч, але, трохи повідбігавши, все ж таки поставали, збились у зграю, таку численну, щільну й застиглу, що вона нагадувала низенький пліт з мандрівними вогниками над ним.

— Отже, добродію, і це видовисько ти також бачив і чув, — промовив араб і засміявся так весело, як це лишень дозволяла стриманість його племені.

— Виходить, ти знаєш, чого хочуть ці тварини? — спитав я.

— Ну звісно, добродію, — відповів чоловік, — адже про це знають усі: поки живуть араби, ці ножиці мандрують пустелею і мандруватимуть разом із нами повік. Їх пропонують кожному європейцеві; кожен європеєць — це саме той, хто, як здається шакалам, покликаний на таке велике

діло. Безглуздою надією живуть ці тварини; дурні вони, справжні дурні. Того ж ми їх і любимо; це — наші собаки; вони кращі за ваших собак. Ось поглянь, уночі здох верблюд, я звелів принести його сюди.

Підійшли четверо носіїв і кинули на землю перед нами важкого трупа. Щойно він упав, шакали подали голоси. Загрібаючи черевом землю, раз у раз спиняючись, вони підкрадалися до падалі так, немовби кожного нездоланно тягла туди мотузка. Про арабів шакали вже й забули, забули про ненасить, їм забивала памороки всесильна присутність цього трупа, від якого несло важким духом. Один уже вп'явся зубами в горлянку і з першого ж таки укусу знайшов артерію. Мов невеличка несамовита помпа, яка силкується, хоч і марно, неодмінно погасити величезну пожежу, конвульсивно посмикувався й здригався кожен м'яз у тілі шакала. І ось уже всі тварини горою залягли на трупі й узялися за ту саму роботу.

І тоді ватаг заходився вздовж і впоперек щосили репіжити їх батогом. Шакали попідводили голови й, напівсп'янілі-напівнепритомні, побачили перед собою арабів; відчувши тепер батога мордами, тварини повідскакували від трупа й відбігли трохи назад. Але верблюда кров уже розтеклася калюжами, вона курилась, тіло в багатьох місцях було широко розірване. Шакали не могли стриматися — вони знов були вже тут; ватаг знов замахнувся батогом; я схопив його за руку.

— Маєш рацію, добродію, — сказав він. — Що ж, нехай роблять своє діло; та й пора вже нам у дорогу. Ти їх бачив. Дивовижні тварини, чи не так? Але як же вони нас ненавидять!

Імператорське послання

Імператор — так казано — тобі, самотньому, тобі, жалюгідному підданцеві, мізерній тіні від імператорського сонця, загубленій у найдальшому закутку, саме тобі імператор зі смертного ложа свого послав вістку. Він звелів вісникові вклякнути біля ложа і пошепки переказав послання йому

на вухо; і такої ваги надавав він тому посланню, що наказав вісникові ще й повторити його собі на вухо. Тоді, кивнувши головою, підтвердив, що вісник добре запам'ятав сказане. І перед усіма свідками своєї смерті — а всі проміжні стіни були зломлені і на парадних сходах, скільки око сягало, щільним кільцем стояли значні люди держави, — перед усіма ними вирядив вісника. Вісник одразу ж вирушив у дорогу; дужий, невтомний, він обома руками прокладає собі дорогу в юрбі; а коли натикається на опір, то показує на груди, де має знак сонця; ніхто так легко не долає шлях, як він. Але юрба така велика; її оселям немає краю. Коли б перед ним було чисте поле, як би він мчав, і незабаром ти, певне, почув би солодкий стук його руки у твої двері. Та ба, як марно старається вісник; він ще й досі пробивається крізь покої внутрішнього палацу; і ніколи йому їх не подолати; а якби й пощастило подолати, то нічого він цим не досяг би; йому треба було б ще перейти сходи; а коли б він і перейшов їх, то нічого б цим не досяг; треба було б ще перебратися через численні подвір'я, а за тими подвір'ями інший палац, що оточує перший, і знову сходи й подвір'я, і знову палац, і так цілі тисячоліття; і якщо б він усе-таки вихопився з останньої брами — проте ніколи, ніколи йому не досягти цього, — перед ним була б ще тільки резиденція, середина світу, засипана покидьками. Нікому не пробитися крізь неї, а надто з посланням мерця. А ти сидиш біля свого вікна і мрієш про нього, коли надходить вечір.

Братовбивство

Доведено, що вбивство сталося за таких обставин.

Того ясного місячного вечора, годині о дев'ятій, Шмар, убивця, став на розі, де Везе, його жертва, виходив з вулички, в якій була його контора, й мав завернути у вуличку, де мешкав.

Холодне вечірне повітря проймало до кісток. А Шмар був лише в легенькому синьому костюмі, та ще й піджак нарозхрист. Але холоду Шмар не відчував; до того ж він весь час ворухився. Знаряддя вбивства — щось середнє

між багнетом і кухонним ножом — він тримав напоготові, міцно стискаючи його в руці. Він ще раз оглянув того ножаку; лезо зблиснуло в місячному сяйві; але Шмарові цього було замало — він ударив ним у брукований цеглою хідник, аж іскри посипались; тому, либонь, пошкодував і заходився правити лезо об підшву чобота, так немовби водив смичком по струнах скрипки; стоячи на одній нозі й нахилившись уперед, він прислухався до шурхання ножа об чобіт і водночас до звуків у тій фатальній бічній вуличці.

Але чому все це терпляче спостерігав місцевий підприємець Паллада з вікна на третьому поверсі свого будинку по сусідству? Людська душа — темний ліс! Високо звівши комір халата, підперезаного на великому череві, Паллада поглядав униз і похитував головою.

А через п'ять будинків, на другому боці вулиці, пані Везе, накинувши поверх нічної сорочки лисяче хутро, також виглядала з вікна свого чоловіка, що цього вечора затримувався як ніколи надовго.

Нарешті на дверях у конторі Везе дзенькнув дзвоник, дзенькнув аж надто гучно як для дверного дзвоника, його звук злетів над містом, злетів аж до неба, і Везе, цей трудяга, котрий допізна засиджується в своїй конторі, виходить з будинку, хоч у цій вуличці його ще й не бачать, а проте, що він вийшов, лише здогадуються із дзвінка; і бруківка одразу починає відлічувати його спокійні кроки.

Паллада вихиляється далеко з вікна, щоб нічого не прогавити. Пані Везе той дзвоник заспокоює, і вона з брязкотом причиняє вікно. А Шмар стає навколішки; оголені в нього наразі лише руки й обличчя, і він припадає ними до бруківки. Там, де все холодне, як лід, у Шмара все палає.

Саме на межі, де розходяться вулички, Везе стає, тільки ціпочком своїм спирається вже за рогом. Таке собі дивацтво. Його погляд привабило нічне небо, темно-синє й золотисте. Нічого не підозрюючи, він милується небом, безтурботно пригладжує чуба під трохи збитим набакир капелюхом; але там, угорі, ніщо й не ворухнеться, щоб натякнути йому про події найближчих хвилин; усе лишається на своїх незбагненних, безглузких місцях. Власне, нічого дивного в тому, що Везе рушає далі, нема, але рушає він під Шмарів ніж.

— Везе! — гукає Шмар, уже звівшись навшпиньки й замахнувшись рукою зі спрямованим сторчма вниз ножем. — Везе! Юлія марно чекає!

І Шмар вганяє свого ножаку — праворуч у горлянку, й ліворуч у горлянку, а за третім разом глибоко в живіт. Якщо проткнете водяного щура, то почувете такий самий звук, який оце видав Везе.

— Готово! — сказав Шмар і відкинув ножа, цей непотрібний уже закривавлений баласт, убік, аж до сусіднього будинку. — Яка ж то насолода — вбивати! Яка полегкість, яка окриленість на душі, коли бачиш чужу кров! Везе, старий нічний блукальцю, друже, брате-випивако, тепер ти просочишся в темні щілини на бруківці. Чому ти — не просто налитий кров'ю пузир, щоб я сів на нього, а він луснув і ти безслідно щез? Одначе не все збувається, не всі солодкі мрії сповнюються; важкий твій тлін лежить під ногами, і йому не страшно вже навіть копняки. Що ж означає оце німе твоє запитання?

Паллада, ледве стримуючи в собі жовч, стоїть на порозі своїх розчахнутих двостулкових дверей.

— Шмаре! Шмаре! Я все бачив, ти нічого не приховаєш!

Шмар і Паллада втуплюються один в одного. Паллада задоволений, Шмар не знає, що сказати.

Геть постаріла від жаху, в супроводі гурту людей з одного і з другого боку, підбігає пані Везе. Хутро на ній розхристується, вона припадає до свого чоловіка, її тіло під нічною сорочкою належить йому, лисяче хутро, що вкрило цю подружню пару, наче трава — могилу, належить натовпу.

Шмар, ледве стримуючи нудоту, що підкочується йому до горла, втикається обличчям у плече поліціянта, і той хутко забирає його з собою.

Звіт для Академії

Високоповажані панове академіки!

Ви виявили мені честь, запропонувавши подати до Академії звіт про моє минуле мавпяче життя.

На жаль, скористатися вашою пропозицією саме в такому сенсі я не можу. Від колишнього мого мавпячого життя мене відділяють ось уже майже п'ять років, час, за календарем, можливо, й короткий, але протягом нього мені довелося пройти нескінченно довгий шлях, і на цьому шляху час від часу мені траплялися чудові люди, випадало чути й поради, й оплески, і грім оркестрів, хоча завжди я був, по суті, самотній, бо всі, хто мене супроводжував, якщо висловлюватись образно, лишалися далеко за бар'єром. Я ніколи не досяг би таких успіхів, якби вперто чіплявся за своє походження, за спогади юності. Саме рішуча відмова від упертості стала тією найвищою заповіддю, яку я поклав собі виконувати; і я, вільна мавпа, накинув на себе те ярмо. Але через це спогади мої дедалі мерхнули й мерхнули. Спочатку я ще легко міг би, якби того забажали люди, повернутися до колишнього свого життя, — брама, якою небо розпростерлося над землею, стояла навстіж; та що дужче мене підстобували й що скоріше я розвивався, то нижчою й вужчою ставала та брама; у світі людей я почувався щодалі вільготніше й упевненіше; буря, яка винесла мене з мого минулого, вляглася; тепер це — лише легенький вітрець, що приємною прохолодою обвіває мені п'яти; а просвіт удалині, крізь який залітає той вітрець і крізь який колись з'явився я сам, зробився таким вузьким, що я, навіть якби в мене взагалі стало сили й волі дістатися туди, не проліз би в нього, не здерши із себе всю шкуру. Якщо казати напрямцем — хоча в таких речах я полюблюю висловлюватися й образно, — якщо казати навропростець, шановні добродії, то ваше мавпяче ество — позаяк щось таке ви також мали, — коли вже й позаду, то не далі, либонь, ніж моє. Але подих цього колишнього ества лоскоче п'яти всім, хто ходить на цій грішній землі, — від маленького шимпанзе до великого Ахіллеса.

Але в дуже й дуже вузькому сенсі я, мабуть, усе ж таки зможу відповісти на ваш запит і зроблю це навіть вельми охоче. Перше, чого я навчився, це — вітатися за руку; потиск рук засвідчує відкритість; то нехай же тепер, коли я досяг вершини своєї кар'єри, до того першого рукостискання долучаться й мої відверті слова. Академії вони не

скажуть, звісно, нічого аж такого посутньо нового; це буде зовсім не те, чого від мене очікують і чого я, хоч би як того хотів, повідомити не можу. І все ж таки моя розповідь покаже ту основну засаду, дотримуючись якої колишній мавпі пощастило проникнути у світ людей і пустити в ньому коріння. Певна річ, я не зважився б розповідати навіть про ті незначні речі, про які ви далі прочитаєте, коли б не був цілком упевнений у собі й коли б мої позиції на сценах усіх великих вар'єте цивілізованого світу не були такі міцні, по суті, непохитні.

Народився я на Золотому Березі. Про те, як мене ввіймали, знаю лише з чужих слів. Якось увечері мисливська експедиція фірми «Гагенбек» — відтоді з головою тієї фірми я, до речі, спорожнив уже не одну пляшку доброго червоного вина — залягла у прибережному чагарнику, чигаючи на здобич; нарешті до водопою прибігло стадо мавп, серед них і я. Пролунали постріли; поцілили тільки в мене, двічі.

Один раз — у щоку; ця рана виявилась легкою, але від неї в мене лишився великий червоний, наче виголений, рубець; через нього до мене прилипло оце огидне, ну геть безглузде прізвисько Червоний Петер — якась просто-таки мавпяча вигадка, так ніби я відрізняюся від Петера, отої недавно здохлої дресированої мавпи, її деінде знали тільки завдяки тому, що вона мала на щоці червону мітку. Але це так, між іншим.

Другий постріл прийшовся нижче стегна. Рана виявилась важкою, через неї я й досі трохи припадаю на ногу. На днях у статті одного з тих тисяч газетних писак, які так люблять розводитися про мене, я прочитав таке: моя мавпяча натура, мовляв, ще не зовсім притлумлена; про це свідчить і те, що я тільки й жду нагоди скинути перед відвідувачами штани й показати, куди мене вцілило вдруге. Щоб тому типові, який таке написав, повідсихали один по одному всі його пальці! Це правда, я можу спокійно скинути штани перед ким завгодно, і в тому місці ніхто не побачить нічого, крім добре доглянутої шкіри й рубця від — задля точнішого визначення скористаймося тут і якомога точнішим словом, яке не слід, однак, витлумачувати

хибно, — від злочинного пострілу. Тут усе як на долоні; мені нема чого приховувати; коли йдеться про істину, то кожна шляхетна істота відкидає будь-які вишукані манери. Та якби при людях штани скинув із себе, навпаки, отой писака, то це мало б, звичайно, зовсім інший вигляд, і те, що він цього не робить, — ознака, як на мене, його здорового глузду. Але в такому разі нехай і не чіпляється зі своєю делікатністю до мене!

Приходжу я після тих пострілів до тями (і від цієї хвилини помалу вже починаються мої власні спогади) й бачу, що я — у клітці на середній палубі пароплава фірми «Гагенбек». Це була не звичайна клітка із ґратами з усіх чотирьох боків, ні; скидалося на те, що три ґратчасті стінки приробили до якогось ящика, тобто четверта стінка була дощана. Уся та споруда була надто низька, щоб у ній стояти, й надто вузька, щоб у ній сидіти. Тому довелося примоститись навпочіпки, й зігнуті коліна в мене весь час тремтіли, отож спершу я, мабуть, не хотів нікого бачити й волів постійно ховати обличчя в темряві, відвернувшись до ящика й відчуваючи, як у спину мені впинаються залізні пруті. А загалом вважають, що такий спосіб утримання в перші дні диких звірів має свої переваги, і тепер я, спираючись на власний досвід, не можу заперечувати, що, з людського погляду, насправду так воно і є.

Але тоді я про це не думав. Уперше в житті у мене не виявилось виходу, принаймні безпосереднього виходу; просто перед собою я бачив стінку ящика, всі дошки якої були щільно припасовані одна до одної. Щоправда, поміж дошками на всю ширину стінки проходила щілина, і я, коли уздрів її вперше, з дурної голови привітав це відкриття радісним риком; але щілина була така вузьенька, що в неї годі було навіть хвоста стромити, і, щоб розширити її, не вистачило б навіть усієї моєї мавп'ячої сили.

У той час я, як мені розповіли згодом, здіймав на диво мало гармидеру, з чого зробили висновок, що я або дуже скоро помру, або, якщо мені пощастить пережити перший критичний період, дуже легко піддаватимуся дресируванню. Той період я пережив. У своєму новому житті я тільки те й робив, що глухо скімлив, болісно ськав бліх,

стомлено вилизував усе з кокосового горіха, гупав головою в дощану стінку й шкірив зуби, коли хто-небудь підходив до клітки. Та хай там що я робив, а мене все ж таки не полишало тільки одне відчуття: виходу нема. Звичайно, тодішні мої мавпячі почуття й відчуття тепер я можу передати лише людською мовою, а отже, досить спотворено; та хоч осягти колишню мавпячу істину нині я вже й не в змозі, однак лежить вона все ж таки в руслі цієї моєї розповіді, годі й сумніватися.

Досі я мав тих виходів, як-не-як, скільки завгодно, а тепер ось — жодного. Я опинився в глухому куті. Мене так прив'язали до місця, що якби на додачу ще й прицвяхували, то гірше мені вже не стало б. А за віщо? Ти хоч до крові пороздряпуй собі поміж пальцями на ногах, а до причини не докопаєшся. Впирайся спиною в ґрати так, що прут мало не перетинатиме тебе надвоє — однаково причини не збагнеш. Виходу не було, але я мусив його знайти, бо без нього не міг вижити. Якщо день при дні просто сидіти перед оцією дощаною стінкою, тоді мені неминуче гаплик. Але у фірмі «Гагенбек» інакше не буває: мавпи тут мають сидіти перед дощаною стінкою... Тож я й перестав бути мавпою. Чіткий і прекрасний висновок, якого я дійшов, либонь, своїм черевом, позаяк мавпи розмірковують черевом.

Боюся, люди хибно зрозуміють те, що розумію під словом «вихід» я. Це слово я вживаю в його звичайнісінькому й щонайповнішому сенсі. Я вмисне не згадую про свободу. Ні, я маю на увазі тут не оте глибоке, всеосяжне відчуття свободи. Його я зазнав, мабуть, ще будвши мавпою, а згодом зустрів людей, які прагнули свободи. Але щодо мене, то я ані не вимагав свободи тоді, ані вимагаю її тепер. До речі, цим словом люди дуже часто ошукують самі себе. А позаяк свободу зараховують до почуттів найшляхетніших, то, відповідно, й ілюзію щодо неї вважають також дуже шляхетною. Нерідко десь у вар'єте я перед виходом на сцену спостерігав за якою-небудь акробатичною парою — з тих, що працюють на трапеціях під самою стелею. Вони там розгойдувалися, розхитувалися, перестрибували, зависали в обіймах одне одного, одне тримало другого зубами за чуба чи за коси. «І оце люди також називають свободою, — мірку-

вав я, — оці самовпевнені рухи!» Яке знуцання над святою природою! Якби таке видовище побачили мавпи, їхнього реготу не витримали б жодні мури.

Ні, свободи я не прагнув. Я прагнув лише виходу — праворуч, ліворуч, у який завгодно бік; інших вимог я не ставив; нехай би мій вихід навіть виявився обманом; вимога скромна, тож і обман не був би аж таким великим. Рухатися вперед і вперед! Тільки не стояти на місці з піднесеними вгору лапами, втелюючись носом у дощану стінку!

Тепер я добре бачу: якби не величезний мій внутрішній спокій, я б не вирвався з тої клітки повік. І всім, чого я домігся, я справді завдячую, певно, спокою, що опанував мною після тих перших днів на судні. А спокоєм я, знову ж таки, завдячую, мабуть, людям, які мене там оточували.

Хай там що, а люди то були чудові. Я ще й досі залюбки пригадую їхню важку ходу, яка відлунювала тоді в моїй напівсонній свідомості. Вони мали звичай робити все напрочуд повільно. Якщо котрийсь із них хотів потерти собі око, він зводив руку так, немовби то була стопудова гиря. Жартували вони грубо, але щиро. До їхнього сміху завше додавався загрозливий, як на слух, кашель, хоч це ще нічого й не означало. Вони незмінно тримали в роті щось таке, що доводилося випльовувати, а куди — це їм було байдуже. І завжди нарікали, що на них перескакують мої блохи; одначе ніколи не гнівалися на мене за це серйозно; вони ж бо розуміли, що в мавпячій шерсті мають водитися блохи й що блохи добре вміють стрибати; тож люди з цим і мирилися. У вільний від служби час декотрі з них іноді всідалися півколом перед моєю кліткою; розмовляли вони не розмовляли, тільки часом щось буркали одне одному; випроставшись на ящиках, попахкували люльками; досить було мені бодай ворухнутись, як вони ляскали себе по колінах; а час від часу котрийсь із них брав палицю й лоскотав мене там, де мені було приємно. Якби тепер мені запропонували вирушити на тому судні в плавання, я б запевне відмовився, але так само запевне я знаю й те, що з тією середньою палубою у мене пов'язані спогади не лише жахливі.

Спокій, який опанував мною серед тих людей, насамперед стримував мене від будь-яких спроб утекти. Нині, коли

я розмірковую про це, мені здається, що я тоді принаймні передчував: якщо я хочу лишитися живим, то маю знайти який-небудь вихід, але полягатиме цей вихід не у втечі. Не певен уже, чи пощастило б мені втекти, однак гадаю, що пощастило б; мавпа, либонь, завше може втекти. Тепер зуби в мене вже такі, що навіть лускати звичайні горіхи доводиться обережно, хоча тоді я рано чи пізно, мабуть, перегриз би замок на дверцятах. Я цього не зробив. Та й чого б я цим домігся? Мене, щойно я вистромив би голову з дверцят, відразу б упіймали й замкнули до клітки ще гіршої; або, якби мені вдалося непомітно втекти до інших тварин — скажімо, до удавів, клітка яких стояла навпроти, — то я спустив би дух у їхніх обіймах; або пощастило б мені, скажімо, навіть дістатися аж на верхню палубу й вистрибнути за облавок, у такому разі я трохи погойдався б на хвилях світового океану, а потім пішов би на дно. Усе це були б акти відчаю. Я тоді не розмірковував так по-людському, але під впливом середовища поведився так, немовби й справді розмірковую.

Не розмірковував, зате спостерігав за всім, либонь, дуже спокійно. Я бачив, як на палубі снували туди-сюди люди — щоразу ті самі обличчя, ті самі рухи, нерідко мені навіть здавалося, що то ходить та сама людина. Та людина — або ті люди — пересувалися, отже, безперешкодно. Переді мною замріла висока мета. Ті люди не обіцяли мені, що коли я стану таким, як вони, то ґрати мої відчиняться. Ніхто не обіцяє того, що наперед здається нездійсненним. Але опісля, щойно воно здійсниться, дістаєш і обіцянки, на які так марно сподівався доти. А в самих тих людях не було нічого такого, що мене аж так приваблювало б. Якби мене цікавила ота вже згадана свобода, то я запевне віддав би перевагу океанським хвилям перед тим виходом, який прозирав у похмурих людських поглядах. Так чи так, а я стежив за тими людьми вже задовго до того, як почав замислюватися над такими речами, й саме мої спостереження, нагромаджуючись, штовхали мене на певний шлях.

Наслідувати людей було дуже легко. Плювати я навчився вже в перші дні. Згодом ми почали плювати один одному межі очі; різниця між нами полягала лише в тому, що я свою фізію облизати міг, а люди — ні. Люльку я вельми

скоро навчився смоктати, як запеклий курець, а коли потім ще й притискав великим пальцем тютюн у головці, то вся середня палуба від захвату аж вищала; ось тільки довго не міг я збагнути, чим відрізняється натоптана люлька від порожньої.

Та найбільше клопоту мені завдавала горілка. Дух її був нестерпний; я щосили намагався перебороти себе, але зробити це пощастило аж за кілька тижнів. Хоч як дивно, але до тієї моєї внутрішньої боротьби люди ставилися поважніше, ніж до будь-чого іншого в мене. Навіть у спогадах я не відрізняю тих людей одне від одного, пам'ятаю лишень, що один там раз по раз підходив до моєї клітки — сам або з товаришами, вдень і вночі, будь-якої години; він ставав з пляшкою перед кліткою і давав мені уроки. Мій учитель не міг мене збагнути, він намагався розгадати загадку мого буття. Чоловік неквапно відкупорював пляшку і пильно вдивлявся в мене, переконуючись, чи я його зрозумів; сказати правду, я щоразу не зводив з нього завороженого, нетерплячого погляду; серед людей ще жоден інший учитель на всій земній кулі не мав такого старанного учня, як я. Відкупоривши пляшку, він підносить її до рота; я не відриваю від нього очей, стежу за кожним його рухом; ось він, задоволений мною, киває головою й притискає пляшку до губів; тоді я, у захваті від поступового прозріння, з радісним виском заходжуюся чухмаритись де попало; чоловік з насолодою робить перший ковток, а я, згораючи від нетерплячки, у розпачі, що не можу зробити так, як він, гиджу у клітці просто під себе, і це, знову ж таки, неймовірно тішить мого вчителя; нарешті він далеко відводить від себе руку з пляшкою, а тоді різко знов підносить її до рота й, відкинувши назад голову — задля науки навіть далі, ніж треба, — одним духом вихиляє горілку до дна. А мені, геть змученому глибокою жагою, вже не сила дивитися на нього, і я знесилено повисаю на ґратах; тоді він завершує теоретичну частину курсу тим, що поплескує себе по череву й шкірить зуби в усмішці.

Аж тепер починається власне практика. Та чи не перетомила мене теорія? Авжеж, схоже, перетомила. Така вже моя доля. І все ж я, скільки стає сил, тягнуся рукою до

поданої пляшки й, тремтячи всім тілом, заходжуюсь її відкупорювати; це мені вдається, і я помалу відчуваю приплив нових сил; я підношу пляшку — майже точнісінько так само, як це робить учитель, — приставляю її до губів і... з відразою кидаю на підлогу; атож, з відразою, хоч вона й порожня, від неї лише відгонить горілкою. Кидаю на превеликий жаль моєму вчителеві й на ще більший жаль мені самому; ні його, ні мене не втішає навіть те, що я, відкинувши пляшку, ніколи не забуваю старанно поплескати себе по череву й ошкірити зуби в усмішці.

Здебільшого так і минали наші уроки. Та ось що робило честь моєму вчителю: він ніколи на мене не гнівався; щоправда, іноді таки тицяв запаленою люлькою мені в шерсть і робив це доти, доки шерсть починала тліти й то саме в такому місці, де мені важко було її погасити; але потім він сам гасив її своєю величезною доброю рукою; вчитель на мене не гнівався, ні, він розумів, що проти мавпячої природи ми з ним боремося на одному боці й що найтяжчі випробування випали на долю мою.

Зате яка ж то була перемога для мене і, певна річ, для нього, коли одного чудового вечора на очах у численних глядачів — очевидно, тоді було якесь свято, бо на палубі грав грамофон, а поміж людьми походжав офіцер, — коли того вечора я, отже, саме тієї хвилини, як за мною ніхто не спостерігав, схопив одну з повних пляшок, через недогляд залишену біля моєї клітки, а тоді, викликаючи в публіки чимдалі більший захват, натренованими рухами відкоркував її, підніс до рота й без вагань, навіть не скривившись, тільки закотивши під лоба очі, вихилив горілку до самісінького дна, аж у горлянці забулькало, мов у справдешнього п'яниці; порожню пляшку я відкинув убік уже не як зневірений невдаха, а як майстер своєї справи; і хоч поплескати себе по череву я й забув, зате, відчувши, що в мене зашуміло в голові й уже не в змозі стриматися, коротко й виразно вигукнув: «Агей!» — інакше кажучи, забалакав людською мовою! Завдяки цьому вигуку я одним стрибком перескочив до людської спільноти, й відлуння: «Послухайте, та він-бо розмовляє!» — солодким цілунком торкнулося мого геть спітнілого тіла.

Наголошую ще раз: наслідувати людей мені зовсім не хотілося; я наслідував їх лише через те, що шукав якогонебудь виходу, інших причин у мене не було. До того ж та перша моя перемога дала не багато. Людський голос я відразу потому втратив, і повернувся він аж через кілька місяців; а ось відразу до горілки прокинулася навіть із новою силою. І все ж таки мій шлях у житті визначився, звичайно, раз і назавжди.

Незабаром у Гамбурзі, коли мене передали моєму першому дресирувальникові, я побачив перед собою таку альтернативу: або зоопарк, або вар'єте. І я не вагався. Я сказав собі: «Зроби все, щоб потрапити до вар'єте; це — вихід; зоопарк — то не що інше, як ще одна клітка; якщо попадеш до неї, тобі гаплик».

І я, шановні добродії, почав учитися. Ох, та що там казати; коли треба, доводиться вчитись; якщо хочеш знайти вихід, мусиш учитись; учитися, незважаючи ні на що. Треба самому брати в руки батога й нещадно вибивати з себе найменший опір. Мавпячий дух вилітав з мене так стрімко, що мій перший навчитель і сам мало не обернувся на мавпу, дресирування довелося припинити, бо його поклали до лікарні. На щастя, невдовзі він звідти вийшов.

Але мені знадобилося багато вчителів, іноді я навчався навіть у кількох одночасно. А коли вже трохи впевнився у своєму хисті, коли мої успіхи набули розголосу, а моє майбутнє вже почало набувати виразніших рис, я почав наймати собі вчителів сам; я посадив їх у п'ятьох кімнатах, розташованих одна за одною, і навчався в усіх одночасно, без упину перебігаючи з однієї до іншої.

Які то були успіхи! Світло знань звідусіль проникало в мій мозок і пробуджувало його від сну! Не заперечуватиму, я був щасливий. Але й не приховуватиму: своїх досягнень я не переоцінював ані тоді, ані переоцінюю їх і поготів тепер. Завдяки досі небаченим на землі зусиллям я досяг освітнього рівня середнього європейця. Сама собою ця обставина — може, й суцця дрібниця, але для мене вона важлива тим, що дала змогу вирватися з клітки й виявилася таким потрібним мені виходом — виходом у люди. У нашій мові є чудовий вислів: «сховатися в кущі»; саме це

я й зробив — сховався в кущі. Іншого шляху я не мав, якщо не забувати про те, що свобода мені не світила.

Розмірковуючи тепер над пройденим шляхом та його дотеперішньою метою, я не відчуваю ні жалю, ні втіхи. Ось я напівсиджу-напівлежу у кріслі-гойдалці, руки в кишенях штанів, на столі — пляшка вина, й дивлюсь у вікно. Коли до мене приходять гості, я приймаю їх, як і годиться. У передпокої сидить мій імпресаріо; якщо мені потрібно що-небудь йому сказати, я дзвоню, а він приходить і вислуховує мене. Майже щовечора я виступаю, і мої сценічні успіхи вже навряд чи потребують поліпшення. Коли пізно ввечері я повертаюся додому після бенкету, прийняття десь у науковому товаристві чи після затишної вечірки, вдома на мене очікує мавпочка-шимпанзе, і я розважаюся з нею на мавпячий лад. Удень я бачити її не бажаю; річ у тім, що в її погляді прозирає божевілля збитої з пуття дресированої тварини; ніхто, крім мене, цього не помічає, а мені дивитися на це несила.

А загалом я все ж таки досяг того, чого прагнув. Не можна сказати, що задля цього не варто було докладати стількох зусиль. А втім, думка людей мене не цікавить; я мрію лише про широкий розголос; я пишу — зокрема, й вам, високоповажані панове академіки, — лише про те, що є.

Перше горе

Один цирковий гімнаст, — а всі ж добре знають, що вправи на трапеції, виконувані під самим куполом великих цирків, — найскладніше з усіх приступних людині вмінь, — спершу прагнучи сягнути досконалості, а згодом корячись невблаганній силі звички, надумав так улаштувати своє життя, щоб увесь час, день і ніч, поки циркові не треба переїздити, зоставатися на трапеції. Всі його, зрештою, дуже скромні потреби задовольняли служники, що, міняючи один одного, чатували внизу і в для цього й зробленому посуді подавали нагору й опускали все необхідне. Довколишнім такий спосіб життя не завдавав якогось великого клопоту, трохи заважало тільки те, що під час виконання решти номерів програми годі було приховати, що гімнаст залишався нагорі, і, дарма, що той сидів якнайсмирніше, глядачі час до часу поглядали на нього. Але дирекція вибачала це гімнастові, то був незрівнянний, неперевершений артист. Звичайно, зважали й на те, що він так живе не з примхи, а тільки заради щохвилинних тренувань, аби досконало володіти своїм мистецтвом.

А втім, нагорі було цілком стерпно, а влітку, коли навколо всього купола відчинялися вікна і разом із свіжим повітрям у морок приміщення потужно вливалось сонячне проміння, навіть гарно. Щоправда, гімнаст майже не спілкувався з людьми, — лиш іноді мотузяною драбиною до нього вибирався колега-гімнаст, і вони розмовляли, поси-

давши на трапецію й зіпершись на линви; часом кризь відчинене вікно кількома словами з ним перекидався робітник, що лагодив дах, або, перевіряючи аварійне освітлення верхньої галереї, кілька шанобливих, але малозрозумілих фраз йому гукав пожежник. А загалом його ніхто не турбував, і який-небудь службовець, пополудні ненароком заблукавши до порожнього цирку, спантеличено дививсь, як на майже недосяжній для ока висоті, навіть не здогадуючись, що його хтось бачить, на трапеції вправляється або відпочиває гімнаст.

І отак жив би собі гімнаст без ніякого клопоту, якби не неминучі й украй прикрі для нього переїзди з місця на місце. Щоправда, імпресарію дбав, аби на жодну зайву хвилину не подовжити гімнастових страждань: для поїздок через місто використовували спортивний автомобіль, який по змозі вночі або вранці, коли ледь сіріло, мчав безлюдними вулицями з найвищою, та однак замалою для гімнастової нетерплячки швидкістю; коли ж їхали залізницею, гімнастові надавали ціле купе, де він, намагаючись хоч якось, дарма що жалюгідно, заступити свій звичний спосіб життя, подорожував на багажній полиці; в місті, куди цирк мав приїхати на гастролі, задовго до прибуття гімнаста в театральній залі вже підвішували трапецію, відчиняли навстіж усі двері, звільняли всі переходи, — і найкращою в житті імпресарію була мить, коли гімнаст ставив нарешті ногу на мотузяну драбину і, як оком змигнути, злітав угору і знову вже висів на трапеції.

Та хоч як тішили імпресарію переїзди, вони щоразу надавали йому ще й жалю, бо, як не зважати на все інше, неодмінно роз'ятрували гімнастову душу.

Одного разу вони їхали вдвох у поїзді, і гімнаст, лігши на багажну полицю, замріявся, а імпресарію притулився до шибки й читав книжку. Раптом він почув, що його стиха гукнули, і мерщій відірвався від сторінки. Кусаючи губи, гімнаст проказав, що для вправ йому треба мати не одну, як раніше, а дві трапеції, повішені поряд. Імпресарію з цим одразу ж погодився. Проте гімнаст, немов не надавши ваги згоді імпресарію й почувши натомість заперечення, сказав, що надалі він ніколи й за жодних обставин не виступатиме

на одній трапеції. Уявивши, що це таки може статися, він аж затрусився. Збентежений і занепокоєний імпресаріо знову потвердив свою цілковиту згоду, мовляв, дві трапеції краще, ніж одна, і таке додаткове устаткування дасть навіть вищі прибутки, бо ж на ньому можна виробляти куди різноманітнішу продукцію. І тут гімнаст раптом заплакав. На смерть перелякавшись, імпресаріо скочив на ноги, питаючи, що сталося, і, не почувши відповіді, заліз на лаву, погладив артиста і притулив його обличчя до свого, тож йому по щоках потекли гімнастові сльози. Але тільки після численних запитань і ласкавих слів гімнаст, ридуючи, нарешті здобувся на відповідь: «Мати в руках лиш одну перекладину — хіба так можна жити!» Імпресаріо зразу стало легше заспокоювати артиста, він пообіцяв, що вже на наступній станції зателеграфує про дві трапеції до міста, де гастролюватиме цирк, дорікав собі, що так довго змушував гімнаста працювати на одній трапеції, дякував йому і хвалив за те, що він нарешті звернув його увагу на цей недогляд. Мало-помалу імпресаріо врешті пощастило заспокоїти гімнаста, і він знову міг притулитися до шибки. Але в його душі спокою вже не було, з тяжким серцем він поверх книжки крадькома поглядав на артиста. Якщо одного разу його стали гнітити такі думки, то чи не буде їх і далі? Чи не посиляться вони згодом? Чи не загрожують життю цього великого артиста? І тут імпресаріо здалося, ніби він справді бачив, як під час начебто спокійного сну, яким закінчився плач, на гладенькім дитячій чолі гімнаста прорізалась перша зморшка.

Жіночка

Ця жіночка, хоч і струнка від природи, все ж туго шнурується; я завжди бачу її в тому самому сіро-жовтому, немов пофарбованому під дерево, вбранні, оздобленому чи то китичками, чи то підв'язаними гудзичками тієї ж барви; капелюха вона не носить, і її біляві зачесані коси лежать рівно, дарма, що здається, ніби вони розпушені. Попри туге шнурування її рухи нескуті, і ту нескутість вона ще й за-

любки виставляла на очі: бралася в боки й одним рухом несподівано швидко повертала груди і плечі праворуч або ліворуч. Враження, яке справляли на мене її руки, я передам, лише сказавши, що я ні в кого не бачив рук, де б кожен палець так надміру виразно відокремлювався від решти пальців, як у неї. А проте її руки не мали ніяких анатомічних особливостей і були цілком нормальні.

Так-от, ця жіночка вельми невдоволена мною, завжди чимось дорікає мені, я завжди немов чиню її кривду, дратую її на кожному кроці; якби моє життя поділити на щонайменші частки і про кожную часточку можна було судити окремо, то, звичайно, її злостила б кожнісінька. Я зчаста замислювався, чому я її так дратую: може, через те, що все в мені суперечило її уявленням про красу, її почуттю справедливості, її звичкам, уподобанням і надіям, бо ж є природи цілком протилежні одна одній, — тільки чому це завдає їй стільки страждань? Адже нас нічого не пов'язує і їй нема чого перейматися мною. Їй лише слід уважати мене за зовсім чужого, бо я їй справді чужий їй, не заперечую, і радів би, якби став чужим і для неї; слід забути про моє існування, бо я ніколи не докучав і не докучатиму їй, — отоді вочевидь минуться будь-які прикрощі. Щоправда, їй мене тяжко засмучує її поведження, хоч я не криючись визнаю, що всі мої переживання — ніщо проти її страждань. При цьому я цілком усвідомлюю, що ті муки породжені не любов'ю: жіночка й нітрохи не прагне щиро сприяти моєму вдосконаленню, бо все те, що вона закидає мені, аж ніяк не могло б перешкодити моїм успіхам. Проте мої успіхи її теж не обходять, вона дбає лише про особисті інтереси, прагне помститися за муки, яких я їй завдаю, і вберегтися від страждань, які я можу заподіяти їй у майбутньому. Я вже раз був пробував натякнути їй на те, як найкраще можна покласти край цій безупинній люті, але саме тим так розгнівив її, що відтоді більше ні на що не наважувався.

Звісно, я й сам, коли ваша ласка, трохи в усьому завинив, бо, хоча жіночка мені геть чужа і пов'язують нас тільки прикрощі, яких я їй завдаю, чи, радше, прикрощі, яких через мене вона завдає собі, я не мав би бути байдужим і не помічати, що вона не тільки дратується, а й справді зазнає

мук. Від часу до часу і дедалі частіше, до мене доходять вістки, ніби вранці вона знову була бліда, невиспана, майже не могла працювати, голова їй розколювалась від болю, і цим жіночка завдавала клопоту своїм рідним, вони снували всілякі здогади, марно намагаючись з'ясувати причину її немочі. Тільки я знаю оту причину: це давня і щоразу нова дратівливість. Правда, я не поділяю занепокоєння її родичів: вона міцна і здорова, а хто здужає так злоститися, той, безперечно, може впоратись і з наслідками злоби; я навіть підозрював, що вона — принаймні почасти — тільки вдає страждання, аби спрямувати на мене підозри довколишніх. Жіночка надто горда, щоб відверто признатися, ніби моє існування завдає їй мук; звертатись до людей по допомогу вона б уважала за приниження, і тому відчуває до мене саму огиду, непогамовну, щоразу підживлювану огиду; їй було б надто соромно розказати людям про свої нечисті почуття. Та все ж їй просто несила мовчати, вона не витримує того неперервного гніту. Вдавшись до жіночих хитрощів, вона обрала середній шлях: мовчить, а на суд громадськості виносить лише зовнішні ознаки потаємних страждань. Жіночка, може, навіть сподівається, що люди колись таки добре придивляться до мене, постане загальне й неприховане обурення і своєю силою та одностайністю остаточно й без вороття засудить мене суворіше і швидше, ніж її відносно слабша особиста лють; тоді б вона відступилася, відітхнула і, нарешті, дала б мені спокій. Що ж, коли в неї справді такі надії, вона помиляється. Люди не візьмуть на себе її ролі й ніколи — навіть роздивившись мене в лупу — не звинуватять мене так тяжко. Я не такий уже непотріб, як гадає вона, просто не хочу хвалитися, та ще й з цієї нагоди; навіть якщо з мене й не дуже багато користі, то, звісно, мені не колючь очі її відсутністю взагалі; непотребом я видаюся лише їй, її очі аж біліють з люті, але когось іншого переконати в цьому вона не здатна. То, може, я даремно непокоюсь? Ні, аж ніяк, бо коли справді з'ясується, що вона майже хвора через моє поведження, і який-небудь перехожий, а саме — найзавзятіший пліткар, підійде досить близько і це помітить або принаймні вдасть, ніби помітив, і нас обступлять люди, питаючи, чому я своєю

непоправністю мучу нещасну жіночку, чому заганяю її в могилу і коли ж я, нарешті, взявшись за розум і пройнявшись простим людським співчуттям, угамуюсь, — ох і важко буде мені відповісти! І чи варто мені казати, ніби я не дуже вірю в ті хворобливі симптоми, і породжувати неприємне враження, мовляв, я, прагнучи вигородити себе, звинувачую іншу людину, та ще й так безсоромно? Чи можна мені одверто признатися, що я, навіть якби вірив, що вона справді хвора, не мав би й найменшого співчуття, бо ця жінка мені чужа і взаємини, які існують між нами, визначаються нею і є, власне, лише її особистим ставленням? Я не хочу сказати, що мені не повірять, людям, радше, нема чого мені вірити чи не вірити, їм не під силу виробити свої певні судження; вони недбало прослухають мою відповідь щодо слабкої, хворовитої жінки і поставляться до мене вкрай неприхильно. Хоч би що я казав, поперек дороги мені б неодмінно ставала людська нездатність утриматись від підозр про кохання у випадках, подібних до мого, дарма, що ясніше, ніж день, що кохання нема і навіть якби воно було, то кохав би не я; може, я б і справді захоплювався гострим розумом і невтомністю зусиль цієї жінки, якби не те, що саме ці її переваги дошкуляли мені найдужче. Хай там як, я теж не помічаю, щоб вона ставилась до мене хоч трохи подружньому: в цьому вона послідовна і щира і на цьому ґрунтується моя остання надія: розробляючи свої військові плани, вона навіть не припускає, що можна бодай на мить прикинутись товариською. Але в таких питаннях люди цілком тупі, вони не змінять своєї думки і таки осудять мене.

Отже, мені зостається, зрештою, тільки вчасно, перше ніж втрутитися світ, так змінитися, щоб я не те що погамував гнів маленької жіночки, — це немислимо, — а трохи пом'якшив його. Щоправда, я часто запитував себе: невже мій теперішній стан так задовольняє мене, що я зовсім не хочу порушити його, і чи не можна трохи змінитися й самому, керуючись не усвідомленням необхідності тих змін, а лише прагненням уласкавити жінку? Не без клопоту і зусиль я щиро намагався змінитись, і це мене навіть задовольняло й майже тішило; через те, що деякі зміни були дуже очевидні, я намагався не привертати до них уваги

жіночки, бо такі речі вона помічала раніше за мене і зразу запідозрила б, що в мене є якісь наміри; проте успіху мені не судилося. Та й хіба можна було його досягнути? Як я тепер бачу, її невдоволення мною — принципове, і воно ніяк не може пощезнути, навіть коли щезну я сам: приміром, якби жіночка зачула, що я наклав на себе руки, то б шаленіла з люті. Все ж я їй уявити не можу, щоб ця тямковита жінка не бачила так ясно, як і я, марності своїх зусиль і моєї невинності, моєї нездатності попри якнайщиріші намагання задовольнити її вимоги. Звичайно, вона бачить, але, войовнича від природи, в шаленстві боротьби забуває про це, а моя нещаслива доля, яку я однак змінити не можу, бо ж вона дається лише раз, полягає в тому, що я кожного, хто нетямиться, прагну стиха застерегти. Отже, ясно, що ми ніколи не порозуміємось. Щоразу, вийшовши з дому й повнячись радістю перших ранкових годин, я бачу спохмурніле через мене обличчя, понурі, надуті губи, гострий погляд, який, ще й не глянувши на мене, все вже знає, і який, хоч як швидко я йду, неодмінно упреться в мене, бачу гіркий усміх, що проліг борозною на майже дівочім личку, благальне звертання до небес, бачу, як жіночка береться в боки, щоб міцніше стояти, і блідне й тремтить від обурення.

Нарешті, хоч загалом уперше, відколи мене вразили й приголомшили наші такі дивні взаємини, я легесенько — побіжно, стиха, кількома словами — натякнув про них своєму приятелеві; тільки трішечки відхилившись від правди, розказав йому все, хоча, по суті, події, про які я говорив, майже не позначалися на мені. Дивно, що приятель, навіть не дослухавши до кінця, став тлумачити все по-своєму, затявся й уперто відкидав усі мої заперечення. Але набагато дивніше те, що він значно все недооцінював, бо серйозно порадив мені вирушити в подорож. Якоїсь дурнішої поради навіть годі придумати: адже справа дуже проста, і кожен, підступивши ближче, це побачить; однак не така вже й проста, щоб моїм від'їздом уладналося все чи принаймні найважливіше. Навпаки, мабуть, саме від'їзду мені слід стеретися; якщо взагалі мені й треба дотримуватись певного плану, то принаймні такого, що не виводив би

наших взаємин за теперішні вузькі межі, не привертав уваги громадськості, отже, слід бути спокійним, як і зараз, та уникати будь-яких великих, рішучих змін, спричинених саме цими обставинами, тобто мені не слід ні з ким про це розмовляти — не тому, що тут криється якась небезпечна таємниця, а тому, що це незначна, суто приватна справа, тож їй легко самому дати раду, і нехай вона зостається приватною й надалі. Саме через це мені й згодилась приятелева порада: він, не сказавши мені чогось нового, зміцнив мої погляди.

Та коли над цією справою замислитись глибше, то виходить, що зміни, яких нібито зазнає стан речей із плином часу, не змінюють насправді самих речей, оскільки ці зміни є розвитком моїх поглядів на ті речі, а мої погляди почасти стають спокійніші, гідніші чоловіка, ближчі до суті, а почасти внаслідок неослабного впливу невинних, дарма що не дуже сильних, переживань усе ж набувають певної нервозності.

Я спокійніше ставлюся до цього, коли гадаю, ніби розв'язка, яка часом здається такою близькою, все-таки не настане ніколи; люди вкрай схильні, надто замолоду, переоцінювати темп наближення до розв'язки; щоразу, коли моя мала суддя, побачивши мене, мало не зомлівала й боком опускалась на стілець, зіпершись однією рукою на бильце, а другу приклавши до корсета, і її щоками котилися сльози гніву й розпачу, я сподівався, що от-от настане розв'язка і я буду змушений відповідати. Але до розв'язки не доходило, відповідати не доводилось, жінки часто стають лихими, і в людей нема часу, щоб устежити за кожним таким випадком. І що, власне, сталося за всі проминулі роки? Та нічого, тільки такі оказії, то шаленіші, то спокійніші, повторюються дедалі частіше. А люди завжди крутяться десь поблизу і радо б утруtilись, якби мали для цього привід; але ж не мають ніякого; досі вони покладалися тільки на чуття, та самого чуття досить хіба на те, аби власники тих чуттів мали чим перейматись, а для іншого воно не годиться. Так-от, головне в тому, що поблизу завжди крутяться нікчеми, нероби і дармовиси, і цю близькість вони пояснюють надто вже хитрим способом, найрадше опікою; скрізь вони пхають свого носа, до всього

принюхуються, але досягли тільки того, що й досі, знай, нюшать та нюшать. Однак протягом цих років дещо таки змінилось: я їх мало-помалу вивчив і вже можу розрізняти їхні обличчя; раніше мені здавалося, ніби, оскільки моя ситуація стає дедалі складніша, їх звідусіль надходить чимраз більше, вони немов спонукають прискорити розв'язку; натомість сьогодні я думаю, що вони тут здавна і майже або й зовсім непричетні до майбутньої розв'язки. Щодо розв'язки — чому, власне, я називаю те, що станеться, таким гучним словом? Якщо колись, — звичайно, не завтра й не післязавтра, може, навіть ніколи, — настане час, коли люди візьмуться за цю справу, котру, як я завжди казав, їм вирішити несила, то хоча під час її розгляду я не зостануся бездоганим, та все ж до уваги буде взяте, що люди мене знають, я віддавна живу на очах в усіх, усім вірю і теж заслуговую довіри, і тому ця жіночка-страдниця, яка прибилась до нас так пізно і яку хтось інший, не я, побачивши біля себе, давно б назвав надокучливим реп'яхом і цілком непомітно для довколишніх розтоптав би чоботом, — отож ця жіночка в найгіршому разі змогла б лише додати один незугарний візерунок до посвідчення, яким громадськість давно вже проголосила мене своїм гідним поваги членом. Отакий на сьогодні стан речей, і через те мені ніби й не слід хвилюватися.

Те, що з роками я став дужче непокоїтись, аж ніяк не пов'язане, власне, з самою справою: адже людині просто нестерпно знати, що хтось через неї всякчас дратується, навіть коли вона цілком усвідомлює безпідставність того роздратування; з'являється неспокій, починаєш, певною мірою самим тілом, прагнути розв'язки, дарма, що, дослухаючись до розуму, в неї не дуже й віриш. Почасти це, мабуть, уже звістує про себе старість, молоді личить усе; якщо десь і трапляється негарне, то воно розчиняється в невечерпних джерелах юності, і якщо чогось прагне юність, то тим не переймаються, її пожадливих очей не помічає ніхто, навіть вона сама, але до того, що лишається на старість, — до тих решток, того найпотрібнішого, що вже ніколи не оновиться, — приглядаються пильно; тужливий погляд старого чоловіка — таки справді тужливий погляд і помітити його

неважко. Та навіть якщо до мене й підступила старість, ситуація моя не дуже й погіршилась.

Проте, хоч як подивлюся, мені завжди здається, — і від цього я вже не відступлюся, — що коли я бодай трохи прикрию рукою весь цей дріб'язок, то мені, попри всю лють тієї жіночки, ще довго ніхто не заважатиме жити так само спокійно, як я жив дотепер.

Голодомайстер

За останні десять років інтерес до голодомайстрів значно зменшився. Коли раніше можна було давати пишні моновистави й добре на тому заробляти, то нині це неможлива річ. Настали інші часи. Тоді до голодомайстра збігалося ціле місто, день у день зростала цікавість; кожен прагнув хоч раз на день побачити його; на останні дні голодування продавались абонементи, і їхні власники зранку до вечора сиділи перед невеличкою залізною кліткою; до голодомайстра навідувались навіть уночі, коли, щоб посилити ефект, навколо палали смолоскипи; погідного дня клітку виносили надвір, і тоді біля голодувальника здебільша юрмилися дітлахи, яких приводили подивитись; для дорослих він був кумедною дивовижею, і до нього тислися задля моди, а діти, аж рота роззявивши з подиву й для певності побравшись за руки, вражено придивлялись, як голодувальник, нехтуючи навіть стільцем, геть блідий, зі страхітливо вишпунтими ребрами, натягнувши чорне трико, сидів на оберемку соломи, часом гречно нахилиючи голову або з силуваним усміхом відповідаючи на запитання, а інколи навіть простягаючи руку крізь ґрати, щоб можна було помацати, як він схуд, потім знову поринав у свої думки, не переймаючись геть нічим, навіть таким важливим для нього бамканням дзигарів, що були єдиним обладнанням у його клітці, тільки, майже заплющивши очі, дивився просто себе і час від часу, щоб зволожити губи, посмоксував воду в невеликій скляночці.

Крім щоразу нових глядачів, були й незмінні, обрані публікою наглядачі, — хоч як дивно, здебільша різники, — що, неодмінно по троє, повинні були день і ніч пильнувати,

щоб голодомайстер якимсь потаємним способом не споживав ніякого харчу. Та це була проста формальність, запроваджена для заспокоєння народу, бо ж утаємничені добре знали, що голодомайстер під час голодування ніколи й за жодних обставин, навіть під примусом, і ріски до рота не брав: це забороняв кодекс честі його ремесла. Щоправда, не кожен наглядач міг збагнути це, і часом траплялися нічні чати, що пильнували вкрай недбало, зумисне сідали гуртом у найдальшій кутку й завзято грали в карти, вочевидь сподіваючись надати голодомайстрові можливість перекусити, бо ж, на їхню думку, в нього десь був потаємний припас. Такі наглядачі завдавали голодомайстрові найтяжчих мук: він похмурнів, голод ставав йому незмірно важким; інколи він долав свою кволість і співав, поки змога, під час отаких вартувань, аби показати людям, як несправедливо вони його підозрюють. Та це діяло навпаки: вони тоді дивувалися спритності, з якою він, навіть співаючи, спромагався їсти. Йому були любіші наглядачі, що сідали біля самісіньких ґрат і, не вдовольняючись тьмяним нічним освітленням зали, світили на нього електричними ліхтариками, які давав їм імпресарію. Сліпуче світло аж ніяк не заважало голодомайстрові, він міг узагалі не спати, а трошки подрімати можна було завжди, при будь-якому світлі вдень чи вночі, навіть у переповненій галасливій залі. З такими наглядачами він був ладен не спати цілу ніч, був ладен жартувати, розповідати всілякі приключки зі свого мандрівного життя, слухати їхніх оповідок, — аби тільки не дати їм заснути, аби знов і знов показати, що в його клітці нема нічого їстівного і що він голодує так, як ніхто з них не здатен. Найщасливіші ж були години, коли наставав ранок і їм приносили його коштом аж надміру ситий сніданок, на який вони накидалися з апетитом здорових людей, що не спали важку, довгу ніч. Щоправда, траплялись і такі, що в цьому сніданку воліли вбачати непристойний підкуп наглядачів, але це вже було занадто, і коли їх питали, чи схотіли б вони чатувати цілу ніч без сніданку задля самого принципу, вони кривились, але однаково повнилися підозрами й надалі.

Бо ж, хай там як, усі ті підозри були взагалі невіддільні від голодування. Ніхто не мав змоги геть-чисто всі дні і ночі

чатувати біля голодомайстра, отож ніхто, спираючись тільки на власні спостереження, не міг знати, чи голодування справді було неперервне і бездоганне; це міг знати тільки сам голодомайстер, отже, тільки він був водночас і глядачем, цілком вдоволеним своїм голодуванням. Та коли подивитись інакше, він ніколи не був удоволений; може, він не від голоду був аж такий худий, що чимало людей, на свій жаль, мусило триматися чимдалі від вистави, не мігши на нього дивитись, а від невдоволення самим собою. Адже те, як легко голодувати, знав лише він, крім нього, втаємничених не було. Це ж бо найлегше в світі. Він про це не мовчав, але йому не вірили, в ліпшій разі вважаючи за скромнягу, а здебільшого кажучи, що він прагне реклами або ж просто шахрай, якому легко дається голод, оскільки він добре тямить, як його полегшити, та ще й має нахабство признаватись у цьому. Але голодомайстер мусив усе терпіти і за довгі роки звик і до такого, хоча в душі його й точило невдоволення; а все ж він ніколи, після жодного голодування — це були змушені засвідчувати всі — не вийшов із клітки доброхіть. Найдовшим часом голодування імпресаріо визначив сорок днів, і ніколи, навіть у світових столицях, маючи цілком слушні підстави, не дозволяв голодувати довше. Як показував досвід, сорок днів дедалі гучнішою рекламою можна було мало-помалу збуджувати цікавість міста, а далі публіка вже втрачала інтерес, захват день у день ставав меншим; звичайно ж, існували невеликі відмінності між окремими містами та країнами, але правилом було те, що найдовший термін становив сорок днів. Отже, на сороковий день двері уквітчаної клітки відчинялися, збуджена публіка заповнювала амфітеатр, грав військовий оркестр, до клітки заходило двоє лікарів, щоб зробити необхідні виміри тіла, їхні результати потім у мегафон оголошували залові; зрештою, щасливі тим, що вибрали саме їх, заходили дві юні дами, щоб допомогти голодомайстрові вийти з клітки та спуститись на кілька сходинок униз, де на невеличкому столику були подані ретельно дібрані дієтичні страви. І цієї миті голодомайстер завжди опирався. Щоправда, він іще доброхіть простягав сухі, немов кістка, руки підставленим долоням дам, що нахилилися, беручись

допомагати йому, але підводитись не хотів. Чого це припиняють голод саме на сороковий день? Він би витримав довше, бозна-як довго; чого це припиняти саме зараз, коли йому голодується так легко, найлегше, ніж будь-коли? Чому вони хочуть відібрати в нього славу, забороняють голодувати далі, не дають стати найвизначнішим голодомайстром усіх часів, а він, певне, вже й тепер такий, чого йому не дають перевершити себе, сягнути безмежжя: адже він відчуває, що може голодувати без кінця. Чому юрба, що так захоплювалась ним, не має бодай трохи терпцю; коли він може голодувати далі, чому вони не можуть почекати? Таж він утомлений, так добре сиділось на соломі, а тепер треба вставати, випростуватись і йти їсти, — тим часом сама думку про їжу була йому гидка, і лише з огляду на дам він насилу стримувався й не виявляв цього. І він підводив очі до цих нібито приязних, а насправді таких жорстоких дам і заперечливо хитав надміру важкою для кволої шиї головою. Але далі відбувалося те, що й завжди. Заходив імпресарію, мовчки — музика не давала говорити — знімав руки над голодомайстром, ніби запрошуючи небеса поглянути на свій витвір, що сидів на соломі, на того жалюгідного мученика, яким, власне, й був голодомайстер, хоча насправді те робилося зовсім для іншого: вдаючи надмірну обережність, немов беручи порцеляну чи кристаль, він хапав його за худючий попереk — не без того, щоб потай струснути ним, від чого кінцівки й голова голодомайстра починали безладно гойдатись у повітрі, і передавав поблідлим на смерть дамам. Далі голодомайстер уже корився: голова падала йому на груди, він немов скручувався якимсь незбагненим чином, тіло порожніло, ноги, ніби прагнучи підтримати одну одну, стискалися в колінах і волочилися по підлозі, наче шукаючи справжньої опори, замість тієї, в яку вони не вірили, а вся, хоча й зовсім мізерна, вага його тіла припадала на одну з дам, і та, безпорадно хапаючи ротом повітря, таким цей почесний обов'язок їй не уявлявся, спершу намагалась якнайдалі вигнути шию, щоб принаймні обличчям не торкатись голодомайстра, а потім, коли їй це не вдавалось, а її щасливіша супутниця, тішачись, що таке судилося не їй, не хапалась допомагати й тремтячи несла перед собою

кілька кісточок — голодомайстрову руку, — під удоволений регіт залу вибухала плачем, тож її заступав заздалегідь для цього й передбачений служник. Далі треба було їсти, і імпресарію, перед тим вивівши голодомайстра з непритомного напівсну, був змушений веселими теревеннями відвертати увагу зали від стану голодувальника; потім на честь публіки проголошувався тост, нібито почутий імпресарію від голодомайстра; оркестр піддержував його гучним тушем, усі розходились, і ніхто не міг нарікати, що він невдоволений баченим, — невдоволеним був тільки сам голодомайстер.

Отак, час від часу потрохи відпочиваючи, він прожив був чимало літ, нібито тішачись успіхом і славою, а насправді здебільша сумуючи і стаючи дедалі похмурішим через те, що ніхто не розумів його по-справжньому. Як його можна було втішити? Чого йому ще бракувало? І коли часом об'являлися зичливці, які, пройнявшись до нього жалем, прагли йому пояснити, що та журба, мабуть, від голоду; траплялося, надто в останні дні голодування, що у відповідь голодомайстер вибухав люттю і, лякаючи всіх присутніх, мов звір, починав торсати ґрати. Для таких okazій в імпресарію була наготові кара, до якої він охоче вдавався. Він вибачався перед публікою за голодомайстра, кажучи, що слід зважити на породжену самим голодом і цілком незбагненну для ситих людей draжливість, і на додачу переповідав голодомайстрові пояснення й заяви, буцімто він може не їсти значно довше, ніж йому дозволяють; хвалив його високі поривання, добру волю, небачене самозречення, про що, власне, й свідчать такі заяви, а потім одразу брався їх спростовувати, показуючи і водночас продаючи фотографії, що зображували майже непритомного від знесилення голодомайстра в ліжку на сороковий день. Таке, хоч і добре вже знане, та від того не менш дошкульне перекручення істини щоразу прибивало бідолаху. Те, що становило наслідок передчасного кінця голодування, виставляють уже причиною! Проти такого нерозуміння, проти світу без тями боротися було несила. Однак він жадібно, щоразу сподіваючись кращого, слухав біля ґрат імпресарію, та коли діставалися фотографії, відпускав пруття і, тяжко зітхаючи, сідав назад на солому, а заспокоена публіка знову могла підходити й розглядати його.

Коли свідки таких сцен згадували їх згодом, через кілька років, то часто не розуміли самих себе. Бо тим часом настала вже згадана переміна; все відбулося, мов зненацька; звісно, могли бути якісь глибші причини, але хто ж їх шукає; хай там як, та одного дня розбещений увагою публіки голодомайстер помітив, що юрби цікавих, прагнучи нових утіх і розваг, покинули його. Імпресарію ще раз пробігся з ним по всій Європі, щоб пересвідчитись, чи тут або там, бува, не відродився давній інтерес, та все намарне; ніби потай домовившись, люди скрізь відкинулись від такого видовища. Звичайно, все сталося не так уже й раптом, тепер, коли все минулося, пригадали численні майже невидні призвістки лиха, яких, сп'янівши від успіхів, не помітили вчасно, та щось діяти було вже запізно. Певне, до голоду коли-небудь знову проклянуть інтерес, але тих, що живуть тепер, це не втішить. Що ж робити голодомайстрові? Він зник, коли його вітають тисячі, і не зможе виставлятися у балагані на ярмарках, а щоб узятися за якесь інше ремесло, він не тільки застарий, а й передусім надміру фанатично відданий голодуванню. Отож він розпрощався з імпресарію, товаришем стількох незабутніх років, і найнявся до великого цирку; щоб уберегти себе від удару, голодомайстер навіть не зазірав до умов контракту.

У великому цирку з безліччю людей, звірів і пристроїв, що, нікому й нічому не поступаючись, тільки доповнюють одне одного, завжди можна знайти місце для будь-кого, навіть для голодомайстра, якщо він, звісно, ставить скромні вимоги; а до того ж у цім осібнім випадку ангажували не самого голодомайстра, а його давнє уславлене ім'я, причому аж ніяк не можна було сказати, ніби, дійшовши зрілих літ, проте не відступивши від свого ремесла, цей заслужений майстер, що вже стояв на вершині своїх можливостей, знайшов собі в цирку тиху безпечну пристань, — навпаки, голодомайстер стверджував — і цьому можна було вірити — що він голодуватиме, як і раніше, і навіть запевнив, що коли йому дадуть над собою волю, — це йому одразу ж пообіцяли, — то він аж тепер по-справжньому подивує світ; та, дізнавшись про термін голодування, що його призначив і миттю забув цей одержимий, знавці лише посміхалися.

Однак насправді голодомайстер не втратив чуття реальності і прийняв як належне, що клітку, не вважаючи його ремесло за блискучий номер, поставили не серед манежу, а перенесли далі, на, зрештою, цілком доступне глядачам місце біля стаєнь. Великі яскраві написи, оббігаючи клітку, повідомляли, хто ж сидить усередині. Коли в антрактах публіка тиснулася до стаєнь, аби роздивитися звірів, вона майже неминуче проминала голодомайстра й на мить зупинялася; біля нього стояли б, мабуть, і довше, якби у вузькому коридорі задні, не розуміючи причини затримки на шляху до жаданих стаєнь, не починали напірати на передніх, унеможливаючи тривале і спокійне споглядання. Ось через це голодомайстер навіть став боятися тих відвідин, хоча раніше, власне, задля них тільки й жив. Попервах він, заледве дочекуючись антракту, зачудовано приглядався, як підкочується юрба, аж поки невдовзі — навіть коли найупертіше, майже свідомо себе дурити, гіркий досвід переконає у зворотному — пересвідчився, що здебільшого публіка хоче неодмінно навідати лише стайні. І все-таки мить, коли здалеку насувалася юрба, була найчудовіша. Бо тільки-но вона підступала до клітки, голодомайстра відразу огортали крик і лайка двох щойно утворених партій — тих, що, не виявляючи ніякого розуміння (це йому дошкуляло найдужче), а лише з примхи чи впертості прагли неквапно його роздивитись, і тих, яким насамперед кортіло до стаєнь. Коли стовпище посувалося далі, з'являлися запізнілі і, хоча їм уже ніхто не боронив стояти скільки заманеться, вони квапливою сягнистою ходою, майже не розглядаючись, проминали клітку, щоб устигнути побачити звірів. Украй рідко траплялися щасливі оказії: до нього підходив статечний батько з дітьми і, пальцем показуючи на голодомайстра, докладно пояснював, що тут діється, згадував про давніші роки, коли він був присутній на подібних до цієї, але значно пишніших виставах, а діти, яким вочевидь бракувало шкільної і життєвої підготовки, майже завжди нічого не тямали — що їм до голоду? — проте в блиску їхніх жадібних очей угадувались майбутні ласкавіші часи. Може, казав собі часом голодомайстер, було б трохи краще, якби його клітка не стояла так близько біля стаєнь. Тоді людям

було б легше зробити вибір, та й, крім того, йому самому дошкуляли сморід стаєнь, ревіння й тупіт уночі, сире м'ясо, яке несли повз нього хижакам, гармидер і гарчання під час годівлі. Але він не зважувався сказати про це дирекції: адже саме звірам він завдячував такою кількістю відвідувачів, серед яких траплялись і ті, що звертали увагу й на нього, і кат їх зна, куди його запхнуть, коли він нагадає про своє існування, та ще й про те, що він, якщо висловитись точно, є тільки перешкодою на шляху до стаєнь.

Проте незначною і чимдалі меншою перешкодою. Люди звикли до дивини, що їх ще й нині намагаються принадити голодомайстром, і та звичка була йому вироком. Він міг голодувати скільки змога, це й справді робилось, але вже ніщо не могло його врятувати, люди байдуже проминали клітку. Спробуй комусь поясни, що таке вміння голодувати! Хто ніколи голоду не знав, тому й пояснити це не можна. Яскраві написи потьмяніли, тож уже й не читались, і їх пообривали, навіть не здогадавшись поновити. Число проведених днів голодування, яке зазначалося на табличці і спершу щодня ретельно переписувалось, уже давно зоставалося тим самим, бо через кілька тижнів обслузі надокучила й ця невеличка робота; і хоча голодомайстер не вживав їжі й далі, як і мріяв колись давніше, і це вдавалося йому, як і передбачав він тоді, без зусиль, проте ніхто не лічив днів, ніхто, навіть сам голодомайстер, не знав, скільки він уже голодує, і на серці йому стало тяжко. А коли часом біля нього спинявся якийсь нероба і, дивуючись давній цифрі, розводився про шахрайство, то в певному розумінні це й справді було найлютіше ошуканство, яке здатні вигадати байдужість і притаманна людям злостивість: адже не голодомайстер обманював — він працював сумлінно, — а світ, не даючи йому належної винагороди.

Минуло ще чимало днів, і навіть цьому настав кінець. Одного разу адміністратор, побачивши клітку, спитав, чому не використовують цю ще цілком придатну клітку з брудною соломою всередині. Цього ніхто не знав, і тільки табличка з цифрою нагадала про голодомайстра.

Коли дрючками повернули солому, то й справді знайшли його там.

— Ти ще й досі голодуєш? — спитав адміністратор. — Коли ти нарешті припиниш?

— Простіть мені всі, — прошепотів голодомайстер, але тільки адміністратор, прихилившись вухом до ґрат, почув його.

— Звичайно, — сказав адміністратор, прикладаючи пальця до скроні, щоб натякнути обслузі на стан голодомайстра, — ми прощаємо тобі.

— Я завжди прагнув, щоб ви чудувалися моему голодуванню, — проказав голодомайстер.

— А ми й чудувалися, — приязно відповів адміністратор.

— Але вам не слід чудуватися.

— Ну, тоді ми й не чудуємось, — погодивсь адміністратор, — але чому цього не слід робити?

— Бо я мусив голодувати, я не міг інакше, — відмовив голодомайстер.

— Отакої! Чому це ти не міг інакше? — запитав адміністратор.

— Бо я, — сказав голодомайстер, трохи підвівши голову і, витягнувши губи, мов для цілунку, говорячи в саме адміністраторове вухо, щоб не пропав жоден звук, — бо я не міг знайти страви, яка мені б смакувала. Повірте, якби я знайшов її, то не робив би з цього дива і їв би не гірше за решту. — Це були його останні слова, але в потьмянілих очах проступало непохитне, хоча, може, вже й не горде переконання, що він голодує і далі.

— А тепер приберіть, — звелів адміністратор, і голодомайстра закопали разом з соломою. А в клітку посадили молоду пантеру. Бачити в тій так довго занедбаній клітці цього дикого звіра було очевидною полегкістю навіть для найгрубіших натур. Звірові нічого не бракувало. Навіть не замислюючись, служники давали пантері поживу, що смакувала їй; здавалося, що їй і неволя не докучає; її шляхетне тіло, насичене всім необхідним так, що мало не репалася шкура, немов несло в собі ту волю, яка світила з її хижих зубів; у її роззявленій пащі з таким жаром проглядала радість життя, що людям було несила на це дивитись. Проте, перемигши себе, вони тиснулися біля клітки, не маючи ні найменшого бажання відходити.

Співачка Жозефіна, або Мишачий народ

Нашу співачку звати Жозефіна. Той, хто не чув її, не знає могутньої сили співу. Нема нікого, хто б не захоплювався її співом, — і це ще дивовижніше, оскільки наше покоління загалом не кохається на музиці. Спокій і затишок — для нас найлюбіша музика; наше життя тяжке, ми вже не спроможні, навіть спробувавши струсити весь денний клопіт, підвестися до таких далеких від нашого повсякдення речей, як музика. Щоправда, ми й не дуже нарікаємо, до такого ми просто не доходимо; за свою найбільшу перевагу ми вважаємо певну практичну хитрість, якої вкрай потребуємо, і тому, всміхаючись, дбаємо насамперед про те, щоб ця хитрість була нам розрадою геть в усьому, навіть якщо колись, — чого, звісно, не трапляється, — відчували потяг до щастя, пробуджений, може, й музикою. Але Жозефіна — виняток: вона любить музику і вміє ту любов передати нам; вона незрівнянна; з її смертю музика — хтозна, як надовго, — зникне з нашого життя.

Я часто запитував себе, що то, власне, за музика. Адже ми зовсім не музикальні; як сталося, що ми розуміємо Жозефінин спів або, оскільки Жозефіна заперечує наше розуміння, принаймні гадаємо, ніби розуміємо? Найпростіша відповідь така: мовляв, цей спів настільки чарівливий, що не глухе до нього навіть найнечутливіше вухо, — але ця відповідь незадовільна. Якби це було правдою, то щоразу, коли чувся її спів, виникало б відчуття чогось незвичайного, відчуття, що з тих вуст линуть звуки, яких ми ще ніколи не чули, яких ми навіть нездатні почути, — звуки, які ми чуємо завдяки тільки самій Жозефіні. Проте саме цього, на мою думку, й нема, я такого не відчуваю і не бачу, щоб такі відчуття були в решти. У товариському гурті ми не криючись визнаємо, що в Жозефіниному співі немає, власне, нічого незвичайного.

А чи взагалі це спів? Попри нашу немuzикальність, у нас є співочі традиції, в давнину наш народ був співучим, про це свідчить епос, і навіть збереглися пісні, яких нині, що-

правда, ніхто співати не вміє. Ми маємо ще й певне уявлення про те, що таке співи, і Жозефініне мистецтво аж ніяк не відповідає цьому уявленню. А чи взагалі це спів? Може, це все-таки свист? Принаймні свист ми знаємо всі, це притаманна нашому народові артистична здатність, або, радше, ніяка не здатність, а властивий йому спосіб самовияву. Свистимо ми всі, але, правда, ніхто не думає видавати свист за мистецтво, ми свистимо, не надаючи цьому ваги, ба навіть не помічаючи цього, і серед нас є чимало й тих, хто не знає, що свист становить одну з наших національних рис. Отже, якщо й справді Жозефіна не співає, а тільки свистить, та ще й, як мені принаймні здається, навряд чи виходить за межі звичайного свисту, — хоч, може, їй бракує сили навіть для звичайного свисту, тим часом як простий рільник цілий день недбало насвистує собі за роботою. Якщо й справді все так, то, дарма що Жозефініне нібито артистичне обдарування вже й не визнаватимуть, лише тоді буде правильно розв'язана загадка її величезного впливу.

Але все-таки вона видає не тільки самий свист. Коли стати досить далеко від неї і слухати або, ще ліпше, щоб насправді пересвідчитись у цьому, дати їй співати в хорі й поставити собі завдання впізнати її голос, то, безперечно, ми не почуємо нічого, крім звичайного, хіба, може, трохи примітного чи то ніжністю, чи то квалістю висвисту. Та коли стояти перед нею, це вже не тільки свист; щоб розуміти її мистецтво, Жозефіну треба не тільки чути, а й бачити. Навіть якби це був наш повсякденний свист, нас одразу спантеличило б те, що хтось, наміряючись зробити щось цілком звичне, стає у таку велично-урочисту позу. Розлучити горіх — не бо-зна яке не мистецтво, і тому ніхто й не наважиться скликати публіку, щоб розважити її, лускаючи горіхи. Але якби хтось раптом замірився на таке і навіть викликав фурор, ми, скоріш за все, добачили б причину його успіху не в самому лущенні горіхів. Але цілком могло статися, що всім сподобалася б його затія, а отже ми в тому мистецтві чогось недобачали, оскільки просто володіємо ним, і лише цей новий лускунчик показав нам його істинну суть, причому ефект може бути навіть разючішим, якщо він лускає горіхи не так вправно, як більшість із нас.

Мабуть, те саме відбувається й тоді, коли співає Жозефіна, і ми захоплюємося тим, чого в собі й не бачимо; принаймні в цьому вона цілком з нами згодна. Одного разу, — але, певне, це траплялося частіше, — я був свідок, як хтось, та ще й украй делікатно, зауважив, ніби її спів скидається на звичайнісінький свист. Але для Жозефіни це вже було занадто. Такої зухвалої, зарозумілої посмішки, що ковзнула її обличчям, я ще ні в кого не бачив; хоча Жозефіна й виступає, ніби довершена зграбність, напрочуд зграбна навіть серед нашого багатого на граційні жіночі постаті народу, вона здалася мені тоді просто банальною; з такою гострою чутливістю, як у неї, вона принаймні мала б це теж відчутти і схаменутись. Хай там як, вона все ж заперечила будь-який зв'язок між її мистецтвом і свистом. А тим, хто дотримується протилежної думки, відповідає тільки зневагою і, очевидно, ненавистю, в якій навіть собі не признається. Це не просто звичайна пиха, бо опозиція, до якої почасти належу і я, захоплюється нею аж ніяк не менше, ніж юрба; проте Жозефіна хоче, щоб нею не просто захоплювались, а захоплювались саме так, як вона вважає за потрібне, самого захвату їй замало. І коли сидиш перед нею, одразу розумієш: опозиція може існувати тільки на відстані; коли сидиш перед нею, знаєш: те, що вона висвистує, аж ніяк не свист.

Свист — одна з наших мимовільних звичок, і можна навіть гадати, що свистять і ті, хто прийшов послухати Жозефіну; нам стає добре, коли ми чуємо її спів, а коли нам добре, ми свистимо; проте її аудиторія не свистить, під час її виступу тихо, як у вусі, неначе ми нарешті здобули жаданий спокій; принаймні притлумивши нашу звичку свистіти, ми мовчимо. Чи то нас чарує спів, чи то радше врочиста тиша, серед якої лунає кволий голосок? Одного разу, коли Жозефіна співала, якесь мале і дурне дівчисько невинно засвистіло. І свист був точнісінько такий, як і той, що видавала Жозефіна: бо ж її попри всі репетиції і вокальні вправи боязливого свисту публіка не годна була відрізнити від безтурботного дитячого посвисту; проте слухачі миттю зацитькали й зашикали порушницю, дарма що в цьому й потреби не було, бо та, звичайно, вже зіщулилася від страху й сорому, натомість Жозефіна, майже нетямлячись,

широко розчепіривши руки та якомога витягнувши шию, переможливо висвистувала.

А проте Жозефіна майже завжди використовує будь-яку дрібницю, кожен притичину — хтось не схвалить, затріщить паркет, заскрегочуть зуби, блимне світло, — щоб набити ціну своєму співові: вона вважає, ніби співає для глухих; захвату і хвальби їй не бракує, але, на думку співачки, ніхто посправжньому ніколи не розумів її. Через те її й дуже тішать будь-які перешкоди: адже все, що втручається зовні й порушує чистоту її співу, усувається дуже легко, майже без жодних зусиль, скоро лиш порівняти ті втручання зі співом; крім того, це допомагає розворушити глядачів, повернути їх якщо не до розуміння, то до шанобливого схиляння.

Коли їй стають у пригоді навіть такі дрібниці, то ще дужче сприяють значні події. Наше життя — вкрай неспокоїне, кожен день несе свої несподівані страхи, надії та сумніви, і для людини це все було б нестерпне, якби вона щохвилини, вночі і вдень, не відчувала товариської підтримки; але навіть із нею не раз стає посправжньому тяжко, і часом навіть тисяча плечей зігнеться під тягарем, який призначався, власне, комусь одному. Жозефіна, отже, вважає, що настав її час. І ось це лагідне створіння вже стоїть, її тіло і надто груди аж тремтять від полохливого збудження, немов усю свою силу вона зосередила в співі, немов зреклася всього, що не сприяє безпосередньо співові, занедбала непотрібні зусилля, відцуралася решти життєвих виявів, немов оголилась, віддала себе на поталу людям, доручивши опіку над собою лише доброму генієві, немов її, коли вона, відвернувшись геть від усього, живе самим співом, може вбити, вийнувши, найлегший холодний вітерець. І саме в такі хвилини ми звичайно чуємо, як нам нібито кажуть наші уявні супротивники: «Та вона навіть свистіти не вміє: адже мусить так страхітливо напружуватись, щоб певною мірою вичавити з себе навіть не спів, — ми вже й не говоримо про спів, — а звичайнісінький свист». Так нам здається, хоча, як ми вже й казали, це, дарма що неминуче, проте побіжне, минуще враження. І ми одразу переймаємося почуттями тих, хто, тісно попрутулявшись одне до одного, слухають, затамувавши віддих.

А щоб зібрати таку силу людей, які майже ніколи не сидять на місці і, часто навіть не маючи якоїсь певної мети, все кудись квапляться, Жозефіні здебільшого доводиться, закинувши голову, напіврозтуливши вуста, звівши очі вгору, прийняти поставу, яка б засвідчила, що вона наміряється співати. Вона може ставати отак, де тільки їй заманеться, і не конче на відкритому й здалека видному місці, — навіть схований від очей, вибраний миттєвою примхою закутень теж цілком придатний для неї. Звістка, що вона збирається співати, поширюється враз, і невдовзі надходять уже цілі вервечки цікавих слухачів. Інколи, правда, все ж виникають перешкоди, Жозефіна полюбляє співати саме в тривожні часи, коли всіляка нужда і клопіт розводять нас в усі боки, і тоді, навіть найщиріше прагнучи догодити, неможливо зібратися так швидко, як хочеться Жозефіні, і часом вона, прибравши величну поставу, мусить, мабуть, довгенько чекати, поки зійдеться доволі слухачів, — вона тоді посправжньому лютує, тупоче ногами, лається, хоча дівчині це аж ніяк не личить, та нічого не вдієш, навіть кусається. Але й таке поводження нітрохи не шкодить її славі; замість бодай трохи притлумити її надмірні претензії, люди намагаються задовольнити їх: розсилають за слухачами посланців; приховують від неї те, що відбувається насправді; виставляють на довколишніх вулицях оповісників, які махають тим, хто підходить, щоб вони поквапились; і це триває, аж поки зрештою набереться задовільна кількість слухачів.

Що спонукає народ отак перейматися Жозефіною? На це запитання не менш важко відповісти, ніж на питання про Жозефінин спів, з яким воно тісно пов'язане. Коли припустити, ніби народ щиро прихилився душею до Жозефіниного співу, то першим запитанням можна й знехтувати, цілком об'єднавши його з другим. Але насправді все не так: нашому народові навряд чи властива щира прихильність; народ, що над усе полюбляє безневинні хитрощі, дитячі перешепти й пусті балачки, які зворушують тільки самі вуста, таки неспроможний щиро прихилитися, і це відчуває навіть Жозефіна, це те, що вона прагне побороти тяжкими зусиллями своєї кволої горлянки.

Щоправда, не слід довго зупинятися на таких банальних міркуваннях, бо народ, хоч і не зовсім щиро, однаково прихильний до Жозефіни. Наприклад, він не здатен кепкувати з Жозефіни. Можна погодитись, що Жозефіна багатьох спонукає до кпинів, та й сміх сам по собі завжди в нас напхвату; попри наші тяжкі нещастя, в житті ми майже ніколи не розлучаємося зі сміхом, проте з Жозефіни не глузуємо ніколи. Часом мені здається, ніби народ розуміє свої взаємини з Жозефіною так: ця тендітна і чимсь видатна (хоча, на її думку, видатна саме співом) істота, що всякчас потребує опіки, нібито довірена йому, і він повинен про неї дбати; чому воно саме так, ніхто до ладу не знає, проте сам принцип визнають усі. Адже з того, що їй довірено, людина не глузує, цей сміх був би порушенням обов'язку; і найнеприятніші слова, які найлихіші з нас іноді закидають Жозефіні, такі: «Коли ми бачимо Жозефіну, нам не до сміху».

Отже, народ піклується про Жозефіну, немов батько, що бере на руку дитину, яка — не знати, благально чи вимогливо, — простягає до нього рученята. Можна, правда, зауважити, що наш народ непридатний для виконання такого батьківського обов'язку, проте насправді, принаймні коли йдеться про Жозефіну, він його виконує взірцево; жодна людина не спромоглася б дбати про неї так, як дбає народ загалом. Адже різниця в силі між окремою людиною і народом така величезна, що підопічному досить відчувати саме тепло народної близькості, щоб уже мати надійний захист. А проте казати Жозефіні про таке не наважуються. «Чхала я на вашу опіку», — шмагоне вона відповіддю, коли їй нагадати про те. «Так, так, ти не тільки чхаєш, а й свистиш», — думаємо ми. Та насправді її обурення аж ніяк нічого не спростовує, це, радше, суто дитячі вибрики, ота своєрідна дитяча вдячність, і батькові годиться не звертати на те уваги.

Але тут виявляється ще одна річ, яку вже важко пояснити взаєминами Жозефіни й народу. Адже в Жозефіні цілком протилежна думка, їй віриться, ніби саме вона — покровитель народу. Нібито її спів вирятовує нас з тяжкого політичного та господарчого становища, дозволяючи нам якщо й не зовсім позбутися лиха, то принаймні набратися сили, щоб його терпіти. Цього вона вголос не каже, чогось

іншого, правда, теж, Жозефіна взагалі неговірка, між балакунів вона мовчазна, але це проступає в її блискучих очах, на її замкнених вустах, — з нас тільки дехто часом може замкнути рота, а вона от завжди. При кожній лихій вістці — а вони часто наздоганяють одна одну, й серед них і брехливі, й напівправдиві, — вона миттю підводиться, хоча здебільшого втомлено припадає до землі, підводиться, випростує голову й озирає своє стадо, немов пастух перед бурею. Звісно, схожі претензії виказують і свавільні, невиховані діти, однак у Жозефіни вони все ж не такі безпідставні, як у них. Насправді вона не рятує нас і не наснажує нас силою, а спасителя народу вдавати легко, бо наш народ звик до страждань і не шкодує себе, швидкий у своїх постановках, добре знає, що таке смерть, відчайдушно сміливий, і тільки іноді здається, ніби і йому властивий страх; це народ водночас і трудящий, і відважний, — отже, кажу я вдруге, дуже легко, коли вже минулося лихо, вдавати спасителя народу, що завжди добирає спосіб порятувати сам себе, хай навіть ціною жертв, дізнавшись про які, історик (загалом ми геть занедбали дослідження історії) заціпеніє з жаху. Але все-таки правда й те, що саме в скрутні хвилини ми ще любіше, ніж завжди, дослухаємося до Жозефіниного співу. Загрози, що нависають над нами, додають нам спокою, скромності, і нам легше коритися Жозефіниним наказам; ми радо зіходимось до купи, радо збиваємось у гурт, надто коли привід для цього нітрохи не пов'язаний з тим, що завдає нам найтяжчих мук; ми немов випиваємо притьмом — так, поспіх потрібен, Жозефіна надто часто забуває про це — спільний келих злагоди напередодні війни. І те, що ми бачимо, скорше не виступ співачки, а народні збори, та ще й збори, які в цілковитій тиші вислухають навіть найслабший свист; теперішня доба надто поважна, щоб марнувати час на базікання.

Звичайно, такі взаємини не можуть задовольнити Жозефіну. Попри весь нервовий неспокій, що охоплює Жозефіну внаслідок її ніколи до решти не з'ясованого становища, вона, засліплена власним гонором, цього й не бачить, тож можна без великих зусиль учинити так, що вона не помічатиме ще більше, отже, для цього, а власне, для загального

добра, круг неї завжди увивається рій облесників — адже мимохідь, без уваги, задля співу в кутку народних зборів, — хоча, по суті, так воно і є, — Жозефіна, звісно, не пожертвувала б своїм мистецтвом.

Але їй і потреби нема вдаватись до таких жертв, бо її спів аж ніяк не зостається без уваги. Дарма, що ми переймаємось, властиво, зовсім іншим, і тиша запановує аж ніяк не заради самого співу, бо дехто навіть не дивиться на співачку, схилиє голову, втупившись невидючими очима в пальто свого сусіди, і здається, ніби Жозефіна марно старається отам з усієї сили, її свист, однак, — цього заперечити не можна, — чинить на нас могутній вплив. Цей свист, що лунає тоді, коли має замовкнути все інше, зіходить до нас, мов послання всього народу до кожної окремої людини. В часи тяжких випробувань кволий Жозефінин свист мов відображує злиденне животіння нашого народу серед бур ворожого йому світу. Й Жозефіна відтворює ту злиденність своїм співом і поведінкою, здобуваючи нашу щиру прихильність, і на саму думку про це нам стає легше. Справжній співець — якби навіть серед нас такий знайшовся — за теперішніх часів, звичайно, був би нам просто нестерпний, і ми б однодушно відкинули безглузді співочі вистави. Тож нехай Жозефіна ніколи не дізнається, що наша увага на її виступах — свідчення проти її співу. Та вона, певне, здогадується про це, інакше б чому так затято заперечувала, що ми слухаємо її, проте, незважаючи на ці здогади, не кидає співу, свистить і далі.

Але Жозефіні, однак, є чим потішитись: певною мірою ми й справді слухаємо її так або майже так, як слухають співачок; вона, і то якраз кволістю та нечутністю свого голосу, породжує ефект, який марно намагалися б створити професійні співачки. Саме це дуже добре відповідає всьому стилеві нашого життя.

Наш народ не знає, що таке юність і заледве знайомий із дитинством. Час до часу незмінно висувуються вимоги надати дітям трохи свободи, зглянутись на них, визнати їхнє право на певну безтурботність, дрібку безжурних пустощів, на ігри й розваги, треба за ними визнати це право і допомогти його утвердити; отже, такі вимоги постають,

майже кожен їх схвалює, нема нічого, що схвалювали б дужче, і нема нічого, що було б нездійсненнішим серед реалій нашого життя; вимоги схвалюють, пробують щось зробити, але невдовзі все знову діється по-давньому. Адже наше життя таке, що дитина, тільки-но почавши бігати і хоч трохи розуміти світ, мусить, як і дорослі, вже дбати про себе; терени, на яких ми розсіялися задля потреб і безпеки нашого господарства, завеликі, вороги наші вкрай численні, небезпеки, що всюди чигають на нас, незліченні, — ми не можемо вберегти дітей від боротьби за існування, а якби навіть уберегли, це означало б їхню дочасну смерть. Щоправда, до цих невеселих причин додається й одна втішна: плодючість нашого народу. Покоління, — а з них кожне численне, — тиснуть на покоління, й діти не мають часу, аби бути дітьми. Нехай інші народи дбайливо піклуються дітьми, споруджують їм школи, нехай із тих шкіл щодня виходять діти, майбутнє народу, проте дуже довго, день у день до школи ходять ті самі діти. А в нас немає шкіл, зате народ ненастанно вивергає неозорі юрмиська дітлахів, що радісно сичать або пишчать, допоки навчаться свистіти, і, коли ще не вміють бігати, перекидаються й котяться, гнані могутньою хвилею; ще не призвичаївшись бачити, своєю величезною масою вони недбало поривають за собою геть усе, — отакі наші діти! І не так, як у тих школах, куди ходять ті самі діти, — ні, це щоразу нові, без кінця-краю, скоро лиш з'явиться дитина, вона вже й не дитина, а за нею одразу тиснуться рожеві од щастя нові дитячі личка, такі численні й покvapливі, що й розрізнити їх годі. І хоч як це, мабуть, гарно, і хоч як із повним на те правом можуть нам заздрити сусіди, ми, однак, не годні дати своїм дітям справжнього дитинства. Звичайно, це має свої наслідки. Нашому народові притаманна невмируща, незнищенна дитинність; просто всупереч нашому вищому, несхибно практичному розумові ми часто немов забуваємо про нього і пустуємо чисто як діти, стаючи безпутними, марнотратними, нестримними, й це все досить часто задля дрібного жарту. І коли ми, звичайно, тішимося цим не так щиро, як діти, наша радість однаково, певне, хоч трохи дитяча. З оцієї дитинності нашого народу користається здавна й Жозефіна.

Але наш народ не тільки дитинний, а певною мірою ще й дочасно старий; і дитинство, і старість у нас виявляються не так, як у решти народів. Юності ми не маємо, бо відразу стаємо зрілі, отже, зрілість у нас тягнеться задовго, через те й наш загалом витривалий і сповнений невмирущих надій народ лишає за собою широкий слід певної втоми й безнадії. Отже, саме з цим і пов'язана наша немюзикальність; ми застарі для музики, її шаленство і злети не пасують до нашої обважнілості, ми втомлено відмахуємось від неї, залишивши собі самий свист; посвистіти коли-не-коли — це наша властива натура. Хтозна, може, й серед нас є музичні таланти, та якби навіть були, сама вдача наших земляків задушила б їх іще в зародку. Натомість Жозефіна може свистіти, співати, нехай називає своє мистецтво як завгодно, це нам нітрохи не заважає, не суперечить нашій удачі, і терпіти той спів нам не тяжко; навіть коли там є щось від музики, то воно наймізерніше: певна музична традиція зберігається, але й нітрохи не пригнічує нас.

Але це ще не все, що дає Жозефіна народові з таким розумінням музики. На її концертах, надто в тривожні часи, сама тільки молодь цікавиться нею як співачкою, тільки юні вражено дивляться, як вона стягує губи й випускає повітря крізь гарненькі передні зубки, дивуючись звукові, який сама ж видає, потім висилюється, згасає і користається тими згасаннями, щоб дедалі незбагненнішим чином надихатися знову, — проте основний глядацький загал — це таки добре видно — зосереджено думає про своє. В ті скупі, супокійні хвилини поміж битвами народ поринає в мрії, кожен ніби розслаблює натруджені руки й ноги і, здається, притлумивши свою неспокоїну натуру, може нарешті досхочу витягуватись і потягуватись на широкім, теплім усенароднім лоні. Й серед тих мрій тенькне коли-неколи Жозефінин свист: Жозефіна гадає, мовби вона нанизує перлини, а нам здається, мов гуркоче каміння. А проте, хай там що, той свист тут цілком доречний, доречніший, ніж будь-яка музика, яка бодай коли-небудь збирала слухачів. У ньому трохи вчувається жалюгідне, куце дитинство, втрачене і ніколи не віднайдене щастя, але проступає й рухливе сьогодення, його дрібні, незбагненні, а проте

живі, незнищенні веселощі. Правда, це все нам сповіщають не гучно, а пошепки, нечутним, довірливим, а часом і хрипкуватим голосом. Звичайно, то свист. Бо що ж, як не він? Свист — це мова нашого народу, дехто просвистів усе своє життя, навіть не здогадавшись про те, але Жозефінин свист не скутий кайданами буденщини і на одну хвилину робить вільнішими й нас. Отож, звичайно, ми всі прагнемо потрапити на її виступи.

Але від цього до Жозефіниних тверджень, ніби в такі хвилини вона додає нам снаги тощо, ще далеченький шлях. Щоправда, для звичайних людей, а не для Жозефіниних лестунів. «Хіба може бути інакше, — каже вона з одвертим, безсоромним зухвальством, — хіба можна якимось інакше пояснити, чому, та й ще надто тоді, коли загрожує безпосередня небезпека, збираються такі величезні тлуми, що це іноді навіть перешкоджає вчасно і ефективно відборонитись від тієї небезпеки?» Атож, на жаль, останнє твердження щоправда, хоча й нітрохи не збільшує Жозефінину славу, надто коли додати, що, якби під час таких зборів несподівано вдерся ворог і дехто з наших знайшов собі певну смерть, Жозефіна, що призвела до цього лиха, та ще й, може, навіть принадила ворога своїм свистом, якомога квапливіше, але напрочуд спокійно першою зникла б під захистом свого почту, бо завжди вибирала собі найбезпечніше місце. Але й про це знають, по суті, всі, одначе щоразу поспішають, тільки-но Жозефіні десь-колись заманеться заспівати знову. З цього можна висувати, що Жозефіна стоїть майже поза законом, оскільки може робити що завгодно, навіть коли це загрожує громаді, — їй усе вибачають. Якби це відповідало правді, то були б цілком зрозумілі й Жозефініні претензії; свободу, яку дає їй народ, цей незвичайний, більше нікому не даний і, власне, суперечний законіві дарунок, вважали б за свідчення, що народ, як каже сама Жозефіна, не розуміє її, а тільки спантеличено дивується її мистецтву, почувуючись негідним його, і просто-таки відчайдушно намагається стишити страждання, заподіяні Жозефіні оцим нерозумінням, ставлячи її особу та забаганки вище від своїх законів і суду, оскільки і її високе мистецтво виходить за межі людського розуміння. Та все ж насправді

воно не так, може, це просто народ надто швидко капітулює перед Жозефіною, але, оскільки він до решти нікому не здається, то і їй, звісно, теж.

Уже віддавна, мабуть, тільки-но ставши на мистецький шлях, Жозефіна змагається, щоб з огляду на її співочість її звільнили від усякої роботи; народ мусить її звільнити від думки про хліб щоденний і всього іншого, пов'язаного з нашою боротьбою за існування, і — дуже ймовірно — перебрати те все на себе. Хто швидко захоплюється, — а є й такі, — той уже з самої незвичайності цієї вимоги, дивуючись духові, здатному поставити її, висновує, що вона, по суті, справедлива. Проте наш народ доходить інших висновків і спокійно відхиляє ту вимогу. Він навіть не завдає собі великого клопоту, як йому спростувати спроби обґрунтувати її. Жозефіна, приміром, сповіщає, що робочі зусилля шкодять її голосові, і, хоча ті зусилля мізерні супроти напружень під час співу, не дають їй змоги як слід відпочити після співу й набратися сили для нового виступу; за таких несприятливих обставин вона геть виснажитья і ніколи не сягне вершин мистецтва. Народ слухає й бай-дуже відвертається від неї. Цей, такий чулий народ іноді зовсім не розчулюється. Заперечення часом такі гострі, що дивується й сама Жозефіна; вона ніби кориться, працює, як і годиться, співає, як може, — але це все тільки на хвилю, потім вона з новою силою, — здається, сили в неї чимало, — береться до боротьби.

Тепер зрозуміло, Жозефіна, власне, прагне не того, чого вимагає словами. Вона розумна, не боїться роботи, адже нам узагалі не властиво боятися роботи; навіть якби задовольнили її вимогу, вона, звісно, жила б так само, як і давніше, робота б нітрохи не заважала її співові, проте й спів однаково не став би кращим; вона прагне тільки прилюдного, відвертого, неминущого і досі ніде не баченого визнання свого таланту. Якщо майже все інше Жозефіні видається досяжним, то сягнути цього їй несила. Може, ще на початку їй годилося спрямувати зусилля в інший бік, може, нині вона й сама бачить свою помилку, але вже не годна відступити; піти назад — це немов зрадити себе, тепер вона повинна або виставляти ту вимогу, або впасти.

Якби Жозефіна й справді, як каже, мала ворогів, то вони, не маючи потреби навіть кивнути пальцем, з утіхою приглядалися б до тієї боротьби. Та нема в неї жодних ворогів, і якщо подеколи хто докоряє їй, ця боротьба нікого не тішить. Не тішить хоча б уже тому, що народ виступає тут незворушним суддею, що загалом трапляється з нами вкрай рідко. І коли в цьому випадку можна схвалити це поведження, то сама думка про те, що коли-небудь народ поставиться так само й до тебе, стирає всіляку радість. Народ незворушний і суворий і тоді, коли відмовляє, і тоді, коли вимагає, — не тому, що йдеться про важливе, а тому, що може бути невблаганним до громадянина, і то вкрай невблаганним, бо давніше сумирно, мов батько, і навіть більше, ніж батько, дбав про того самого громадянина.

Поставмо на місце народу якогось чоловіка: тоді може здатися, ніби він, незмінно поступаючись палким і неослабним Жозефініним вимогам, нарешті поклав край усякому потуранню; він потурав їй, виявляючи завелику людяність, твердо вірячи, що те потурання таки дійде своїх розумних меж; та ба, він поступався навіть більше, ніж треба, щоб тільки прискорити події, розбестити Жозефіну і спонукати її до подальших забаванок, аж поки зрештою вона справді піднесла ту останню вимогу, і тоді він притьмом, бо насправді ще здавна готувався до того, остаточно відхилив її наполягання. Ні, звичайно, це все не так, народові й потреби нема вдаватися до таких хитрощів, крім того, він щиро і віддано шанує Жозефіну, а її вимога, хай там як, така непохитна, що будь-яка неупереджена дитина передбачить, які вона матиме наслідки; проте може бути, що й сама Жозефіна, обдумуючи свою вимогу, дійшла таких самих невтішних висновків, і вони завдають невизнаній їй тяжчих страждань.

Але навіть оті страшні висновки не спроможні змусити Жозефіну припинити боротьбу. Останнім часом боротьба стала навіть запекліша: досі Жозефіна боролася тільки словом, а тепер береться до інших засобів, на її думку, ще ефективніших, а на нашу, ще згубніших для неї.

Дехто гадає, ніби Жозефіна тому така настирлива, що вже стара, її голос слабшає, і, здається, настав найслухніший час востаннє поборотися за своє визнання. Я в це не

вірю. Жозефіна не була б Жозефіною, якби це все було правдою. Для неї нема ні старості, ні кволого голосу. Якщо вона чогось вимагає, до цього її змушують не зовнішні обставини, а внутрішня душевна потреба. Вона тягнеться за найвищим вінцем, — не тому, що цієї миті він опустився трохи нижче, а тому, що він таки найвищий; якби це було її до снаги, Жозефіна підняла б його ще вище.

Така зневага до найтяжчих труднощів усе-таки не заважає Жозефіні вдаватися до найнегідніших засобів. Жозефіна не сумнівається в своєму праві, а отже, їй байдуже, як вона його здобуде, а надто в цьому світі, де, як здається їй, гідними засобами якраз нічого й не досягнеш? Може, через це вона навіть пересуває боротьбу за своє право з царини співу в іншу, трохи важливішу для неї. Наближені до неї всюди переказують її твердження, буцімто вона почувала в собі снагу заспівати так, що всі народні верстви, аж до найпотаємніших неприхильників, відчують справжню втіху, — але не ту, що їй, як запевняє народ, він здавна відчуває, чуючи її спів, а справжню втіху, відповідну до Жозефініних вимог. Але, додає Жозефіна, оскільки вона не може профанувати високе мистецтво і не може потурати ницим смакам юрби, все має зоставатися так, як є. Зовсім інакше йде її боротьба за звільнення від роботи, хоча й тут вона бореться за свій спів, але вже не вдається до коштовної зброї голосу: придається будь-який засіб, за який вона вхопиться.

Приміром, була поширена чутка, ніби Жозефіна наміряється, коли їй не поступляться, зменшити колоратури. Я нічого не знаю про колоратури, в її співі я ніколи не помічав жодних колоратур. Проте Жозефіна хоче зменшити колоратури, — поки що не відмовитись від них, а лише зменшити. Вона ніби й справдила ту погрозу, однак я не помітив ніякої різниці з її попередніми виступами. Народ загалом слухає її, як і давніше, не згадуючи про ті колоратури, і навіть його ставлення до Жозефініних вимог не змінюється. Принаймні в Жозефіні — як у її постаті, так, безперечно, і в думках — часом проступає справжня грація. Ось, наприклад, після одного виступу вона, немов схаменувшись, що її постанова зменшити колоратури дуже сувора або надто несподівана для народу, пояснила, що надалі

знову співатиме повні колоратури. Але після наступного концерту Жозефіна задумує інше, — віднині вона остаточно зрікається складних колоратур, — але й далі не знаходить постанови, яка цілковито задовольняла б її. Що ж, народ вислуховує всі ці пояснення, постанови й зміни постанов, мов дорослий, що, замислившись, слухає дитяче жебоніння: він ніби уважний і зичливий, але нічогосінько не чує.

Жозефіна, проте, не здається. Наприклад, недавно вона заявила, що поранила на роботі ногу і тепер їй важко стояти під час співу; оскільки вона може співати тільки стоячи, то мусить тепер навіть скоротити виступи. Хоча вона кульгає й дозволяє своєму почтові підтримувати себе, ніхто не вірить, що в неї таки справді є рана. Навіть коли взяти до уваги завелику чутливість її ніжного тіла, ми все-таки працюючий народ, і Жозефіна — дочка цього народу; коли кульгати, бодай трохи дряпнувши шкіру, то весь наш народ кульгатиме безперестану. Але ж можна взяти собі поводирів, мов каліка, і тоді, в такому жалюгідному стані, можна частіше, ніж доти, показувати, що народ, як і давніше, вдячно й зачаровано слухає її співи, — і ніхто не зчинятиме галасу, що скоротився час виступів.

Оскільки Жозефіна не може всякчас кульгати, вона вигадує інше, покликається на втому, поганий настрій, кваліть. І, крім концерту, ми маємо тепер ще й виставу. Ми бачимо позаду Жозефіни її почет, що благає і молить почати співи. Вона ніби й дуже хоче, але не може. Її потішають, облещують, майже виводять на вибране наперед місце, де вона має співати. Нарешті, трохи змочивши очі слізьми, Жозефіна поступається, але ми бачимо, що вона готується до співу знехотя: мляво, не розводячи рук, як давніше, а безживно їх опустивши вздовж тіла; причому складається враження, що вони, мабуть, закороткі. І хоч вона ладнається співати, діло, однак, далі не йде, вона заперечливо мотає головою і знічується під нашими поглядами. Потім усе-таки збирається на силі й співає, як мені здається, так само, як і колись. Може, тільки ті, хто ловить вухом і найтонші відтінки, відчує якесь незвичайне збудження, та від нього спів тільки виграє. Скінчивши співати, Жозефіна навіть менш утомлена, ніж на початку, і, вихо-

дячи твердою ногою (якщо так можна назвати її проворне дріботіння), відмовившись від будь-якої допомоги свого почту, холодним поглядом окидає юрбу, що шанобливо розступається перед нею.

Так було донедавна, новина ж полягає в тому, що тоді, коли всі чекають її виступу, Жозефіна щезає. Співачку шукає не тільки її почет, а й чимало глядачів, проте марно: Жозефіна щезла, вона не хоче співати, не хоче, щоб її просили про те; цього разу вона остаточно покинула нас.

Дивно, що ця кмітлива жінка помилилась у розрахунках, — так схибала, що можна подумати, ніби й зовсім не рахувала, а лише скорилася своїй долі, яка в нашому світі може бути тільки дуже сумною. Вона сама відцуралася співу, сама зреклася влади, яку здобула над душами. Тільки як Жозефіні вдалося здобути владу над душами, так мало їх знаючи? Вона зникла, замовк її спів, а народ, не виявляючи очевидного розчарування, спокійний і дужий, згуртований і певний, дарма, що зовні може видатись інше, здатний лише давати дарунки, але не приймати їх, — навіть від Жозефіни, — протує собі далі.

А з Жозефіною він мусив би вертатись. Невдовзі настали б часи, коли згасне й замовкне її останній кволий свист. Вона — лише невеличкий епізод у правічній історії нашого народу, а народ переживе будь-яку втрату. Звичайно, так легко воно не минеться: як можна збиратись у цілковитій тиші? Та хіба збори не німували й з Жозефіною? Хіба її справжній свист можна назвати гучнішим та жвавішим, ніж самий спогад про нього? А хіба й за її життя він не був уже просто спогадом? Хіба не тому народ у своїй мудрості так високо цінував Жозефінин спів, що це мистецтво було просто невіддільне від нього?

Отож, мабуть, ми майже нічого не втратили, натомість Жозефіна, позбувшись земних мук, які, на її думку, чигають на обраних, з радістю загубилася в незліченному тлумі героїв нашого народу, і невдовзі, — адже історії для нас не існує, — коли розкріпачиться дух, буде забута, як і всі її побратими.

ОПОВІДАННЯ,
ОПУБЛІКОВАНІ ПІСЛЯ СМЕРТІ

Верхи на кадобі

Вугілля скінчилося; кадіб порожній; лопата лежить без діла; холодом дихає груба; мороз ходить по кімнаті; за вікном залякли обсіпані інеем дерева: небо — лише срібна табличка для того, хто благає в нього допомоги. Треба дістати вугілля, не замерзати ж мені; за мною — безжальна груба, попереду мене — таке саме безжальне небо, і мені доводиться відчайдушно борсатися між ними, шукати допомоги десь посередині — у вугляра. Та вугляр уже звик до моїх прохань, отож треба якось особливо переконати його, що я не маю ані грудочки вугілля і що він тепер для мене — як сонце на небі. Я повинен прийти, мов жебрак, що охляв із голоду і хоче сконати на чужому порозі, і через те куховарка наливає йому гуці з випитої кави: отак і вугляр мені, хоч і з люттю, але пам'ятаючи заповідь «Не вбий!», шпурне в кадіб лопату вугілля.

Від того, як я з'явлюся до нього, залежатиме моя доля, тож я їду на кадобі. Верхи на кадобі, тримаючись за дужку — найпростішу вуздечку, я насилу спускаюся сходами донизу; проте внизу мій кадіб зводиться — велично, чудово; навіть верблюди, здригаючись від палиці погонича, не зводяться з землі так гарно, як він. Я їду по замерзлому провулку рівномірним клусом; я не опускаюся до рівня входних дверей, а часом здіймаюся аж до других поверхів. Але найвище я ширяю перед дверима вугляревого підвалу. Він

згорбився внизу біля свого столика й щось пише; у підвалі так гаряче, що двері відчинені навстіж.

— Вуглярю! — гукаю я хрипким від морозу голосом, і обличчя мені огортає пара з уст. — Вуглярю, прошу, дай мені трохи вугілля. Мій кадіб такий порожній, що на ньому можна їхати верхи. Будь ласкавий. Як тільки зможу, я тобі заплачу.

Вугляр наставляє долоню до вуха.

— Мені не вчулося? — питає він через плече у своєї дружини, що сидить біля груби і плете мереживо. — Мені не вчулося? Покупець?

— Я нічого не чую, — каже жінка. Вона сидить спиною до вогню, втішається теплом, і груди її спокійно підіймаються й опускаються в лад роботи.

— О так! — гукаю я. — Це я, давній, вірний ваш покупець, тільки в мене саме немає грошей.

— Жінко, — каже вугляр, — там таки є хтось, не могло все це мені вчутися. Певне, якийсь давній, дуже давній покупець, що зумів так зворушити мене.

— Що ти вигидав, чоловіче? — каже жінка і на хвилину робить собі перепочинок — притискає мереживо до грудей. — Нікого там немає, провулок порожній, усі наші покупці вже мають вугілля; ми можемо на кілька днів замкнути крамницю і відпочити.

— Таж я сиджу тут на кадобі! — кричу я, і на очі мені від морозу набігають сльози. — Вигляньте, будь ласка, надвір, ви зразу побачите мене: я прошу одну лопату вугілля, а якщо дасте дві, то я буду найщасливіший у світі. Всі ж інші покупці вже забезпечені. Ох, якби я почув, що в моєму кадобі торохтить вугілля!

— Я йду, — мовить вугляр і вже дріботить короткими ногами до сходів.

Але дружина підбігає до нього, хапає за руку й каже:

— Нікуди ти не підеш. Як ти такий упертий, то я сама вийду. Згадай, як ти сьогодні вночі кашляв. Та задля діла, хай навіть воно тобі тільки вчулося, ти забуваєш і жінку, й дитину і важиш своїми легенями. Я йду.

— Але ж назви йому всі гатунки, що ми маємо на складі; ціну я тобі гукну.

— Гарзд, — мовить жінка і підіймається сходами надвір. Звичайно, вона зразу бачить мене.

— Моє поважання, добродійко! — гукаю я. — Мені треба тільки лопату вугілля, ось у цей кадіб; я сам одвезу його додому: лопату найгіршого вугілля. Я, звичайно, заплачу за нього, але згодом, згодом.

Оце «згодом, згодом» — яке ж воно подібне до бовкання дзвона і як воно дивно зливається з вечірнім передзвоном, що долинає з сусідньої церкви.

— То якого він хоче? — гукає вугляр.

— Ніякого, — відповідає йому дружина. — Тут нікого немає, я нікого не бачу і нікого не чую. От тільки на дзвіниці вибило шосту, треба зачиняти. Мороз скажений. Завтра, мабуть, ми ще матимемо багато роботи.

Вона каже, що нікого не бачить і не чує, але все-таки відв'язує фартуха і пробує відігнати мене ним. На жаль, їй щастить зробити це. Мій кадіб має всі переваги доброго верхового коня, не має тільки однієї: не може опиратися. Він надто легкий. Жіночий фартух зганяє його з землі.

Вуглярева жінка чи то зневажливо, чи то задоволено махає рукою і повертає до підвалу.

— Злюко! — гукаю я їй услід. — Злюко! Я просив у тебе лопату найгіршого вугілля, і ти не дала мені.

І я підіймаюся у терени айсбергів і зникаю назавжди.

Залізничні пасажири

Якщо глянути на нас очима простого смертного, то ми перебуваємо в становищі залізничних пасажирів, що зазнали аварії в довгому тунелі, а саме в тому місці, де вже не видно світла початку, а світло кінця ледь мріє, тому погляд весь час шукає його і весь час губить, та й чи існують початок і кінець, немає певності. А навколо себе чи з розгубленості, чи з підвищеної чутливості ми бачимо самі страховиська та, залежно від настрою і поранення кожного, звабливу або стомливу калейдоскопічну гру.

«Що мені робити?» чи «Нащо мені це робити?» — не питають у цих краях.

Правда про Санча Пансу

Щедро постачаючи протягом довгих років на вечірні та нічні години романи про лицарів і розбійників своєму чортові, якого він згодом назвав Дон Кіхотом, Санчо Панса спромігся, хоч ніколи цим не хвалився, так віднайти його від себе, що той потім весь віддався найбожевільнішим заходам, які, проте, нікому не шкодили, бо не мали вибраного заздалегідь об'єкта, що ним мав бути якраз Санчо Панса. Вільний чоловік Санчо Панса, певне, з почуття якоїсь відповідальності, незворушно супроводжував Дон Кіхота в мандрах до самого його кінця; ті мандри стали для нього великою і корисною розвагою.

Міський герб

Коли починали зводити Вавилонську вежу, на будівництві ще панував сякий-такий лад, ба навіть, можливо, аж надто суворий; забагато уваги приділяли дороговказам, перекладачам, робітничим оселям і всіляким комунікаціям, так наче попереду ще були цілі століття вільної праці. Тоді домінувала, по суті, думка, що будувати слід якомога повільніше; і не треба було цю думку аж так перебільшувати, щоб перейнятися осторогою навіть перед закладанням підмурівку. Усі аргументи зводилися до одного: головна мета цього заміру — спорудити вежу, яка дістала б до самого неба. Решта ідей проти цієї мали другорядне значення. Ідея, колись усвідомлена в усій своїй величчі, вже не вмирає; поки живуть люди, житиме й нездоланне бажання побудувати цю вежу. Тому щодо цього не варто тривожитися за майбутнє, аж ніяк, адже людство свої знання постійно поглиблює, архітектура зробила успіхи вже й робитиме їх і далі, роботу, на яку тепер у нас піде цілий рік, через сто років виконуватимуть, либонь, за півроку, до того ж краще, добротніше. То навіщо ж гарувати, до цілковитої знемоги напружувати сили вже нині? Сенс це мало б лише тоді, якби була надія звести вежу за життя одного

покоління. Але на таке сподіватися не випадає, в жодному разі. Ба більше, напрошується навіть думка, що наступне покоління зі своїми удосконаленими знаннями забракує роботу попереднього покоління, знесе все зведене доти й почне будувати спочатку. Такі думки сковували волю людей, і вони дбали не так про спорудження вежі, як про розбудову робітничого містечка. Кожне земляцтво прагнуло влаштуватись якомога вигідніше, через це раз у раз виникали сварки, що нерідко переростали в криваві сутички. Цим сутичкам не видно було кінця-краю, і для вождів вони стали ще одним аргументом на користь того, щоб зі спорудженням вежі, зокрема й через недостатнє зосередження робочої сили, не квапитись, а ще краще — розгорнути будівництво вже після загального замирення. Однак час спливав не лише в сутичках, у перервах між ними люди й далі наводили в місті лиск, а це, звичайно, викликало нові заздрощі й провокувало нові сутички. Так минало життя першого покоління будівничих; але не інакше жили й наступні покоління, вони лише й далі вдосконалювали своє вміння та майстерність, а з ними зростало і прагнення людей до конфліктів. Крім того, уже друге чи третє покоління усвідомило всю безглуздість цього заміру зі зведенням вежі до неба. Та залишати місто було пізно — люди вже надто пов'язали своє життя одне з одним.

Усі легенди й пісні, народжені в цьому місті, сповнені тужного очікування того провіщеного дня, коли якийсь могутній кулак завдасть місту один за одним п'ять ударів і щент його зруйнує. Тому на міському гербі й зображено кулак.

До питання про закони

Наші закони знає, на жаль, не багато хто, вони — таємниця жменьки аристократів, які панують над нами. Ми переконані, що цих давніх законів люди неухильно дотримуються, та все ж нестерпно боляче, коли над тобою панують за законами, яких ти не знаєш. Я маю на увазі тут не різноманітні тлумачення й ту шкоду, якої вони завдають,

коли в них має змогу брати участь не весь народ, а лише одиниці. Може, ця шкода не така вже й велика, адже закони давні-прадавні, над їхнім тлумаченням працювали цілі століття, тож уже саме тлумачення набуло, мабуть, сили закону, і хоча можливості вільно тлумачити збереглися й донині, однак тепер вони вельми обмежені. Крім того, аристократія вочевидь не має жодних підстав допускати тлумачення, виходячи з власних інтересів, не на нашу користь, адже закони й так від самого початку запроваджувалися на користь аристократії, на неї вони не поширюються, і саме через це, схоже, їх цілком і повністю віддано до її рук. У цьому полягає, певна річ, неабияка мудрість (хто ж бо сумнівається в мудрості давніх законів?), але для нас — і мука; й це, либонь, неминуче.

А втім, що ці закони нібито існують, можна, власне, лише припускати. Вважати, що вони є і їх довірено аристократії як таємницю, — традиція, всього-на-всього давня традиція, яка набула визнання внаслідок своєї давності й більш нічим, крім традиції, і не може бути, бо сам характер цих законів вимагає, щоб і їхня наявність та непорушність лишалися в таємниці. Отож якщо ми, в народі, уважно простежимо за поведінкою аристократії від найдавніших часів, якщо ми, маючи записи наших предків з цього приводу, сумлінно їх доповнимо і з-поміж численних фактів знайдемо, як нам видасться, головні лінії, що дадуть змогу на законній основі зробити ті чи ті висновки, і якщо ми, спираючись на ці щонайретельніше відібрані й систематизовані висновки спробуємо трохи пристосуватися до сучасності й до майбутнього, то все це виявиться надзвичайно непевним, радше грою уяви, бо тих законів, що їх ми намагаємося тут розгледіти, можливо, зовсім і нема. Є невеличка партія, яка справді тримається такої думки і яка силкується довести, що якщо закон і є, то він означає лиш одне: все, що робить аристократія, — закон. Ця партія бачить тільки свавільні акти аристократії й нехтує народною традицією, від якої пожиток, на погляд цієї партії, лише випадковий і мізерний, а ось шкода — дуже часто серйозна, оскільки напередодні прийдешніх подій традиція породжує в народі оманливу й фальшиву впевненість, яка штовхає

його на легковажні вчинки. Таку шкоду не заперечиш, але переважна більшість нашого народу бачить її причину в тому, що самої традиції вкрай мало, що в ній ще багато чого треба досліджувати і що матеріал, який вона містить, хай би яким величезним він нам здавався, ще надто мізерний, ще мають минути століття, перше ніж він стане достатнім. Таку похмуру для сьогодення перспективу осяває лише віра в те, що колись і самій традиції, і її дослідженням нарешті настане хоч якийсь кінець, усе проясниться, і закон уже належатиме народові, а аристократія щезне. Ці слова сказано без ненависті до аристократії, аж ніяк ні, й ніхто ні до кого ненависті не відчуває, скоріше, ми ненавидимо самих себе за те, що нам іще не можна довірити закон. І тому, власне, та партія, в певному сенсі все ж таки досить приваблива, партія, яка не вірить, по суті, у жоден закон, лишилася такою маленькою, бо й вона цілком визнає аристократію і право на її існування. Це можна пояснити, власне, лише за допомогою своєрідного парадоксу: коли б яка-небудь партія разом із вірою в закон відкинула й аристократію, на її боці відразу виявився б увесь народ; але така партія ніколи не виникне, бо ніхто не зважиться відкинути аристократію. На цьому лезі ножа ми й живемо. Колись один письменник висловив це так: єдиний очевидний, безперечний закон, поставлений над нами, — це аристократія, і задля цього єдиного закону ми маємо самих себе занастити?

Погружня пара

Загалом справи йдуть так погано, що іноді я, коли в конторі трапляється вільна година, беру сумку із зразками й обходжу клієнтів особисто. Зокрема я вже давно мав намір навідатися до Н., з яким колись підтримував постійні ділові стосунки, але минулого року вони з невідомих мені причин майже припинилися. А втім, якихось виняткових причин для порушення таких зв'язків і не потрібно; нині вони дуже нетривкі, й нерідко вирішальну роль у них відіграє якась дрібниця, примха, й так само завдяки дрібниці,

одному-однісінькому слову в усьому може знов запанувати лад. Однак навідувати Н. досить непросто; чоловік він уже літній, останнім часом часто хворіє й хоч і тримає ще в руках усі справи, проте особисто у крамниці майже не з'являється; щоб побалакати з ним, треба йти до нього додому, а з таким діловим візитом зазвичай не квапишся.

Але вчора ввечері, після шостої, я все ж таки зважився; для візитів час був уже, звісно, пізній, але до справи слід було підходити з погляду не світського, а ділового. Мені пощастило. Н. був удома; щойно він із дружиною, як мені сказали в передпокої, повернувся з прогулянки й зайшов у кімнату до сина, який нездужав і лежав у ліжку. Мене запросили також увійти туди; спершу я вагався, та потім бажання якомога скоріше покласти край цим прикрим відвідинам узяло гору, і я як був — у пальті, в капелюсі і з сумкою зі зразками в руках, — пройшов услід за служницею через темну кімнату до іншої, м'яко освітленої, де застав невеличке товариство.

Мій погляд — мабуть, інстинктивно — відразу впав на одного аж надто добре знайомого мені торгового агента, певною мірою мого конкурента. Виходить, цей тип приперся сюди поперед мене. Тепер він зручненько, мов лікар, примостився біля самого ліжка хворого й бундючно сидів у своєму шикарному розстебнутому пальті з широко розкинутими полами; нахабство його не знало меж; так само міркував, либонь, і хворий, який лежав із трохи почервонілими від температури щоками й часом поглядав на того типа. Він, цей господарів син, був, до речі, вже немолодий, десь мого віку, з коротенькою, через хворобу трохи занедбаною борідкою. Старий Н. — високий, широкоплечий чоловік, хоч унаслідок виснажливої недуги добряче-таки, на мій подив, схудлий, згорблений і без колишньої впевненості в собі, — й досі стояв, відколи увійшов сюди, в хутряному пальті і щось мурмотів до сина. Дружина Н., невеличка, крихкотіла, однак надзвичайно жвава жіночка (щоправда, метушилася вона лише навколо нього, нас майже не помічала), саме клопоталася тим, що стягувала з чоловіка пальто, а позаяк на зріст вони були різні, то давалося це їй досить нелегко; та зрештою вона таки впоралась. А втім,

головна причина цієї затримки полягала, мабуть, у тому, що Н. був дуже нетерплячий і весь час неспокійно мацав руками довкола, шукаючи крісла, яке дружина, скинувши з нього пальто, мерщій йому й підсунула. А сама, підхопивши пальто й майже сховавшись під ним, винесла його з кімнати.

Нарешті мені здалося, що настав мій час; правильніше сказати, він, мабуть, не настав і ніколи тут, либонь, і не настав би; якщо я взагалі ще й хотів що-небудь сказати, то мав починати негайно, бо за таких обставин умови для ділової розмови, як я відчував, могли тільки погіршитись, а сидіти тут до скону віків, як, схоже, збирався робити агент, — ні, це було не в моєму звичаї. Отож я поклав собі не звертати на агента жодної уваги й, не довго думаючи, заходився пояснювати панові Н. суть своєї справи, хоч і бачив, що цієї хвилини йому хотілося погомоніти із сином. На жаль, я, коли під час розмови починаю трохи хвилюватися — загалом це стається дуже швидко, а в кімнаті з хворим це сталося ще швидше, ніж звичайно, — маю звичку підхоплюватися й, говорячи, походжати туди-сюди. Коли я у власній конторі, то це річ цілком звичайна, але в чужому помешканні така поведінка справляє, як-не-як, трохи прикре враження. Та я вже не міг опанувати себе, а надто якщо врахувати, що мені бракувало звичної сигарети. Що ж, погані звички має кожна людина, до того ж мої проти звичок агента — просто квіточки. Що можна сказати хоч би про таке: свого капелюха він тримає на коліні, повільно возячи ним туди-сюди, а тоді раптом, ні сіло ні впало, накидає його на голову; щоправда, він одразу його й скидає, вдаючи, ніби це сталося в нього випадково; але ж якусь хвилю він усе-таки сидить у капелюсі й робить це безперервно, раз у раз. Таку поведінку інакше, ніж неприпустимою, справді не назвеш. Мені це не вадить, я ж бо походжаю туди-сюди, думаю лише про своє і того агента, по суті, й не бачу, але ж є, мабуть, люди, котрих це жонглювання капелюхом може довести до ручки. Певна річ, я, захоплений своєю промовою, не зважаю не лише на такі перешкоди, а й ні на кого взагалі, й хоч і бачу, що діється, однак, поки не завершу чи поки не почую заперечень,

майже нічого довкола не помічаю. Так, наприклад, я добре бачив, що Н. майже нічого не сприймає; поклавши руки на бильця крісла, він нетерпляче крутився на всі боки й дивився не на мене, а якось безтямно в порожнечу, немовби там чогось шукаючи, а вираз обличчя в нього був такий байдужний, ніби чоловік не чув жодного мого слова і взагалі не бачив мене самого. Ця хвороблива поведінка, як я розумів, подавала мало надії, а проте я говорив далі, так ніби своїми словами, своїми вигідними пропозиціями — я й сам злякався власних зізнань, яких від мене, власне, ніхто не вимагав, — ще сподівався врешті все залагодити. Трохи втішало мене й те, що агент, як я мимохідь завважив, кінець кінцем дав своєму капелюху спокій і згорнув на грудях руки; мої висловлювання, розраховані, певна річ, почасти й на нього, завдали відчутного удару, схоже, і його планам. Задоволений цим, я говорив би, мабуть, ще довго, коли б господарів син, якому доти я не надавав аж такого значення й на якого не звертав уваги, не звівся раптом у ліжку й, посварившись мені кулаком, не змусив мене змовкнути. Він вочевидь хотів був щось іще й промовити, щось показати, але йому забракло сили. Спершу я подумав, що це в нього маячня, гарячка, та коли відразу потому мимоволі поглянув на старого Н, то здогадався, в чому річ.

Н. сидів із широко розплющеними, виряченими, осклянілими очима, які ще хвилину тому вірно йому слугували; нахилившись уперед, він весь тремтів, так ніби хтось тримав його ззаду за голову чи бив у потилицю; спідня губа, ба навіть уся нижня щелепа, геть оголившись, ясно, безвольно відвисла, обличчя, здавалося, ось-ось розпадеться; він іще дихав, хоч і важко, але потім, немовби від чогось звільнившись, відкинувся на спинку крісла, заплющив очі, на обличчі ще промайнув вираз якогось неймовірного напруження, і всьому настав кінець. Я хутко підскочив до нього, схопив його руку — обвислу, безживну холодну руку — і вжахнувся. Живчика в ній я вже не відчув. Отже, все скінчилось. Ну, звісно, чоловік він старий. Нехай і нас очікує така легка смерть. Але скільки ж усього тепер належало зробити! І що ж насамперед, невідкладно? Я роззирнувся, шукаючи поглядом підтримки, але син уже натяг на голову

ковдру, чути було тільки його невпинне схлипування; агент, холодний, мов жаба, наче вріс у своє крісло за два кроки навпроти Н. і вочевидь вирішив нічого не робити, а просто перечекати; отже, лишався я, тільки я міг щонебудь зробити, і то найважливіше, а саме: повідомити дружині в якомога м'якший спосіб, якого в світі не було, цю страшну звістку. І ось я вже почув із сусідньої кімнати поквапне човгання її ніг.

Жінка — й досі в костюмі для вулиці, переодягтися вона ще не встигла — несла нагріту біля груби нічну сорочку, яку мала намір вдягти на чоловіка.

— Заснув, — усміхнулася вона, побачивши нас, геть зацікавлена, і похитала головою. І безмежно довірливо, як людина, котра ні про що не здогадується, взяла ту саму руку, яку з відразою і страхом щойно тримав у своїй я, поцілувала її, мов у безневинній подружній грі, і Н. — ох, як тільки нам усім трьом було на це дивитися! — поворухнувся, гучно позіхнув, дав, щоб дружина вдягла на нього сорочку, терпляче, із сердито-іронічною міною вислухав лагідні дружинині докори з приводу перевтоми на надто тривалій прогулянці й, по-іншому, ніж ми, пояснюючи свою дрімоту, сказав щось, на наш подив, про нудьгу. Потому, щоб не застудитися дорогою до іншої кімнати, поки що влігся в постіль до сина; дружина поквапно принесла дві подушки й уклала на них його голову поруч із синовими ногами. Після того, що сталося, я в цьому нічого дивного вже не побачив. Згодом Н. попросив вечірню газету, взяв її, не звертаючи уваги на гостей, але читати наразі не став, а лише проглядав то там, то там і робив нам, вражаючи своєю діловитістю й проникливістю, досить неприємні зауваження з приводу наших пропозицій; тим часом вільною рукою він раз у раз немовби відмахувався від нас і, прицмокуючи язиком, натякав на бридкий присмак у роті, викликаний нашими манерами залагоджувати справи. Агент не стримався і зробив кілька недоречних зауважень; навіть примітивним своїм розумом він, мабуть, відчував потребу після всього, що сталося, дійти хоч якогось компромісу, тільки ж робити це слід було, звичайно, зовсім не так, як він собі уявляв. Тож я хутко попрощався,

майже вдячний агентові, бо якби не він, то піти звідси мені забракло б рішучості.

У передпокої я ще наштотхнувся на пані Н. Дивлячись на її жалюгідну постать, я вголос висловив думку, що вона трохи нагадує мені мою матір. А позаяк пані Н. нічого не відповіла, то я додав:

— Можу сказати лише одне: мати вмiла робити чудеса. Вона вмiла полагодити все, що ми ламали. Я втратив її, ще малим хлопчиком.

Я вмисне розмовляв надто повільно й чітко, припускаючи, що ця стара жінка недочуває. Але вона була, видно, зовсім глуха, бо ні з сього ні з того спитала:

— А як вам мій чоловік на вигляд?

А втім, з кількох її прощальних слів я зрозумів, що вона сплутала мене з отим агентом; дуже хотілося вірити, що в іншому разі ця жінка виявила б до мене більше довіри.

Нарешті я рушив сходами вниз. Спускатися було важче, ніж доти підійматись, хоч і підійматися було теж нелегко. Ох, які ж невдалі бувають ділові візити! Але тягар свій мусиш нести далі.

Франц Кафка. Твори

Роман
та уривки з романів

Процес

РОМАН

РОЗДІЛ 1

АРЕШТ. РОЗМОВА З ФРАУ ГРУБАХ, ПОТІМ ІЗ ПАННОЮ БЮРСТНЕР

Напевне, хтось обмовив Йосифа К., бо одного ранку, дарма що він не скоїв жодного злочину, його заарештували. Куховарка фрау Грубах, його хатньої господині, щодня на восьму годину ранку носила йому сніданок, але цього разу вона не прийшла. Такого ще ніколи не траплялося. К. зачекав якусь мить, подивився, не підводячи голови з подушки, на стару, що жила на тому боці вулиці і тепер з небаченою досі цікавістю приглядалась до нього, а тоді, водночас здивований і голодний, погукав куховарку. В двері нараз постукали й зайшов чоловік, дотепер К. ще не бачив його у цій квартирі. Він був стрункий і разом з тим міцно збитий, у гарно підігнаному чорному вбранні, схожому на дорожні костюми — стільки на ньому було всіляких складок, кишенюк, пряжок, гудзиків, ще й ззаду хлястик, — від цього воно видавалося дуже практичним, хоч годі було второпати, навіщо те все.

— Хто ви? — запитав К. і підвівся на ліжку. Чоловік, проте, не звернув уваги на ці слова, немов з його появою треба було змиритись, і натомість запитав сам:

— Ви гукали?

— Анна мала принести мені сніданок, — мовив К. і спробував, не вдаючись до слів, уважно придивитись до незна-

йомця, поміркувати й визначити, хто він, власне, такий. Але той не дав йому цієї змоги, бо підійшов до дверей, прочинив їх і сказав комусь, хто, здається, стояв біля самого порога: «Він хоче, щоб Анна принесла йому сніданок». У сусідній кімнаті розлігся регіт, проте годі було визначити, сміється одна людина чи декілька. Хоча така відповідь не сповістила незнайомцеві нічого, чого б він не знав уже давніше, цей непроханий гість обернувся до К. і немов наказав йому:

— Неможливо.

«Дивна річ, — подумки мовив К., зіскочив з ліжка і притьмом надягнув штани. — Зараз подивлюся, що там за люди в тій кімнаті і як фрау Грубах пояснить мені цю ситуацію». К. одразу звернув увагу, що він не наважився заговорити вголос, — отже, певною мірою визнав за незнайомцем право бути присутнім у кімнаті, — але така несміливість видалася йому незначущою. Та чужинець, здається, прочитав його думку, бо сказав:

— Може, вам краще залишатися тут?

— Я й тут не залишусь, і не дозволю вам розпитувати мене, поки я не почую, хто ви.

— Та я хотів як краще, — промовив чужинець і тепер уже сам відчинив двері.

К., як і намірявся, повільно ступив до сусідньої кімнати, і попервах йому видалось, ніби з учорашнього вечора там нічогісінько не змінилось. То була вітальня фрау Грубах, і, можливо, ця захарашена меблями, килимками, порцеляною та фотографіями кімната стала трохи просторіша, ніж звичайно, проте одразу помітити таке збільшення простору було годі, тим паче, що головна зміна полягала в присутності чоловіка, який сидів із книжкою коло відчиненого вікна і тепер відірвав від неї очі.

— Чого ви вийшли з кімнати? Хіба Франц нічого не казав?

— Казав, але чого вам від мене треба? — відповів К. і озирнувся, на мить перевівши погляд з нового незнайомця на того, що звався Франц і тепер став у дверях. Потім глянув у вікно і знову побачив, як у будинку навпроти стара з суто старечою пожадливою цікавістю підступила до вікна,

щоб і далі приглядатися геть до всього. — Я хочу бачити фрау Грубах, — проказав К. і, наміряючись іти, вдав, немов виринається від обох чоловіків, хоча ті були далеченько від нього.

— Ні, — заперечив чоловік біля вікна, кидаючи книжку на стіл і підводячись. — Вам нікуди не можна, ви заарештовані.

— Я вже бачу, — кивнув головою К. — А за що?

— Ми тут не для пояснень. Зайдіть до своєї кімнати і чекайте. Ваш процес тільки-но на початку, тож про все ви дізнаєтесь слухного часу. А от я, коли отак по-дружньому розмовляю з вами, виходжу за межі своїх обов'язків. Але, сподіваюсь, нас ніхто не чує, крім Франца, а він і сам усупереч інструкціям занадто приязний з вами. Якщо вам і далі так щаститиме, як пощастило з вартою, то й боятись нема чого.

К. захотів сісти, але аж тепер побачив, що в кімнаті є тільки отой стілець біля вікна.

— Ви ще пересвідчитесь, що з вами тут ніхто не жартує, — сказав Франц і водночас з іншим чоловіком підступив до К. Вони обидва помацали нічну сорочку К. і додали, що відтепер йому доведеться вдягати куди грубшу білизну, але оцю сорочку, так само як і решту одягу, вони зберігатимуть, і якщо вирок суду буде для нього сприятливий, речі йому повернуть. «Це навіть краще, ніж просто віддавати їх на збереження, — переконували вони, — бо там не раз трапляються крадіжки, крім того, як мине певний час, там продають геть усе, не зважаючи, чи вже скінчився процес тієї особи, яка здавала речі. А які довжелезні тепер процеси, надто останнім часом! Хай там як, зрештою вам повертають виторг за продані речі, але, по-перше, той виторг украй мізерний, бо під час розпродажу все вирішує не запропонована ціна, а розмір хабара, до того ж, як показує досвід, сума виторгу, переходячи з рук до рук, з роками дедалі меншає».

К. навряд чи й дослухався до цих слів, право користуватись власними речами, які начебто ще належали йому, він поцінував невисоко; набагато важливіше, гадав він, з'ясувати своє становище, але в присутності тих людей ні на мить не спромагався зосередитись; другий вартовий — так, це безперечно варта — всякчас ніби по-дружньому припи-

рав його черевом, та, придивившись, К. побачив, що до того гладкого тіла аж ніяк не пасує сухе, кістляве обличчя з довгим, скрученим набік носом, побачив, як понад його головою вартові очима спілкуються між собою. Що це за люди? Про що вони говорять? Чиї накази виконують? Адже К. живе в правовій державі, де всюди панує мир і шанують закон, — хто ж наважиться принизити його у власному помешканні? К. завжди був схильний якомога менше всім перейматися, згадував про лихо тільки тоді, як воно ставалося, нітрохи не дбав про майбутнє, навіть коли навколо вчувалася загроза. К. здавалося, ніби тут щось не так, ніби до цієї пригоди можна поставитись як до жарту, щоправда, грубого, і цей жарт з якихось незбагнених причин, можливо, тому, що сьогодні йому виповнюється тридцять років, надумали утнути з ним його колеги з банку, — чом би й ні? Може, треба знайти якийсь привід і розреготатись вартовим в обличчя, і тоді вони теж засміються, може, це просто по-сильні, що стовбичать на розі вулиці, — а вони наче й скидаються на них, — проте цього разу К., відколи він уперше відчув на собі погляд вартового Франца, не хотілося випускати з рук бодай найменшої своєї переваги, — напевне ж, він має їх! — над очима людьми. В тому, що згодом казатимуть, мовляв, він не розуміє жартів, К. не вбачав великої для себе небезпеки, добре пам'ятаючи, дарма що не мав звички вчитись на власному досвіді, про одну, власне, незначущу пригоду, коли він, на відміну від своїх куди стриманіших товаришів, повівся, навіть не здогадуючись про можливі наслідки, так необережно, що стягнув на себе кару. Такого більше не станеться, принаймні цього разу; якщо це комедія, він підграватиме.

К. іще тішився свободою. «Дозвольте», — кинув він і покvapно пройшов між вартовими до своєї кімнати. «Здається, він поводить ся розважливо», — почувся голос позаду. В кімнаті К. одразу повисував шухляди письмового столу, там усе було складене дуже охайно, але, розхвилювавшись, він ніяк не міг знайти такого потрібного тепер посвідчення особи. Нарешті К. пощастило знайти документ про право водити велосипед, і він хотів був податись із ним до вартових, як раптом той папір видався йому безвар-

тісним, і бідолаха заходився шукати далі, аж поки знайшов довідку про народження. Коли К. знову ступив до сусідньої кімнати, якраз відчинились протилежні двері і в кімнату намірялася зайти фрау Грубах. Вона показала лише на мить, бо, заледве його впізнавши, так збентежилась, що, навіть не вибачившись, зникла й украй обережно причинила двері. «Та заходьте!» — ще встиг гукнути їй К. А тепер він стояв серед кімнати зі своїми паперами, дивився на двері, які вже не відчинялись, і аж злякався, коли його погукав вартовий, що сидів за столиком біля відчиненого вікна і, як тільки тепер побачив К., доїдав його сніданок.

— Чому вона не зайшла? — запитав К.

— Їй не можна, — відповів гладун. — Адже ви заарештовані.

— Та як я можу бути заарештованим? І то ще так дивно?

— Бачу, ви знову починаєте, — відказав вартовий, мочаючи намащену маслом скибку в тарілочку з медом. — На такі запитання ми не відповідаємо.

— Ви повинні відповісти, — наполягав К. — Ось моє посвідчення особи, покажіть тепер ваші, а насамперед — ордер на арешт.

— Господи! — скрикнув вартовий. — Ви ніяк не годні змиритися зі своїм становищем і через те, здається, схильні без усякої причини дратувати нас, людей, які тепер вочевидь вам найближчі!

— Повірте, це й справді так, — докинув Франц, проте не підніс до рота чашку кави, яку тримав у руці, а подивився на К. довгим і, напевне, значущим, але однаково незрозумілим поглядом. К. мимоволі став очима перемовлятися із Францом, але потім розгорнув свої папери й проказав:

— Ось мої документи.

— Навіщо вони нам? — знову grimнув на нього черевань. — Ви поводитесь гірше, ніж дитина. Чого вам треба? Невже ви хочете, щоб той проклятий довжелезний судовий процес над вами отак зразу й скінчився, якщо сперечаєтесь із нами, вашою вартою, про документи та ордер на арешт? Ми прості виконавці, в тих посвідченнях ми навряд чи й тямимо до ладу, а з вашою справою пов'язані лише тим, що маємо щодня сторожити вас по десять годин і діставати

за те платню. Оце й уся наша робота, а проте ми таки розуміємо, що високе начальство, якому ми служимо, докладно з'ясувало підстави арешту й довідалось про особу підозрюваного, перше ніж віддавати наказ про арешт. Помилки тут не може бути. Наскільки я знаю, наше начальство, — щоправда, я знаю тільки найнижчі ланки, — саме не шукає злочинів серед народу, бо, як проголошує закон, тоді й від начальства тхнутиме злочиним, і тому змушене посилати нас, вартових. Такий закон. Де б тут узялася помилка?

— Я такого закону не знаю, — сказав К.

— Тим гірше для вас, — мовив вартовий.

— Цей закон, певне, тільки у ваших головах, — говорив далі К., прагнучи хоч як-небудь дізнатися, що на думці у вартових, якщо не вдасться прихилити їх до себе. Але вартовий ухильно відказав йому:

— Ви й самі в усьому пересвідчитесь.

— Слухай, Вілеме, — втрутився до розмови й Франц, — він каже, що не знає законів, і водночас заявляє про свою невинність.

— Маєш слушність, — погодився гладун, — але як йому це втовкмачити?

К. уже мовчав. Чи треба, думав він, іще більше заплутуватись, розмовляючи з цими, як вони самі попризнавались, найнижчими ланками? Адже, хай там як, вони торочать про те, чого й нітрохи не тямлять. Вони такі самовпевнені, бо дурні. Кілька слів із людиною, що буде мені рівня, з'ясують мою ситуацію куди краще, ніж нескінченні балачки з цими теленнями. К. пройшовся кілька разів по кімнаті й бачив стару навпроти у вікні, що притягла до шибки ще й старезного діда, підтримуючи його за тулуб. Ні, треба скінчити цю виставу!

— Поведіть мене до вашого начальства, — попросив К.

— Тільки тоді, як воно накаже, не раніше, — відповів вартовий, що звався Вілем. — А зараз я б вам порадив, — додав він, — піти до своєї кімнати, сісти й тихенько почекаати дальших розпоряджень. Ми вам радимо не забивати собі голову дурницями, а зосередитись, попереду ще великі випробування. Ви поставились до нас не так, як заслуговує наша зичливість та прихильність. Ви забули, що ми,

принаймні щодо вас, завжди можемо почуватися вільними людьми, а це величезна перевага. А проте ми ладні, якщо у вас є гроші, принести вам сніданок із кав'ярні навпроти.

Навіть не відповівши на цю пропозицію, К. із хвилинку постояв. Можливо, вартові, коли він відчинить двері наступної кімнати або навіть двері передпокою, не наважаться йому перешкодити, можливо, найпростіший розв'язок полягає в тому, щоб довести ситуацію до крайності. А можливо, його таки схоплять і тоді, повалений ниць, він утратить усю перевагу, яку в певному розумінні він і досі має над ними. Отже, так і не позбувшись непевності, К. надумав чекати природного розвитку подій і знову пішов до своєї кімнати, навіть нічого не сказавши вартовим, ті теж не озивалися до нього.

К. простерся на ліжку й дістав з умивальника стигле червоне яблуко, яке приготував учора до сніданку. А тепер тільки й можна поснідати, що цим яблуком, але такий сніданок, думав він, відкушуючи перший, якомога більший шматок, набагато кращий за харчі з брудної нічної кав'ярні, що їх мали принести йому з ласки вартових. К. почувався тепер добре й упевнено, він, щоправда, сьогодні до полудня не прийде на роботу, але з огляду на більш-менш високу посаду, яку він обіймає в банку, йому таке легко вибачать. А чи справді треба щось пояснювати на роботі? Либонь, треба. А якщо йому не йнятимуть віри, — а в теперішній ситуації така недовіра буде цілком зрозумілою, — він зможе привести як свідка фрау Грубах, а то й тих обох старих, що тепер, мабуть, переходять до вікна навпроти його кімнати. Лиш одне дивувало, ба просто спантеличувало К.: що собі думає та варта, дозволивши йому зайти до кімнати й залишатися тут на самоті, де він має не одну нагоду накласти на себе руки? А водночас він уже дивувався своїм думкам: які в нього можуть бути причини вкорочувати собі віку? Тільки тому, що ті двоє сидять за дверима і з'їли його сніданок? Накладати на себе руки буде таким безглуздом, що він, навіть якби мав те бажання, через оту безглуздість не зміг би собі нічого заподіяти. Якби розумова обмеженість вартових не була така очевидна, можна було б припустити, ніби й вони, дотримуючись цієї самої думки, не вбачали

жодної небезпеки в тому, щоб залишити його на самоті. Якби хотіли, вони б могли тепер бачити, як К. підійшов до стінної шафки, де в нього стояла добра горілка, і випив спершу одну чарчину, що мала заступати сніданок, потім другу, аби набратися духу, і нарешті третю — з огляду лише на той неймовірний випадок, коли вона стане в пригоді.

Крик із сусідньої кімнати налякав його так, що він ударився зубами об склянку. «Вас кличе інспектор!» — гукнули йому. Отже, К. налякав тільки крик, коротка, наче рубана військова фраза: від вартового Франца він такого й не сподівався. Але сам наказ йому сподобався. «Нарешті!» — гукнув К. у двері, замкнув шафку й похапцем вийшов до сусідньої кімнати. Там стояли обидва вартові і, немов виконуючи очевидний для всіх ритуал, знову загнули його до кімнати.

— Що ви собі думаєте? — запитали вони. — До інспектора — і в сорочці? Та він нас відшмагає разом з вами!

— Ідіть ви до біса! — закричав К., уже припертий до шафи з одягом. — Піднявши мене з ліжка, вам годі сподіватись, що я буду вбраний у фрак!

— Нічого не вдієш, — відказав вартовий, що, поки К. кричав, був спокійний, ба майже засмучений, і цим спокоєм ще дужче спантеличив К. або ж певною мірою навернув його до розважливості.

— Сміховинні церемонії! — бурчав К., але взяв зі стільця піджак і з хвилину потримав його в руках, немов чекаючи, що скажуть вартові. Ті лише похитали головою.

— Піджак має бути чорний, — проказали вони. К. кинув піджак на бильце і сказав, навіть сам не знаючи, що, власне, він мав на увазі:

— Хіба це визначна судова справа?

Вартові розсміялись, але наполягали на своєму:

— Піджак одягайте чорний.

— Якщо це прискорить процес, нехай буде й так, — кивнув К., сам відчинив шафу, довго порпався серед численних костюмів і нарешті вибрав свого найкращого чорного піджака, який так увиразнював талію, що йому чудувались усі знайомі, потім зняв іншу сорочку й заходився ретельно одягатись. Він потай плекав надію, що швидшому з'ясуванню ситуації сприятиме ще одна обставина: вартові

забули примусити його вмитися. К. чекав, чи вартові часом не згадають про вмивання, але тим, звичайно, такого на думку не спало, зате Вілем не забув послати Франца до інспектора з рапортом, що К. вже одягається.

Розправивши останню складку, К. мусив пройти через порожню сусідню кімнату до наступної кімнати, її двостулкові двері були вже відчинені, Вілем мало не наступав йому на п'яти. В тій кімнаті, як достоту знав К., віднедавна жила така собі панна Бюрстнер, друкарка, що вдосвіта вибиралась на роботу, поночі поверталась, і К. мав змогу хіба що коли-не-коли привітатися з нею. А тепер її тумбочка біля ліжка обернулася на робочий стіл і стояла серед кімнати, за нею примостився інспектор. Він схрестив ноги й зіперся однією рукою на спинку стільця.

У кутку стояли три молодики й розглядали фотографії панни Бюрстнер, причеплені до сплетеного з соломи килимка на стіні. На защіпці розчахнутого вікна висіла біла блузка. У вікні навпроти знову стовбичили старі, але тепер їх стало більше, позаду першої пари й неначе нависаючи над нею, стояв чоловік у розхристаній на грудях сорочці, що м'яв і крутив пальцями рудувату загострену борідку.

— Йосиф К.? — запитав інспектор, можливо, тільки на те, аби привернути до себе неухвалений погляд заарештованого. К. кивнув головою. — Вас, певне, приголомшили події сьогоднішнього ранку? — провадив далі інспектор, присуваючи обома руками кілька дрібничок, що лежали на тумбочці: свічку та сірники, книжку й подушечку на голки, неначе вони були йому потрібні для роботи.

— Авжеж, — відповів К., зрадівши, що нарешті він стоїть перед розумною людиною й може поговорити з нею про свою справу. — Авжеж, я був приголомшений, але не так щоб дуже.

— Не дуже приголомшені? — перепитав інспектор, ставлячи свічку посеред тумбочки й розкладаючи навколо неї решту предметів.

— Ви, певне, неправильно зрозуміли мене, — поквапився додати К. — Я мав на увазі... — тут він замовк і став розглядатись, чи нема стільця. — А можна мені сісти?

— Такого не заведено, — відрубав інспектор.

— Я мав на увазі, — знову, вже не зупиняючись, заговорив К., що я таки був приголомшений, але людина, проживши на світі тридцять років і мусивши сама пробивати собі дорогу, як-от мені довелося, вже готова до всіляких несподіванок, і її годі збити з пантелику. Надто сьогоднішніми подіями.

— Чого це «надто сьогоднішніми»?

— Я аж ніяк не хотів сказати, ніби добачаю в них жарт, бо ті заходи, яких ви вжили, видаються мені надто поважними. В них, певне, беруть участь усі квартиранти фрау Грубах, та й ви всі на додачу, а це вже виходить за межі жарту. Отже, я не хотів сказати, ніби це лише жарт.

— Правильно, — похвалив інспектор і став придивлятися, скільки сірників у сірниковій коробці.

— З іншого боку, — знову озвався К., звертаючись тепер уже до всіх і навіть до тих трьох, що розглядали фотографії, — з іншого боку, ця справа навряд чи може бути й дуже важливою. З усього я висновую, що мене в чомусь звинувачено, але не бачу за собою найменшої провини, за яку можна звинуватити. Але й це — річ другорядна, головне питання таке: хто мене звинувачує? Хто саме провадить цей процес? Ви з поліції? Але на жодному з вас нема мундира, якщо не називати мундиром, — тут К. повернувся до Франца, — ваш одяг, але ж це скорше якийсь дорожній костюм. Я вимагаю ясності в цих питаннях і певен, що після такого з'ясування ми зможемо по-дружньому розпрощатися з вами.

Інспектор кинув коробку з сірниками на стіл.

— Ви жертва величезного непорозуміння, — промовив він. — Оці добродії і я майже не причетні до вашої справи, ми навіть майже нічогосінько не знаємо про вас. Ми, звісно, могли б одягнути наші справжні мундири, і ваше становище від того не погіршилося б. Я, крім того, зовсім не знаю, що ви звинувачені, чи, радше, не знаю, чи ви справді звинувачені. Ви заарештовані, це правда, але більше я не знаю нічого. Може, вартіві бовкнули вам що іншого, але то однаково самі балачки. Якщо я тепер і не відповів на ваше запитання, я все ж можу порадити вам менше думати про нас і про те, що спіткає вас, — подумайте краще про себе.

І не зчиняйте несамовитого галасу з приводу своєї невинності, він псує не таке вже й погане враження, яке у нас склалося про вас. Вам узагалі треба бути стриманішим у розмовах, бо майже з усього, що ви казали перед цим, навіть якби ви зронили лише кілька слів, можна зробити висновок про вашу поведінку, що вже й так не дуже сприятливий для вас.

К. втупився очима в інспектора. То це його виховує чоловік, що, може, ще й молодший від нього? Йому вчитують за щирість і відвертість? А про причини арешту і про те, хто видавав наказ заарештувати його, він нічого не довідався? К. охопив неспокій, він заходив по кімнаті, правда, йому ніхто й не заважав, підкотив манжети, випнув груди, зачесав волосся на правий бік, а проходячи повз трьох молодиків, проказав: «Яке безглуздя!».

Ті обернулись, зичливо, але з повагою дивлячись на нього; зрештою К. знову зупинився перед столиком інспектора.

— Прокурор Гастерер — мій добрий приятель, — сказав він. — Можна йому зателефонувати?

— Звичайно, — відповів інспектор, — але я не знаю, який сенс йому дзвонити, мабуть, вам треба обговорити з ним якісь приватні справи.

— Який сенс? — скрикнув К., дужче вражений, ніж розгніваний. — Хто ви в такому разі? Ви хочете, щоб був сенс, але більшого безглуздя, ніж ви коїте, годі уявити! Де ж тут сенс? Та це курям на сміх! Ви, панове, спершу приголомшили мене, а тепер собі сидите чи стоїте і ще й напучуєте мене? Який сенс телефонувати до прокурора, коли мене, як ви кажете, заарештовано? Гаразд, я не дзвонитиму йому.

— Чого ж, — заперечив інспектор, простягаючи руку до передпокою, де стояв телефон, — будь ласка, телефонуйте.

— Ні, я вже не хочу, — відмовився К. і підступив до вікна. За вікном по той бік вулиці ще й досі витріщалися люди, і, здається, саме через те, що К. притулювся до самої шибки, їх опанував неспокій. Старі хотіли були підвестись, але чоловік, що стояв позаду, заспокоював їх.

— Он там іще й глядачі! — щосили закричав К. інспекторові, показуючи пальцем у вікно. — Геть звідти! — крикнув він просто у вікно.

Усі троє зараз відступили на кілька кроків, старі навіть заховалися за чоловіка, що прикрив їх широкими грудьми і, як можна було виснувати з рухів його вуст, напевне, казав, що треба відійти від вікна. Але глядачі не подалися геть, вони, здається, чекали слухної миті, щоб непомітно знову підкрастись до вікна.

— Набридливі, безсоромні люди! — обурювався К., знову вийшовши на середину кімнати, кутиком ока він помітив, що інспектор начебто схвалює його слова. Але водночас могло б виявитись, що він і не чув нічого, бо твердо вмовстив одну долоню на столі і, здається, порівнював довжину пальців. Обидва вартові посідали на прикриту килимочком валізу й розтирали собі коліна. Троє молодиків уперлись руками в боки і блукали очима по кімнаті. Було тихо, мов у забутій конторі.

— Ну, панове, — заговорив К., бо йому раптом здалося, ніби тепер усе залежить тільки від нього, — як можна прочитати на ваших обличчях, настала пора закрити мою справу. Гадаю, найкраще вже не зосереджуватись на тому, виправдані чи ні ваші дії, а примиритись, забути про цю пригоду, потиснути один одному руки й розійтись. Якщо й ви такої самої думки, як я, тоді, будь ласка... — і він підійшов до столу інспектора й простяг йому руку. Інспектор підвів очі, куснув собі губи й зиркнув на простягнену руку; К. і досі здавалося, що інспектор погодиться й потисне йому руку. Але інспектор підвівся, взяв твердого круглого капелюха, що лежав на ліжку панни Бюрстнер, і обережно обома руками вдягнув його на голову, немов міряючи в крамниці обновку.

— Як, по-вашому, все просто! — обізвався він при цьому до К. — Тож нам треба примиритись і закрити справу? Ні, такого не станеться нізащо! Бо інакше чого б я вам одразу не сказав, що вам можна сумніватись? Ну, скажіть мені? Ви просто заарештовані, більш нічого. Я вам сповістив про це, заарештував вас і побачив, як ви сприйняли цей арешт. Тож на сьогодні досить і нам уже можна попроситися, щоправда, ненадовго. Ви, напевне, захочете тепер піти до банку?

— До банку? — здивувався К. — А я гадав, що я заарештований. — К. тепер навмисне суперечив, бо, хоч йому й не

потисли руки, почувався, надто відколи підвівся інспектор, дедалі незалежнішим від усіх тих людей. Він грався з ними. К. мав намір, якщо вони таки надумують піти, податись услід за ними аж до дверей на вулицю і пропонувати, щоб його заарештували. Через те він знову став запитувати: — Як я можу піти до банку, якщо я заарештований?

— Ось воно що, — протяг інспектор, уже підійшовши до дверей, — ви не зрозуміли мене. Ви, звісно, заарештовані, але арешт не повинен заважати вам виконувати службові обов'язки. Крім того, вам нема потреби змінювати свій звичний спосіб життя.

— Ну, такий арешт — не така вже й погана річ, — мовив К. і підступив до інспектора.

— А я інакше й не думав, — відказав той.

— Тепер, здається, мені вже й не треба повідомляти про арешт, — сказав К., підступаючи ще ближче. Але підступили й решта людей, і тепер усі зібралися на невеличкому тісному му клаптику біля дверей.

— Це був мій обов'язок, — мовив інспектор.

— Дурний обов'язок, — не поступався К.

— Можливо, — відповів інспектор, — але на такі балачки ми тільки марнуємо час. Я зрозумів, ніби ви хочете йти до банку. Оскільки ви прискіпуетесь до кожного слова, я додам: я вас аж ніяк не силую йти до банку, я лише припустив, що ви хочете йти до банку. А щоб полегшити вам цей крок і зробити ваше прибуття до банку якомога непомітнішим, я тримав тут для вас цих трьох добродіїв, ваших колег.

— Як? — закричав К., здивовано придивляючись до тих трьох. Ті невиразні, недокрівні молодики, яких він завжди пам'ятав лише як групу на фотографіях, справді працювали в його банку, але це не колеги, називати їх так було б занадто, і саме це слово виказувало прогалину в інспекторській усеобізнаності; але, хай там як, вони таки обіймали якісь дрібні банківські посади. Як це К. не помітив їх? Як він, напевне, переймався інспектором і вартою, що навіть не пізнав цих молодиків! Незграбного Рабенштайнера, що все вимахував руками, білявого Кюліха з запалими очима і Камінера, чиє обличчя внаслідок хронічного скорочення м'язів завжди сяло нестерпною посмішкою.

— Доброго ранку! — привітався перегадом К., простягаючи руку шанобливо схиленим молодикам. — Я навіть не впізнав вас. Що ж, ходімо тепер на роботу?

Хлопці, сміючись, кивнули головами й запопадливо, немов тільки й чекали миті, коли К. згадає про залишений у своїй кімнаті капелюх, усім гуртом, виявивши саме цим свою збентеженість, побігли по капелюха. К. спокійно стояв і дивився на них крізь двоє розчинених настіж дверей, останнім, звичайно, плентався незворушний Рабенштайнер, що лише вдавав якийсь елегантний клус. Камінер приніс капелюха, і К. мусив, як, зрештою, не раз доводилось і в банку, зауважити, що Камінер сміється без причини, він узагалі завжди сміється без усякої причини. В передпокої фрау Грубах, що мов і не чула за собою жодної провини, відчинила всьому товариству квартирні двері, і К., як не раз і давніше, подивився на пояс її фартуха, що без усякої потреби глибоко вривався в її опасисте тіло. На вулиці, поглянувши на годинника, К. надумав найняти автомобіль, щоб не збільшувати даремно вже й так півгодинне запізнення. Камінер вибіг на ріг, щоб узяти машину, службовці, що залишились біля К., вочевидь намагалися розважити його, аж тут Кюліх зненацька показав пальцем на двері будинку навпроти, там щойно показався той гевал з русявою гострою борідкою, попервах трохи збентежившись, що тепер йому довелося показатись в усій своїй величі; він позадкував і сперся на стіну. Старі ще спускалися сходами. К. розсердився, що Кюліх звернув його увагу на чоловіка, якого він уже бачив перед тим і навіть чекав на нього. «Не дивіться на нього!» — гукнув він, навіть не помічаючи, що таким тоном не годилося б розмовляти з дорослим і самостійним чоловіком. А проте пояснень не знадобилось, якраз нагодився автомобіль, усі сіли й поїхали. В машині К. пригадав, що не бачив, як вийшли з будинку інспектор та вартові, інспектор приховав від нього трьох банківських службовців, а тепер уже вони приховали інспектора. Незворушність службовців ні про що тут не свідчила, і К. подумав, що йому самому треба до всього докладно придивитись. Він майже несамохіть обернувся і нахилився, зазираючи в задню шибку, аби, якщо є змога, таки побачити, куди поді-

лись інспектор та вартові. Проте нараз відвернувся й затишно вмовстився в кутку автомобіля, не вдаючись уже до спроб когось шукати. Саме тепер, хоча зовні це прагнення нічим не виявлялось, йому закортіло з кимсь поговорити, але супутники видавалися йому змучені, Рабенштайнер дививсь на правий бік дороги, Кюліх — на лівий, і тільки Камінер, осміхаючись, здавалося, був ладен поглузувати геть з усього, і тільки звичайна людяність стримувала його.

Цієї весни К. узяв собі звичай щовечора після роботи, — коли була змога, бо він часто засиджувався у банку аж до дев'ятої години, — ходити самому, а то й з колегами на невеличку прогулянку; потім він подавався до пиварні, де здебільшого із старшими за себе чоловіками сидів за столом завсідників звичайно до одинадцятої години. Часом, проте, К. відступав від такого розпорядку, коли, наприклад, директор банку, вельми цінуючи роботящість, чесність та сумлінність свого службовця, запрошував його на автомобільну прогулянку або на вечерю до своєї заміської вілли. Крім того, раз на тиждень К. вибирався до дівчини на ймення Ельза, що цілу ніч аж до пізнього ранку працювала подавальницею в корчмі, а вдень приймала відвідувачів тільки в ліжку.

Проте цього вечора, — а за напруженою роботою і багатьма шанобливими та дружніми привітаннями з днем народження час проминув дуже швидко, — К. захотілось одразу піти додому. Коли під час роботи траплялися невеличкі перерви, йому не раз спадало на гадку, дарма що він до пуття й не знав, що саме непокоїть його, ніби вранішні події спричинили великий розгاردіяш в усій квартирі фрау Грубах і тому потрібно всюди відновити лад. Коли знову запанує лад, зникнуть усі сліди тих подій і все знову піде по-давньому. Зокрема отих трьох службовців йому навіть нема чого боятися, вони знову розчинилися серед численного банківського персоналу, К. не помітив у них жодної зміни. Він не раз поодинці, а то й гуртом закликав їх до свого кабінету, і то тільки на те, аби придивитися до них; щоразу він відпускав їх задоволений.

Коли о пів на десяту вечора К. підійшов до свого будинку,

на порозі він побачив парубка, що стояв, широко розставивши ноги, й попахував люлькою.

— Хто ви? — одразу запитав К., зблизька придивляючись до хлопця, бо в напівсутіні за дверима важко було щось добачити.

— Ласкавий пане, я син домовласника, — відповів хлопець, виймаючи люльку з рота й відступаючи вбік.

— Син домовласника? — перепитав К., нетерпляче вдавивши ціпком по долівці.

— Може, ласкавому панові щось треба? Може, гукнути батька?

— Ні-ні, — заперечив К., і голос у нього був такий, наче хлопець скоїв щось лихе, а він тепер вибачав йому. — Все гаразд, — проказав К. і пішов собі далі, але, перше ніж братися сходами вгору, ще раз озирнувся.

К. міг піти просто до своєї кімнати, але йому хотілось поговорити з фрау Грubaх, і він одразу тихенько постукав у її двері. Господиня сиділа за столом і плела панчохи, на столі видніла ще ціла купка старих панчіх. К. недбало вибачився за свій пізній прихід, але фрау Грubaх була дуже приязна і навіть чути не хотіла жодних вибачень: адже з ним вона завжди балакає залюбки, хіба він не знає, хто саме її найкращий і найулюбленіший квартирант? К. розглянувся, але в кімнаті все було точнісінько так, як і давніше, посуд із сніданком, що вранці стояв на столику біля вікна, уже прибрали. Жіночі руки, думалось К., завжди непомітно наводять лад, він, напевне, потрощив би той посуд на місці, але навряд чи зміг би кудись його винести. К. з удячністю подивився на фрау Грubaх.

— Чого ви працюєте так пізно? — запитав він. Тепер вони вже обоє сиділи за столом і К. від часу до часу обмацував рукою панчохи.

— Бо багато роботи, — відповіла господиня. — Вдень треба дбати про пожильців, а на мої власні справи залишається тільки вечір.

— Певне, сьогодні я завдав вам ще й чимало додаткового клопоту?

— А це ж чого? — трохи жвавіше запитала фрау Грubaх, опустивши роботу на коліна.

— Я кажу про тих чоловіків, що приходили сюди вранці.

— А, ось воно що, — проказала, знову заспокоївшись, господиня. — Та ні, який же від них клопіт.

К. мовчки дививсь, як господиня знову взялася за плетиво. Йому здалося, ніби вона дивується, що він запитує про таке, ніби вона не схвалює цих згадок про вранішні події. Тим краще, що я таки заговорив про них, думав К. Адже про таке я можу поговорити тільки з цією старою жінкою.

— А все ж вам довелося попрацювати, — вимовив він урешті, — але такого більше ніколи не трапиться.

— Ні, такого вже не трапиться, — мов підтверджуючи, повторила господиня і майже сумовито всміхнулася К.

— Ви справді такої думки? — запитав К.

— Атож, — відповіла вона тихо, — але передусім вам не слід так перейматися. На світі ще й не таке буває! Пане К., якщо ви вшанували мене такою довірою, я признаюся вам, що я трохи підслухала під дверима, та й вартові розповіли мені дещо. Тут ідеться про ваше щастя, і я справді дуже за вас переживаю, більше, ніж, напевне, годилося б, бо я ж просто ваша квартирна господиня. Отже, я дещо чула, але не можу сказати, ніби йдеться про щось погане. Ні. Ви, правда, заарештовані, але не так, як заарештовують якогонебудь злодія. Якби вас заарештували як злодія, було б дуже погано, але цей арешт... Мені здається, тут щось мудроване, даруйте, якщо мелю дурниці, але тут ніби й справді щось мудроване, чого я навіть не розумію, чого, напевне, й ніхто не розуміє.

— Фрау Грубях, ваші слова — аж ніяк не дурниці, бо принаймні і я почасти поділяю вашу думку, але я суджу про все куди категоричніше, ніж ви, і вважаю, що тут не якісь мудрування, а взагалі ніщо. Звичайно, я був приголомшений. Якби я, прокинувшись, не дивувався, чого це немає Анни, а одразу встав і пішов до вас, не зважаючи ні на кого, хто заступив би мені дорогу, якби я сьогодні вранці зробив виняток і поснідав на кухні, якби ви повиносили одяг з моєї кімнати, — одне слово, якби я поводився розважливіше, то нічого не сталося б, усе, що мало трапитись, можна було б задушити в зародку. Але людина ніколи не готова до неспо-

діванок. Скажімо, в банку я підготувався б, там такого не сталося б, там у мене власний служник, на моєму столі стоять міський і внутрішній телефони, там весь час сновігають люди, як клієнти, так і наші працівники, а насамперед — робота в банку вимагає ненастанної уважності, і через те моя пильність не знає відпочинку, там для мене було б справжньою втіхою зіткнутися з такою несподіваною okazією. Гаразд, уже минулося, і я, власне, вже й не хочу розмовляти про це, просто мені хотілося почути вашу думку, думку розважливої жінки, і я дуже втішений, що ми дійшли з вами згоди. Тепер ви повинні подати мені руку, таку згоду треба скріпити ручканням.

А чи вона подасть мені руку? Інспектор не подав мені руки, думав К. і вже по-іншому, допитливо приглядався до господині. Та підвелася, бо й К. на той час уже підвівся, і трохи збентежилась, оскільки не все зрозуміла з того, що наговорив їй пожилець. Через оцю збентеженість вона сказала зовсім не те, що намірялась, а до того ж і геть недоречно:

— І все ж не переймайтеся так, пане К., — благала вона сльозливим голосом, забувши, звичайно, подати руку.

— А я не бачу, чим тут можна перейматися, — промовив К., раптом відчувши втому і зрозумівши марність своїх спроб дійти порозуміння з цією жінкою.

Біля дверей К. іще запитав.

— А панна Бюрстнер уже вдома?

— Ні, — відказала фрау Грубах і засміялася, додавши до кучої відповіді запізніле змовницьке підморгування. — Вона в театрі. Вона вам потрібна? Може, їй щось переказати?

— Та я хотів тільки словом перекинутись із нею.

— На жаль, не знаю, коли вона повернеться; коли вона в театрі, то приходиться звичайно пізно.

— Та мені, зрештою, байдуже, — мовив К. і повернув опущену голову до дверей, наміряючись іти далі, — я просто хотів перед нею вибачитись, бо сьогодні вранці я заходив до її кімнати.

— Пане К., у цьому нема потреби, ви надміру запобігливі, а панна нічогосінько й не знає, вона вийшла з дому

вдосвіта, і я там уже прибрала, ось самі подивіться, — і господиня відчинила двері до кімнати панни Бюрстнер.

— Дякую, я вам вірю, — відмовився К., але таки підійшов до дверей. Місяць лагідним сяєвом затоплював темну кімнату. Скільки можна було побачити, все й справді стояло на місці, навіть блузка вже не висіла на віконній защіпці. Тільки на ліжку привертала око подушка з плямою місячного світла.

— Панна часто поночі вертається додому, — сказав К. і подивився на фрау Грубах, немов дорікав їй за те.

— І ми були молодими! — відповіла господиня, виправдовуючи дівчину.

— Авжеж, авжеж, — погодився К., — але так може зайти задалеко.

— Може, — кивнула фрау Грубах. — Ви, пане К., завжди маєте слухність і, певне, навіть тепер. Звичайно, я не хочу обмовляти панну Бюрстнер, це добра й мила дівчина, приязна, охайна, пунктуальна й роботяща, і за це я її дуже ціную, але правда й те, що їй годилося б мати більше самоповаги і стриманості. Цього місяця я вже двічі бачила її на далеких від центру вуличках, і щоразу з іншим чоловіком. Для мене це дуже прикра річ, і, Господом присягаюся, я розповідаю про це лише вам, хоча вже видається неминучим, що треба поговорити про це з самою панною. Зрештою, це не єдине, що схиляє мене до певних підозр.

— Ви дуже і дуже помиляєтесь! — розсердився К., майже неспроможний приховати свого гніву. — А втім, ви, напевне, хибно зрозуміли мої зауваження про панну, бо я такого і в гадці не мав. Я прямо застерігаю вас, щоб ви нічого не казали панні, ви в полоні хибних уявлень, я дуже добре її знаю, вона зовсім не така, як ви кажете. Але, напевне, я собі дозволяю забагато, я аж ніяк не хочу командувати вами, кажіть їй, що хочете. На добраніч.

— Пане К., — благально заговорила фрау Грубах, підбігаючи вслід за К. аж до його вже відчинених дверей, — я й не збираюся розмовляти з панною, я, звичайно, як і до цього, далі наглядатиму за нею, але я тільки з вами поділилася тим, що знаю. Зрештою, кожен пожилець зацікавлений, щоб у пансіоні був порядок, і я присвячую цій меті всі свої зусилля.

— Порядок! — гукнув наостанок К. у прочинені двері. — Коли хочете підтримувати в пансіоні порядок, виженіть спершу мене. — К. зачинився в кімнаті і вже не зважав на легенький стукіт у двері.

Натомість К., оскільки йому зовсім не хотілося спати, надумав ще трохи посидіти і, скориставшись цією нагодою, дізнатися достеменно, коли повертається додому панна Бюрстнер. Може, тоді йому таки пощастить, хоч година буде вже пізня, поговорити з нею. К. сів біля вікна, притулив до шибки втомлені очі і якусь хвилину навіть думав про те, щоб покарати господиню й намовити панну Бюрстнер разом з ним розірвати угоду з фрау Грубах. Тієї ж миті цей намір видався К. страшенною дурницею, і він навіть запідозрив, що йому заманулося міняти квартиру через події сьгоднішнього ранку. Такий безглуздий, нікчемний учинок був би гідний усілякої зневаги.

Коли К. набридло споглядати безлюдну вулицю, він приліг на канапу, але спершу прочинив двері до передпокою, щоб, не встаючи з канапи, бачити кожного, хто зайде до квартири. Він ліг близько одинадцятої години і спокійно кури́в сигару. Докури́вши, підвівся й вийшов до передпокою, неначе міг тим прискорити прихід панни Бюрстнер. К. не дуже кортіло їй бачити, він навіть до ладу й не пригадував, яка вона з лиця, — просто прагнув поговорити з нею, і його драгувало, що своїм пізнім поверненням панна Бюрстнер ще й кінець цього дня затьмарює неспокоєм і неладом. Вона завинила ще й тим, що він сьогодні не вечеряв і не пішов, хоч і мав такий намір, до Ельзи. Але і те, і те можна ще надолжити, якби К. пішов тепер до корчми, де працювала Ельза. Зрештою, до Ельзи можна піти й пізніше, після розмови з панною Бюрстнер.

Була вже половина дванадцятої, як на сходах почувлися чийсь кроки. К., що, замислившись, походжав, не стишуючи ходи, по передпокою, мов у власній кімнаті, заховався за свої двері. Прийшла панна Бюрстнер. Замикаючи двері, дівчина мерзлякувато накинула шовковий шарф на вузенькі плечики. Вона от-от зайде до своєї кімнати, і К., звичайно, не має права вдиратись туди опівночі; йому слід заговорити до неї тепер, але, як на лихо, він забув запалити в своїй

кімнаті електричне світло, тож, як вийде зненацька з темної кімнати, його поява скидатиметься на напад, і панна Бюрстнер, напевне, дуже перелякається. Становище було безпорадне, і К., не можучи гаяти часу, прошепотів у прочинені двері:

— Панно Бюрстнер! — здавалося, він не гукав, а благав її.

— Хто тут? — запитала панна Бюрстнер і, широко розплющивши очі, стала роздивлятися навколо.

— Це я, — ступив наперед К.

— Ах, пан К.! — засміялася панна Бюрстнер. — Добрий вечір! — І вона простягла йому руку.

— Я хотів би сказати вам кілька слів, ви мені дозволите?

— Тепер? — здивувалася панна Бюрстнер. — Невже це треба робити саме тепер? Здається, пора непідходяща, га?

— Я чекав вас із дев'ятої години.

— Бачите, я була в театрі і не знала про вас.

— Те, що спонукало мене звернутися до вас, сталося тільки сьогодні вранці.

— Що ж, я в принципі не заперечую, от тільки втомилася так, що аж падаю. Зайдіть на кілька хвилин до моєї кімнати. Тут нам аж ніяк не можна залишатись, ми всіх побудимо, а для мене це буде ще прикріша річ, ніж для навколишніх. Зачекайте, поки я запалю світло в своїй кімнаті, а потім вимкніть тут.

К. вимкнув, але чекав, поки панна Бюрстнер з кімнати знову запросила його зайти.

— Сідайте, — проказала дівчина, показуючи на отоманку, а сама, випроставшись, стала коло ліжка, незважаючи на щойно згадану втому; вона навіть не скинула неширокого, проте прикрашеного надміром квітів капелюшка. — Тож чого ви хочете? Мені справді дуже цікаво. — Дівчина трохи схрестила ноги.

— Ви, певне, скажете, — почав К., — що справа не така вже й важлива, щоб говорити про неї цієї пізньої пори, але...

— Самі вступи та передмови, — нетерпеливилась панна Бюрстнер.

— Ваші слова полегшують моє завдання, — зітхнув К. — Певною мірою через мене сьогодні вранці у вашій кімнаті стався розгاردіаш, його спричинили чужі люди всупереч

моїй волі, але, як я вже казав, провина тут моя; за це я й хочу вибачитись перед вами.

— У моїй кімнаті? — перепитала панна Бюрстнер і замість обдивитися кімнату стала пильно приглядатись до К.

— Атож, — кивнув К., і вони вперше подивились одне одному у вічі, — а що саме тут відбувалось — про те й згадувати не варто.

— Таж це якраз найцікавіше, — заперечила панна Бюрстнер.

— Ні, — боронився К.

— Що ж, — наче змирилася панна Бюрстнер, — якщо ви наполягаєте, що тут нема нічого цікавого, то я й не заперечую, я не прагну докопатись до таємниць. А ваше вибачення я охоче приймаю, тим паче, що в кімнаті тепер і згадки нема про безлад. — І дівчина, впершись руками в боки, так що долоні аж вгрузли в тіло, пройшлась по кімнаті. Біля килимка з фотографіями вона зупинилась. — Дивіться! — гукнула вона. — Мої фотографії справді висять не так. Оце вже прикро. Отже, хтось-таки, не маючи на те права, побував у моїй кімнаті!

К. кивнув головою і мовчки прокляв Камінера, що ніколи не спромагався приборкати свою огидну, недолугу проворність.

— Дивно, — мовила панна Бюрстнер, — я змушена забороняти вам те, чого ви й самі не повинні були робити: заходити до моєї кімнати, коли мене нема вдома.

— Панно, я зараз поясню вам, — сказав К. і теж підійшов до фотографій, — це не я брав без дозволу ваші фотографії, та оскільки ви мені не вірите, я ще мушу признатися, що слідча комісія привела трьох банківських службовців, і один з них, котрого я при першій нагоді викину з банку, справді чіпав ваші фото. Так, тут була слідча комісія, — додав К., коли панна очима запитала його, що за комісія.

— Та комісія приходила до вас? — нарешті озвалася вона.

— Так, — підтвердив К.

— Не може бути! — засміялася панна.

— Отож ви вірите, — запитав К., — що я невинний?

— Ну, невинний... — збентежилась панна Бюрстнер. —

Я б не хотіла так похапцем висловлювати думку, що може мати дуже важливі наслідки, до того ж я вас не знаю, це, певне, мав бути якийсь тяжкий злочин, якщо до вас прислано відразу слідчу комісію. Але, однак, ви ще на волі, — принаймні з вашого спокою я висновою, що ви не втекли з в'язниці, — тож такий злочин ви аж ніяк не могли скоїти.

— Авжеж, — притакнув К. — але саме слідча комісія має визначити, що я невинний або винний не такою мірою, як вона гадала перед тим.

— Атож, звичайно, — якимсь дивним голосом погоди-лась панна Бюрстнер.

— Бачите, — пояснював їй К., — ви не дуже обізнані з судовими процедурами.

— Справді, я таки необізнана, — визнала панна Бюрстнер, — і не раз шкодувала про це, бо мені хочеться знати все, а судові процедури цікавлять мене надзвичайно. Правосуддя має якусь дивовижну, вабливу силу, хіба не так? Але я безперечно поповню свої знання в цій галузі, бо наступного місяця йду працювати секретаркою до адвокатської контори.

— Чудово, — зрадів К., — ви тоді зможете трохи допомогти мені в моєму процесі!

— Авжеж, — погодилась панна Бюрстнер, — чом би й ні? Я з радістю застосую свої знання.

— А моя пропозиція теж поважна, — не вгавав К., — чи принаймні наполовину така поважна, як ваша. Ця справа занадто дріб'язкова, аби наймати адвоката, але порадник мені придасться.

— Так, але якщо бути порадником, то я повинна знати, про що йдеться, — нагадала панна Бюрстнер.

— Ось тут і заковика, — зітхнув К., — бо я й сам нічого не знаю.

— Тоді ви просто пожартували зі мною, — страшенно розчарувалась панна Бюрстнер. — І навіщо було вибирати для цього таку пізню нічну годину? — І дівчина подалась геть від фотографій, де вони так довго стояли разом.

— Панно, ні, — заперечив К., — я не жартував. Ви просто не хочете мені вірити! Все, що знаю, я вже розповів вам. Навіть більше, ніж знаю, бо тут не було слідчої комісії,

я назвав її так, бо не міг дібрати якоїсь іншої назви. Тут ніхто нічого не розслідував, мене заарештовано, та й годі, але арешт провадила комісія.

Панна Бюрстнер сіла на отоманку і знову засміялася.

— Як це відбувалося? — запитала вона.

— Жахливо, — відповів К., але не думав тепер про те, прикипівши очима до панни Бюрстнер, що однією рукою підперла голову, — лікоть спирався на подушки отоманки, — а другою повільно погладжувала стегна.

— Це звичайна річ, — мовила панна Бюрстнер.

— Що звичайна річ? — похопився К., але, пригадавши, запитав: — Може, вам показати, як усе відбувалося? — К. хотілося руху, але не хотілось іти геть.

— Я вже втомлена, — відмагалася панна Бюрстнер.

— А не ходіть так пізно, — кинув К.

— Ну от, усе закінчується тим, що я чую докори, і так мені й треба, бо чого я, дурна, пустила вас? Тим паче, як з'ясувалось, у цьому не було жодної потреби.

— Потреба була, і я вам зараз усе покажу, — доводив К. — Можна я відсуну тумбочку від ліжка?

— Що з вами? — вразилась панна Бюрстнер. — Я, звісно, такого не дозволю!

— Тоді я не зможу нічого показати, — образився К., немов тією відмовою йому завдано непоправної кривди.

— Гарзд, коли вона потрібна вам тільки для розповіді, то, будь ласка, пересувайте, але тихо, — погодилась панна Бюрстнер і за мить іще слабшим голосом додала: — Я така втомлена, що дозволяю більше, ніж годиться.

К. поставив тумбочку серед кімнати й сів за неї.

— Ви повинні правильно уявити собі, де хто був, це дуже цікаво. Я — інспектор, он там на валізі сиділи обидва вартові, коло фотографій стояли три молодики. Я тільки побіжно згадаю, що на віконній защіпці висіла біла блузка. І тоді все почалося. Ох, я й забув, найважливіша особа, тобто я, стояла отут перед тумбочкою. Інспектор сидів дуже спокійно, заклав ногу на ногу, одна рука звисала отут з бильця, — телепень, якого й шукати годі. Ну, тепер уже справді все почалося. Інспектор гукнув мене так, неначе я ще спав, він просто загорлав, і я, на жаль, щоб ви зрозуміли так як

слід, теж мушу крикнути, власне, він викрикнув тільки моє ім'я.

Панна Бюрстнер, що, сміючись, дослухалася до розповіді, приклала вказівного пальця до вуст, аби зупинити К., але запізно! К. надто ввійшов у роль і повагом закричав:

— Йосифе К.! — хоч і не так гучно, як погрожував, але досить гучно, щоб крик, зненацька пролунавши в кімнати, мало-помалу виповнив її всю.

У двері сусідньої кімнати кілька разів постукали — твердо, коротко, через однакові проміжки часу. Панна Бюрстнер збіліла й схопилася за серце. К. через це так налякався, що якесь мить тільки й думав про події сьогоднішнього ранку та дівчину, якій він унаочнював їх. Тільки-но опанувавши себе, він підскочив до панни Бюрстнер і взяв її за руку.

— Не бійтеся, — прошепотів він, — я все залагоджу. Хто б це міг бути? Поряд з нами тільки кімната, де ніхто не спить.

— А проте, — зашепотіла панна Бюрстнер на вухо К., — від учора там спить якийсь небіж фрау Грубах, капітан. Бо решта кімнат зайняті. Я й забула про нього. Це ж ви так голосно крикнули! Яка я нещаслива!

— Нема чого хвилюватись, — заспокоював К. і поцілував її, бо тепер вона відхилилась на подушки, в чоло.

— Геть, геть! — обурилась панна і притьмом випросталась на ліжку, — забирайтеся геть, ідіть звідси, чого вам треба, таж він слухає під дверима і все чує. Як ви мене мучите!

— Я піду тільки тоді, — сказав К., — як ви трохи заспокоїтесь. Ходімо в інший куток кімнати, там нас ніхто не почує. — Панна дозволила повести себе. — Подумайте, лишень, — переконував К., — тут ідеться лише про невеличку прикрість для вас, а небезпеки нема ніякої. Ви ж знаєте, як шанує мене фрау Грубах і вірить усьому, що я скажу, і саме їй тут належить вирішальне слово, надто якщо капітан її небіж. Зрештою, вона ще й залежна від мене, бо я позичив їй чималеньку суму. Я відповім, якщо буде доцільним, на кожну її вимогу пояснити, що ми робили тут удвох, і, обіцяю, фрау Грубах не тільки про людське око погодиться з моїми поясненнями, а й справді щиро повірить їм. А ви при цьому нітрохи мене не покривайте. Якщо захочете заявити, буцімто я напав на вас, то так і кажіть їй, і вона, хоч

і повірить вам, однаково не втратить довіри до мене, — така-бо сила її прихильності. — Панна Бюрстнер, похнюпившись, мовчки дивилась на підлогу перед собою. — Чого б це фрау Грубах не повірила, що я напав на вас? — додав К. Перед очима в нього було її волосся — зачесане в проділ, трохи розпушене знизу й міцно перев'язане рудувате волосся. К. сподівався, що панна подивиться на нього, але вона заговорила, не підводячи голови:

— Вибачте, але мене злякав скорше несподіваний стукіт, ніж ті наслідки, які може мати капітанова присутність. Як ви крикнули, стало тихо, а тут раптом постукали, й через те я злякалась, я сиділа майже коло самих дверей, мені здалося, ніби стукають десь поряд. Я дякую за вашу пропозицію, але не приймаю її. Я й сама можу відповісти за все, що сталось у моїй кімнаті, і то байдуже перед ким. Мені дивно, що ви не помічаєте, яка образа криється для мене у вашій пропозиції — поряд, звичайно, з добрими намірами, яких я не заперечую. А тепер ідіть, залишіть мене саму, тепер мені це ще потрібніше, ніж раніше. Ті кілька хвилин, про які ви просили, обернулись на півгодини, а то й більше.

К. узяв її за руку, а потім за зап'ясток.

— Ви вже не гніваєтесь на мене? — запитав він. Панна Бюрстнер висмикнула руку:

— Ні-ні, я ніколи й ні на кого не гніваюсь.

К. знову схопив дівчину за зап'ясток, цього разу вона вже не пручалась, і повів її до дверей. Він твердо постановив вийти нарешті з кімнати. Але перед дверима К., немов не сподівався побачити тут двері, зупинився, і цією миттю скористалася панна Бюрстнер, що вивільнилась, відчинила двері, прослизнула в передпокій і звідти тихо сказала:

— Будь ласка, виходьте. Подивіться, — і вона показала на капітанові двері, біля самої підлоги з-під них пробивалося світло, — він запалив лампу і тепер підслуховує нас.

— Уже йду, — кивнув К., вибіг у передпокій, схопив панну Бюрстнер, поцілував її у вуста, а потім став цілувати все обличчя, допавшись до дівчини, наче спраглий звір до нарешті знайденої води. Врешті решт він поцілував її спереду в шию, а потім довгим цілунком приклався до її вуст. У капітановій кімнаті щось зашаруділо, і К. підвів очі.

— А тепер я піду, — сказав він і хотів назвати панну Бюрстнер на ім'я, але згадав, що не знає його. Вона втомлено кивнула головою, подала, вже майже відвернувшись, мовби нічого й не знаючи про те, руку для поцілунку і, згорбившись, пішла до своєї кімнати. Невдовзі потому К. ліг спати. Він заснув дуже швидко, але перед тим якусь мить думав про свою поведінку і був дуже задоволений нею, дивуючись тільки, чому його задоволення не ще більше: адже через нього й завдяки капітановій присутності панну Бюрстнер може спіткати чималенький клопіт.

РОЗДІЛ 2

ПЕРШЕ РОЗСЛІДУВАННЯ

К. сповістили по телефону, що наступної неділі проведуть невелике розслідування з приводу його справи. Причому наголосили, що такі розслідування провадитимуть регулярно, хай, може, не щотижня, але якомога частіше. З одного боку, швидке закінчення процесу відповідає загальним інтересам, але, з другого боку, розслідування має бути докладним у щонайменших подробицях, проте не забирати надто багато часу з огляду на пов'язані з ним величезні зусилля. Через те й вибрано таку форму, як короткі розслідування, що йдуть одне за одним невпинною чередою. А вибір неділі як слідчого дня зумовлений тим, щоб К. ніщо не заважало виконувати професійні обов'язки. К. повідомили, що коли раптом він захоче вибрати якийсь інший час, то, як буде така змога, йому йтимуть назустріч. Розслідування, наприклад, можна провадити й уночі, але тоді вдень К. був би змарнілий і невиспаний. Одне слово, поки К. не заперечує, нехай усе відбувається в неділю. Зрозуміло, що він безперечно має з'являтися на розслідування, інакше б йому не нагадували про це. Йому назвали вулицю й номер будинку, куди він мав з'явитися, то був будинок у далекому передмісті, де К. ще ніколи не бував.

Вислухавши цей наказ, К., нічого не відповівши, повісив слухавку. Він одразу вирішив пожертвувати неділею, звісно, така жертва доконечна, процес уже почався, і він

мусить як слід підготуватись, щоб це перше розслідування стало водночас і останнім. К., замислившись, стояв біля апарата, аж раптом почув позаду голос директорового заступника, що йшов до телефону, але К. заступав йому дорогу.

— Кепські новини? — мимохідь запитав заступник, прагнучи не дізнатися що-небудь, а відвести К. від апарата.

— Ні, ні, — заперечив К. і дав дорогу, проте нікуди не пішов. Заступник директора підступив до телефону і, чекаючи, поки йому налагодять зв'язок, сказав понад трубкою:

— Пане К., одне запитання: може, ви мені зробите таку ласку і в неділю вранці покатаєтеся зі мною на моїй яхті? Там буде чимале товариство, серед них, звичайно, і ваші знайомі. Зокрема прокурор Гастерер. Ну, приїдете? Приїжджайте!

К. спробував зосередитись на словах директорового заступника. Вони чимало для нього важили, бо таке запрошення від заступника, що з ним він ніколи не жив у злагоді, означало спробу примирення й показувало, якої ваги набув К. у банку, якою потрібною видається його приязнь або принаймні безсторонність найвищому після директора працівникові банку. Таке запрошення було для заступника приниженням, дарма що він зробив його перед телефонним апаратом, чекаючи зв'язку. Але К. мусив завдати йому ще дошкульнішого удару:

— Дуже дякую! Але, на жаль, у неділю я не маю часу, в мене є певні зобов'язання.

— Шкода, — зітхнув заступник і став розмовляти по телефону, бо якраз забезпечили зв'язок. То була коротенька розмова, але К., не можучи зосередитись, увесь час стояв біля апарата. Аж коли заступник договорив, К. перелякався й сказав, аби бодай трохи виправдати свою не потрібну присутність:

— Мені щойно телефонували, я вже хотів був піти, але мені забули зазначити годину.

— А ви запитайте ще раз, — порадив заступник директора.

— Та це не має значення, — махнув рукою К., хоча така відповідь ще більше знецінила його вже й так незадовільне

виправдання. Заступник, відходячи, говорив уже про щось інше. К. присилував себе відповісти, а сам думав здебільшого про те, що в неділю йому найкраще прийти на дев'яту годину ранку, бо саме такої пори починають працювати всі суди.

У неділю надворі була негода. К. почувався дуже змученим, напередодні завсідники справляли в пиварні якесь свято, він засидівся до пізньої ночі і вранці мало не заспав. Похапцем, не маючи часу зосередитись і зібрати докупи розмаїті плани, які снувались у голові протягом тижня, К. одягнувся й, навіть не поснідавши, побіг до вказаного йому передмістя. Дивно, по дорозі К., хоч і не мав часу розглядатися, побачив усіх трьох причетних до його справи банківських службовців — Рабенштайнера, Кюліха та Камінера. Перші два їхали в трамваї, перетнувши дорогу К., натомість Камінер сидів на терасі кав'ярні і з цікавості перехилився через балюстраду, коли він проходив поряд. Усі трое проводжали його очима, дивом дивуючись, куди це біжить їхній начальник. У тому, що К. відмовився найняти автомобіль, проступала своерідна впертість: він боявся будьчیهї, навіть щонайменшої допомоги в цій своїй особистій справі, йому нікого не хотілося обтяжувати, до того ж він волів якомога менше втаємничувати людей у свій клопіт. І нарешті, К. аж ніяк не хотів принизитись перед слідчою комісією своєю завеликою пунктуальністю. Хай там як, а тепер К. мчав щодуху, намагаючись устигнути на дев'яту годину, дарма що точного часу йому не призначили.

К. здавалося, ніби він уже здалеку впізнає той будинок — за певними ознаками, яких він сам навіть не годе́н був уявити, або за жвавим рухом перед дверима. Але на мить зупинившись на початку вулиці Юліуса, на якій стояв указаний будинок, К. побачив, що по обидва боки тягнуться майже однаковісінькі високі сірі будинки, де жила в найманих помешканнях біднота. Сьогодні, в неділю, майже в кожному вікні хтось стояв. Чоловіки в самих сорочках повихилялись і курили або обережно і ніжно садовили на підвіконня малечу. В інших вікнах майже до самого верху лежали ковдри та подушки і понад ними іноді показувалась на мить скуйовджена жіноча голова. Люди гукали щось одне одному через вулицю, одна з таких вуличних розмов

скінчилась якраз над головою К. гучним реготом. Уздовж довгої вулиці раз по раз траплялися невеличкі напівпідвальні крамнички з різноманітним харчем, до них провадило кілька сходинок. Жінки заходили до крамничок і виходили з них або стояли на сходах і теревенили. Зеленьяр, такий самий неуважний, як і К., пропонував овочі, задираючи голову до відчинених вікон, і разом із своїм візком мало не впав в одну з таких сходових заглибин. Десь навіть огидно заскавучав грамофон, що вже відслужив своє в багатших міських кварталах.

К. неквапом ішов вулицею, неначе він мав доволі часу або з якогось вікна на нього дивився слідчий і знав, що К. нарешті з'явився. Було вже по дев'ятій. Будинок стояв далеченько, він був напрочуд довгий, а найдужче вражала висока й широка в'їзна брама. Крізь неї вочевидь мали їздити навантажені хури, які належали різним складам, що, тепер замкнені, тяглись навколо подвір'я, над кожним видніла назва фірми, деякі назви К. не раз уже бачив на банківських документах. Усупереч своїй тодішній звичці К. надумав пильніше до всього придивитись і трохи постояв коло в'їзду на подвір'я. Неподалік сидів на скрині босоногий чоловігя й читав газету. На візочку гоїдалися два хлопчики. Біля крана стояла хирлява дівчинка в спальній піжамі і, поки дзорчала вода в глечик, дивилась на К. У закутку подвір'я з вікна до вікна натягнули мотузку і вже чіпляли на неї білизну. Один чоловік стояв унизу і криком керував тією роботою.

К. попрямував був до сходів, щоб піднятися до кімнати слідчого, але знову застиг на місці, бо, крім цих сходів, побачив на подвір'ї ще три під'їзди зі сходами, до того ж у кінці подвір'я виднів вузьенький прохід до ще одного, дальшого подвір'я. К. розсердився, що йому докладно не пояснили, де міститься потрібна кімната, до нього ставляться з просто дивовижною недбалістю чи байдужістю, і К. наміривсь на повен голос недвозначно заявити про це. Зрештою він ступив на сходи, подумки втішено пригадуючи слова вартового Вілема, мовляв, від правосуддя тхне злочином, з чого, власне, впливало, що кімната слідчого має бути в тому під'їзді, який випадково обрав К.

Ідучи нагору, К. усякчас мусив обминати купи дітлахів, що гралися на сходах і, пропускаючи його повз себе, дивилися на нього лихим оком. Коли мені доведеться сюди йти наступного разу, говорив він подумки, то я або цукерок наберу, щоб прихилити дітей до себе, або візьму різку, щоб добре їх відшмагати. Перед майданчиком другого поверху К. був змушений навіть зупинитися на мить, поки пролетить повітряна кулька, тим часом два малюки з лукавими личками дорослих волоцюг схопили його за холоші. К., може, й струсив би їх, дав би їм кілька тумаків, але злякався їхнього крику.

На другому поверсі, власне, й почалися його пошуки. Оскільки К. не зважився запитувати про слідчу комісію, він вигадав такого собі столяра Ланца, — йому сподобалося це прізвище, бо воно належало капітанові, небожеві фрау Грубах, — і намірявся запитувати в кожній квартирі, чи тут живе столяр Ланц: таким чином він мав би нагоду зазирнути до кімнати. Виявилось, що здебільшого зазирнути в кімнати дуже просто, майже всі двері були відчинені, з квартир на сходи і навпаки без упину сновигали діти. Як правило, то були комірчини з одним вікном, усередині ще й готували страву. Чимало жінок держали однією рукою немовля, а другою порались на плиті. Найпрудкіше бігали в різні боки дівчатка-недолітки, вбрані, здається, в самі фартушки. В кожній кімнаті ще й досі лежав хтось у ліжку: спочивали хворі, спали або валялись, не роздягнувшись, утомлені й ледачі. К. стукав у двері зачинених кімнат і запитував, чи тут живе столяр Ланц. Здебільшого відчиняли жінки, слухали запитання і зверталися до когось у кімнаті, що підводився з ліжка:

— Пан запитує, чи тут живе столяр Ланц.

— Столяр Ланц? — перепитували з ліжка.

— Так, — кивав К., хоч там безперечно не було слідчої комісії, і на тому його завдання закінчувалось.

Чимало людей гадали, ніби столяр Ланц у край потрібний К., вони надовго замислювались, згадували якогось столяра, що мав інше прізвище, або називали прізвище, дуже віддалено схоже на Ланц, розпитували сусідів чи водили К. до якихсь далеких дверей, де, на їхню думку, той

чоловік міг жити, піднаймаючи квартиру, або жила людина, що могла дати куди докладнішу інформацію, ніж вони самі. Зрештою К. сам майже нічого й не запитував, тепер уже пожилці водили його за собою з поверха на поверх. К. став нарікати на свій план, що попервах видавався йому таким практичним. Перед шостим поверхом він надумав припинити пошуки, розпрощався з приятним молодим робітником, що намірявся вести його далі, й пішов униз. Там його знову розгнівила марність уже витрачених зусиль, він ще раз піднявся нагору й постукав у найближчі двері на шостому поверсі. Перше, що він побачив у тісній кімнаті, — великі настінні дзигарі, що показували вже десять годину.

— Тут живе столяр Ланц? — запитав К.

— Заходьте, — запросила його молода жінка з чорними палажкими очима, що саме прала пелюшки в шаплику, й показала мокрою рукою на відчинені двері суміжної кімнати.

К. здалося, ніби він потрапив на якісь збори. Строката людська юрба, — ніхто навіть уваги не звернув на прибульця, — тиснулась у не дуже великій залі з двома вікнами, яка мала під самою стелею навкружну галерею, теж ущерть заповнену народом; люди могли там стояти лише зігнувшись, упираючись головою та плечима в стелю. К., що з задухи аж відсахнувся, вийшов назад і знову заговорив до молодиці, яка, напевне, зрозуміла його неправильно:

— Я запитував, чи тут живе столяр Ланц.

— Авжеж, заходьте, будь ласка, всередину, — промовила жінка.

К., може, й не пішов би, якби жінка не підійшла до нього, не взялася за дверну ручку й не сказала:

— Після вас я мушу замкнути двері, більше нікому вже не можна заходити.

— Слушно, — зауважив К., — там і так забагато люду, — і знову зайшов усередину.

Поміж двома чоловіками, що стояли коло самих дверей, — один, простягнувши руки вперед, неначе перераховував гроші, а другий пильно дивився йому у вічі, — К. побачив, як до нього простяглась чиясь рука. То був невисокий рум'яний хлопець.

— Заходьте, заходьте, — запрошував він.

К. пішов за хлопцем, з'ясувалося, що серед тієї ворухкої тісноти все ж є вузький прохід, який, можливо, розділяв два гурти; цей здогад потверджувало те, що і праворуч, і ліворуч К. майже не бачив людських облич, видніли самі спини, присутні і голосом, і жестами зверталися тільки до свого гурту. Люди здебільшого були вбрані в чорне, в якісь старомодні довгополі фраки, що звисали позаду. Тільки цей одяг пантеличив К., інакше б він подумав, що це окружні збори якоїсь політичної партії.

На іншому краї зали, куди вели К., на низенькому і теж переповненому людьми помості виднів невеличкий, поставлений уперек стіл, за ним, майже на самому краї помосту, — невисокий гладкий чолов'яга, що гучно сапав і реготав, обертаючись до ще одного чоловіка, той стояв позаду, схрестивши ноги й зіпершись ліктями на бильце стільця. Інколи чоловік за столом здіймав руку в повітря, немов карикатурно зображуючи когось. Хлопець, привітавши К., насилу спромігся доповісти про гостя. Він уже двічі, стаючи навшпиньки, намагався заговорити, але його ніхто не помічав. Лише тоді, коли хтось із тих, що стояли на помості, показав на хлопця, чолов'яга повернувся на стільці й, нахилившись, вислухав ледве чутну доповідь. Потім узяв годинника й метнув очима на К.:

— Ви спізналися на цілу годину й п'ять хвилин.

К. збирався щось відповісти, але не мав часу, бо, тількино чолов'яга проказав ці слова, права половина залу заремствувала.

— Ви спізналися на цілу годину й п'ять хвилин, — повторив чоловік уже гучніше і швидким оком зиркнув на залу. Миттю знявся обурений галас і, оскільки чоловік далі мовчав, мало-помалу таки вщух. У залі тепер стало набагато тихіше, ніж тоді, як заходив К. Тільки люди на галереї ще ділилися враженнями. Вони, хоч їх і важко було роздивитися в напівсутіні, серед пороху й випарів, мали гірший одяг, ніж ті, що стояли внизу. Чимало з них поприносили подушки й поклали їх між головою та стелею, щоб не набити гуль.

К. вирішив більше спостерігати, ніж говорити, й через те

передумав виправдовуватися за своє нібито спізнення і просто сказав:

— Може, я й справді спізнився, але тепер я тут.

Його слова були схвалені оплесками — знов-таки правої половини зали. Таких людей неважко прихилити, подумав К., але його прикро вразило мовчання лівої половини; він стояв до неї плечима і звідти долинули лише поодинокі оплески. К. намагався придумати, що можна сказати, аби остаточно чи принаймні на якийсь час здобути прихильність і решти зали.

— Так, — погодився чоловік, — але тепер я вже не зобов'язаний вислуховувати вас. — Знову почувся буркіт, цього разу незрозумілий, бо чоловік, махнувши людям рукою, провадив далі: — Проте як виняток я ще послухаю вас. Таких запізньєнєв надалі вже не повинно бути. А тепер підійдіть сюди!

Хтось зіскочив з помосту, звільняючи місце К., і він піднявся нагору. К. стояв біля самого столу, але на нього так тиснули ззаду, що він був змушений щосили вператися, аби не скинути з помосту стіл, а то й самого слідчого.

Зате слідчий нітрохи не переймався таким дріб'язком, сидів собі спокійно на стільці і, коли чоловік, що стояв позаду, попросився, взяв до рук невеликого нотатника, єдину річ, що лежала на столі. То був пошарпаний, схожий на шкільний зошит блокнот, чимало аркушів уже були мов обгризені.

— Отже, — заговорив слідчий, гортаючи зошита і немов стверджуючи кожне слово, — ви маляр?

— Ні, — відповів К., — я перший прокурисєт великого банку.

Цю відповідь зустрів такий щирий сміх правої половини зали, що К. несамохіть і сам засміявся. Люди хапалися руками за коліна і аж трусилися від несамовитих нападів реготу. Сміявся навіть дехто на галереї. Розгніваний слідчий, що, напевне, не мав жодної влади над людьми, які стояли внизу, спробував надолужити своє на галереї, скочив на рівні ноги й махнув кулаком у її бік, а його загалом нічим не примітні брови чорними крислатими куццями зійшлись над очима.

Ліва половина зали й далі була спокійна, люди стояли рядочками, повтуплювались очима в підлогу і слухали, що діється в залі, галас другої половини нітрохи не дратував їх; оця байдужість і терпимість іще дужче виявлялась у тому, що дехто з їхніх лав навіть походжав попід руку з представниками іншої партії. Ті, хто належав до цієї лівої партії, — зрештою, їх було менше, — могли, по суті, так само не мати ніякого впливу, як і представники правої партії, але сам спокій їхнього поведження надавав їм ваги. К. знову заговорив, сподіваючись, що тепер його слова припадуть до душі вже лівій половині зали.

— Ваше запитання, пане слідчий, чи я маляр, — а скорше, навіть не запитання, а категоричне твердження, — добре характеризує весь той судовий процес, який ви почали проти мене. Ви, може, заперечите, що це взагалі не процес, — і матимете слушність, бо процес буде тільки тоді, коли я сам погоджусь його так називати. Але поки що я погоджуюсь, і одна з моїх причин — це співчуття. Адже до цього процесу, якщо взагалі на нього зважати, можна ставитись лише співчутливо. Я аж ніяк не стверджую, ніби це недбалій процес, але пропоную вам таке визначення задля самопізнання.

К. замовк і подивився на залу. Його слова були гострі, гостріші, ніж він сподівався, але правдиві. Він, певне, заслужив бодай поодиноких схвальних вигуків, але панувала тиша, люди вочевидь напружено чекали дальших слів, серед мертвого супокою, певне, готувався якийсь вибух, що покладе всьому край. Прикро, що саме тієї миті відчинилися двері й зайшла молода праяля, що, мабуть, скінчила свою роботу; попри всю її обережність, до неї таки звернулось кілька поглядів. Тільки слідчий зрадив, почувши слова К., вони, здається, неабияк вразили його. Досі він слухав стоячи, бо був приголомшений відповіддю К. саме тоді, як скочив на ноги, погрожуючи галереї. А тепер під час паузи він поволі сів, немов прагнучи, щоб цього ніхто не побачив. Либонь, щоб заспокоїтись, він знов узяв до рук зошита.

— Не допоможе, — не вгавав К., — навіть ваш зошит, пане слідчий, потвердить мої слова. — Задоволений, що серед цього чужого збориська лунає лише його тихий голос,

К., не соромлячись, навіть зважився забрати зошит у слідчого і, мов гидуючи ним, підняти його за один середній аркуш, тож по обидва боки звисали дрібно списані засмальцьовані, пожовклі на краях сторінки. — Це акти слідчого, — пояснив К. і пустив зошит на стіл. — Пане слідчий, спокійно читайте собі далі, я й справді не боюся цієї книги провин, хоча вона мені недоступна, я можу лише торкнутися її двома пучками, але до рук не братиму.

Слідчий схопив зошита, який упав на стіл, трохи опорядив його і знову заходився читати, і така поведінка свідчила про його крайнє приниження, — принаймні саме так її можна було тлумачити.

Поприкипавши очима до К., люди в першому ряду мали такі напружені обличчя, що він якусь мить приглядався до них. Там стояли самі літні чоловіки, дехто навіть із сивою бородою. Може, саме їм належить вирішальне слово, може, вони спроможні вплинути на всі збори, що, зацікавившись після слів К., навіть не ворухнулися, побачивши, як принижено слідчого?

— Те, що зі мною сталося, — провадив К. далі вже трохи тихішим голосом, знову придивляючись до облич першого ряду, трохи стривожених його попередніми словами, — те, що зі мною сталося, — лише поодинокий, отже, цілком незначущий випадок, і я ним не дуже й переймаюсь, але він засвідчує, що такі процеси порушено проти багатьох людей. Ось через те я й тут, а не тому, що скоїв щось лихе.

К. мимоволі підвищив голос. Десь у залі хтось підняв руки догори, заляскав і крикнув: «Браво! А чом би й ні? Браво! Ще раз браво!» У передньому ряду старі подекуди похапалися за бороди, але ніхто не обернувся на той крик. Навіть К. не надавав йому ваги, дарма що трохи звеселився духом: тепер він уже не вважав за доконечне, щоб усі його схвалювали; його задовольняло, що спільнота почала замислюватись над справою, а він сам уряди-годи спромагався когось переконати і обернути на свого прихильника.

— Я не хочу переконати вас своєю красномовністю, — озвався К. по цих роздумах, — бо я навряд чи й спроможусь на таке. Пан слідчий і справді говорить набагато краще за мене, ораторський хист — складова його фаху. Я прагну

лише прилюдного обговорення того неладу, що з'явився серед нашого суспільства. Ось послухайте: днів десять тому мене заарештували, з того арешту я можу тільки посміятись, але тут ідеться не про це. Вранці мене заскочили ще в ліжку, можливо, — а зі слів слідчого випливає, що це річ імовірна, — й справді був наказ заарештувати якогось маляра, такого ж невинного, як і я, але ж обрали мене. У сусідній кімнаті сиділи два здоровила-вартові. Якби я навіть був небезпечний грабіжник, годі було б ужити ще суворіших заходів. До того ж ті вартіві були деморалізована потолоч, вони протуркали мені вуха балачками, хотіли, аби я дав їм хабара, брехнею намагалися виманити в мене білизну та одяг, вимагали грошей, щоб нібито принести мені сніданок, а мій власний сніданок без усякого сорому з'їли перед моїми очима. Але це ще не все. Інспектор повів мене до третьої кімнати. У тій кімнаті жила дама, яку я дуже шаную, і я мусив дивитись, як через мене, але не внаслідок моєї провини та кімната стала певною мірою занечищена, бо туди вдерлися варта та інспектор. Було важко зберегти спокій у тій ситуації. Мені, проте, пощастило, і я абсолютно спокійно запитав інспектора, — якби він був тут, то потвердив би, — чому мене заарештовано. І що ж мені відповів той інспектор, — я й досі бачу, як оте втілення найбезглуздішої чванькуватості сидить на стільці тієї дами? Панове, він, власне, нічого не відповів, може, нічогісінько й не знав, а просто заарештував мене й задовольнився тим. Він навіть утнув іще одну дурницю, привівши до кімнати тієї дами трьох дрібних службовців мого банку, які заходилися мацати й перевертати фотографії, власність тієї дами. Звісно, присутність тих службовців мала певну мету, вони, як і моя квартирна господиня та її служниця, мали рознести чутки про мій арешт, прилюдно спаплюжити мою особу, а надто — захитати моє становище в банку. Але нічого з того не вийшло, вони не доскочили свого ні на дрібку, навіть моя квартирна господиня, жінка без усяких претензій, — її ім'я я тут вимовлятиму з пошаною, її звати фрау Грубах, — навіть сама фрау Грубах спромоглася добачити, що такий арешт — не що інше, як спроба вивести на вулицю молодь, за якою нема достатнього нагляду. Кажу вам іще раз, це все

завдало мені тільки прикрощів, я лише на хвилину відчув гнів, але хіба не могло тут бути ще тяжчих наслідків?

Коли К. замовк і подивився на незворушного слідчого, йому здалося, ніби той очима подав знак комусь серед натовпу. К. засміявся і сказав:

— Тут біля мене пан слідчий подає комусь із вас таємні знаки. Отже, серед вас є люди, якими можна керувати з цього помосту. Я не знаю, що мав означати цей знак — сигнал до шикання чи до оплесків, — і тому, зразу викривши цю нечесність, цілком усвідомлено зрікаюся наміру дізнатися його значення. Мені це все байдужісіньке, і я прилюдно уповноважую пана слідчого замість таємних знаків уголом віддавати накази своїм платним агентам, що стоять серед вас. Тож нехай він каже: «Шикайте!», а наступного разу: «Плещіть!»

Від збентеження або від нетерплячки слідчий зайорзав на стільці. Чоловік, який стояв позаду і з яким він розмовляв на початку, знову нахилився до нього, напевне, щоб покріпити його дух або дати неоціненну пораду. Між людьми в залі точилася тиха, проте жвава розмова. Обидві партії, що попервах начебто дотримувались абсолютно протилежних поглядів, збилися до купи, дехто пальцем показував на К., дехто — на слідчого. Випари людських тіл оберталися на гнітючу, густу імлу, що не давала змоги навіть роздивитися тих, хто стояв позаду. Надто дошкуляв той туман людям на галереї, вони були змушені, проте боязко, скоса позираючи на слідчого, ледве чутно розпитувати решту учасників зборів, аби знати, що діється, їм відповідали так само тихо, прикриваючи рота рукою.

— Я вже закінчив, — сказав К. і вгativ, оскільки не було дзвоника, кулаком по столу. Перелякавшись, слідчий та його дорадник миттю презирнулись. — Мені ця справа чужа, отже, про неї я можу говорити спокійно, а ви, якщо оце нібито правосуддя щось та важить для вас, вислухавши мене, матимете велику користь. Але обговорення моїх слів відкладіть, будь ласка, на потім, бо тепер я не маю часу і скоро піду звідси.

Одразу залягла тиша, К. цілковито підкорив собі збори. Люди вже не перегукувались, як на початку, не чулося

й схвальних оплесків, хоча, здається, публіка схилилась на його бік або принаймні от-от мала схилитись.

— Нема жодного сумніву, — тихо заговорив К., бо його тішило напружене чекання всіх зборів, хоча серед тієї тиші чувся якийсь шум, збудливий, наче радісне схвалення, — нема жодного сумніву, що за всіма словами цього слідчого, а в моєму випадку ще й за арештом та сьогоднішнім розслідуванням, криється якась широка організація. Організація, яка не тільки наймає вартових, що їх можна підкупити, дурнувятих інспекторів та слідчих, які в найкращому разі скромні, а ще й утримує судців високого і найвищого рангу, залучаючи необхідну їм численну юрбу слуг, писарів, жандармів та решту допоміжних сил, може, навіть, не побоюся вимовити слово, катів. І, шановні добродії, який же сенс має ця широка організація? Її створено, щоб заарештовувати невинних і порушувати проти них безглузду, а здебільшого, як і в моєму випадку, безрезультатну судову справу. Тож як можна за отакої безглуздості всіх заходів уникнути найтяжчої корупції службовців? Це неможлива річ, навіть найправедніший суддя не наведе тут ладу. Через те й прагнуть охоронці здерти з заарештованих останню одежину, через те й удирається інспектор до чужих помешкань, через те й не вислуховують невинних, а принижують їх перед усіма зборами. Вартові розводяться про якісь комори, куди складають майно заарештованих, але я хотів би подивитись на ті комори, де гниє так тяжко зароблене добро заарештованих, якщо його ще не розікрала злодійкувата обслуга.

У кінці зали хтось зойкнув, К. замовк і прикрив очі рукою, аби роздивитися, що там, бо білуватий туманець, омийтий каламутним світлом, що сіялося з вікон, сліпуче полискував. Здається, там щось сталося з пралею, її, як вона ще тільки заходила до зали, К. одразу вважав за перешкоду. Годі було дізнатися, винна вона чи невинна, К. тільки бачив, що якийсь чоловік затяг її в куток за дверима й притис до себе. Проте зойкнула не вона, а чоловік, що дивився на стелю, широко роззявивши рота. Навколо них утворилося невеличке коло, найближчі слухачі з галереї, здається, тішились, що ту поважну тишу, яка завдяки К. запанувала на зборах, порушено таким чином. Корячись

першому враженню, К. хотів підбігти туди, гадаючи, ніби всі мають бути зацікавлені, щоб відновити лад і принаймні вивести отих двох із зали, проте перші ряди перед ним навіть не ворухнулись, ніхто не посунувся, ніхто не дав К. дороги. Навпаки, його затримали, старі вчепилися йому в руки, чиясь рука — К. не мав часу обернутись — схопила його ззаду за комір. К., власне, вже й не думав про тих двох, — адже тепер обмежують його особисту свободу, справді вірять, що він заарештований, — і він, ні на кого не зважаючи, зіскочив з помосту. Тепер він віч у віч зіткнувся з натовпом. Невже він не роздивився тих людей? Невже він приписав своїм словам зavelику силу? Невже він усе переплутав, поки виголошував промову, а тепер, як дійшло до висновків, упивається тією плутаниною? Що за обличчя навколо нього! Малі чорні очиці перелякано бігають, щоки пообвисали, мов у п'яниць, довгі бороди жорсткі та ріденькі, тож як схопити за них, волосся й нема — тільки затиснутий кулак. А під бородами, — для К. то було справжнє відкриття, — полискують на комірцях різноманітні за формою та барвою нашивки. Скільки око сягало, ті нашивки мав кожен. Усі належали до одного гурту, ділячись про людське око на праву та ліву партії, а коли К. зненацька обернувся, то побачив такі самі нашивки на комірі слідчого, що, склавши руки, спокійно приглядався до зали.

— Отже, — закричав К., здіймаючи руку догори, бо несподіване відкриття потребувало розголосу, — ви всі, як я бачу, службовці, ви та скорумпована зграя, яку я критикував, вас зігнано сюди як слухачів та шпигунів, поділено начебто на партії, щоб одна плескала, аби випробувати мене, ви прагнули подивитись, як спокушають невинного! Ні, ви прийшли сюди не даремно, сподіваюсь, ви або плекали думку, що когось із вас доручать стати на захист невинного, або, — пусти, бо вдарю! — крикнув К. котромось стариганеві, що трусився всім тілом і надто близько підступив до нього, — або таки справді чогось навчилися. Отже, бажаю вам щастя у вашій кар'єрі! — К. притьмом схопив капелюха скраю на столі й серед загальної тиші, що, хай там як, свідчила про цілковиту несподіванку, став тиснутись до виходу. Однак слідчий виявився ще проворнішим, бо вже чекав його під дверима.

— Хвилиночку! — мовив він. К. зупинився, проте дививсь не на слідчого, а на двері, які вже тримав за ручку. — Я хочу звернути вашу увагу, — провадив далі слідчий, — що сьогодні — ви, певне, ще й не усвідомили цього — ви позбавили себе тієї переваги, яку майже завжди надає заарештованому допит.

К., не повертаючи голови, засміявся.

— Ганчірко! — гукнув він. — Я дарую вам усі допити! — Відчинив двері і збіг сходами вниз. Позаду загомоніло, неначе розкуте, зборисько, певне, обговорюючи, мов студенти, все бачене й чує.

РОЗДІЛ 3

У ПОРОЖНІЙ ЗАЛІ ЗАСІДАнь. СТУДЕНТ. КАНЦЕЛЯРІЯ СУДУ

Увесь наступний тиждень К. щодня чекав нового повідомлення, він не йняв віри, що його відмову ставати на допит сприйняли так буквально, і коли у суботу ввечері йому так і не принесли сподіваної звістки, К. подумав, ніби його, припускаючи, що він здогадається, запрошено до того самого будинку на ту саму годину. В неділю К. знову пішов туди, цього разу вже не плутаючись на сходах та в коридорах, дехто з пожильців, упізнавши його, привітався з ним біля своїх дверей, але К. не мав потреби розпитувати й хутко піднявся до потрібних дверей. На його стукіт двері одразу відчинили, і К., не дуже придивляючись до знайомої жінки, що зупинилась коло дверей, хотів іти до сусідньої кімнати.

— Сьогодні нема засідання, — сказала жінка.

— Як це нема засідання? — запитав К., не ймучи віри. Проте жінка переконала його, широко розчахнувши двері. Зала справді була порожня і через те здавалась іще злиденніша, ніж минулої неділі. На столі, що й тепер стояв на помості, лежало кілька книжок.

— Можна подивитися книжки? — запитав К., і не тому, що зацікавився, а тому, що прагнув бодай трохи виправдати свій недоречний прихід.

— Ні, — не дозволила жінка і знову зачинила двері. — Не можна, книжки належать слідчому.

— Ага, — кивнув головою К., — напевне, то кодекси законів, а природа цього правосуддя така, що судять не просто невинну людину, а ще й необізнану.

— Так і треба, — відказала жінка, не зрозумівши його як слід.

— Ну, тоді я піду, — зітхнув К.

— А слідчому щось переказати? — запитала жінка.

— Ви його знаєте? — здивувався К.

— Звісно, мій чоловік служить при суді.

Аж тепер зауважив К., що кімната, в якій минулого разу стояв тільки шаплик, тепер перетворилась на цілком обставлене помешкання. Жінка помітила його подив і пояснила:

— Так, ми тут живемо безкоштовно, проте в дні засідань мусимо звільняти кімнату. Посада мого чоловіка пов'язана з багатьма невигодами.

— Мене дивує не так кімната, — лихим оком подивився К., — як те, що ви одружені.

— Ви, певне, натякаєте на ту оказію на останньому засіданні, що урвала вашу промову? — спитала жінка.

— Авжеж, — заквапився говорити К., — сьогодні все вже минуло й майже забулось, але тоді я страшенно розгнівався. А тепер я ще чую, що ви заміжня жінка.

— Те, що ваша промова урвалася, вам анітрохи не зашкодило. Після того про вас однаково говорили дуже неприхильно.

— Може, й так, — кивнув К., — але це не зменшує вашої провини.

— А от мені прощають геть усі, хто знайомий зі мною ближче, — пояснювала жінка, — бо той, хто обняв мене тоді, віддавна переслідує мене. Я, може, загалом і неприваблива, але він завжди мене жадає. Тут від нього нема як відборонитись, навіть мій чоловік уже змирився: якщо він не хоче втратити своєї посади, то мусить терпіти, бо той нахаба — студент і з часом може здобути велику владу. Він завжди чіпляється до мене, а перед тим, як ви прийшли, саме пішов кудись.

— Бачу, тут усюди діється казна-що, — мовив К., — я навіть не дивуюсь.

— Ви хочете змінити тут щось на краще? — повільно запитала жінка, пильно придивляючись до К., немов казала те, що могло стати небезпечним як для неї, так і для нього. — Для себе я зробила такий висновок ще з вашої промови, вона мені дуже сподобалась. Я чула, правда, тільки частину, бо початок пропустила, а під кінець лежала зі студентом на підлозі. Тут так гидко, — додала вона після паузи, беручи К. за руку. — Ви вірите, що вам пощастить змінити щось на краще?

К. засміявся і трохи поворушив рукою, відчуваючи її м'які пальці:

— Власне, я не збиравсь, як ви кажете, міняти тут щось на краще, і якби ви, скажімо, розповіли про це слідчому, вас би висміяли, а то й покарали. Звичайно, з власної волі я й справді не втручався б у ці справи, потреба вдосконалити правосуддя ніколи не заважала б мені спати. Але через те, що мене нібито заарештовано, — а мене справді заарештовано, — я був змушений говорити про такі речі, щоправда, задля себе самого. Якщо я при цьому зможу стати в пригоді ще й вам, то, звісно, робитиму це з охотою. Не з самої любові до ближнього, а й тому, що ви теж спроможні допомогти мені.

— Як я вам допоможу? — запитала жінка.

— Покажете мені, наприклад, книжки, що лежать там на столі.

— Та певне ж! — гукнула жінка і якнайшвидше потягла К. за собою. То були старі, пошарпані книжки, одна майже роздерта посередині палітурка трималась на самих нитках.

— Яке тут усе брудне, — похитав головою К., а жінка, піднявши фартух, проворним рухом бодай змела порох із книжок, перше ніж К. доступився до них. К. розгорнув верхню книжку, показався непристойний малюнок. Голі чоловік та жінка сиділи на канапі, про задум художника неважко було здогадатись, але його невправність була така разюча, що на малюнку можна було добачити лише дві надміру натуралістичні постаті, які сиділи занадто прямо, а внаслідок порушення перспективи були обернені мало не в різні боки. К. далі й не гортав, а подививсь на титульний аркуш другої книжки, то був роман із назвою «Нещастя, яких зазнала Грета від свого чоловіка Ганса».

— Отакої, то оце ті кодекси законів, які мають отут вичати? — обурився К. — І це ці люди судитимуть мене?

— Я допоможу вам, — озвалася жінка. — Хочете?

— А ви справді годні допомогти, не накликавши на себе небезпеки? Ви ж перед тим казали, що ваш чоловік дуже залежний від начальства.

— Я однаково хочу допомогти вам, — не відступала жінка. — Ходімо, нам треба поговорити. Про небезпеку не кажіть мені нічого, я боюся небезпек тільки там, де хочу їх боятися. Ходімо. — Жінка показала на поміст і попросила К. сісти поруч з нею на сходинку. — У вас дуже гарні карі очі, — зазираючи знизу в обличчя К., сказала вона йому, як вони посідали. — Мені теж казали, що в мене гарні очі, але ваші набагато гарніші. А втім, ви мені сподобались одразу, як прийшли сюди вперше. Саме через вас я потім зайшла до зали засідань, чого раніше ніколи не робила, почасти мені навіть заборонено заходити до зали.

Ось воно що, думав К., вона сама пристає до мене, вона така ж зіпсута, як і всі тут навколо. Йй, зрозуміло, вже набрид судовий службовець, і через те вона лізе зі своїми компліментами про очі до першого-ліпшого незнайомця. І К. мовчки підвівся, неначе висловив свої думки вголос, отже, й пояснив жінці свою поведінку.

— Я не вірю у вашу спроможність допомогти мені, — сказав він, — бо для справжньої допомоги треба мати зв'язки з судовиками високого рангу. А ви, звичайно, знаєте тільки дрібних судовців, що тиняються тут цілими юрбами, їх ви, звісно, знаєте надто добре і чималого можете добитися від них, тут я не сумніваюсь, але навіть найбільше, чого вам пощастить досягнути, абсолютно не вплине на остаточний результат процесу. А ви при цьому втратите кількох друзів. Такого я не хочу. Тож і далі ставтесь до тих людей, як і досі, бо, як на мене, таке поводження — це ваша внутрішня потреба. Я кажу це не без певного жалю, бо, аби хоч якось відповісти на ваш комплімент, ви мені теж дуже подобаєтесь, надто тепер, коли так сумно дивитесь на мене, дарма що журитись у вас немає причини. Ви належите до суспільства, з яким я мушу боротися, проте добре почуваетесь у ньому, ви навіть кохаєте студента, а якщо не

кохасте, то принаймні він вам миліший за чоловіка. З ваших слів здогадатись про це не важко.

— Ні, — скрикнула жінка, — посидьте! — і схопила К. за руку, якої він не встиг швиденько відсмикнути. — Вам не можна отак тікати, ви не повинні йти з хибною думкою про мене! Навіть якщо я справді така безвартісна, невже ви не зласкавитесь і не побудете зі мною ще хвилинку?

— Ви не так зрозуміли мене, — мовив, знову сідаючи, К., — якщо ви справді прагнете, щоб я залишивсь, я охоче побуду з вами, я маю час: адже прийшов сюди, сподіваючись, що буде слухання справи. А щодо того, що я казав, то я тільки попрошу вас не втручатися задля мене в мій процес. А якщо вам раптом спаде на гадку, ніби мені байдужі-сінько, чим скінчиться процес, і я лише поглузую з вироку, то й тоді ви не повинні ображатися. Це, звісно, якщо процес узагалі матиме якийсь кінець, у чому я дуже сумніваюсь. Я скорше вірю, що через ледачість та забудькуватість судовців, а то й унаслідок їхнього страху процес уже припинився або припиниться десь найближчим часом. А проте може виявитись, що, сподіваючись великого хабара, процес про людське око вестимуть далі, але, і в цьому я запевняю вже сьогодні, марно, бо хабарів я нікому не даю. Мене б дуже потішило, якби слідчому або ще комусь, хто швидко поширює важливі звістки, ви повідомили, що я ніколи, навіть коли вдадуться до хитрощів, на які та панва така вигадлива, не відступлюся й не даватиму хабарів. Усі їхні зусилля будуть марні, ви так прямо й скажіть їм. А втім, вони, певне, й самі вже збагнули, та навіть як не збагнули, мені, власне, байдуже, дізнаються вони тепер про це, чи ні. Отже, ті добродії матимуть менше клопоту, щоправда, і я уникну деяких прикрих обов'язків, але я б радо взяв їх на себе, якби знав, що кожен з них — це ще й удар по суддях. І я дбатиму, щоб і справді так було. Ви, здається, казали, ніби знаєте слідчого?

— Звичайно, — відповіла жінка, — саме про нього я й подумала спершу, пропонуючи вам допомогу. Я не знала, що він — тільки дрібний судовець, але, коли ви так кажете, може, це й правда. І все-таки я впевнена, що рапорт, який він посилає нагору, має якийсь вплив. А він пише довже-

лезні рапорти. Ви казали, нібито судовці ледачі, — не всі, звичайно, цей слідчий зовсім не ледар, він пише дуже багато. Скажімо, минулої неділі засідання тривало аж до вечора. Всі розійшлися, проте слідчий сидів у залі, я мусила принести йому лампу, в нас лиш одна маленька гасова лампа, але він задовольнився нею й одразу взявся писати. Тим часом повернувся й мій чоловік, що якраз тієї неділі мав вихідний, ми поперетягали меблі, знову обставили нашу кімнату, потім поприходили сусіди, ми трохи побазікали при свічці, — одне слово, геть забули про слідчого й полягали спати. Раптом серед ночі, а була, певне, вже глупа ніч, я прокидаюсь, біля ліжка стоїть слідчий і прикриває лампу рукою, щоб вона не світила на чоловіка, то була непотрібна остоорога, мій чоловік так міцно спить, що його й світло не розбудить. Я так перелякалася, що мало не зойкнула, але слідчий був дуже люб'язний, нагадав, щоб я була обережна, шепнув, що вже все написав, повертає мені лампу й ніколи не забуде миті, коли побачив мене сонну в ліжку. Цим усім я хотіла тільки сказати, що слідчий справді пише багато рапортів, надто про вас, бо, зрозуміло, ваш допит становив головну частину недільного засідання. Такі довгі рапорти аж ніяк не можуть бути безвартісні. Крім того, з цього випадку ви зрозуміли, що слідчий залицяється до мене і що саме тепер, у перші хвилини, — а він, певне, взагалі тільки тієї ночі мене помітив, — я можу мати на нього великий вплив. До речі, я маю ще один доказ його великої прихильності до мене. Вчора через студента, — а він йому дуже довіряє, то його молодший колега, — слідчий подарував мені шовкові панчохи, начебто за те, що я прибираю в залі засідань, але це тільки привід, та робота — це ж мій обов'язок, і за неї мій чоловік дістає платню. Ось подивіться, які гарні панчохи, — жінка випростала ноги, підбрала до колін сукню і теж задивилась на подарунок. — Панчохи гарні, хоч занадто тонкі й для мене вони не годяться.

Жінка раптом замовкла, поклала долоню на руку К., немов хотіла заспокоїти його, й зашепотіла:

— Тихо, на нас дивиться Бертольд.

К. поволі підвів голову. У дверях зали засідань зупинився молодик; миршавий і кривоногий, він намагався

надати собі гідності куцою та ріденькою рудою борідкою і ненастанно ворухив її пальцем. К. із цікавістю придивився до студента, що вивчав таємничу юриспруденцію, він уперше бачив такого студента-правника, так би мовити, в натурі і теж подумав, що той може доскочити колись найвищих судових посад. Натомість студент, либонь, навіть уваги не звернув на К. і тільки одним пальцем, витягши його на мить з бороди, поманив жінку й пішов до вікна. Жінка нахилилась до К. й прошепотіла:

— Благаю вас, не сердьтеся і не думайте нічого поганого про мене, я мушу тепер іти до нього, до цього бридкого виродка, ви тільки подивіться, які в нього ноги криві. Але я одразу повернусь і тоді піду з вами, якщо візьмете мене, піду куди захочете, ви зможете робити зі мною що завгодно, я буду щаслива не повертатися сюди якомога довше, а найкраще — ніколи.

Жінка ще погладила К. руку, скочила на ноги й побігла до вікна. К. несамохіть іще намацував у порожнечі її руку. Жінка й справді вабила його, і, попри всі свої роздуми, він не бачив жодної поважної причини, чому йому не треба піддаватися звабі. Легеньке заперечення, мовляв, та жінка наставляє йому пастку, щоб полегшити суд над ним, К. відкинув без труднощів. Як вона може його піймати? Хіба він і досі не має такої свободи, що міг би розтросити весь апарат правосуддя, — принаймні ту його частину, що опікується ним? Хіба він не може бодай трохи покладатись на себе самого? До того ж її пропозиція допомогти звучала щиро, можливо, така допомога ще придасться, і, певне, нема кращого способу помститися слідчому та його поплічникам, як відібрати в нього цю жінку й самому розкошувати нею. І тоді може виявитись, що слідчий, з тяжкою мукою написавши неправдиві рапорти про К., побачить серед ночі, що ліжко цієї жінки порожнє. А порожнє тому, що вона належить К., ця пишна, зграбна, гаряча жінка, що стоїть біля вікна в темній сукні з грубої важкої тканини, взагалі належить тільки К.

Коли К. позбувся отак сумнівів щодо жінки, тиха розмова коло вікна видалася йому задоволюю, він спершу щиколотками постукав по помосту, а потім ударив кулаком.

Студент через плече жінки мигцем подивився на К., проте розмови не припинив, навпаки, ще тісніше пригорнувся до жінки і обняв її. Вона, начебто уважно слухаючи його, низько схилила голову, а він, майже не сповільнюючи мови, з вилясками цілував її нахилену шию. К. добачив у цьому потвердження тиранічної влади, що її, як скаржилася жінка, має над нею цей студент, отож він підвівся й заходив по кімнаті. Скоса позираючи на студента, він метикував, як найшвидше можна спровадити його, тож К. було тільки на руку, коли студент, вочевидь роздратований отим вештанням по кімнаті, що згодом обернулось на гучне тупотіння, зауважив:

— Якщо вам не стає терпцю, йдіть собі. Ви вже давно мали вийти звідси, тут ви нікому не потрібні. Ви мали забратися ще тоді, як я ступив до кімнати, і то якнайшвидше.

У цьому зауваженні могла б вилитись уся насилу тамована лють, проте в ньому відчувалася ще й пиха майбутнього судовця, що звертається до нелюбого йому звинуваченого. К. зупинився близько від студента й засміявся:

— Мені й справді уривається терпець, але моя нетерплячка найшвидше мине тоді, як ви заберетеся звідси. А якщо, може, ви прийшли сюди, аби вчитись, — я чув, ніби ви студент, — я вам охоче поступлюся місцем і піду з цією жінкою. А втім, вам іще довго треба вчитись, аби стати суддею. Вашого правосуддя я до пуття й не розумію, але, гадаю, самими брутальними словами, що їх ви, до речі, навчились уживати без усякого сорому, суду вже не відбудеш.

— Не годилося залишати йому такої свободи пересувати, — сказав студент, немов прагнучи пояснити жінці, чому К. удасться до образ, — то була помилка. Я вже казав про це слідчому. Треба було між допитами принаймні не випускати його з кімнати. Слідчого інколи дуже важко збагнути.

— Пусті балачки, — сказав К. і простяг руку до жінки, — ходімо.

— Ах так! — здивувався студент. — Ні, вона вам не дістанеться, — і з силою, якої годі було навіть сподіватися від

нього, підхопив жінку на одну руку й, ніжно позираючи на неї, зігнувши спину, побіг до дверей. Не можна було не помітити, що студент трохи боїться К., але таки наважився ще й дратувати його, бо вільною рукою гладив і м'яв плече жінки. К. пробіг кілька ступнів поряд з ним, ладний схопити його, а якщо доведеться, то й задушити, аж тут озвалася жінка:

— Це нічого не дасть, слідчий звелів мене привести, я не можу піти з вами, цей малий виродок, — тут вона провела рукою по студентовому обличчю, — цей малий виродок мене не відпустить.

— І ви не хочете, щоб я вас визволив? — закричав К. і схопив студента за плече, той спробував зубами хапнути його руку.

— Ні! — закричала жінка, двома руками відбороняючись від К. — Ні, тільки не це, що ви собі надумали! Це стало б моєю згубою. Пустіть його, будь ласка, пустіть! Він тільки виконує наказ слідчого й веде мене до нього.

— То нехай біжить, а вас я вже не хочу бачити! — гнівно й розчаровано прокричав К., так стусонувши студента межі плечі, що той аж спіткнувся, але тієї ж миті, тішачись, що не впав, іще вище підскочив зі своєю ношею. К. неквапом ішов за ними, збагнувши, що це його перша безперечна поразка, якої він зазнав від судовців. Не було, звичайно, причини тривожитись через це, він зазнав поразки тільки тому, що прагнув боротьби. Якби він сидів удома й жив собі, як завжди, то був би в тисячу разів вищий від цих людей і кожного розчавив би на своєму шляху. І К. став уявляти собі найкумедніші сцени, що сталися б, скажімо, якби цей нікчема-студент, цей набундючений хлопчисько, горбатий бородань, став навколішки перед ліжком Ельзи і, склавши руки, благав її ласки. К. так сподобалася ця уявна картина, що він вирішив, якщо бодай коли-небудь трапиться сприятлива нагода, повести студента до Ельзи.

Із цікавості К. підбіг до дверей, йому кортіло подивитись, куди понесуть жінку, студент навряд чи й на вулиці нестиме її на руці. Виявилось, що дорога набагато коротша. Якраз навпроти квартири починалися вузьенькі дерев'яні східці, що вели, напевне, на горище, східці завертали, тож

краю не було видно. Тими східцями студент поніс жінку нагору, він уже ледве ступав ногами і важко, аж стогнучи, дихав: біг таки знесилив його. Жінка рукою привітала згори К. і спробувала, зводячи та розводячи плечі, показати, що вона не винна в цьому викраденні, проте великого жалю в її руках не відчувалося. К. дививсь незворушно, мов чужий, він не хотів виказати ні свого розчарування, ні того, що йому так легко притлумити його.

Ті двоє вже зникли, а К. і далі стояв на порозі. Тож, напевне, жінка не тільки обдурила його, а й, сказавши, що її понесли до слідчого, ще й набрехала. Хіба слідчий сидітиме й чекатиме її на горищі? Дерев'яні східці, хоч скільки дивився на них К., нічого не пояснювали. Аж тут коло першої сходинки К. помітив невеличкий папірець, підступив ближче й побачив, що на ньому дитячою невправною рукою написано: «Вхід до канцелярії суду». Тож канцелярія суду тут, на горищі зданого в оренду будинку? Виходить, це установа, до якої навряд чи можна ставитися поважно, і звинувачений міг тішитись, уявляючи, як мало грошей має у своєму розпорядженні суд, коли розмістив свою канцелярію там, де орендатори житла, що й самі становлять найзлиденніший прошарок, звалюють непотрібний мотлох. А втім, не треба відкидати й можливості, що суд має досить грошей, але судовики розкрадають їх і не вживають на потреби судочинства. Зіпершись на свій дотеперішній досвід, К. уважав, що ця можливість дуже ймовірна; щоправда, такий занепад правосуддя принизливий для звинуваченого, хоча, звісно, меншою мірою, ніж злиденність суду. Аж тепер тільки К. зрозумів, що під час першого допиту звинуваченого соромляться запросити на горище, і через те його слухали в приватному помешканні. Тож яке становище посідає К., якщо порівняти його з суддею, що сидить на горищі: в банку К. займає великий кабінет із передпокоєм, крізь величезне вікно він може дивитися на майдан, де невпинно сновигає юрба! А втім, він не має там побічних прибутків, бо не бере хабарів і нічого не розкрадає, там служник не принесе йому до кабінету жінку на руці. Але таких вигод, принаймні в цьому житті, К. волів би зректися.

К. стояв перед клаптиком паперу, аж тут на поріг ступив якийсь чоловік, що крізь відчинені двері зазирнув до житлової кімнати, звідки можна було побачити й залу засідань, і зрештою запитав К., чи той не бачив тут недавно однієї жінки.

— Ви судовець, так? — запитав К.

— Атож, — відповів чоловік. — Ага, ви звинувачений К., тепер я впізнав вас, ласкаво прошу заходити, — і він простяг К. руку, чого той аж ніяк не сподівався. — Сьогодні, правда, засідання нема, — додав згодом судовець, побачивши, що К. мовчить.

— Знаю, — відповів К. і став придивлятись до цивільного одягу судовця: поряд із звичайними гудзиками були пришиті два позолочені, зрізані, напевне, зі старої офіцерської шинелі: тільки вони й засвідчували належність цього чоловіка до судового прошарку.

— Десь хвилину тому я розмовляв із вашою дружиною. Тепер її тут нема. Студент забрав її до кімнати слідчого.

— Бачите, — заходився пояснювати судовець, — її завжди забирають від мене. Сьогодні неділя, мій неробочий день, але ж, щоб мене викурити звідси, мені звеліли переказати якесь геть непотрібне повідомлення. Йти, щоправда, не дуже далеко, тож я мав надію, що, як покваплюсь, іще вчасно повернуся. Отже, я біг щодуху, прокричав урядовцеві, до якого мене послано, оте повідомлення в прочинені двері, і мені так забивало дух, що він навряд чи й зрозумів мене, потім побіг назад, але студент виявився меткіший, його дорога була, зрештою, коротша, йому досить лише збігти сходами. Якби я не був такий залежний, я б уже давно розквацяв того студента на оцій стіні. Отут, біля цього папірця. Я мріяв про це вже не раз. Ось він прибитий трохи вище від підлоги, руки розведені, пальці розчепірені, криві ноги вигинаються, немов колесо, і всюди навколо плями крові. Але досі це була тільки мрія.

— А що, більше нічим зарадити не можна? — сміючись, запитав К.

— Не знаю, — відповів судовець. — А він тепер став іще паскудніший, досі він забрав її тільки до себе, а тепер водить її, — власне, цього я давно сподівався, — ще й до слідчого.

— А ваша дружина тут зовсім невинна? — присилував себе запитати К., бо навіть йому цієї миті страшенно допікали ревності.

— Де там, — зітхнув службовець, — її провина якнайбільша. Вона сама чіпляється йому на шию. Ну, а той уганяє за кожною жінкою. Лиш у цьому будинку є п'ять квартир, куди він пробрався, але його звідти викинули. А втім, моя дружина найгарніша на весь будинок, проте саме я не маю права боронитися.

— Якщо така ситуація, тут і справді нічим не зарадиш, — погодився К.

— Чого ж це не зарадиш? — здивувався судовець. — Треба тому студентові, як приставатиме до моєї дружини, — а він таки боягуз, — бодай раз добряче натовкти боки, щоб він уже й не дивився на неї. Але я не смію його бити, і ніхто не зробить мені цієї ласки, кожен боїться його влади. На це здатний тільки такий чоловік, як ви.

— Чого саме я? — вразився К.

— Бо ви звинувачені, — пояснив судовець.

— Так, — кивнув К., — але мені тим паче треба боятися, що він, навіть якщо, можливо, не вплине на результат процесу, має, напевне, вплив на попереднє розслідування.

— Звичайно, — кивнув судовець, немов слова К. збіглися з його власною думкою. — А в нас тут, як правило, безрезультатних процесів не буває.

— Я теж такої думки, — признався К., — але це аж ніяк мені не зашкодить при нагоді таки взятися за студента.

— Я був би вам дуже вдячний, — трохи офіційно сказав судовець, здається, він, власне, й не вірив у здійсненість свого найпотаємнішого бажання.

— Можливо, — говорив далі К., — годиться віддухопелити ще декого з судовців, а то й усіх гамузом.

— Так-так, — кивав головою судовець, немов ішлося про очевидні речі. Потім подивився на К. з довірою, що її попри всю його приязність досі не відчувалося, й додав: — У нас завжди виникають якісь бунти. — Але тема, либонь, трохи збентежила його, бо він урвав її словами: — А тепер мені треба подати рапорт до канцелярії. Ви підете зі мною?

— А що я там робитиму? — запитав К.

— Побачите канцелярію. Там на вас ніхто й уваги не зверне.

— А чи варто її дивитися? — завагався К., дарма що йому дуже кортіло піти туди.

— Бачите, — взявся пояснювати судовець, — я гадаю, вона вас зацікавить.

— Добре, — наважився врешті К., — я піду з вами. — І швидше за судовця збіг східцями вгору.

Заходячи, К. мало не заорав носом, бо за дверима була ще одна сходинка.

— А на відвідувачів тут не дуже зважають, — зауважив він.

— Тут на них узагалі не зважають, — поправив судовець. — Ви лиш погляньте, яка тут почекальня.

Перед очима тягся довгий коридор, неоковирні двері обабіч провадили до окремих комірчин горища. Світло не потрапляло безпосередньо в коридор, але й темряви не було, бо чимало комірчин замість суцільних дерев'яних перегородок з боку коридора мали тільки дерев'яні каркаси, що, проте, сягали аж до покрівлі. Через ці каркаси сіялось трохи світла, можна було побачити, як за столами сидять та пишуть поодинокі судовці, дехто, правда, підступив до каркаса й крізь його діри споглядав людей у коридорі. Напевне, через те, що неділя, людей прийшло небагато. Вони видавались жалюгідними й сиділи майже на однаковій відстані одне від одного на двох рядах довгих дерев'яних лав, що стояли під стінами. Мало не всі були абияк одягнені, хоч, як судити з виразу облич, постави, форми борідки та багатьох навряд чи визначуваних точно дрібних рис, належали до вищих суспільних прошарків. Оскільки вішаків для одягу не було, всі, мабуть, наслідуючи одне одного, поставили капелюхи під лави. Побачивши К. та судовця, ті, що сиділи одразу коло дверей, посхоплювались для вітання, решта, побачивши це, подумала, що і їм треба привітати прибульців, тож коли К. і судовець ішли коридором, люди підводились. Повністю вони, щоправда, не випростувались, а стояли згорбивши спину й зігнувши коліна, немов вуличні жебраки. К. зачекав судовця, що йшов трохи позаду, і сказав:

— Які вони, певне, принижені!

— Атож, — кивнув головою судовець, — це звинувачені, всі, кого ви тут бачите, — звинувачені.

— Справді? — здивувався К. — Тоді це мої колеги. — І він звернувся до найближчого з них, високого, худорлявого, майже сивого чоловіка: — Чого ви тут чекаєте? — запитав він увічливо.

Несподіване запитання збентежило відвідувача, і його безпорадність ще дужче посилювало те, що він скидався на досвідченого чоловіка, який добре знає людей та світ і в будь-якій іншій ситуації нізащо не розгубився б, не поступившись своїми здобутими в життєвій боротьбі перевагами над багатьма людьми. А тут, проте, він знітився й не знав, що відповісти на таке просте запитання, поглядав на решту чекальників, немов ті були зобов'язані підказати йому і ніхто не доб'ється від нього жодної відповіді, коли цієї підказки не буде. Проте надійшов судовець і сказав, аби заспокоїти і збадьорити того чоловіка:

— Пан лише запитав, чого ви чекаєте. Відповідайте.

Уже знайомий, напевне, голос судовця подівав краще:

— Я чекаю... — почав був чоловік і затнувся. Він вочевидь обрав такий початок, щоб точно відповісти на запитання, але тепер не знав, що казати далі. Кілька чекальників підступили ближче, постававши навколо групи з трьох чоловіків, проте судовець наказав їм:

— Розходьтесь, відійдіть, звільніть прохід.

Люди трохи позадкували, проте на свої попередні місця не повернулись. Тим часом чоловік, що його запитали, зосередився й відповів, навіть тихо засміявшись:

— Я вже місяць, як приніс деякі свідчення, пов'язані з моєю справою, і чекаю, поки їх приймуть.

— Здається, ви дуже переживаєте? — мовив К.

— Так, — кивнув головою чоловік, — адже це моя справа.

— Але не кожен такої думки, як ви, — сказав К., — бо я, наприклад, теж звинувачений, а проте, щоб і далі залишатися щасливим, ані свідчень жодних не даю, ані взагалі нічого не роблю для цього правосуддя. А по-вашому, це необхідна річ?

— Я точно не знаю, — збентежився знову чоловік; певне, йому здавалося, ніби К. з ним жартує, і через те, мабуть, він

найрадніше, аби не скоїти нової помилки, слово в слово повторив би свою попередню відповідь, проте нетерплячий погляд К. змусив його висловитись коротше: — Щодо мене, то я приніс свідчення.

— То ви не вірите, що я звинувачений? — запитав К.

— Звичайно, вірю, — відповів чоловік і відступив трохи вбік, але його відповідь виказувала не віру, а страх.

— То ви мені не вірите? — знову запитав К. і, напевне, спровокований сумирністю чоловіка, схопив його за руку, немов намірявся силою втовкмачити йому оту віру. Він не завдав йому болю, а тільки легенько взяв за руку, але чоловік зарепетував, неначе К. хапав його не пучками, а розпеченими лещатами. Від цих сміховинних криків К. увірвався терпець: йому не вірять, що він звинувачений, — тим краще, його, можливо, тут уважають навіть за суддю. Тож на прощання К. стиснув бідолаху таки дужче, відіпхнув на лаву й пішов далі.

— Більшість звинувачених такі вразливі, — немов вибачався судовець. Позаду них майже всі чекальники скупчились навколо чоловіка, що вже припинив кричати, і, здається, докладно розпитували його, що сталося. К. побачив, як назустріч йому ступає охоронець, він одразу його впізнав, бо той мав шаблю, і її піхви, принаймні як свідчив колір, були алюмінієві. К. здивувався і навіть помацав їх рукою. Охоронець, прийшовши на крик, запитав, що сталося. Судовець спробував кількома словами заспокоїти його, але той пояснив, що він сам має в усьому перевідчитись, відсалютував і квапливою, проте дрібною, скутою, напевне, подагрою, ходою подибав далі.

К. уже не переймався ні охоронцем, ні людьми, що сиділи на лавах, надто коли десь посередині коридору з'явилась нагода повернути праворуч у якийсь позбавлений дверей отвір. К. запитав судовця, чи правильна ця дорога, той кивнув головою, і тільки тоді К. повернув. Йому вже набридло, що судовець неодмінно йде на один-два кроки позаду: адже принаймні тут може створитись враження, ніби його ведуть як заарештованого. Через те він часто зупинявся й чекав судовця, але той завжди залишався позаду. Зрештою К. заговорив, аби покласти край своєму неспокоєві:

— Ну, я вже побачив, як воно тут, і тепер хочу вийти.

— Ви ще не все бачили, — безневинно сказав йому судовець.

— А я й не хочу всього бачити, — заперечив К., що, власне, таки справді відчув утому, — я тепер хочу піти, де тут вихід?

— Ви що, вже заблукали? — здивувався судовець. — Верніться до рогу, а там повертайте праворуч і йдіть аж до дверей.

— Ходіть зі мною, — попросив К., — покажіть мені дорогу, бо я туди не потраплю, там так багато всіляких переходів.

— Тут тільки одна дорога, — майже з докором відказав судовець, — а я не можу піти з вами назад, бо мені треба подати рапорт, а через вас я згаяв чимало часу.

— Ходіть зі мною, — гострішим тоном повторив К., неначе зловив нарешті судовця на брехні.

— Не кричіть так, — зашепотів судовець, — тут усюди кабінети. — Якщо не хочете вертатися самі, пройдіть ще трохи зі мною або зачекайте тут, поки я подам рапорт, і я тоді залюбки піду з вами назад.

— Ні, ні, — затявся К., — я не чекатиму, ви повинні піти зі мною тепер. — К. іще не роздививсь як слід, де він опинився, аж тут одні з багатьох навколишніх дверей прочинились, і К. скинув туди очима. Вийшла дівчина, почувши, напевне, гучну розмову, й запитала:

— Чого вам треба?

Позаду неї в напівсутіні можна було добачити, як підходить іще й чоловік. К. глянув на судовця. Адже той запевняв, що на К. ніхто не зверне уваги, а тепер вийшло аж двоє, ще трохи — і збіжаться всі, доведеться пояснювати, чому він тут. Єдиною зрозумілою й прийнятною відповіддю була б та, що він звинувачений і хоче довідатись про дату наступного допиту, але саме такого пояснення К. не хотів давати, надто тому, що й воно не відповідало правді; К. прийшов сюди тільки з цікавості, але на таку причину тим паче не можна покликатись, бо ж як йому признаватися, що всередині ця судова установа така сама гідка, як і зовні? Виявляється, він не дурно пропонував зупинитися, йому не

хотілося йти далі, бо й так остогидло все побачене; саме тепер у нього нема настрою розмовляти з високими судовиками, що можуть визирнути з кожних дверей; він хоче піти геть, щоправда, зі своїм судовцем, а як доведеться, то й самому.

Але безглузде мовчання К., певне, привернуло до себе увагу, бо і дівчина, і судовець дивились на нього так, немов от-от з ним станеться якесь велике перетворення, чого їм аж ніяк не можна прогавити. А в дверях уже стояв чоловік, К. бачив перед тим його здалеку, він міцно тримався за верхню частину одвірка низеньких дверей і, ставши навшпиньки, погойдувавсь, мов нетерплячий глядач. Дівчині попервах здалося, ніби причина такої дивної поведінки К. — невеличка кволість, тож вона принесла стільця й запитала:

— Може, сядете? — К. одразу сів і, аби краще триматись, ліктями зіперся на бильце. — Вам, певне, голова запаморочилась? — знову запитала дівчина.

К. бачив перед собою тільки її обличчя, де проступав той відбиток сили, що властивий багатьом жінкам у розквіті юної краси.

— Не переживайте, — заспокоювала К. дівчина, — тут немає нічого незвичайного, майже з кожним трапляються такі напади, коли він приходить сюди вперше. Ви тут уперше? Ну, тоді нема чого дивуватись. Сонце розпікає дах, нагріває крокви й бантини, а від нагрітого дерева повітря стає важке і задушливе. Тож для канцелярії це місце не дуже й добре, проте воно має і неабиякі переваги. Ну, а повітря, коли напливає багато люду, а таке трапляється майже щодня, стає просто нестерпним. А як узяти до уваги, що пожильці ще й білизну отут вивішують, — ніякі заборони не зараджують, — то вже й не дивно, чого це ви раптом мало не зомліли. Але, зрештою, до такого повітря звикають, і то швидко. Прийшовши сюди вдруге чи втретє, ви навряд чи й відчуєте, яке воно гнітюче. Ну, вам уже краще?

К. нічого не відповів, йому було надто прикро, що через цю несподівану кволість до нього позбігалися люди, крім того, довідавшись про причину свого кепського стану, він почувався не краще, а навіть гірше. Дівчина одразу помітила таку зміну і, аби впустити свіжого повітря, взяла

притулену до стіни ключку й відкрила нею невеличкий люк, що був якраз над головою К. і виходив у небо. Щоправда, з люка посипалося стільки сажі, що вона мусила миттю зачинити його і своєю хусточкою протерти К. руки, сам він був надто знесилений, щоб подбати про себе. К. охоче посидів би на стільці, щоб набратися сили й піти собі, і, безперечно, швидше б оклигав, якби ним менше клопоталися. Аж тут дівчина пояснила йому:

— Тут вам не можна залишатися, ви заважаєте рухові. — К. очима запитав її, якому рухові тут можна заважати. — Я проведу вас, як хочете, до кімнати для недужих. Допоможіть мені, будь ласка, — звернулася вона до чоловіка в дверях, що відразу підступив ближче.

Проте К. не хотілося до кімнати недужих, він якраз щосили намагався уникнути, щоб його вели далі, бо що далі його поведуть, то гірше йому ставатиме, і тому сказав:

— Ні, я вже можу йти, — і, розслаблений спокійним відпочинком на стільці, тремтячи звівся на ноги. Але стояти було несила. — Ноги не йдуть, — зітхнув він і, похитавши головою, знову сів. К. згадав про судовця, що міг би легко вивести його звідти, але той, здавалося, давно вже подався геть. К. дивився повз дівчину й чоловіка, що поставали перед ним, і ніде не бачив свого судовця.

— Гадаю, — сказав чоловік, що, до речі, був елегантно вбраний, надто впадав у вічі його сірий жилет із двома довгими загостреними полами, — панові недобре, бо на нього подіяло тутешнє повітря, отже, найкраще, — і йому самому це сподобається найдужче, — не вести його до кімнати для недужих, а просто вивести з канцелярії.

— Щира правда! — закричав К., з великих радощів майже урвавши чоловіка на слові. — Звісно, мені одразу стане краще, я, зрештою, не дуже й кволий, треба тільки підтримати мене попід руки, я великого клопоту не завдам, та тут і дорога недовга, доведіть мене до дверей, я там ще посиджу трохи на сходах і миттю зберуся на силі, я, власне, на такі напади не страждаю, ця кволість і мені самому несподіванка. Адже я теж службовець і звик до конторної задухи, але тут вона вже надто дошкульна, ви й самі казали про це. Тож, будь ласка, виявіть люб'язність, проведіть мене трохи,

мені, власне, голова паморочиться і тому стане зле, як я підведуся сам. — І К. підняв плечі, аби помічникам було легше взяти його під руки.

Та чоловік не послухав його, а спокійнісінько сунув руки в кишені штанів і розреготався.

— Дивіться, — сказав він дівчині, — я, отже, не помилився. Панові тільки тут так погано, а не всюди.

Дівчина теж засміялась, але легенько вдарила чоловіка пучками по руці, немов він дозволив собі з К. занадто сміливий жарт.

— Але ви собі нічого не думайте, — сказав їй чоловік, сміючись і далі, — я справді виведу звідси цього добродія.

— Тоді добре, — і дівчина схилила на мить свою гарненьку голівку. — Ви не зважайте на його сміх, — звернувшись вона до К., що, знову спохмурнівши, втупився в простір перед собою і, здається, не потребував жодних пояснень, — цей добродій, — можна я вас представляю? (Чоловік рукою дав дозвіл.) — Цей добродій дає довідки. Нашим клієнтам він дає всі потрібні їм довідки: адже населення не дуже обізнане з нашим правосуддям і багато хто вимагає довідок. Він знає відповідь на всі запитання, можете, якщо коли з'явиться бажання, випробувати його. Але це не єдина перевага, друга його перевага — елегантне вбрання. Ми, судовці, якось собі подумали, що той, хто дає довідки і неодмінно перший розмовляє з клієнтами, повинен, аби справляти гідне перше враження, вишукано вдягатись. Натомість ми, решта, як уже й на мені можна бачити, вдягаємось, на жаль, поганенько і старомодно, а проте нема й жодного сенсу щось витратити на одяг, бо ми майже завжди сидимо в канцелярії, навіть ночуємо тут. Але, як я вже казала, вважаємо, що подавач довідок має бути ошатний. Та оскільки від нашого начальства, яке в цьому питанні трохи дивне, годі чогось домогтися, ми склали гроші — нам допомагали навіть притягнені до суду — і купили йому оце гарне вбрання, а також інші костюми. Тепер усе було б готове, аби справляти добре враження, але оцей його сміх знову псує геть усе, і люди лякаються.

— Справді, — глузливо потвердив чоловік, — але, панно, я не розумію, навіщо ви розповідаєте чужому про наші

внутрішні справи, або, радше, мало не силою втовкмачуєте йому те, про що він і слухати не хоче? Ви ж подивіться, він хоч сидить отут, а міркує про щось своє!

К. не мав бажання заперечувати, намір дівчини був, може, й добрий, вона, можливо, прагнула трохи розважити його або дати йому змогу зосередитись, але її зусилля виявились марні.

— Я мушу пояснити йому, чому ви смієтесь, — мовила дівчина. — Ваш сміх ображає його.

— Гадаю, він мені вибачить іще й не таку образу, якщо зрештою я таки виведу його звідси.

К. не казав нічого, не піднімав очей і терпляче слухав, як ті двоє говорять про нього, мов про річ, такий стан був йому найлюбіший. Але раптом на одній руці він відчув руку довідковця, а на другій — дівочу.

— Ану, німецький, уставай, — проказав довідковець.

— Щиро вам дякую, — белькнув К., заскочений цією радісною несподіванкою, поволі підвівся й сам направив руки помічників туди, де найбільше потребував підтримки.

— Може видатись, — зашепотіла дівчина на вухо К., поки вони ступали до головного коридору, — ніби я дуже переймаюсь тим, щоб про довідковця склалася добра думка, але, повірте, я вам казала щиро правду. Серце його не жорстоке. Він не зобов'язаний виводити недужих клієнтів, але, як бачите, виводить. Можливо, серед нас узагалі нема жорстокосердих, ми б, певне, усі з радим серцем допомагали людям, але ж ми судовці, і про нас дуже швидко йде слава, ніби ми жорстокі серцем і нікому не хочемо допомогти. Я так мучуся через це.

— Може, трохи посидите? — запитав довідковець, коли всі троє вийшли в коридор і якраз проминали звинуваченого, що з ним К. недавно розмовляв. К. майже засоромивсь: якщо спершу він гордо випростувався перед тим чоловіком, то тепер спирався на двох помічників, його капелюх хитався на відстовбурченому пальці довідковця, волосся було скуйовджене і спадало на спітніле чоло. Але звинувачений немов нічого й не помітив, смиренно підвівся перед довідковцем, що дивився кудись над його головою, і лише спробував пояснити свою присутність:

— Я знаю, — заговорив він, — що моїх свідчень сьогодні аж ніяк не можуть прийняти. Але я все-таки прийшов, бо гадав, що зможу тут почекати, сьогодні ж неділя, я маю дозвілля і тут нікому не заважаю.

— Вам нема потреби виправдовуватись, — заспокоював клієнта довідковець. — Ваша ревність гідна всілякої похвали, хоч ви тільки дурно займаєте тут місце, але я вам, аж поки мені остогидне, взагалі не заважатиму пильно стежити за розглядом вашої справи. Надивившись на тих, хто злочинно занедбує свій обов'язок, навчаєшся виявляти терпіння до таких, як ви. Сідайте.

— Як він тямить розмовляти з клієнтами! — зашепотіла дівчина.

К. кивнув головою, та коли довідковець знову запитав його, чи не хоче він сісти, одразу заперечив:

— Ні, мені відпочинок не потрібний. — К. вимовив ці слова якомога твердіше, а насправді дуже б утішивсь, якби міг посидіти. К. почувався так, наче в нього морська хвороба. Йому здавалось, ніби він на кораблі, що долає розбурхані хвилі, причувалось, як б'є вода в дерев'яний борт, як з глибин коридору долинає шипіння води, що котиться через палубу, ввижалось, як хитається впоперек коридор і як відвідувачі обабіч то опускаються, то зринають угору. Через те К. просто приголомшував спокій дівчини й чоловіка, що вели його. К. довірився їм і, якби вони кинули його, впав би, наче колода. Маленькі, гострі очі помагачів нишпорили навколо, К. відчував їхню розміряну ходу, а сам, здавалось, навіть не переступав ногами, його мало не волочили. Нарешті він помітив, ніби йому щось кажуть, але нічого не розумів, чув лише якийсь гамір, що виповнював увесь простір, один незмінно високий тон, що лунав, мов сирена.

— Голосніше, — прошепотів він, не підводячи голови, й засоромився, знаючи, що вони й так говорять досить гучно, дарма, що він нічого не годен розібрати. Нарешті перед ним наче розступилася стіна, в обличчя війнуло свіже повітря, і він почув, як хтось поруч каже:

— Він спершу хотів вийти, а тепер йому хоч сотню разів товчи, що тут вихід, він навіть не ворушиться.

К. зауважив, що стоїть перед дверима на сходи, їх відчинила дівчина. До нього неначе враз повернулась уся втрачена сила, аби повніше відчутти наново здобуту свободу, він ступив на першу сходинку й розпрощався зі своїми проводирями, що схилились над ним.

— Широ дякую, — раз по раз приказував К., потискав обом руки й пішов тільки тоді, коли йому здалося, що більш-менш свіже повітря зі сходів нестерпне для тих, хто звук до канцелярської задухи. Помічники навряд чи мали змогу відповісти йому, а дівчина напевне б упала, якби К. не зачинив якомога швидше двері. Ще якусь мить К. постояв, дістав кишенькове люстерко і пригладив волосся, підняв капелюха, що лежав на нижчій сходинці, — туди його жбурнув довідковець, — і помчав сходами вниз, так жваво і такими величезними стрибками, що аж злякався, як швидко минула недавня кваліть. Здоров'я К. мав загалом міцне, але до таких несподіванок він готовий не був. Може, в його тілі революція, і воно готує йому якийсь новий процес, бо старий процес для нього такий прикрий? К. не відкинув остаточно думки навідатись при першій нагоді до лікаря, проте вирішив, — тут він і сам міг собі зарадити, — надалі збавляти час у неділю краще, ніж сьогодні.

РОЗДІЛ 4

ПОДРУГА ПАННИ БЮРСТНЕР

Минав час, а К. уже не траплялося жодної нагоди навіть перекинутися словом із панною Бюрстнер. Він усіляко намагався підступитись до неї, але вона завжди тямилу, як вислизнути й уникнути зустрічі. К. одразу після роботи приходив додому, сідав, не запалюючи світла, на каналі у своїй кімнаті й нічого не робив, а тільки стежив за передпокоєм. Коли поряд проходила служниця й причиняла двері начебто порожньої кімнати, К. підводився трохи згодом і знову прочиняв двері. Вранці він уставав на годину раніше, ніж звичайно, щоб мати змогу перестрігти панну Бюрстнер на самоті, перше ніж вона подасться до контори. Але всі ті спроби були марні. Тоді К. послав їй листи, одного

на роботу, а другого додому, в них він іще раз намагався виправдати свою поведінку, пропонував яке завгодно відшкодування, обіцяв ніколи не переступати меж, які вона йому визначить, і просив лише дати йому нагоду поговорити з нею, надто тому, що він нічого не може сказати й фрау Грубах, не порадившись попередньо з самою панною, а наприкінці листа К. написав панні Бюрстнер, що наступної неділі він цілісний день чекатиме у своїй кімнаті на якийсь знак, якусь вістку від неї: згоди, що вона зглянеться на його прохання, або принаймні пояснення, чому вона не може виконати його, дарма що К. пообіцяв у всьому їй коритися. Листи назад не повернулись, але й відповіді не було. Натомість у неділю К. дочекався знаку, зрозумілого без усяких тлумачень. Іще вдосвіта крізь замкову шпарину К. помітив якийсь незвичайний рух у передпокої, і причина з'ясувалася дуже скоро. Вчителька французької мови, що була, зрештою, німкеня з прізвиськом Монтаґ, «понеділок», хирлява, бліда і трохи крива на ногу дівчина, що досі жила окремо, перебиралася до кімнати панни Бюрстнер. Нескінченні години можна було бачити, як вона човгає в передпокої. Вона все забувала якусь одежину, покривальце або книжку, що їх треба брати поодиноці й нести до нового помешкання.

Коли фрау Грубах принесла сніданок, — відколи К. був дуже розгнівався, вона вже й найменших послуг не довіряла своїй служниці, — К. не міг стриматись, аби вперше за п'ять днів не заговорити до господині.

— Чого це сьогодні такий шум у передпокої? — запитав він, надливаючи каву. — Може, ще який пожилець приїде? Невже саме в неділю треба прибирати? — Хоча К. не дивився на фрау Грубах, він почув, як вона неначе полегшено зітхнула. Навіть таке гостре запитання К. вона витлумачила як примирення або початок примирення.

— Пане К., ніхто не прибирає, — відповіла господиня. — Панна Монтаґ переселяється до кімнати панни Бюрстнер і переносить свої речі. — Пояснивши, вона замовкла, чекаючи, як сприйме цю звістку К., і дивилась, чи можна розповідати далі. К. витримав це випробування і, замислившись, мовчки колотив ложкою каву. Зрештою він підвів очі й запитав:

— А ви вже позбулися своїх підозр щодо панни Бюрстнер?

— Пане К.! — скрикнула фрау Грубах, що чекала саме цього запитання, і простягла до К. товсті руки зі складками сала. — Останнього разу ви дуже близько взяли до серця моє принагідне зауваження. Та я й думки не мала ображати вас або когось іншого. Пане К., ви мене знаєте досить довго, щоб уже пересвідчитись у цьому. Ви й не знаєте, як я намучилася за останні дні! Щоб я та обмовила свого пожилця! І ви, пане К., повірили! Скажіть, невже я хочу вигнати вас із квартири? Вигнати вас? — Останній викрик здушили сльози, господиня піднесла фартух до обличчя й заридала.

— Не плачте, фрау Грубах, — намагався втішити її К. і підступив до вікна, на думці в нього була тільки панна Бюрстнер і те, що вона впустила до своєї кімнати чужу дівчину. — Не плачте, — сказав він знову, коли повернувся обличчям до кімнати й побачив, що господиня ще не заспокоїлась. — Тоді я теж і в гадці не мав чогось лихого. Ми обоє просто не зрозуміли одне одного. Таке інколи трапляється й між давніми друзями. — Фрау Грубах опустила фартух нижче очей, аби пересвідчитись, що К. справді примирився з нею. — Авжеж, буває і таке, — переконував далі К. і наважився, виснувавши з поведінки фрау Грубах, що капітан не виказав його, ще додати: — Невже ви справді повірили, ніби через якусь чужу дівчину я міг посваритися з вами?

— Так, пане К., повірила, — відповіла фрау Грубах; на жаль, тільки-но їй ставало трохи легше, вона одразу верзла щось недоречне. — Я завжди себе запитувала: чого це пан К. так перейнявся панною Бюрстнер? Чого він через неї гнівається на мене, хоча знає, що кожне його лихе слово відбере мені сон? Таж я про панну сказала тільки те, що бачила сама на власні очі.

К. нічого не відказав, він мав би її вигнати з кімнати вже після першого слова, але йому не хотілося. Він обмежився тим, що допив каву і дав фрау Грубах утямки, що вона тут непотрібна. За дверима й далі чулось, як через увесь передпокій човгає панна Монтаґ.

— Ви чуєте? — запитав К. і показав рукою на двері.

— Так, — зітхнула фрау Грубах, — я хотіла їй допомогти і навіть прислати на поміч ще служницю, але вона така

вперта, що хоче сама все перенести. Мене тільки дивує панна Бюрстнер. Я не раз бідкалась, що в мене квартирує панна Монтаґ, а панна Бюрстнер бере її навіть до своєї кімнати!

— А вам чого перейматися? — запитав К., роздушивши в чашці рештки цукру. — Невже вам від цього збитки?

— Ні, — відповіла господиня, — це, власне, мені на руку, звільниться одна кімната, і я зможу переселити туди капітана, свого небожа. Я вже давно боялася, що останнім часом, відколи я була змушена оселити його тут поряд, у вітальні, він міг заважати вам. Він такий, що не дуже зважає на людей.

— Та що ви! — підвівся К. — Про це не варто й балакати! Ви, здається, вважаєте мене за надміру вразливого, і тільки тому, що оці переходи панни Монтаґ — ось вона знову повертається — мені вже нестерпні!

Фрау Грубах мало не зомліла.

— Пане К., може, сказати їй, щоб решту речей вона перенесла колись потім? Якщо ваша ласка, я їй одразу скажу.

— Але ж вона перебирається до панни Бюрстнер! — закричав К.

— Атож, — промовила фрау Грубах, не розуміючи, що мав на увазі К.

— Отже, — провадив далі К., — ви теж повинні носити її речі.

Фрау Грубах тільки кивнула головою. Ця німа безпорадність, що зовні видавалась лиш упертістю, ще дужче роздратовала К. Він став походжати по кімнаті від вікна до дверей, даючи господині змогу вийти з кімнати, хоч вона, мабуть, вийшла б і без цього.

Саме тоді, коли К. знову підійшов до дверей, хтось постукав. То була служниця, яка повідомила, що панна Монтаґ охоче поговорила б із паном К. і тому просить його зайти до їдальні, де вона чекає на нього. К. замислено слухав служницю, а потім майже глузливим поглядом окинув перелякану фрау Грубах. Цей погляд, певне, мав показати, що К. давно вже передбачав таке запрошення панни Монтаґ і що воно — теж частина тих мук, яких він мусив зазнати цього недільного ранку від пожилців фрау Грубах. К. відіслав

служницю, переказавши, що вже йде, проте підійшов до шафи переодягнутись, а фрау Грубах, що нишком нарікала на ту набридливу Монтаґ, тільки наказав прибрати посуд.

— Таж ви навіть нічого не чіпали! — скрикнула фрау Грубах.

— Ах, забирайте геть! — гаркнув К., йому здавалося, ніби панна Монтаґ упхала свого носа куди тільки можна й загидила геть усе.

Ідучи передпокоєм, К. подивився на зачинені двері панни Бюрстнер. Але ж його запросили не туди, а до їдальні, тож він відчинив двері, навіть не стукнувши. То була дуже довга, але вузька кімната з одним вікном. Місця в ній вистачало лише для двох шаф у кутках обабіч дверей та довжезного обіднього столу, що починався біля дверей і тягнувся до підвіконня, тож до широкого вікна і не доступишся. Стіл був уже накритий, і то на багатьох осіб, бо в неділю майже всі пожилці обідали вдома.

Коли К. зайшов, панна Монтаґ пішла від вікна йому назустріч уздовж столу. Вони мовчки привітались, і тоді панна Монтаґ, несподівано високо, як завжди, задираючи голову, проказала:

— Я не певна, чи ви знаєте мене.

— Звісно, знаю, — мовив К., насуплено дивлячись на неї. — Ви у фрау Грубах уже давненько.

— Але, як на мене, — провадила далі дівчина, — вас не дуже обходить, хто живе в цій квартирі.

— Атож.

— Ви не хочете сісти? — запитала панна Монтаґ.

Обоє мовчки витягли стільці на протилежних краях столу і сіли навпроти одне одного. Проте панна Монтаґ ту ж мить підвелася знову, бо забула на підвіконні ридикуль, і пройшла через усю кімнату. Повертаючись і легенько вимахуючи сумкою, вона заговорила:

— Я лише хочу сказати вам кілька слів за дорученням моєї подруги. Вона й сама збиралася прийти, але сьогодні в неї негарзд із здоров'ям. Тож вона вибачається і просить послухати замість неї мене. Вона б сказала вам те саме, що ви почуєте й від мене. Навпаки, я скажу вам навіть більше, бо я певною мірою цілком безстороння. Ви мені вірите, чи ні?

— І що ж ви мені скажете? — запитав К., бо йому остогидло бачити, як очі панни Монтаґ незмінно прикуті до його вуст. Завдяки цьому поглядові вона немов уже панувала над тим, що він лише намірявся висловити. — Мабуть, панна Бюрстнер відмовилась особисто поговорити зі мною, про що я просив її.

— Саме так, — потвердила панна Монтаґ, — чи, радше, зовсім не так. На цьому вона ще й як гостро наголосила. Загалом можна відмовитись від розмови, а можна навіть і цього не робити. Адже розмову можна вважати й за безвартісну, і саме така в нас ситуація. Тепер, після вашого зауваження, я можу говорити відверто. Ви на словах і листах просили мою подругу про розмову, але тепер, як я принаймні здогадуюсь, моя подруга вже знає, про що мала бути та розмова, і через те з невідомих мені причин переконана, що нікому не буде жодної користі, якщо розмова відбудеться насправді. А втім, вона розповіла мені про це лиш учора і мимохідь додала, що, хай там як, навіть для вас ця розмова не має великої ваги, бо ви дійшли до своїх думок унаслідок суто випадкової події, тож вам не треба й пояснювати довго, щоб ви незабаром, якщо цього не сталося ще досі, зрозуміли всю безглуздість своїх заходів. Я відказала їй, що вона, може, й має слухність, але задля остаточної ясності я таки вважаю за доконечне дати вам недвозначну відповідь. Я запропонувала їй перебрати цю місію на себе, і після певних вагань моя подруга погодилась. Ну, а тепер я сподіваюсь, що я старалася й задля вас, бо навіть найменша непевність у найнезначущій справі однаково роз'ятрює душу, і якщо цю непевність, як-от у нашому випадку, дуже легко усунути, краще зробити це якнайшвидше.

— Дякую вам, — одразу вимовив К., поволі підвівся, дивлячись спершу на панну Монтаґ, потім на стіл, далі у вікно, — будинок на тому боці вулиці був осяяний сонцем, — і пішов до дверей. Панна Монтаґ ступила за ним кілька кроків, неначе не дуже повірила йому. Та перед дверима обоє були змушені відступити, бо вони відчинились і зайшов капітан Ланц. К. уперше побачив його так близько. То був дебелий, десь сорокарічний чоловік із засмаглим м'ясистим обличчям. Він легенько вклонився, — обом

зразу, — потім підійшов до панни Монтаґ і шанобливо поцілував їй руку. Його рухи були напрочуд зграбні. Гречне поводження капітана разюче контрастувало з тим, як поставивсь до панни Монтаґ К., а проте вона нітрохи не гнівалась на нього, бо навіть намірялась, як видавалося К., представити його капітанові. Але К. не хотів, щоб його представляли, йому було несила виявити бодай дрібку приязні як капітанові, так і панні Монтаґ, той поцілунок руки засвідчив, що вони обоє належать до групи, яка під машкарою безневинності й некорисливості намагалась не допустити його до панни Бюрстнер. До того ж К. подумав, — не просто здогадався, а впевнився, — що панна Монтаґ вибрала ефективний і, хай там як, двосічний засіб. Вона надала завеликої ваги взаєминам панни Бюрстнер і К., а передусім — тій розмові, про яку він просив, і водночас спробувала перекрутити все так, ніби саме К. надміру переймається дрібницями. Вона помиляється, К. нічого надміру не підносив, він знає, що панна Бюрстнер — звичайнісінька нікчемна друкарка, яка не повинна довго чинити йому опір. Отак міркуючи, К. зумисне не зважав на те, що він почув про панну Бюрстнер від фрау Грубах. З отакими думками К., тільки-но привітавшись, вийшов з їдальні. Він хотів був одразу піти до своєї кімнати, але тихенький сміх панни Монтаґ, долинувши крізь двері їдальні, навернув його на думку, що він, напевне, їм обом, капітанові й панні Монтаґ, може приготувати несподіванку. К. озирнувся і прислухався, чи не може в навколишніх кімнатах йому щось завадити, але всюди панувала тиша, тільки в їдальні чулася розмова і в коридорі, що вів до кухні, відлунював голос фрау Грубах. Нагода видавалася сприятлива, К. підійшов до дверей панни Бюрстнер і тихо постукав. Нічого ніде не ворухнулось, він постукав ще раз, але знову не дочекався відповіді. Може, вона спить? Чи їй справді недобре? Або ж принишкла тільки тому, бо здогадується, що лише К. може стукати так легенько? К. вирішив, що вона зачала, і постукав гучніше, зрештою, оскільки на стукіт ніхто не відповів, відчинив двері, але дуже обережно, усвідомлюючи, що він робить щось нехороше, а до того ж і непотрібне. В кімнаті нікого не було. А втім, вона дуже

мало скидалась на ту кімнату, яку К. пам'ятав. Біля стіни стояли поряд два ліжка, на трьох стільцях біля дверей громадився одяг, шафа була відчинена. Панна Бюрстнер, мабуть, пішла кудись, поки панна Монтаґ розмовляла в їдальні з К. Але сам К. не дуже й здивувався, він навряд чи сподівався так легко заскочити панну Бюрстнер, цю свою спробу він здійснив лиш на зло панні Монтаґ. І тим дошкульніше його допекло, коли, знову зачинивши двері, він побачив, як у відчинених дверях їдальні панна Монтаґ розмовляє з капітаном. Вони стояли там, напевне, й тоді, як К. був відчинив двері, проте не подавали знаку, ніби стежать за К., а стиха перемовлялись і тільки тоді дивились у його бік, коли їхні очі мов ненароком блукали під час розмови по кімнаті. Але К. ці погляди немов прибивали до землі, і він шмигнув попід стіну до своєї кімнати.

РОЗДІЛ 5 ЕКЗЕКУТОР

Коли котрогось із наступних вечорів К. ішов коридором від свого кабінету до головних сходів, — цього разу він виходив з банку майже останнім, лише в експедиції ще працювали два служники в невеличкому колі під абажуром електричної лампи, — йому почулося, ніби за дверима, де, як він завжди гадав, була комірчина, хоч сам ніколи не заглядав туди, хтось зітхнув. К. здивовано зупинився і став прислухатись, аби визначити напевне, чи він часом не помилився. З хвилину стояла тиша, а потім знову почулося зітхання. Спершу К. думав гукнути служника, можливо, тут знадобиться свідок, але потім його охопила така нездоланна цікавість, що він мало не щосили шарпнув двері. То й справді, як він гадав, була комірчина. Одразу біля порога валялись паки старих негодящих бланків, перекинуті порожні керамічні каламарі. Проте в кімнаті стояли ще три чоловіки, попригинавшись під низькою стелею. Їх освітлювала приліплена на полиці свічка.

— Чого ви тут? — від збудження похапцем, але тихо запитав їх К.

Один чоловік, що вочевидь був старший над тими двома й одразу привертав до себе увагу, мав на тілі своєрідне чорне шкіряне вбрання, що оголювало шию аж до грудей і всі руки. Він нічого не відповів. Проте два інші загукали:

— Пане, нас мають відшмагати, бо в слідчого ви наскаржилися на нас!

І лише тепер К. упізнав, що то справді вартові Франц та Вілем, а третій чоловік тримає в руці різку, аби покарати їх.

— Ну, — заговорив К., приглядаючись до них, — я ні на кого не скарживсь, а тільки розповів, що діялось у моєму помешканні. А бездоганною вашу поведінку теж не можна назвати.

— Пане, — озвався Вілем, тоді як Франц вочевидь намагався заховатись за нього від третього чоловіка, — якби ви знали, яка в нас мізерна платня, ви були б про нас кращої думки. Мені треба годувати родину, а от Франц хоче одружитись, нам потрібно якось заробляти, але, як виявляється, самою працею, навіть найсумліннішою, ми ні на що не стягнемось. Ваша тонка білизна привабила мене, а вартовому, звісно, чіпати її заборонено, проте згідно з традицією білизна належить вартовим, і, повірте, так було завжди. І це зрозуміла річ: адже навіть білизна тим, котрих спіткало нещастя потрапити під арешт? Але коли про це вже заговорили, то неминуче дійшло й до покарань.

— Кажу ж вам, я нічого й не знав, я аж ніяк не вимагав покарати вас, мені йшлося про принцип.

— Франце, — звернувся Вілем до другого вартового, — хіба я не казав, що цей пан не вимагав покарати нас? Тепер ти чуєш — він навіть не знав, що нас каратимуть.

— Ви не дуже зважайте на їхнє базікання, — обізвався до К. третій чоловік, — кари як справедливі, так і неминучі.

— Не слухайте його, — благав Вілем і урвав себе на слові, щоб притьмом піднести до вуст руку, яка шмагнула його різкою, — нас покарано тільки за те, що ви нас виказали. Якби не ви, нічого б не сталося, навіть якби вони довідалися, що ми робили. Де ж тоді справедливість? Ми обидва, а надто я, давно вже на цій службі, — от погодься, що, як для начальства, ми вартували добре, — і мали надію просунутись; невдовзі, мабуть, ми б уже теж були ексекutori, як

він, хоча йому просто пощастило, його ніхто не виказав, бо нас загалом виказують дуже рідко. А тепер, пане, все втрачене, наше життя занепащене, нам ще довго доведеться гнути спину й бути на побігеньках, бо така вже доля вартових; крім того, нас зараз страшенно боляче відшмагають різкою.

— Невже різка може завдати такого болю? — запитав К. і помацав різку, якою езекутор вимахував перед його носом.

— Нам треба роздягнутись аж до голого тіла, — пояснив Вілем.

— Ось воно що, — мовив К. і пильно подививсь на езекутора, той був засмаглий, мов моряк, і мав грубе чисте обличчя. — Невже нема жодної змоги не давати їм різок? — запитав К.

— Нема, — сміючись, похитав головою езекутор. — Роздягайтеся! — звелів він вартовим, а потім знову заговорив до К.: — Не треба вірити тому всьому, що вони кажуть, зі страху перед різками їм уже трохи скаламутився розум. Те, що оцей, наприклад, — він показав на Вілема, — намолов про своє життя, — сміх, та й годі. Подивіться, який він гладкий — перші удари різкою взагалі йому тільки сало полоскочуть. А знаєте, чому він такий гладкий? Бо взяв собі звичай поїдати сніданок усіх заарештованих. Хіба він не з'їв вашого сніданку? Тож я казав вам. Але чоловік із таким черевом нізащо й ніколи не стане езекутором, про це й мови нема.

— А є й череваті езекутори, — зауважив Вілем, розстібаючи пасок.

— Нема, — заперечив езекутор і вперек шмагонув його різкою по шиї, тож бідолаха аж присів, — і пам'ятай: тобі треба не підслухати, а роздягатись.

— Я дам тобі добру винагороду, якщо ти відпустиш їх, — запропонував К. і витяг, уже не дивлячись на езекутора, — такі оборудки обом сторонам найкраще проводити з опущеними очима, — гаманця.

— Щоб ти потім виказав ще й мене, — відмовився езекутор, — і я теж покуштую різок. Ні-ні!

— Та май розум, — переконував його К., — якби я хотів, щоб їх покарали, я б тепер не давав за них викуп. Я можу

просто зачинити двері, більше нічого не бачити й не чути і спокійнісінько піти собі додому. Але ж я цього не роблю, радше я щиро намагаюся визволити їх; якби я здогадувався, що їх каратимуть або лише можуть покарати, то ніколи б не назвав їхніх прізвищ. Я, власне, навіть не вважаю, що вони винні, винна вся ваша організація, винні високі судовики.

— Щира правда! — вигукнув вартовий і одразу дістав різкою по вже оголеній спині.

— Якби над твоєю різкою тут був іще якийсь вищий суддя, — казав далі К., пригинаючи різку, що знову мала знятись у повітря, — я б і справді не заважав тобі їх бити, навпаки, ще б дав гроші, щоб ти покріпився задля доброї справи.

— Твої слова начебто скидаються на правду, — промовив екзекутор, — але мене хабарами не купиш. Мене представили бити різками, тож я й б'ю.

Вартовий Франц, що досі майже не озивався, напевне, сподіваючись успіху від намагань К. урятувати їх, підійшов тепер, у самих штанях, до дверей, повиснув, ставши навколішки, в К. на руці й зашепотів:

— Якщо не можна домогтися рятунку для нас обох, спробуйте визволити бодай мене. Вілем старший за мене, тож, хоч як подивись, він не такий вразливий, як я; крім того, кілька років тому його вже карали різками, а я такої ганьби ще не зазнав, і тільки Вілем спонукав мене до такої непорядної поведінки, бо він мій наставник і в доброму, і в злому. Там під банком чекає коло виходу моя наречена, а мені соромно, що я в такому жалюгідному стані. — І Франц полами жакета К. витер залите слізьми обличчя.

— Я більше не чекатиму, — мовив екзекутор, схопив різку обома руками і вперіщив Франца, тим часом Вілем скоціюрбивсь у кутку і нишком, не зважаючи на повертати голови, приглядався до екзекуції. Знявся лемент, Франц репетував без угаву й не міняючи тону, здавалося, то навіть не людський крик, а скрегіт катованого механізму, зойки виповнили весь коридор, їх, певне, чути в усьому будинку.

— Не кричи! — наказав К., уже не можучи стриматись, а потім, напружено вдивляючись у той бік, звідки мав вийти служник, ударив Франца, щоправда, легенько, проте

досить сильно, щоб той без пам'яті впав на підлогу й судомно намагався схопитись за щось руками. Побоїв, проте, Франц не уник, бо різка знаходила його й на підлозі, поки він корчився, вона раз по раз хльоскала безборонне тіло. Он здалека вже показався служник, за кілька кроків позаду ступав другий. К. швидко зачинив двері, підступив до вікна, що виходило на подвір'я, й розчахнув його. Лемент ущух. Аби не дати служникові підійти дуже близько, К. гукнув йому:

— Це я тут!

— Доброго вечора, пане прокурите! — гукнули йому у відповідь. — Щось сталося?

— Ні-ні, — заквапився К., — якийсь пес скавучав на вулиці. — Оскільки служник зупинився й не йшов назад, К. докинув: — Ідіть і робіть своєю роботу.

Щоб не втягуватись у дальшу розмову зі служниками, К. вихилився з вікна. Коли через мить він знову подивився в коридор, служники вже пішли. К., проте, залишився біля вікна, до комірчини він уже не наважувався зазирнути, додому йому не хотілося. К. дивився на чотирикутне й тісне подвір'я, з усіх боків його обступали вікна кабінетів, та вже ніде не світилося, тільки на горішніх поверхах шибки відбивали примарне місячне сяєво. К. спробував напружити зір і роздивитись, що діється в темному закутку подвір'я, куди хтось закотив тачку. Його гризло сумління, що він не спромігся відвернути кари, але хіба він винен, йому просто не пощастило; якби Франц не верещав, — звісно, йому було дуже боляче, але, коли мить вирішальна, треба себе опанувати, — якби він не верещав, К., напевне (тут можна майже не сумніватись), дібрав би способу переконати ексекютора. Якщо вся судова дрібнота — звичайнісінька потолоч, то чому саме ексекютор, виконавець такої нелюдської роботи, має становити виняток? К. добре постеріг, як йому заблищали очі, коли глянули на банкноту, він, мабуть, лише тому так наполягав на різках, щоб іще трохи збільшити хабар. І К. не пошкодував би нічого, він справді щиро намагався визволити вартових; якщо він уже взявся поборювати вади правосуддя, то, зрозуміла річ, слід нападати і з цього боку. Та коли Франц заверещав, усе, звичайно,

скінчилося. К. не міг дозволити, щоб надійшли служники, а може, ще якісь люди, і застали його за розмовою з отим товариством у комірчині. Такої жертви і справді ніхто не посмів би вимагати від К. Якби він намірявся чимсь пожертвувати, то вчинив би набагато простіше — роздягнувся б сам і запропонував би відшмагати себе замість обох вартових. А втім, ексекутор навряд чи погодився б на таку пропозицію, бо тоді, нічого не вигравши, він би виявив величезну зневагу до свого обов'язку, а може, навіть подвійну зневагу, бо жоден з представників правосуддя не повинен заподіяти К. жодної шкоди, поки розглядають його судову справу. Тут, звісно, ще треба брати до уваги чинні розпорядження. Хай там як, К. не міг зробити інакше, як зачинити двері, дарма що й у такому разі він остаточно не спекувався безпекою. А те, що К. наостанок ще й ударив Франца, гідне всілякого жалю, цей учинок можна виправдати тільки нервовим збудженням.

Десь далеко почувалася служникова хода; щоб не повертати до себе уваги знову, К. зачинив вікно й пішов до головних сходів. Біля дверей комірчини він зупинився й нашорошив вуха. Там було тихо. Ексекутор, може, забив вартових на смерть, він мав право чинити з ними що завгодно. К. уже був простяг руку до ручки, але відсмикнув її. Тепер він уже нічим не зарадить, а ззаду от-от надійде служник; К., проте, пообіцяв собі коли-небудь таки заговорити про цю справу і, якщо буде змога, як слід покарати справді винних, отих високих судовиків, жоден з яких іще не наваживсь показатися йому на очі. Вийшовши з банку, К. став уважно оглядати всіх перехожих, але ніде й близько не бачив жодної дівчини, що чекає когось. Отже, слова Франца, мовляв, тут на нього чекає наречена, — звичайнісінька безневинна вигадка, якою він лише намагався пробудити до себе більше співчуття.

Навіть наступного дня вартові ніяк не виходили К. з думки, він не міг зосередитись на роботі і, щоб упоратися з нею, мусив, як і попереднього дня, знову засидітись у кабінеті. Вже йдучи додому і знову проминаючи комірчину, К., немов за звичкою, відчинив двері. Те, що постало йому перед очима замість сподіваної темряви, ніяк не вкладалось у голову.

Нічого не змінилося, геть усе було таке саме, як і вчора, коли він відчинив двері. Старі бланки та каламарі коло порога, езекутор з різкою, напівроздягнені вартові, свічка на полиці; вартові знову застогнали й метнулися до нього: «Пане!» К. миттю захряснув двері і прибив їх іще й кулаком, щоб вони добре причинилися. Мало не плачучи, підбіг він до служників, що спокійно порались біля копіювальної машини і, здивувавшись, припинили роботу.

— Приберіть нарешті в комірчині! — загорлав К. — Ми потонемо в смітті!

Служники пообіцяли, що приберуть уже завтра. К. кивнув головою, такої пізньої вечірньої пори він уже не міг присилувати їх до роботи, хоч, власне, мав такий намір. К. трохи посидів, аби бодай кілька хвилин відчувати, що поряд є служники, відбракував кілька копій, удаючи, ніби перевіряє їх, а потім, виснажений, із порожнечою в голові, подався додому, помітивши, що служники не наважаться піти з роботи разом з ним.

РОЗДІЛ 6

ДЯДЬКО. ЛЕНІ

Одного пополудня — К. був якраз дуже заклопотаний, готуючи пошту, — між двома служниками, які несли документи, до кабінету вдерся родич К. — дядько Карл, дрібний землевласник, що жив у селі. Побачивши його, К. трохи злякався, так само як давно вже лякався на саму думку про дядьків приїзд. К. десь уже місяць знав напевне, що до нього має приїхати дядько. Відтоді йому весь час увижалося, як дядько, трохи горблячись, затиснувши лівою рукою крилатого бриля, а праву, простягнувши вперед ще на порозі, з непотрібним поспіхом подає йому через стіл, скидаючи на підлогу все, що заважатиме йому. Дядько завжди поспішав, бо його переслідували прикрі думки, під час свого одноденного перебування в столиці він неодмінно мав зробити геть усе, що намірявся, не відмовляючись при цьому від будь-якої принагідної розмови, обгородки чи розваги, яка трапиться йому по дорозі. Через те К., дуже

зобов'язаний дядькові як своєму колишньому опікунові, був змушений в усьому йому допомагати, а до того ж іще й брати до себе на ніч. «Привид із села» — не раз казав він про дядька.

Одразу після привітання — сідати у фотель, куди запросив його К., не було часу — дядько попросив свого небожа про коротку розмову віч-на-віч.

— Вона конче потрібна, — важко відсапувався він, — для мого спокою.

К. миттю вислав з кімнати служника, наказавши нікого не впускати.

— Йосифе, що я чую? — запитав дядько, коли вони залишились на самоті, й сів на стіл, підмостивши під себе, не дивлячись, різноманітні папери, щоб вигідніше сидіти. К. мовчав, він знав, що буде далі, але, раптом розслабившись після напруженої роботи, нараз віддався приємній утомі, дивлячись у вікно на протилежний бік вулиці, дарма що з місця, де він сидів, можна було побачити лише малий трикутник, частину глухої стіни між двома вітринами.

— Ти дивишся у вікно! — закричав дядько, здіймаючи руки. — Йосифе, ради Бога, відповідай мені! Це правда, невже це таки правда?

— Любий дядьку, — відповів К., струшуючи власну розвіяність, — я навіть не знаю, чого ти від мене хочеш.

— Йосифе, — застережливо мовив дядько, — наскільки я знаю, ти завжди казав мені правду. Тож чи треба твої останні слова розуміти тепер як лихий знак?

— Я вже здогадуюсь, чого ти хочеш, — покірливо мовив К., — ти, напевне, почув про мій процес.

— Так, — відповів дядько, поволі нахиляючи голову, — до мене дійшли чутки про твій процес.

— Від кого? — запитав К.

— Мені написала Ерна. Хоч вона й не спілкується з тобою, а ти, на жаль, не часто про неї згадуєш, але таки довідалась. Сьогодні я отримав листа від неї і, звичайно, відразу ж примчав сюди. Інших причин я не мав, але, здається, досить і цієї. Я тобі зараз прочитаю те місце, де вона пише про тебе. — Дядько витяг листа з кишені. — Ось воно. Вона пише: «Я вже давно не бачила Йосифа, на тому тижні

заходила до банку, але Йосиф був такий заклопотаний, що я так і не потрапила до нього. Я прочекала майже цілу годину й була змушена йти додому, бо в мене мав починатись урок музики. Я б так хотіла з ним поговорити, але, можливо, ще колись трапиться нагода. На мої іменини він приніс мені велику коробку шоколадних цукерок, був дуже милий і люб'язний. Я тоді забула написати вам про це, а тепер, як ви запитали, пригадала. А шоколад, щоб ви знали, зникає, коли живеш у пансіоні, дуже швидко, ледве встигаєш усвідомити, що тобі подарували шоколад, як його вже нема. Але про Йосифа я вам хочу ще дещо написати. Я вже казала вам, що в банку мене до нього не пустили, бо він саме розмовляв із якимсь добродієм. Спокійно почекавши з півгодини, я запитала служника, чи довго ще триватиме розмова. Той відповів, що, напевне, так, бо, мабуть, ідеться про процес, який провадять проти пана прокуриста. Я запитала, що це за процес і чи служник часом не помиляється, але він запевнив, що ні, процес таки тягнеться, і то дуже важкий процес, а більше йому нічого не відомо. Він і сам з радим серцем допоміг би панові прокуристові, бо то добрий і справедливий чоловік, проте не знає, з якого боку братись, і йому лише хотілося б, щоб до справи втрутились якісь впливові люди. А таке, безперечно, станеться, і процес, зрештою, матиме втішний кінець, але поки що, як можна виснувати з настрою пана прокуриста, йому доводиться сутужно. Я, звісно, не надавала цим словам великої ваги, намагалася заспокоїти простосердного служника, заборонила йому розповідати комусь про це і вважала, ніби все те — балачки. А проте було б, мабуть, добре, якби ти, таточку, приїхавши наступного разу до міста, довідався про цю справу — адже тобі неважко докладно все з'ясувати і, коли справді виникне потреба, втрутитись, спираючись на свої численні та впливові зв'язки. А якщо такої потреби не буде, — напевне, що так, — принаймні твоя донька незабаром матиме нагоду пригорнутись до тебе і звеселити твоє серце». Добра дитина, — закінчив читати листа дядько і стер кілька сльозинок на очах. К. кивнув головою, закрутившись серед усякого дріб'язку, останнім часом він цілковито забув про Ерну, забув навіть про її день народження,

а оті шоколадні цукерки вона просто вигадала, щоб захистити його перед дядьком та тіткою. Та вигадка дуже зворушлива, і навіть театральні квитки, що їх К. надумав раз у раз посилати відтепер дівчині, не зможуть винагородити її за виявлену шляхетність, але ходити до пансіону й розмовляти з малою вісімнадцятирічною гімназисткою К. не мав тепер ніякої охоти.

— Ну, а тепер що скажеш? — запитав дядько, що, прочитавши листа, забув про свій поспіх та збудження і, здавалось, узявся перечитувати його.

— Так, дядьку, це правда.

— Правда? — підскаочив дядько. — Що правда? Як воно може бути правдою? Що це за процес? Сподіваюсь, не кримінальний?

— Кримінальний, — відповів К.

— І ти спокійно сидиш отут, коли в тебе на шиї кримінальний процес? — обурився дядько, ненастанно підвищуючи голос.

— Що менше я клопотатимусь, то більше шансів, що процес закінчиться добре, — втомлено відказав К., — тут не треба боятися.

— Це мене не заспокоїть! — загорлав дядько. — Йосифе, любий Йосифе, подумай про себе, про своїх родичів, про наше добре ім'я. Досі ти був честю нашої родини, і не можна, щоб ти став її ганьбою. Твоя поведінка, — він дивився на К., нахиливши голову вбік, — мені не подобається, звинувачений, якщо він невинний і ще не зневірився, так не поводитья. Швиденько розкажи мені, про що йдеться, щоб я міг допомогти тобі. Напевне, щось пов'язане з банком?

— Ні, — відповів Йосиф і підвівся. — Любий дядьку, ти розмовляєш надто голосно, служник, напевне, стоїть під дверима і слухає. Мені це прикро. Краще ходімо куди-небудь, і я тоді відповім, як зможу, на всі твої запитання. Я дуже добре знаю, чим я зобов'язаний своїй родині.

— Правильно, — схвалив дядько, — дуже правильно, тільки поквапся, Йосифе, поквапся!

— Я ще маю дати кілька розпоряджень, — мовив К. і по телефону покликав до себе свого заступника, той майже одразу прийшов. Дядько, ще досі збуджений, показував

заступникові рукою, що К. гукав його, в чому, зрештою, й так не було жодного сумніву. К., стоячи коло столу, тихим голосом, показуючи ті або ті документи, пояснив молодикові, що тут треба доробити ще сьогодні за його відсутності, заступник слухав незворушно, проте уважно. Дядько заважав їм, бо спершу, вирячивши очі й нервово покусуючи губи, стояв поряд, хоча й не слухав, — заважав уже сам його вигляд. Далі він став походжати по кімнаті, інколи зупиняючись то перед вікном, то перед картиною, і вряди-годи вигукував:

— Для мене це незбагненна річ! — Або: — А тепер скажи мені, що нам діяти далі?

Молодик удавав, ніби нічого не помічає, спокійно дослухав усі настанови К., занотував щось і пішов, уклонившись і К., і дядькові, що, до речі, якраз повернувся до нього плечима, визирав з вікна і, випроставши руки, жмакав штори. Щойно зачинилися двері кабінету, як дядько закричав:

— Нарешті той писарчук забрався і нам уже можна йти! Нарешті!

На жаль, ніяк не щастило вблагати дядька нічого не розпитувати про процес у вестибюлі, де ходили окремі службовці та служники і де саме тієї миті крутився й заступник директора.

— Отже, Йосифе, — заговорив дядько, — ледве помітно відповівши на шанобливі уклони навколишніх, — тепер скажи мені відверто, що це за процес.

К. зронив кілька незначущих зауважень, на мить засміявся і лише на сходах пояснив дядькові, що нічого не хотів казати перед людьми.

— Правильно, — схвалив дядько, — а от тепер кажи. — Дядько слухав, схиливши голову й квапливо попахкуючи сигарою.

— Передусім, дядьку, — мовив К., — це не такий процес, який розглядає звичайне правосуддя.

— Це вже погано, — зітхнув дядько.

— Чого? — подивився на дядька К.

— Думаю, погано, — проказав дядько знову. Тепер вони вже стояли за дверима банку на сходах, але порт'є,

здається, нашпорошив вуха, і К. потяг дядька вниз, жвавий вуличний рух підхопив їх. Дядько, вчепившись за К., уже не розпитував так настирливо про процес, якийсь час вони йшли навіть мовчки.

— Що, власне, сталося? — спитав нарешті дядько і зупинився так раптово, що перехожі, які йшли позаду, злякано відсахнулися. — Такі речі зненацька не стаються, до них готуються дуже довго, мали бути якісь провісники, — чому ти мені нічого не писав? Ти ж знаєш, для тебе я зроблю все, певною мірою я й донині твій опікун і досі я цим тільки пишався. Я, звісно, й тепер допомагатиму тобі, та коли процес уже йде, допомагати ой як важко. Хай там як, а тобі найкраще негайно взяти коротеньку відпустку й приїхати до нас у село. Я аж тепер побачив, що ти трохи змарнів. У селі ти наберешся сили, і це добре, бо попереду в тебе ще великі випробування. Крім того, так ти почасти уникнеш правосуддя. Тут суд має всі можливі засоби впливу і в разі потреби автоматично застосовує їх до тебе, натомість коли ти в селі, треба або делегувати туди судовий орган, або ж впливати там на тебе через листи, телеграф і телефон. Звичайно, сила правосуддя ослабне, і хоч визволення не буде, ти зможеш відітхнути.

— Вони можуть заборонити мені виїздити, — заперечив К., сприймаючи дядькові слова раніше, ніж той вимовляв їх.

— Я не вірю, що вони таке вчинять, — замислено проказав дядько, — суд не втратить дуже багато своєї влади, якщо ти від'їдеш.

— Я гадав, — мовив К. і схопив дядька під руку, щоб не дати йому зупинитись, — ніби ти надаси цим подіям ще меншої уваги, ніж я, а вони он як прикро тебе вразили.

— Йосифе, — заволав дядько, що прагнув вивільнитись і таки зупинитись, проте К. не пускав його, — ти дуже змінився, ти завжди мав такий гострий, проникливий розум, і невже саме тепер ти його відцурався? Невже ти хочеш програти процес? Ти хоч знаєш, що це означає? Означає, що тебе просто викреслять. А разом з тобою всіх родичів або ж принаймні змусять їх простертись і плазувати. Йосифе, опануй себе. Твоя байдужість незбагненна для мого розуму.

Як подивитись на тебе, можна повірити й приказці: «Як отакий процес у тебе, ти вже програв, судитися не треба».

— Любий дядьку, — заспокоював К., — тут не треба хвилюватися ні тобі, ні мені. Коли людина стривожена, процес годі виграти, — повір бодай трохи моєму практичному досвідові, так само як і я завжди, навіть тепер, дуже шаную твій досвід, хоч інколи він мене приголомшував. Ти кажеш, мовляв, через процес страждатиме вся наша родина, — признаюсь, цього вже я не годен зрозуміти, але дарма, це річ другорядна, — тож я залюбки в усьому дослухатимусь до твоїх порад. Тільки от, на відміну від тебе, я вважаю, що поїздка в село не дасть мені жодної користі, вона скидалася б на втечу і засвідчувала б провину. Крім того, там мене б іще тяжче переслідували, можливо, навіть прискорили б розгляд справи.

— Слушно, — згодився дядько таким тоном, ніби вони нарешті дійшли порозуміння, — але я пропоную, бо бачу, що, коли ти залишишся тут, справа опиниться під загрозою внаслідок твоєї байдужості, мабуть, буде найкраще, як я замість тебе сам заопікуюся нею. Та якби й ти доклав усіх зусиль і зосередився на ній, було б, звичайно, ще краще.

— Отже, бачу, що ми тепер однодушні, — сказав К. — І яка ж твоя пропозиція, що мені робити насамперед?

— Я мушу, звісно, спершу обміркувати справу, — мовив дядько. — Адже подумай: я вже мало не двадцять років майже безвиїзно прожив у селі, і тому стратив нюх на такі справи. Мої різноманітні й важливі зв'язки із впливовими людьми, яких ти, напевне, знаєш уже краще, за цей час трохи ослабли. Знаєш, там, у селі, я майже самотній. А цю відірваність від людей помічаєш саме при таких-от нагодах. До того ж твоя справа — почасти несподіванка для мене, дарма що я, хоч як дивно, про щось уже здогадувався іще з Ерниного листа, а сьогодні, подивившись на тебе, бачу геть усе як на долоні. Аце це пусте, тепер найголовніше — не марнувати часу. — Ще говорячи, дядько став навшпиньки, махнув якійсь машині і вже тягнув К. за собою в автомобіль, водночас називаючи водієві адресу. — Ми поїдемо до адвоката Гулда, — сповіщав дядько, — це мій шкільний товариш. Ти, певне, чув його ім'я? Не чув? Дивно.

Таж він як оборонець і захисник знедолених має чималу славу. Як до людини я маю до нього величезну довіру.

— Як на мене, все, що ти робитимеш, — слушне, — відказав К., хоча кваплива настирливість, із якою дядько брався до справи, трохи непокоїла його. Не дуже тішила й думка звертатись як звинувачений до адвоката для злидарів. — Я й не знав, — провадив К. далі, — що в таких справах теж можна йти до адвоката.

— Та звичайно, — відказав йому дядько, — це ж очевидна річ. Чом би й ні? А тепер розкажи мені все, що досі з тобою трапилось, щоб я мав докладну інформацію.

К. одразу почав розповідати, нічого не замовчуючи, така відвертість і щирість становили його єдиний протест проти дядькового твердження, боуцімто процес може стати великою ганьбою для родини. Ім'я панни Бюрстнер він згадав лише раз, та й то мимохідь, але ця побіжна згадка не зашкодила щирості оповіді, бо панна Бюрстнер з процесом була зовсім не пов'язана. Розповідаючи, К. дививсь у вікно й постеріг, що вони під'їжджають саме до того передмістя, де працює канцелярія суду, він звернув на те дядькову увагу, але дядько не добачив у тому збігові нічого дивного. Авто зупинилось перед похмурим будинком. Дядько смикнув за дзвоник уже на першому поверсі біля перших дверей; поки вони чекали, він вишкірював довжелезні зуби й шепотів:

— Восьма година, трохи незвичний час, щоб вести клієнта. Але Гулд не розгнівається.

У віконечку в дверях показалися великі чорні очі, якусь мить дивились на обох гостей і зникли, двері, проте, не відчинились. Дядько і К. перезирнулися, мовчки потвердивши, що кожен з них бачив оті очі.

— Нова служниця, що боїться чужих, — пояснив дядько й подзвонив іще раз. Знову з'явилися очі, тепер вони видавалися дуже засмучені, але, можливо, то була лиш ілюзія, породжена полум'ям відкритої газової лампи, що, майже не даючи світла, з гучним сичанням горіла поблизу їхніх голів.

— Відчиніть! — гукнув дядько і вготив кулаком по дверях. — Я приятель пана адвоката!

— Пан адвокат хворий, — почувлося десь позаду. Ті слова якнайтихіше прошепотів добродій у халаті, що стояв

у дверях на іншому кінці коротенького коридору. Розгніваний довгим чеканням, дядько нараз обернувся й закричав:

— Хворий? Кажете, він хворий? — і загрозово ступив уперед, немов сам той добродій був хворобою.

— Вам уже відчинили, — проказав добродій, показуючи на адвокатові двері, підібрав поли халата і зник. Двері й справді були відчинені, молоденька дівчина — К. знову побачив темні, трохи банькати очі — в довгому білому фартусі стояла в передпокої й держала в руці свічку.

— Наступного разу швидше відчиняйте! — звелів дядько замість привітання, тим часом як дівчина легенько вклонилася. — Йосифе, ходімо, — звернувся він потім до К., що поволі обминав дівчину.

— Пан адвокат хворий, — похопилась дівчина, бо дядько, не зупинившись, уже прямував до дверей. К. й далі розглядав дівчину, що тим часом відвернулася, замикаючи надвірні двері; в неї було кругле, мов у ляльки, обличчя, заокруглювались не тільки бліді щоки і підборіддя, а й скроні та чоло.

— Йосифе! — знову гукнув дядько, а потім запитав дівчину: — В нього серцевий напад?

— Мабуть, так, — мовила дівчина, що вже встигла вийти зі свічкою наперед і відчинити двері кімнати. В кутку, куди світло свічки ще не доходило, на ліжку підвелось чиясь обличчя з довгою бородою.

— Лені, хто прийшов? — запитав засліплений свічкою адвокат, не роздивившись гостей.

— Альберт, твій давній приятель, — відповів дядько.

— Ах, Альберт, — протягнув адвокат і дозволив собі впасти на подушки, немов для цих відвідин уже не було потреби прикидатись.

— Невже тобі справді так погано? — запитав дядько й сів на край ліжка. — Не думаю. Це просто серцевий напад, що мине, як і всі попередні.

— Можливо, — стиха промовив адвокат, — але мені ще ніколи не було так зле. Мені важко дихати, я зовсім не сплю і щодня підупадаю на силі.

— Отже, — мовив дядько і величезною рукою міцно насадив бриля на коліно, — твої справи кепські. Тебе хоч

доглядають як слід? Тут так похмуро, так темно. Ох, скільки минуло часу, як я був у тебе востаннє, але тоді здавалось, ніби тут веселіше. Та й твоя служниця, здається, не дуже привітна, — чи це вона, може, прикидається?

Дівчина й досі стояла зі свічкою біля самих дверей; як можна було визначити з її непевного погляду, вона дивилася скорше на К., ніж на дядька, дарма що той говорив тепер про неї. К. зіперся на стілець, підсунувши його ближче до дівчини.

— Коли людина така хвора, як я, — казав адвокат, — їй потрібен спокій. Для мене ця кімната не похмура. — І після невеличкої паузи додав: — А Лені дбає про мене добре, молодець.

Проте дядько ці слова не переконали, він вочевидь був упереджений проти служниці і, хоч і не заперечував хворому, суворо дививсь, як вона підійшла до ліжка, поставила свічку на тумбочку, схилилась над хворим і, поправляючи подушки, шепотілася з ним. Дядько, незважаючи на хворого, підвівся і став походжати позаду служниці, і К. не здивувався б, якби він схопив її ззаду за одяг і відтягнув від ліжка. Сам К. спокійно приглядався до всього, адвокатава неміч була йому навіть на руку: він нічого не міг протиставити тій ревності, з якою дядько взявся до його справи, зате зрадів, побачивши, як і без його зусиль ця ревність угамувалась. Дядько знову заговорив, певне, тільки на те, щоб образити дівчину:

— Панно, будь ласка, залишіть нас на хвилину, мені треба поговорити з приятелем про особисті справи.

Дівчина, що й досі схилялася над хворим і саме розгладжувала простирадло під стіною, повернула голову і спокійнісінько відказала:

— Пане, бачите, що він хворий і не може говорити ні про які особисті справи.

Спокій дівчини становив різкий контраст із розгніваним дядьком, що йому спершу неначе аж заціпило, проте невдовзі слова знову лились розбурханим потоком. Дівчина, певне, повторила останні дядькові слова задля зручності вислову, проте неупередженому спостерігачеві вони могли видатись глуфом, і дядько, звісно, підскаочив мов ужалений.

— Кляте дівчисько! — загорлав він, проте від люті та збудження його крик був досить нерозбірливий. К. перелякався, хоча й сподівався чогось такого, і підбіг до дядька з наміром обома руками затулити йому рота. На щастя, за дівчиною підвівся на ліжку хворий, дядько похмуро скривився, ніби ковтнув щось огидне, і сказав уже спокійніше: — Ми, звичайно, ще не втратили розуму; чогось неможливого я б не вимагав. А тепер, будь ласка, ідіть!

Дівчина випросталась коло ліжка, всім тілом обернувшись до дядька, і К. здалося, ніби він помітив, як вона погладила адвокатові руку.

— При Лені можна казати все, — озвався хворий, і в його голосі безперечно вчувалось наполегливе прохання.

— Ідеться не про мене, — пояснив дядько, — ця таємниця не моя. — І він обернувся, наче передумав говорити, проте часу на роздуми він, власне, й не мав.

— Про кого ж тоді йдеться? — запитав адвокат кволим голосом, знову лягаючи на подушки.

— Мого небожа, — відповів дядько, — я от привів його з собою. — І він представив: — Прокурист Йосиф К.

— Ох, — куди жвавіше вимовив хворий, простягаючи руку К., вибачте, я й не помітив вас. — Лені вийди, — звернувся він до дівчини, що вже й не боронилась, і подав їй руку, немов у них попереду була довга розлука. — Отже, ти, — нарешті заговорив адвокат до дядька, що, вгамувавши свій норів, підступив трохи ближче, — прийшов не провідати хворого, а в справах. — Мабуть, у гостей сформувалося хибне уявлення про стан хворого, бо адвокат видавався тепер набагато дужчим, він увесь час спирався на один лікоть, що, певне, потребувало значних зусиль, і повсякчас смикав себе за пасмо посередині бороди.

— Відколи та відьма вийшла, тобі наче й здоров'я додалося, — зауважив дядько і пошепки додав: — Б'юсь об заклад, вона підслухає! — Дядько метнувся до дверей, але там не було нікого, він повернувся, зовсім не розчарований, тільки трохи, правда, пригнічений, немов відсутність підслухачки свідчила про ще більшу підступність.

— Ти просто її не знаєш, — сказав адвокат, облишивши боронити свою доглядачку; либонь, він хотів наголосити,

що їй не потрібен захист. Але потім заговорив куди люб'язнішим тоном: — Що стосується справи твого шановного небожа, то я, зрештою, був би щасливий, якби мені вистачило сили для цього надзвичайно складного завдання; я дуже й дуже боюсь, що сили мені забракне, але, хай там що, я таки спробую; якщо моєї сили не стане, можна звернутись до когось іншого. Як по щирості, я так зацікавився цією справою, що мені, певне, було б несила зректись бодай малою участі в ній. Якби моє серце не витримало, я принаймні мав би поважну причину відмовитись.

К. навряд чи зрозумів бодай одне слово з цієї промови і подивився на дядька, наче шукаючи в нього пояснень, але той зі свічкою в руках сидів на тумбочці, з якої вже поскидав на килим пляшечки з ліками, кивав головою на кожне адвокатове слово, з усім був згоден і вряди-годи поглядав на К., очима вимагаючи такої самої згоди й від нього. Може, дядько ще раніше розповів адвокату про процес? Але ж це неможлива річ, події сьогоднішнього вечора засвідчували якраз протилежне.

— Не розумію... — нарешті видушив К.

— А може, це я вас не розумію? — запитав адвокат, не менш здивований і збентежений, ніж К. — Я, напевне, трохи поквапився. Про що ви хочете зі мною говорити? Мабуть, про свій процес?

— Звичайно, — відповів дядько й запитав К.: — Чого ж ти тоді хочеш?

— Гаразд, але звідки ви знаєте про мене й мій процес? — не міг вийти з дива К.

— Ах, ось воно що! — засміявся адвокат. — Я ж таки адвокат, я кручусь поміж судовців, там розмовляють про різні процеси, і найпомітніші з них, надто коли йдеться про небожа мого приятеля, залишаються в пам'яті. Тут нема чого дивуватись.

— Чого ж ти тоді хочеш? — знову запитав К. дядько. — Ти такий неспокійний.

— Ви знаєтеся з судовцями? — запитав К.

— Атож, — кивнув адвокат.

— Ти запитуєш, наче дитина, — дорікнув дядько.

— З ким же я маю знатись, як не з людьми свого фаху? —

додав адвокат. Його відповідь видавалася такою неспростовною, що К. промовчав. «Таж ви працюєте в палаці правосуддя, а не в канцелярії на горищі», — хотілося сказати йому, проте він не мав сили навіть розтулити рота. — Подумайте про те, — провадив адвокат далі таким тоном, неначе він мимохідь і без усякої потреби пояснював щось очевидне, — подумайте про те, що завдяки такому спілкуванню я можу неабияк допомогти своїм клієнтам, і то багатьма способами, — про таке, власне, не варто й розводитись. Звичайно, тепер унаслідок хвороби я трохи відстав від життя, але ж мене провідують мої добрі приятелі з апарату правосуддя і про дещо я таки дізнаюся. Дізнаюся, може, навіть більше, ніж той, хто з найміцнішим здоров'ям цілий день просиджує в суді. От, скажімо, саме цієї миті мене провідує любий приятель, — дядько показав рукою в темний закуток.

— Де ж він? — з несподіванки майже брутально запитав його К. Він невпевнено озирнувся: маленька свічечка аж ніяк не спромогалась освітити протилежну стіну. А в кутку й справді щось заворушилось. Дядько високо підняв свічку, і тепер можна було добачити, як там за невеличким столиком сидить літній добродій. Він, напевне, й не дихав, якщо так довго про нього ніхто й не здогадувався. А тепер він повагом підвівся, вочевидь незадоволений тим, що на нього звернули увагу. Здавалося, ніби він руками, ворущачи ними, наче кучими крильцями, хоче відборонитись від будь-яких знайомств та привітань, ніби він нізащо не хоче заважати решті людей своєю присутністю й наполегливо просить, щоб його знову повернули в темряву й забули про його існування. Але цього йому вже не дозволили.

— Ваша несподівана поява трохи злякала нас, — сказав адвокат замість пояснення й підбадьорливо моргнув добродієві, щоб той підходив ближче, і незнайомиць справді повільно, вагаючись, поводячи очима на всі боки, підступив до них, — пане начальнику канцелярії. Ох, даруйте, я не представив вас, це мій приятель Альберт К., це його небіж, прокурист Йосиф К., а це пан начальник канцелярії, — він був такий люб'язний, що теж провадив мене. Власне, посправжньому оцінити ці відвідини можуть лиш утаємничені, знаючи, який переобтяжений роботою пан начальник.

Але він таки навідався до мене, ми по-дружньому розмовляли, наскільки дозволяла моя хвороба, щоправда, не заборонили Лені приймати відвідувачів, бо нікого й не сподівались, проте тримались думки, що нам треба розмовляти віч-на-віч, аж тут, Альберте, ти грюкнув у двері, пан начальник канцелярії посунувся зі стільцем та столом у закуток, а тепер, проте, виявляється, що нам, можливо, тобто якщо в нас з'явиться бажання, треба обговорити спільну справу і можна зійтися всім до купи. Прошу, пане начальнику канцелярії, — адвокат, схилиючи голову й догідливо посміхаючись, показав на фотель поблизу ліжка.

— На жаль, я ще можу побути лише кілька хвилин, — приязно відказав начальник канцелярії, недбало сідаючи у фотель і дивлячись на годинника, — мене кличуть справи. Але, хай там як, я не можу проминути нагоди познайомитись із приятелем мого приятеля. — Він легенько нахилив голову в бік дядька, що, здається, був дуже задоволений новим знайомством, проте мав таку вдачу, що ніяк не міг виявити запобігливості й покори і через те супроводив слова начальника канцелярії збентеженим, але голосним підсміюванням. Яка прикра мить! К. міг спокійно до всього приглядатися, бо на нього ніхто не звертав уваги, начальник канцелярії — напевне, то була його звичка, яку він виявив лише щойно, — взяв керування розмовою в свої руки, адвокат, чия хвороба, можливо, була тільки приводом спекатись нових відвідувачів, приклавши руку до вуха, уважно слухав, а дядько як свічконос — він утримував свічку в рівноазі на коліні, адвокат не раз занепокоєно поглядав на нього — вже оговтався і лише чудувався тому, як своєрідно вимовляє слова пан начальник і якими м'якими хвилястими рухами рук він супроводить їх. К. прихилився до бильця ліжка, начальник канцелярії, либонь, зумисне навіть не дивився на нього, тож К. правив старим тільки за слухача. А втім, він навряд чи й розумів, про що точиться розмова, й думав скорше про дівчину і те, як брутально поставивсь до неї дядько, згодом про те, чи йому вже не доводилось бачити начальника канцелярії — можливо, навіть на зборах під час першого розслідування. Якщо він, може, й помиляється, то начальник канцелярії, напевне, все-таки був на

зборах, ставши десь у першому ряду поміж літніх добродіїв із ріденькими бородами.

У передпокої раптом щось дзенькнуло, неначе розбила-ся порцеляна, кожен прислухався.

— Піду подивлюся, що там, — сказав К. і поволі вийшов з кімнати, немов даючи решті змогу затримати його. Тількино він ступив до передпокою і хотів зорієнтуватись у темряві, як на його руку, якою він іще тримався за двері, лягла чиясь рука, набагато менша за руку К., і легенько причинила двері. То була служниця, що чекала на нього під дверима.

— Нічого не сталося, — зашепотіла вона, — я просто жбурнула в стіну тарілку, щоб витягти вас звідти.

К., збентежившись, відповів:

— Я теж про вас думав.

— Тим ліпше, — мовила дівчина, — ходімо. Ступивши кілька кроків, вони опинились перед дверима з матового скла, дівчина відчинила їх.

— Заходьте, — запросила вона.

То був робочий кабінет адвоката; наскільки можна було роздивитись у місячному сяєві, що заливало лише невеличкі прямокутники підлоги перед кожним з трьох широких вікон, кабінет був обставлений масивними давніми меблями.

— Сюди, — сказала дівчина, показуючи на темну скриню з різьбленою дерев'яною спинкою. Ще не сівши, К. став розглядатися довкола, — то була простора кімната з високою стелею, адвокатовим клієнтам, певне, здавалося тут, ніби вони вже пропащі. К. немов навіч бачив, як відвідувач дрібним, несміливим кроком іде до широкого столу. Та потім він забув про це все і бачив тільки очі дівчини, що сіла дуже близенько, майже притиснувши його до бильця.

— Я думала, — озвалася вона, — ви прийдете самі і мені не доведеться вас гукати. Бо ж виходить щось дивне. Спершу, тільки-но зайшовши до квартири, ви невідступно дивилися на мене, а потім я вас мусила чекати. Гарзд, називайте мене Лені, — мерщій докинула вона раптом, немов не можна було згаяти ні хвилиночки цієї розмови.

— З радістю, — мовив К. — А те, що дивує вас, Лені, можна дуже легко пояснити. По-перше, я мусив дослухатись до розмови старих і не міг без причини їх покинути,

по-друге, я не зухвалий, а скорше сором'язливий, і навіть ви, Лені, аж ніяк не схожі на дівчину, яку можна завоювати одним наскоком.

— Таки справді, — кивнула Лені, поклавши руку на спинку і дивлячись на К., — але, певне, я просто не сподобалась вам і, мабуть, не подобаюсь і тепер.

— Подобатись — це ще не все, — викрутився К.

— Ох, — засміялася дівчина, і цей сміх, і зауваження К. немов піднесли її, натомість К. з хвилинку помовчав. Звикнувши до навколишньої пільми, він уже бачив у кімнаті окремі подробиці обстави, і найдужче йому припало до вподоби велике полотно, що висіло праворуч від дверей. К. нахилився, щоб краще його бачити. Картина зображувала чоловіка в суддівській мантії, що сидів на високому позолоченому троні, золотий полиск мов заливав картину і засліплював глядача. Вражало те, що суддя не сидить спокійно та гідно, а твердо сперся лівою рукою на спинку й бічне бильце, натомість права рука була вільна, тільки пальці легенько охоплювали бильце, і здавалось, ніби наступної миті суддя могутнім рухом здійме її вгору і обурено скаже щось дуже важливе, може, навіть оголосить вирок. Звинувачений, певне, стояв десь біля підніжжя сходів, їхню верхню сходику, прикриту жовтим килимом, ще можна було бачити на картині.

— Може, це мій суддя, — сказав К. і показав пальцем на картину.

— Я знаю його, — озвалась Лені і теж подивилась на картину, — він часто сюди ходить. Картина зображує його замолоду, але він ніколи й близько не був схожий на свою подобизну, бо надто вже миршавий та мізерний. А проте волів, щоб на картині його зобразили саме таким, він, як і всі тут, по-дурному марнославно. Але і я марнославна, і через те дуже невдоволена, що я вам геть не подобаюсь.

На це останнє зауваження К. відповів тільки тим, що пригорнув Лені до себе, вона мовчки схилила голову йому на плече. Згодом К. запитав:

— А яка в нього посада?

— Слідчий, — відповіла дівчина і стала бавитися пальцями руки, якою К. обняв її.

— Знову лише слідчий, — розчаровано протягнув К., — вищі судовики ховаються. Але ж принаймні він сидить на троні.

— Це все вигадка, — пояснювала дівчина, схилившись обличчям до руки К., — насправді він сидить на застеленому попоною ослоні. Але невже ви завжди думаєте тільки про процес? — повільно докинула вона.

— Ні, аж ніяк, — відповів К., — насправді я дуже мало думаю про нього.

— Але ваша помилка не в цьому. Як я чула, ви дуже непоступливі.

— Хто це каже? — запитав К., відчуваючи на своїх грудях тіло дівчини й дивлячись на її пишні, чорні, туго скручені коси.

— Якщо я назву, то буду наче зрадниця, — відповіла Лені. — Не запитуйте, будь ласка, про ім'я, краще виправте свою помилку, не будьте такі непоступливі, від цього правосуддя боронитися нема змоги, треба зізнатися, розповісти про свій злочин. Отже, при першій нагоді зізнайтеся в скоєному злочині. Аж тоді замаячить надія втекти від правосуддя, тільки тоді. А втім, навіть у тому разі конче потрібна ще чиясь допомога, але за допомогу не переживайте, тут я сама стану вам у пригоді.

— Отже, ви знаєте механізм правосуддя і тямите, як його можна обдурити, — мовив К., садовлячи дівчину собі на коліна, бо вона надто тісно пригорнулася до нього.

— Як добре, — зітхнула дівчина і вмостилась зручніше на колінах, розправивши сукню й висмикнувши блузу. Потім обома руками обняла К. за шию, відхилилась і довго дивилась йому у вічі.

— А якщо я не зізнаюсь, ви не зможете мені допомогти? — несміливо запитав К. «Я собі здобуваю помічниць, — мало не чудуючись, думав він. — Спершу панна Бюрстнер, потім дружина судовця і нарешті ця мила служниця, що, здається, відчуває в мені якусь незбагненну потребу. А як вона сидить на моїх колінах, немов це її єдине законне місце!»

— Ні, — відповіла Лені, повільно хитаючи головою, — тоді я не зможу вам допомогти. Але ви моєї допомоги не

хочете, ви нею не переймаєтесь, ви вперті, і вас годі переко-
нати. А у вас є кохана? — запитала вона через хвилину.

— Нема, — відповів К.

— Невже?

— А й справді, — мовив К. — Уявіть собі, я збрехав вам,
у мене є навіть її фотографія.

Дівчина попросила, і К. показав їй фотографію Ельзи;
служниця, скрутившись у нього на колінах, роздивлялась
зображення. То був миттєвий знімок. Ельзу зняли, як вона
закрутилась у танці, бо в шинку вона не раз охоче танцю-
вала. Складки сукні розметались довкола, Ельза вперлась
руками в тугі боки і, сміючись, випроставши шию, дивилась
кудись убік; кому призначався той усміх, з фото годі було
зрозуміти.

— Як вона туго шнурується, — зауважила Лені, показу-
ючи туди, де, на її думку, корсет в'їдався в тіло. — Вона мені
не подобається, вона незграбна і груба. Але, можливо,
з вами вона приязна й мила, принаймні фото наводить на
таку думку. Такі ставні, дуже дівчата часто нічого більше не
вміють, як бути лагідними та приязними. Вона б пожерт-
увала собою задля вас?

— Ні, — відповів К., — вона і не лагідна, і не приязна
і нічим не пожертвує задля мене. Але і я досі не вимагав від
неї ні того, ні того. Ба, я навіть ніколи не придивлявся до
фото так пильно, як ви.

— Отже, вона вам не дуже й дорога, — висувала Лені, —
і, крім того, ще й не ваша кохана.

— А я, проте, свого слова назад не забираю.

— Та навіть якщо тепер вона ваша кохана, — мовила
Лені, — ви не дуже побиватиметесь, утративши її або взя-
вши замість неї іншу дівчину, наприклад, мене.

— Звісно, — засміявся К., — про це неважко здогадатись,
але вона має велику перевагу перед вами: нічогосінько не
знає про мій процес, а навіть якби й знала що-небудь, то не
переймалася б тим. Вона б не намагалася схилити мене до
поступливості.

— Хіба це перевага? — засумнівалась Лені. — Якщо жод-
них інших переваг вона не має, мені нема чого зневірятись.
А чи є в неї якийсь фізичний гандж?

— Фізичний гандж? — перепитав К.

— Атож, — кивнула Лені, — я маю на увазі, скажімо, отакій невеличкий гандж, ось подивіться. — Дівчина розчепірила середній і безіменний пальці правої руки, проте вони майже до самої пучки коротшого пальця були з'єднані сполучною шкірною перетинкою. В темряві К. не добачив зразу, що йому хочуть показати, тож дівчина взяла його руку, щоб він міг намацати.

— Яка примха природи! — здивувався К. і додав, побачивши всю кисть: — І яка мила рученька!

Лені аж запишалась, коли К., дивуючись, то розводив її два пальці, то знову зводив до купи, аж поки нарешті легенько поцілував їх і відпустив.

— Ох, — одразу скрикнула дівчина, — ви поцілували мене! — Похапцем, розтуливши уста, вона обплела К. ногами. К. мов очманілий видивлявся на неї, тепер, коли вона була так близько, він відчув, як гостро й подразливо, наче перець, тхне її тіло, вона взяла його голову в свої руки, схилилась над ним і кусала та цілувала йому шию аж до волосся.

— Ви вже взяли собі іншу, — скрикувала вона час від часу, — дивіться, у вас тепер інша дівчина! — її коліна сповзли, стиха зойкнувши, вона майже впала на килим, К. обняв її, аби втримати, і дівчина притягла його до себе. — Тепер ти вже мій! — проказала вона.

— Ось ключ від квартири, приходь, коли хочеш, — були її останні слова, і ще один, даний навмання поцілунок дістався, коли К. уже виходив, йому в спину. Опинившись на вулиці, К. побачив, що сіється дрібний дощик, він хотів був вийти на середину вулиці, щоб, можливо, ще побачити Лені у вікні, аж наскочив на авто; машина чекала під будинком і через власну розвіянність він її не помітив, а дядько схопив його за руки і пхнув до дверей, неначе наміряючись прибити до них.

— Юначе, — загорлав він, — як ти міг скоїти таке! Ти страшенно зашкодив своїй справі, що от-от мала повернути в кращий бік. Ти втік із тією малою брудноюшою потіпахою, яка до того ж, напевне, спить з адвокатом, і пропадав цілу годину. Ти навіть не вигадував причини, не ховався, ні, ти

не криючись вибіг до неї і залишився там, а ми тим часом сиділи в кімнаті: дядько, що старається задля тебе, адвокат, що мав схилитись на твій бік, а надто начальник канцелярії, той величний пан, що на теперішній стадії розгляду визначає в твоїй справі геть усе. Ми хотіли порадитись, як можна допомогти тобі, я мав обережно підготувати адвоката, той — начальника канцелярії, і ти мав усі причини принаймні підтримати мене. Замість цього ти подався геть. Невдовзі твою відсутність годі було приховати, але то люди чемні та люб'язні, вони й не згадували про тебе, бо щадили мене, проте зрештою навіть їм увірвався всякий терпець, а оскільки говорити про твою справу не було змоги, вони замовкли. Ми, певне, з кільканадцять хвилин мовчки сиділи й слухали, коли ти нарешті з'явишся. Та все марно. Зрештою начальник канцелярії підвівся, бо вже й так засидівся набагато довше, ніж попервах намірявся, попрощався з нами, вочевидь поспівчував мені, хоч і не міг нічим зарадити, з хвилину, виявляючи якусь незбагненну люб'язність, іще постояв коло дверей, а потім пішов. Я, звичайно, зрадів, коли він нарешті забрався, бо в його присутності я вже не мав чим дихати. Але на хворого адвоката він вплинув іще дужче, бідолоха навіть слова не міг зронити, коли я прощався з ним. Ти, мабуть, спричинився до його цілковитої руїни, отже, й прискорив смерть чоловіка, що мав клопотатися за тебе. А я, твій дядько, стояв отут під дощем, — ось помацай, я змок до рубця, — цілу годину і моє серце аж репало з розпуки.

РОЗДІЛ 7

АДВОКАТ. ФАБРИКАНТ. ХУДОЖНИК

Одного зимового ранку — надворі сипав сніг і день видався каламутним — К. сидів у своєму кабінеті і, попри ранню пору, почувався вже вкрай знесиленим. Аби заховатися принаймні від нижчих службовців, К. звелів служникові нікого не пускати, бо в нього дуже пильна робота. Та замість працювати К. розвернувся на стільці, неквапом повідсовував усе на столі вбік і, навіть не усвідомивши

своїх дій, поклав на стіл випростану руку, схилив голову на плече й заціпенів.

Думки про процес уже ніколи не полишали К. Йому часто спадало на гадку, чи не було б для нього краще взяти й скласти захисну промову і подати її до правосуддя. До неї він збирався долучити коротенький життєпис, а після кожної більш-менш важливої події мав намір подавати докладні пояснення, чому він поведився саме так і чи схвалює він чи засуджує зі своїх теперішніх позицій свою тодішню поведінку, які в нього є підстави її засуджувати або схвалювати. Переваги такої захисної промови над звичайним судовим захистом, яким опікується, хай там що, аж ніяк не бездоганний адвокат, були безперечні. К. узагалі не розумів, що робив адвокат. А втім, робив, мабуть, небагато, бо вже місяць не викликав його до себе, та й під час жодної з попередніх розмов у К. не з'являлось враження, ніби той чоловік чогось доб'ється для нього. Передусім адвокат майже ні про що його не розпитував. А тут було про що розпитати. Запитання в цій справі — найголовніше. К. здавалося, неначе він сам може скласти всі необхідні запитання. Натомість адвокат замість запитувати щось розповідав або мовчки сидів навпроти нього, перехилився, мабуть, трохи недочуваючи, через стіл, смикав себе за пасмо в бороді й поглядав на килим, можливо, саме на те місце, де К. лежав з Лені. Вряди-годи адвокат, немов звертаючись до дитини, виголошував якісь пусті застороги, такі ж безвартісні, як і довжелезні промови, що їх, як уявляв собі К., врешті-решт не буде чим оплачувати. Після того як К., на його думку, начебто був уже досить заляканий, адвокат, звичайно, заходжувався знову трохи підносити йому дух. Таких процесів, розповідав він, на його віку траплялося чимало, і він їх повністю або почасти вигравав. Ті процеси, дарма що насправді й не були такі тяжкі, як цей, на перший погляд, видавались іще безнадійніші. Список таких процесів лежить у нього в шухляді, — адвокат ляскав рукою по якійсь шухляді, — проте їхні матеріали він, на жаль, показати не може, бо йдеться про службові таємниці. А проте, зрозуміла річ, величезний досвід, що його набув адвокат під час тих процесів, мав тепер придатися К. Адвокат, звичайно, відразу

взявся до роботи і вже майже впорався зі вступною заявою. Вона була надзвичайно важлива, бо перше враження, що його справить захист, часто визначає весь хід судового процесу. На жаль, і адвокат був змушений звернути на це увагу К., інколи трапляється, що на суді взагалі не зачитують вступної заяви. Її просто підшивають до паперів і вказують, що на перших етапах допит та спостереження звинувачених набагато важливіші за будь-які писані документи. Та коли прохач надто вже настирливий, можуть докинути, що перед остаточною ухвалою, тільки-но зібрано весь матеріал, розглядатимуть, звичайно, як додаток усі документи, тобто й оцю першу заяву. На превеликий жаль, здебільшого це неправда, найчастіше ту заяву кудись запхнуть, а то й геть загублять, і навіть коли вона збережеться до самого кінця, її, — а втім, адвокат знає про це лише з чуток, — навряд чи й читають. Отже, ситуація дуже прикра, але почасти її можна виправдати. Нехай К. ніколи не забуває, що судові засідання закриті від громадськості, проте, якщо суд визнає таку необхідність, можуть бути й відкриті, — хай там як, закон не зобов'язує до відкритих слухань. Через те й судові документи, передусім обвинувальний висновок, неприступні для звинуваченого та його захисників, отже, загалом невідомо або принаймні відомо дуже мало, проти чого має бути спрямована перша заява, тому в ній, власне, лише випадково можуть міститися твердження, що мають якесь значення для справи. Справді слухні й аргументовані заяви можна успішно складати тільки згодом, коли під час допиту звинуваченого окремі пункти обвинувачення та підстави для них набувають певної ясності і про них уже можна здогадатись. Звичайно, за таких обставин сторона захисту опиняється в дуже несприятливому й важкому становищі. Але на те є певні причини. Закон, власне, про захист нічого не каже, він його лише терпить, і саме про те, чи в тих або тих рядках закону можна добачити стерпне ставлення до судового захисту, й точиться суперечка. А загалом нема й адвокатів, яких визнавало б правосуддя, всі, хто виступає на судах як адвокати, — по суті, лише нікчемні писарчуки. Таке ставлення, звичайно, принижує всю адвокатську верству, і якби К. пішов наступного разу

до канцелярії суду, то міг би, щоб бодай раз побачити все на власні очі, зазирнути й до адвокатської кімнати. Він, напевне, злякався б гурту, що збирається там. Уже сама відведена їм тісна, низька комірчина свідчила про зневагу правосуддя до тих людей. Світло потрапляло до комірчини лише через вузьке віконечко, і воно містилось так високо, що коли хто хотів визирнути, дарма що дим від майже поряд розміщеного комина виїдав очі і кіптявою вкривав обличчя, то мусив шукати першого-ліпшого колегу, щоб той узяв його на плечі. В підлозі тієї комірчини, — це лише ще один приклад жалюгідного становища адвокатів, — і то вже понад рік, була дірка, хоча й не така велика, щоб провалилась людина, але досить широка, щоб туди шугнула одразу ціла нога. Адвокатська комірчина містилась на другому поверсі горища, тож коли хто провалювався, нога звисала зі стелі першого поверху, і якраз у тому коридорі, де чекали клієнти. Сказати, що в адвокатських колах таке становище вважали за ганебне, означає нічого не сказати. Скарги на начальство не мали ані найменшого успіху, а до того ж адвокатам найсуворіше заборонено щось поправляти чи лагодити в кімнаті власним коштом. Проте навіть для такого ставлення до адвокатів були певні причини. Захисників якомога намагалися спекатись, увесь тягар судового захисту мав припадати на самих звинувачених. Це твердження, зрештою, досить слушне, але не було б тяжкої помилки, якби з нього висновували, буцімто за цієї системи правосуддя адвокати зовсім не потрібні звинуваченим. Навпаки, за жодної іншої системи в них немає такої нагальної потреби. Адже судовий процес загалом закритий не тільки від громадськості, а й від звинувачених. Закритий, звичайно, тільки можливою мірою, а можливості тут дуже й дуже широкі. Власне, звинуваченому навіть не дозволяють зазирати до судових паперів, а на основі самих судових слухань здогадатися про зміст пов'язаних із ними документів украй важко, надто для звинуваченого, що хвилюється і має в голові купу всілякого клопоту, який не дає йому зосередитись. Отут і починається робота судового захисту. Щоправда, на слуханнях адвокатам узагалі не можна бути присутніми, отже, вони змушені одразу після слухань,

якщо можна, ще в дверях зали судових засідань, розпитувати звинувачених про слухання, і ті дуже часто дають їм навдивовижу плутані пояснення, з яких і треба вибрати щось придатне для захисту. Але головне не це, таким чином однаково багато не довідаєшся, хоча, звичайно, тут, як і всюди, кмітливий дізнається більше за решту. Головне — це все-таки особисті зв'язки адвоката, саме вони визначають ефективність захисту. Проте К. вже на власному досвіді пересвідчився, що найнижчим ланкам правосуддя далеко до досконалості, наявність службовців, що нехтують свій обов'язок і беруть хабарі, пояснює, чому в суворій послідовності судових процедур інколи з'являються прогалини. В ті прогалини й намагається втиснутись більшість адвокатів, тут уже треба давати хабарі й підслухати, інколи, надто за давніших часів, траплялися навіть випадки викрадання документів. Тут годі заперечити, таким способом можна, на перший погляд, несподівано здобути напрочуд сприятливі для звинуваченого дані, через те й так пишеться та адвокатська дрібнота і приваблює нову клієнтуру, проте на дальшому ході процесу такий успіх не позначається ніяк, а часом може навіть зашкодити. Справжню вартість мають лише поважні особисті взаємини, і то з високими судовиками, що під ними, звичайно, слід розуміти тільки вищих службовців найнижчих ешелонів правосуддя. Отже, тільки завдяки їм можна вплинути на хід процесу, і цей вплив, навіть якщо спершу непомітний, згодом стає дедалі більшим. На таке, звісно, спромагаються лише нечисленні адвокати, і тут К. надзвичайно пощастило з вибором. Можливо, всього один, може, два адвокати могли похвалитись такими зв'язками, як доктор Гулд. Проте ці адвокати не переймались отим гуртом колег в адвокатській кімнаті і не мали з ними нічого спільного. Натомість мали дуже тісні зв'язки з судовиками. Але докторові Гулду аж ніяк не було потреби самому ходити до суду, чекати в передпокоях слідчих, може, ті колись таки з'являться, і, залежно від того, який у них настрій, досягати здебільшого тільки позірною успіху, а то не мати навіть такого. Ні, К. бачив на власні очі, як судовики, і то з досить високих ешелонів, самі приходять до Гулда, охоче дають довідки,

ясні й докладні або принаймні такі, що їх можна зрозуміти, обговорюють дальший хід процесу; інколи їх навіть можна в чомусь переконати, і вони радо засвоюють нові погляди. А втім, у цьому останньому аспекті на них не можна занадто покладатись: твердо заявивши про свій намір висловити нові, прихильні до звинуваченого міркування, вони подаються простісінько до своїх канцелярій і наступного дня можуть оголосити в суді постанову геть протилежного змісту, трактуючи, либонь, звинуваченого з іще більшою неблаганністю, ніж намірялися ще до того, як запевнили, буцімто цілковито зреклися своїх попередніх поглядів. І на те вже нема ніякої ради, бо сказане віч-на-віч — це лише розмова віч-на-віч двох людей, від якої годі сподіватись жодних публічних наслідків, навіть коли й сам адвокат не намагався зберегти прихильність панів суддів. З другого боку, не менш слушно, що судовики підтримують стосунки з адвокатами, — звичайно, тільки з тямущими адвокатами, — аж ніяк не з гуманних чи то дружніх почуттів, — певною мірою вони змушені спілкуватися з ними. Тут якраз проступає одна з вад правосуддя, що з самого початку утверджувало таємне судочинство. Судовики нітрохи не пов'язані з народом, і хоч звичайні, пересічні процеси вони провадять добре, і ті процеси йдуть майже самі собою, лише подеколи потребуючи принагідного поштовху, — в найпростіших випадках, так само як і в найскладніших, судовики часто безпорадні: адже змушені ненастанно, день і ніч утверджувати закон, вони вже не розуміють справжнього сенсу людських взаємин і через те в таких ситуаціях ні в чому не спроможні розібратись. Отоді вони йдуть за порадою до адвокатів, а за ними плентається служник із документами, що доти були такі таємні. В цьому вікні можна було побачити не одного судовика, що його саме тут якнайменше сподівалися бачити, і він майже безтурботно споглядав собі вулицю, тим часом як адвокат за столом вивчав папери, аби дати йому якусь добру раду. Зрештою, саме при таких-от нагодах можна пересвідчитись, із якою поважністю ставляться судовики до свого фаху і як унаслідок перешкод, природи яких вони не спромагалися збагнути, їх охоплює розпач. Становище суддів нелегке, тож не треба їх крив-

дити й казати, мовляв, їм зовсім неважко. Число ієрархічних щаблів та кількість інстанцій правосуддя безкінечні, і навіть утаємничені не знають їм ліку. Розгляд справи в різних судових палатах загалом застається таємницею навіть для нижчих судовців, на певному етапі вони беруть участь у розгляді, проте за дальшим ходом процесу навіть не можуть простежити як слід, тож судова справа потрапляє до їхньої судової ланки, а вони часто й не знають, звідки вона прийшла; справа йде потім далі, а їм несила довідатись, куди саме. Отже, ця судова дрібнота навіть не має змоги вивчити окремі стадії процесу і виснувати, яким буде остаточний вирок та його причини, їй можна працювати лише на коротенькому етапі розгляду судової справи, закон забороняє їй знати весь хід і подробиці процесу, тож про дальший його розвиток, тобто й про результати своєї праці, вона часто знає ще менше, ніж адвокат, що, як правило, спілкується з обвинуваченим майже до кінця процесу. Отже, й у цій ситуації судовики можуть дізнатись від адвоката чимало вартісного. Але К., збагнувши цю судову машину, все-таки дивувався, чому судовики такі дражливі, інколи — в цьому міг пересвідчитися кожен — вони ображали й принижували підсудних. Судовики геть усі дражливі, навіть коли здається, ніби вони спокійні. І, звичайно, адвокатська дрібнота мала від цього чимало лиха. Розповідали, наприклад, таку історію, яка дуже скидається на правду. Один літній судовик, добрий і спокійний чоловік, день і ніч невідступно вивчав якусь складну судову справу, ще дужче заплутану заявами адвоката, і той судовик був справді працювятий, у роботі він не мав собі рівні. Під ранок після цілодобової і, мабуть, не дуже плідної праці він подався до вхідних дверей, влаштував за ними засідку і кожного адвоката, що хотів зайти до канцелярії, скидав зі сходів. Адвокати зібралися внизу перед сходами й радилися, що їм робити. З одного боку, вони, власне, не мали права вимагати, щоб їх пустили, і через те навряд чи могли вдатись до законних дій проти того судовика, тож мусили, як уже сказано, стерегтись, аби не розгнівити всіх працівників апарату. З другого боку, кожен день, проведений не в суді, вони вважали за втрачений, отже, для них було дуже

важливо пройти до канцелярії. Нарешті всі погодились на тому, що їм треба втомити літню людину. Раз по раз вони посилали адвоката, що збігав сходами нагору, а тоді, чинячи якнайзапекліший, але пасивний опір, давав скинути себе вниз, де його ловили колеги. Така боротьба тривала десь годину, потім літній добродій, і так уже виснажений нічною роботою, остаточно знесилився і знову пішов до свого кабінету. Адвокати внизу спершу не йняли віри і послали одного на розвідки, він мав подивитися, чи справді немає нікого за дверима. Зрештою всі зайшли і навряд чи хто з них зважився нарікати. Бо адвокати — таке їхнє ставлення бодай почасти зрозуміла б і дитина — навіть гадки не мають хоч трохи вдосконалити роботу правосуддя і зберегти ті вдосконалення, натомість — і це вельми прикметно — майже кожен звинувачений, навіть простакуватий й неосвічений, тільки-но ставши об'єктом судового процесу, починає думати про вдосконалення і марнує на такі думки часта силу, які можна було б використати набагато краще. Бо єдина правильна поведінка в тій ситуації — змиритися з наявними обставинами. Навіть якби була змога змінити на краще окремі елементи, — вірити в таке просто безглуздо, — то в найкращому разі можна було б досягти чогось тільки для майбутніх процесів, завдавши собі при цьому неправної шкоди, бо підсудний став би об'єктом пильної уваги з боку мстивих судовиків. Нізачо не слід привертати до себе уваги! Треба поводитись тихо, навіть якщо це суперечить усякому глуздові! Спробуйте зрозуміти, що цей великий механізм правосуддя певною мірою завжди перебуває в стані неперервної зміни і що людина, самостійно змінивши щось у ньому, сама вибиває собі ґрунт з-під ніг і може навіть упасти, тим часом як великий механізм, реагуючи на те невеличке порушення, десь в іншому місці — адже все взаємопов'язане — дуже легко знаходить собі заміну й зостається без змін, якщо не стане — а така ймовірність дуже висока — ще закритішим, пильнішим, могутнішим і лихішим. Тож ліпше не заважати адвокатам, а полишити їм усю роботу. Докори дають небагато користі, надто коли не можна виразно показати всю важливість пов'язаних із ними причин, але все-таки не можна не згадати, якою

великою мірою зашкодив собі К. своїм ставленням до начальника канцелярії. Цього впливового чоловіка вже майже можна викреслити зі списку тих, хто міг чимсь зарадити К. Навіть побіжні згадки про процес він зумисне пускав повз вуха. А в багатьох аспектах судовики мов діти. Часто від безневинних дій — шкода, що поведінку К. годі назвати безневинною — вони почувалися такими ображеними, що навіть припиняли розмовляти з найкращими друзями, відвертались від них, коли їм траплялося зустрітись, і в усьому намагалися протидіяти їм. Проте згодом цілком несподівано й без ніяких причин вони собі дозволяють засміятись, почувши невеличкий жарт, на який друзі зважились тільки тому, що все видавалося безнадійним, і примирюються. Отже, спілкуватися з ними водночас і важко, і легко, а дотримуватись певних принципів не конче. Інколи аж дивуєшся, що, розглядаючи судову справу, пересічна людина спроможна так багато розуміти і працювати з таким незмінним успіхом. Проте настають і тяжкі часи, коли ніхто, як здається, не має щонайменшого успіху, і тоді виникає враження, що добре закінчуються лише ті процеси, яким спочатку судилося мати добрий кінець, байдуже, буде якась допомога чи ні, натомість інші застаються програшими попри всякі сприяння та намагання, всі невеличкі начебто здобутки, з приводу яких було стільки радощів. Отож зникає впевненість і вже не зважаєшся заперечувати, почувши деякі запитання, тоді як при процесах, які закінчуються добре, саме до таких запитань удаються, щоб завести слідство на манівці. Але навіть у цьому криється своєрідна самовпевненість, хоча це вже єдине, що тоді застається. Такі оказії — звичайно, це тільки оказії, не більше, — найчастіше трапляються з адвокатами тоді, коли їх раптом не допускають до процесу, який вони досить довго й задовільно провадили. Це найприкріше, що може спіткати адвоката. Але його усувають від процесу не через звинуваченого, такого не трапляється ніколи, звинувачений, отримавши певного адвоката, мусить завжди співпрацювати з ним. Як узагалі звинувачений може захищатися сам, якщо він уже звернувся по допомогу? Такого теж ніколи не стається, зате часом трапляється, що процес повертає в той бік, куди

адвокатові вже не можна. Тоді процес, звинуваченого і таке інше дуже легко відбирають у адвоката, і вже не зараджують навіть найтісніші зв'язки з судовиками, що й самі не знають нічогосінько. Процес тоді опиняється на тому етапі, коли звинуваченому вже нічим не можна допомогти, коли справу розглядають недоступні судові палати, коли навіть адвокат уже не може доступитись до свого клієнта. Одного дня адвокат може повернутися додому і побачити на своєму столі всі ті численні заяви, які він так ревно складав, маючи щонайкращі надії на успіх захисту, їх повернули назад, бо на новому етапі судового розгляду вони стали вже непотрібні, обернулись на безвартісні клаптики паперу. Але й тоді процес іще не конче вважати за програний, він не програний, принаймні для такого припущення нема жодної вагомої підстави, просто людина нічого не знає про процес і вже не дізнається ніколи. На щастя, такі випадки — винятки, і навіть якщо процесові К. судилося стати таким винятком, поки що йому ой як далеко до того останнього етапу. Отже, адвокат матиме тим часом не одну нагоду успішно провадити захист, і він таки скористається ними, тут К. може не сумніватись. Вступної заяви, як уже сказано, адвокат іще не подав, але з нею можна не квапитись, набагато важливіше — провести попередні розмови з визначними судовиками, а вони вже відбулися. Але, слід признатись одверто, з різним ступенем успіху. Проте тепер краще не розповідати К. жодних подробиць, бо вони можуть негативно на нього вплинути, виповнивши душу надміру радісними надіями або ж нагнавши на нього завеликого страху, треба лише сповістити, що дехто висловлювався дуже прихильно, виявивши бажання допомогти, натомість дехто був не такий прихильний, але й без їхньої допомоги аж ніяк не можна. Одне слово, наслідки загалом утішні, проте не слід робити далекосяжних висновків, бо всі попередні переговори починаються саме так і лише дальший розвиток подій виявляє їхню справжню вартість. В усякому разі ще нічого не втрачено, і якщо попри всі зусилля ще не пощастило прихилити начальника канцелярії, — а тут уже всіляких способів добирали, — то загалом, як кажуть хірурги, рана чиста і дальших наслідків можна чекати без тривоги.

На такі й подібні до них балачки адвокат був просто невичерпний і при кожних відвідинах знай торочив про те саме. Завжди був якийсь поступ, проте адвокат ніколи не міг пояснити, в чому ж він полягає. Він ненастанно працював над вступною заявою, але вона й досі не була готова, проте при наступній зустрічі це виявлялось величезною перевагою, бо тепер — хто б тут спромігся передбачити? — оприлюднення такої заяви завдало б великої шкоди. Коли геть знесилений читанням, К. іноді зауважував, що адвокат, навіть узявши до уваги всі труднощі та перешкоди, просувається дуже поволі, йому заперечували, що рух уперед аж ніяк не повільний, хоча можна було б просунутись набагато далі, якби К. вчасно звернувся до адвоката. На жаль, цього не зроблено, і така його помилка матиме згодом іще тяжчі наслідки, не тільки тимчасові.

Єдиною розрадою та втіхою під час візитів до адвоката була Лені, що завжди примудрялася подавати адвокатові чай у присутності К. Тоді вона ставала позаду К., удавала, начебто дивиться, як адвокат трохи пожадливо низько схилявся над чашкою й сьорбав чай, а сама потай дозволяла К. узяти її за руку. Це діялося серед цілковитої тиші. Адвокат пив, К. стискав руку Лені, а Лені подеколи наважувалась ніжно погладити К. волосся.

— Ти ще тут? — запитував адвокат, упоравшись із чаєм.

— Я хотіла прибрати посуд, — відповідала Лені, і ось руки стискалися востаннє, адвокат витирив рота і з новим завзяттям брався напоумляти К.

Чи то адвокат хотів його потішити, чи довести до розпачу? К. цього не знав, проте був переконаний, що його захист опинився в поганих руках. Може, те все, про що розповідає адвокат, таки правда, проте неважко добачити, що він намагається якомога випнути себе і, напевне, ще ніколи не провадив такого великого процесу, яким, на думку К., був його власний. Завжди навівало підозру, що адвокат так пишається своїми особистими зв'язками з судовиками. Невже їх можна використовувати лише на користь К.? Адвокат не забував зауважити, що йдеться тільки про нижчих судовців, тобто про підлеглу, підпорядковану дрібноту; розвиток процесу, певне, має неабияке значення для її службового

просування. Може, вони якраз використовують адвокатів, щоб той розвиток був, ясна річ, завжди несприятливий для звинувачених? Можливо, вони так чинять при розгляді не кожної судової справи, бо, звичайно, ймовірність такої поведінки мала, проте є, звісно, процеси, під час яких вони віддячують адвокатам за їхні послуги, бо ж і для них самих, певне, багато важить, щоб репутація адвокатів була чиста. Якщо це все правда, то з якими намірами візьмуться вони до роботи над справою К.: адже, як пояснив адвокат, його процес — складний і дуже важливий, він із самого початку привернув пильну увагу правосуддя. Тож можна не дуже й сумніватись у тому, що вони робитимуть. Лихі прикмети можна добачити навіть у тому, що вступної промови адвоката ще досі не подано до суду, хоча процес триває вже цілий місяць і геть усе, як каже адвокат, перебуває тільки на початку; такі слова — дуже зручний засіб приспати увагу звинуваченого і зробити його безпорадним, щоб потім зненацька приголомшити його вироком або принаймні вісткою, що закінчене й несприятливе для нього розслідування передадуть на розгляд високого начальства.

Тож була доконечна потреба, щоб К. утрутився сам. Саме в миті найбільшої втоми, як-от цього зимового ранку, коли йому несамохіть лізло все в голову, такий намір видавався неминучим. Зневага, з якою він ставився раніше до процесу, вже зникла. Якби К. залишився на світі сам, йому було б неважко нехтувати процес, крім того, він був певен, що процес тоді взагалі не почався б. А тепер дядько вже потягнув його до адвоката, кажучи, що треба зважати на родину; його становище вже не було цілком незалежне від розвитку процесу, він сам украй необережно, з якоюсь незбагненною втіхою розказував знайомим про процес, інші знайомі бозна з яких джерел дізнавалися про нього самі, взаємини з панною Бюрстнер через процес стали якісь невизначені — одне слово, К. уже не мав вибору — приймати процес чи відхилити, він став його об'єктом і мусив тепер боронитись. А якщо він утомлений, то тим гірше для нього.

А втім, для надмірної тривоги підстав поки що не було. Якщо він спромігся в банку за більш-менш короткий час доробитися свого високого становища і успішно впоруба-

тися з новими обов'язками, здобувши загальну повагу, то повинен тепер ті здібності, які допомогли йому вибитись угору, застосувати почасти до процесу, і тоді не буде жодних сумнівів, що все скінчиться гаразд. Передусім, якщо він хоче чогось досягнути, треба одразу відкинути всяку думку про можливу провину. Ніякої провини нема. Процес — не що інше, як велика оборудка, а він уже не раз, і то з вигодою для банку, залагоджував різні оборудки, а при роботі над оборудкою, як правило, чигають усілякі небезпеки, що від них треба миттю боронитись. Для досягнення цієї мети не можна бавитися думками про якусь провину, слід невідступно думати про те, що сприятиме успіхові. Отже, і з цього погляду неминуче випливало, що треба дуже скоро, найкраще — цього ж таки вечора спекатись адвоката й перебрати захист на себе. Щоправда, за його розповідями, це було б щось нечуване і, напевне, дуже образливе, але К. уже не мав снаги терпіти, не мав снаги бачити, як усі його зусилля в процесі натикаються на перешкоди, до появи яких, можливо, спричинився його власний адвокат. Тількино спекавшись адвоката, треба негайно подати вступну промову і по змозі щодня нагадувати, щоб її розглянули. Задля цього, звичайно, не досить, щоб К., як і решта, сидів у коридорі і ставив під лаву капелюха. Він сам, або жінки, або якісь інші посланці повинні день у день надокучати судовикам і змушувати їх замість виглядати крізь віконечко в коридор сидіти за столом і вивчати заяву К. Цих зусиль не слід припиняти нізащо, все треба організувати, за всім наглядати, правосуддя нарешті має зіткнутися зі звинуваченням, що тямить, як боронити власні права.

Та коли К. наміривсь утілити свої задуми, труднощі складання вступної заяви навіть йому видались попервах нездоланими. Передусім десь, мабуть, тиждень К. тільки з соромом міг подумати, що він колись буде змушений самотужки написати таку заяву; про те, що таке завдання може виявитись іще й важким, він і гадки не мав. К. пригадав, як одного разу перед полуднем, коли був просто завалений роботою, він раптом відсунув усе вбік і розкрив блокнот, аби спробувати сформулювати основні тези тієї заяви і потім, можливо, передати їх забарному адвокатові,

аж саме тієї хвилини відчинилися двері директорового кабінету і з гучним сміхом до його кімнати зайшов заступник директора. Тоді К. зненацька стало дуже прикро, хоча заступник директора сміявся, звичайно, не зі вступної заяви, про яку він не знав нічого, а зі шойно почутого біржового жарту, жарту, що вимагав для свого розуміння малюнка, тож заступник перехилився через стіл К. і олівцем, узятим у К. з рук, зобразив його на сторінці блокнота, де мала бути заява.

Сьогодні К. уже забув про сором, треба неодмінно написати заяву. Якщо він не матиме для неї часу в кабінеті, — а напевне, буде саме так, — тоді мусить ночами писати її вдома. Якщо й ночей не вистачатиме, треба взяти відпустку. Тільки не зупиняйтесь на півдорозі, бо не лиш у справах, а завжди й усюди така тактика найбезглуздіша. Щоправда, складання заяви оберталось на майже безкінечну роботу. Можна бути аж ніяк не боязливою вдачі, а все ж легко дійти висновку, що впоратись із таким завданням — неможлива річ. І не через лінощі чи підступність, риси, які лиш адвокатам перешкоджають написати заяву, а тому, що внаслідок незнання висунених проти тебе звинувачень та чинників, можливо, пов'язаних з ними, треба пригадати, відтворити на папері та з усіх боків перевірити все своє життя аж до найменших учинків та подій. І яка жалюгідна ця робота! До неї, певне, годиться братись пенсіонеріві, що вже перейшов на дитячий розум, це непоганий спосіб збавляти час. Але тепер, коли К. всі думки мав присвячувати банківській роботі, коли кожна година, оскільки його кар'єра ще йшла вгору і він становив загрозу навіть для заступника директора, пролітала, мов блискавка, а вечорами та коротенькими ночами він прагнув жити і тішитись, як парубок, — саме тепер йому треба братися до заяви! І думки К. знов оберталися на скарги. Майже несамохіть, аби нарешті був якийсь кінець, К. торкнувся пальцем гудзика електричного дзвінка, що озивався в передпокої. Тиснучи, подивився на годинник. Уже одинадцята година, дві години, довгий, неоціненний час, він промріяв і тепер, звичайно, втома ще більша, ніж уранці. А проте цей час не змарновано, він дійшов певних висновків, які можуть виявитись важливими. Серед

усякої кореспонденції служник приніс візитки двох добродіїв, що вже довгенько чекали К. А то якраз прийшли дуже важливі клієнти банку, їх аж ніяк не можна тримати під дверима. Чого вони з'явилися так недоречно, і чого — так, здавалося, запитують себе ті добродії за дверима — працюючий К. марнує найкращий для роботи час на приватні справи? Втомившись від думок і втомившись чекати, що буде далі, К. підвівся й запросив першого відвідувача.

То був невисокий жвавий чоловік, один фабрикант, К. знав його дуже добре. Він перепрошував, що відірвав К. від важливої роботи, а К. теж вибачався, що примусив його так довго чекати. Проте вибачався таким неухважливим, сухим і майже нещирим тоном, що фабрикант, не бувши геть заклопотаний своєю діловою пропозицією, неодмінно б відчув тут фальш. Та він лише похапцем повитягав з усіх кишень розрахунки й таблиці, порозкладав їх перед К., пояснив окремі пункти, виправив дрібну помилку в розрахунках, спромігшись добачити її навіть при такому побіжному перегляді паперів, нагадав К. про укладену десь рік тому угоду, подібну до теперішньої, принагідно згадав, що цього разу, йдучи на великі жертви, її домагався ще один банк, і нарешті замовк, аби почути думку К. А К. попервах і справді уважно дослухався до фабрикантових слів, думки про важливість справи захопили і його, але, на жаль, ненадовго, незабаром він уже не слухав, ще якийсь час кивав головою на кожен гучний вигук фабриканта, а зрештою не дбав навіть про це і обмежився тим, що дивився на лису, схилену над паперами голову й запитував себе, коли фабрикант нарешті здогадається, що вся його промова безвартісна. Коли ж голос затих, К. попервах і справді повірив, ніби фабрикант замовк, щоб він мав нагоду признатися, що неспроможний слухати. І тільки з великим жалем він помітив напружений погляд фабриканта, що вочевидь готувався відповісти на всі заперечення: отже, ділову розмову треба провадити далі. К., немов почувши наказ, схилив голову і олівцем став поволі водити по паперах, врядагоди зупиняючись на якійсь цифрі. Фабрикантові здалося, ніби він зараз почує заперечення, ніби цифри, можливо, хибні, ніби не вони тут головне, — хай там як, він прикрив

папери рукою і, дуже близько присунувшись до К., знову заходився пояснювати подробиці угоди.

— Дуже важко, — промовив К., зморщив губи і схилився всім тілом на бічне бильце, бо папери, єдине, де можна було щось побачити, прикривала рука. Він тільки ледь підвів очі, коли двері з кабінету директора відчинились і там невідразно, мов у серпанку, показався заступник директора. К. далі вже й не думав ні про що, а лише скорився безпосереднім і дуже для нього втішним наслідкам тієї появи. Фабрикант миттю підскочив зі стільця й побіг назустріч заступникові, К., проте, хотілося, щоб той був разів у десять прудкіший, він боявся, що заступник може зникнути. То був даремний страх, чоловіки зустрілись, потисли один одному руки і разом підійшли до столу К. Фабрикант поскаржився, що в пана прокуриста він виявив дуже мало прихильності до справи, і показав на К., що під поглядом заступника директора знову схилився над паперами. Коли вони обидва підступили до столу і фабрикант уже взявся прихилити на свій бік бодай заступника, К. увижалося, ніби два чоловіки, що здавалися йому мало не велетнями, розмовляють над його головою про нього самого. Не раз він намагався, обережно піднявши очі, дізнатися, що там діється нагорі, потім, не дивлячись, узяв зі столу якогось папера, поклав на долоню й, підводячись і сам, поволі підніс його до фабриканта та заступника. Встаючи, К. не мав якихось певних думок, просто відчував, що йому слід так поводитись, якщо він колись наміряється скласти вступну заяву, яка, нарешті, остаточно визволить його. Заступник, з усією уважністю стежачи за розмовою, тільки мигцем поглянув на папір і навіть не читав, що там написано, те, що прокуристові видавалося важливим, для нього не важило нічого, тож він узяв той аркуш з руки К. і сказав: «Дякую, я вже знаю», потім спокійно знову поклав його на стіл. К. ображено приглядався збоку до заступника, але той не помічав його або ж, помітивши, звеселився ще дужче, часто й гучно сміявся і навіть геть спантеличив фабриканта вигадливим запереченням, проте одразу ж і заспокоїв, зробивши якийсь закид собі самому, а зрештою запросив його перейти до свого кабінету, де можна остаточно залагодити справу.

— Це вкрай важлива угода, — говорив він фабрикантові, — і я бачу це дуже добре. А пан прокурист, — навіть кажучи ці слова, заступник, власне, звертався тільки до фабриканта, — звісно, тільки полегшено зітхне, коли ми заберемо її в нього. Справа вимагає спокійних роздумів, а пан прокурист сьогодні, здається, завалений роботою, крім того, в передпокої на нього вже з годину чекають ще якісь відвідувачі.

К. іще вистачило духу, аби відвернутись від заступника директора і приязно, проте немов силувано всміхнутися лише фабрикантові, більше він, правда, нічого не робив, а сперся, трохи зігнувшись, обома руками на стіл, немов продавець за прилавком, і дививсь, як чоловіки, не припиняючи розмови, позбирали зі столу папери і зникли за дверима директорського кабінету. На порозі фабрикант обернувся, сказав, що тим часом не прощається, бо, звичайно, розповідь панові прокуристові про успіх переговорів, до того ж має сповістити йому ще одну дрібничку.

К. нарешті опинився сам. Він і в гадці не мав запросити до себе якогось іншого клієнта і лиш украй невиразно усвідомлював, як добре, що люди за дверима гадають, ніби він і досі розмовляє з фабрикантом, і саме через це ніхто, навіть служник, не наважиться зайти до кабінету. К. підійшов до вікна, сів на підвіконня, однією рукою цупко схопився за ручку і задивився на майдан. Сніг падав і падав, небо не проясніло.

К. довго дивився вниз, не знаючи, що його, власне, непокоїть, і тільки подеколи трохи з острахом позирав через плече на двері передпокою, йому всякчас учувалось, ніби їх відчиняють. Але ніхто не заходив, і К. заспокоївся, пішов до умивальника й холодною водою змив обличчя, потім зі свіжою головою знову повернувся до вікна. Думка перебрати захист до своїх рук видавалася йому тепер іще переконливіша, ніж на початку. Поки він доручав свій захист адвокатові, процес, по суті, майже не зачіпав його, він здалеку приглядався до нього, і процес навряд чи міг підступити безпосередньо до К., він міг поцікавитись, коли заманеться, як посувається його справа, але потім коли завгодно міг знову викинути її з голови. Натомість тепер, коли він

сам візьметься за свій захист, він мусить — принаймні на мить — усім єством віддатись правосуддю, бо успіх захисту означатиме згодом остаточне і цілковите визволення, але задля нього треба тим часом зіткнутися з куди грізнішою небезпекою, ніж та, що поставала перед ним досі. Якби його ще шарпали сумніви, сьгоднішнього спілкування з фабрикантом і заступником директора було б досить, аби їх позбутися. Як він іще сидів отут, коли все його єство займала думка самому захищатись на суді? Що станеться потім? Що чекає на нього попереду? Чи знайде він шлях, який через усі злигодні доведе його до щасливого кінця? Хіба ретельний захист — а будь-який інший був би безглуздям — не означає водночас необхідності якомога швидше звільнитись від усього? Чи пощастить йому триматись до кінця? І як узгодити потребу захищатись із роботою в банку? Адже йдеться не тільки про вступну заяву, для складання якої, напевне, вистачило б відпустки, хоча просити відпустку саме тепер було б завеликим ризиком, попереду в нього цілий процес, тривалість якого годі передбачити. Що за несподівані перешкоди зненацька зринули перед К. у його супокійному житті!

І невже саме тепер він має працювати на банк? К. глянув на свій стіл. Невже й тепер ще запрошувати клієнтів і розмовляти з ними? Невже він повинен клопотатися справами банку, тим часом як його процес розгортається далі, тим часом як судовики на горищах приють над потрібними для суду документами? Хіба це не своєрідні тортури, що до них не признається правосуддя, хоча вони пов'язані з процесом і супроводять його? І чи буде хто в банку, оцінюючи роботу К., брати до уваги його незвичайне становище? Ніхто й ніколи. Хоча, звісно, про його процес дещо вже знають, навіть коли не завжди зрозуміло, хто знає, звідки і як багато. Можна, напевне, сподіватися, що до заступника директора чутки ще не дійшли, інакше К. уже пересвідчився б навіч, як заступник, знехтувавши товарицькість і людяність, скористався ними проти К. А до директора? Звичайно, він до К. дуже прихильний і, тільки-но почувши про процес, став би скількимога допомагати своєму службовцю, створюючи йому різні полегші, проте навряд чи

був би дуже задоволений, бо погіршив би власне становище, оскільки противага, яку доти становив К., слабшатиме, а вплив заступника невпинно зростатиме, крім того, заступник скористається недугою директора для зміцнення власних позицій. На що ж тоді сподіватися К.? Мабуть, отакі роздуми зменшують силу його опору, але ж треба не дурити себе самого і все бачити з тією максимальною ясністю, яку дозволяє поточна мить.

Без якоїсь певної причини, скорше, щоб не вертатись якомога довше до столу, К. розчахнув вікно. Воно відчинялося дуже туго, тож К. був змушений обома руками налягати на ручку. До кімнати крізь усю широчінь досить високого вікна став заповзати змішаний із димом туман і виповнив її ледве чутним смородом згарища. Протягом занесло й поодинокі сніжинки.

— Гидотна осінь, — проказав десь позаду фабрикант, що непомітно зайшов до кімнати, розпрощавшись із заступником директора. К. кивнув головою і стривожено подививсь на теку фабриканта: це ж він зараз почне витягати з неї папери, щоб розказати К. про наслідки переговорів із заступником директора. Фабрикант, проте, простежив за очима К., тож ляснув долонею по теці і сказав, не відкриваючи її:

— Хочете почути, чим скінчилося? В моїй кишені вже лежить укладена угода. Ваш заступник директора — дуже милий і, знаєте, з ним можна нічого не боятись. — Він засміявся й потис К. руку, намагаючись розсмішити і його. Але К. тепер видалось підозрілим, що фабрикант не захотів показати йому паперів, а в його словах він не бачив нічого кумедного. — Пане прокурите, — запитав фабрикант, — коли надворі така негода, ви, певне, зле почуваетесь? Ви сьогодні такі пригнічені.

— Так, — відповів К. і схопився рукою за скроню. — І голова болить, і в родині не все гаразд.

— Атож, — підтвердив фабрикант, що все робив наче похапцем і нікого не міг дослухати спокійно, — кожен несе свій хрест.

К. несамохіть ступив один крок до дверей, немов хотів провести фабриканта, але той зупинив його:

— Пане прокурите, я маю розповісти вам про ще одну дрібничку. Боюся, що саме тепер я вас, може, обтяжу своїм повідомленням, але останнім часом я вже двічі приходив до вас і щоразу забував розповісти. Якщо я не розповім ще й сьогодні, то потім, певне, вже не буде сенсу й розказувати. А було б дуже жаль, бо те, що я наміряюся сповістити, може стати вам у пригоді.

Перше ніж К. відповів, фабрикант підступив до нього ближче, щиколоткою легенько стукнув його в груди й тихо запитав:

— У вас тепер процес, правда?

К. відсахнувся і миттю закричав:

— Це вам розповів заступник директора!

— Та ні, — заспокоїв його фабрикант, — звідки йому знати про таке?

— А вам? — трохи вгамувавшись, запитав К.

— Вряди-годи до мене доходять вістки з апарату правосуддя, — пояснив фабрикант. — Дізнався я й про те, що зараз розповім вам.

— Яка сила людей пов'язана з тим правосуддям! — понурив голову К. і підвів фабриканта до свого робочого столу. Вони сіли, як і раніше, і фабрикант заговорив:

— На жаль, я можу розповісти вам дуже небагато, але в таких справах не можна нехтувати найменшої дрібниці. Крім того, мені страшенно хочеться бодай трохи допомогти вам, нехай навіть моя допомога дуже скромна. Адже досі ми з вами були непоганими діловими партнерами, еге ж? Отже, слухайте. — К. хотів був вибачитися за свою поведінку під час сьогоднішніх переговорів, але фабрикант не терпів, щоб його уривали, він засунув теку під пахву, показуючи, що дуже поспішає, і провадив далі: — Про ваш процес я знаю від такого собі Тітореллі. Він художник. Тітореллі — це мистецький псевдонім, його справжнього прізвища я ніколи й не чув. Уже не один рік він час до часу заходить до моєї контори і приносить який-небудь малюночок, і я йому за нього — а він майже жебрак — завжди даю своєрідну милостиню. А втім, ті малюнки гарненькі — краєвиди і таке інше. Така торгівля — ми обидва вже звикли до неї — відбувалася тихо-мирно, але потім художник став навідуватись до

мене надто часто, я дорікнув йому, ми розговорились, мене дуже цікавило, як він спромагається заробляти собі на прожиття самим малярством, і на свій подив я довідався, що головне джерело його прибутків — малювання портретів. «Я працюю для правосуддя», — сказав він мені. «Якого правосуддя?» — запитав я. І тоді він розповів мені про правосуддя. Ви, напевне, здатні найкраще зрозуміти, як мене здивувала його оповідь. Відтоді при кожних його відвідинах я чув щось нове про правосуддя і з часом уже мав про нього певне уявлення. А втім, Тітореллі балакучий, і я не раз був змушений випроваджувати його, і не тому, що він інколи ще й прибріхував, а передусім через те, що така ділова людина, як я, яка мало не падає під тягарем ділового клопоту, не має змоги дуже перейматись чужими справами. Але це я так, мимохідь. І тепер я думаю, що Тітореллі, либонь, може придатись вам, він знає багатьох суддів і хоча сам навряд чи має великий вплив, то все ж може порадити, як доступитись до різних впливових людей. Та навіть коли ті поради самі по собі не матимуть великої ваги, то, як на мене, вислухавши їх, ви здобудете велику перевагу. Адже ви майже адвокат. Я повторю вам іще раз: прокурист К. — майже готовий адвокат. Ох, мені вашим процесом, власне, нема чого клопотатись. Ну, підете до Тітореллі? Як я дам рекомендацію, він, звичайно, зробить усе, що може. Я й справді думаю, що вам треба зайти до нього. Звичайно, не конче саме сьогодні, а колись, при нагоді. А втім, наголошу ще раз: моя порада аж ніяк не зобов'язує вас неодмінно йти туди. Якщо, по-вашому, можна обійтись без Тітореллі, то, звісно, краще взагалі не вдаватись до його послуг. Можливо, ви вже маєте свій докладний план, і Тітореллі лише зашкодить вам. Що ж, тоді ні в якому разі не йдіть до нього! Бо дозволити, щоб тобі давав поради такий чоловік, — це вже ламати себе самого. Що ж, робіть як знаєте. Ось рекомендаційний лист, а ось адреса.

К. розчаровано взяв листа й запхав його до кишені. Навіть у найсприятливішому разі вигода, яку дасть йому ця рекомендація, незмірно менша від шкоди, пов'язаної з тим, що фабрикант знає про його процес, а художник розносить чутку. К. насилу спромігся примусити себе —

фабрикант уже рушив до дверей — подякувати йому кількома словами.

— Я піду туди, — сказав він, прощаючись перед дверима з фабрикантом, — або, оскільки в мене тепер багато справ, напишу йому, щоб він коли-небудь зайшов до мене на роботу.

— Я знав, — мовив фабрикант, — що ви завжди знайдете найкращий вихід. Але я, хай там як, гадаю, що вам слід уникати запрошувати до банку таких людей, як Тітореллі, щоб тут обговорювати з ним свій процес. До того ж не завжди добре давати таким людям у руки якісь листи. Але ви, певне, вже все обміркували і знаєте, як вам діяти.

К. кивнув головою і провів фабриканта навіть через почекальню. Попри зовнішній спокій, він дуже злякався за себе: він, власне, й не сказав, що писатиме Тітореллі, а просто згадав про лист, щоб якимось показати фабрикантові, що він цінує рекомендацію, і одразу подумав про можливу зустріч із Тітореллі, але якби допомога цього художника видавалася йому вартісна, він тоді б не вагався справді написати листа. Проте небезпеки, що можуть бути наслідком таких дій, спали йому на гадку лише після фабрикантових слів. Невже він і справді так мало може покласти на свій розум? Якщо він недвозначним листом може запросити до банку такого сумнівного чоловіка і тут, тільки дверима відгороджений від заступника, просити в того маляра поради щодо свого процесу, то, може, — ще й як імовірно, — він недобачає й інших небезпек і сам накликає їх на свою голову? Адже не завжди поряд є людина, що вчасно застереже його. Як прикро, що саме тепер, коли треба докласти всіх зусиль, з'являється досі не знаний йому сумнів у власній пильності! Невже ті труднощі, з якими він зіткнувся на початку своєї роботи в банку, знову постануть перед ним під час процесу? В усякому разі К. тепер геть не розумів, як йому могло спасти на гадку писати листа Тітореллі й запрошувати його до банку.

К. іще замислено похитував головою, коли до нього підступив служник і звернув його увагу на трьох добродіїв, що сиділи тут, у передпокої, на лаві. Вони вже довгенько чекали, поки їх запросять до К., і тепер, коли служник заговорив до нього, попідводились, кожен прагнув скористатися сприят-

ливою миттю, аби першим доступитися до К. Оскільки в банку до них поставились так негречно, примусивши марнувати час у почекальні, вони тепер теж не дуже церемонились.

— Пане прокурите! — заговорив хтось із них.

Але К., звелівши служникові принести пальто, сказав усім трьом, поки служник допомагав йому вдягатись:

— Перепрошую, я, шановні добродії, цієї миті, на жаль, не маю часу приймати вас. Я дуже прошу вибачити мене, але мені треба закінчити одну нагальну справу і я мушу негайно виходити. Ви й самі пересвідчилися, як надовго мене затримують. Може б, ви були такі ласкаві прийти завтра або якогось іншого дня?» А може, ми обговоримо справи по телефону? Або, як хочете, розкажіть мені стисло, про що йдеться, і я дам вам докладну письмову відповідь. А все-таки найкраще, якщо ви прийдете іншим разом.

Ці пропозиції К. так приголомшили відвідувачів, які, виходить, просиділи абсолютно марно, що вони тільки мовчки перезирнулись.

— Отже, ви згодні зі мною? — запитав К., повертаючись до служника, що цього разу приніс уже капелюха. Крізь відчинені двері кабінету К. можна було побачити, що сніг надворі уже густий і лапатий. К. підняв комір пальта й заціпнувся до самої шиї.

Саме тієї миті з сусідньої кімнати вийшов заступник директора, сміючись, подививсь, як К. у пальті розмовляє з клієнтами, й запитав:

— Пане прокурите, ви вже йдете?

— Так, — відповів, випростуючись, К., — мені треба вийти у справах.

Але заступник уже обернувся до клієнтів.

— А ці добродії? — запитав він. — Здається, вони довгенько вас чекали.

— Я вже домовився з ними, — кинув К. Але клієнтів тепер годі було стримати, вони обступили К. і доводили, що не чекали б годину, а то й довше, якби їхні справи були неважливі, їх неодмінно треба докладно обговорити саме сьогодні, і то віч-на-віч. Заступник директора послуухав їх якусь мить, потім глянув на К., що крутив у руках капелюха і подекуди струшував з нього порох, і проказав:

— Панове, тут є дуже простий вихід. Якщо ваша ласка покластися на мене, я з радістю душею проведу з вами переговори замість пана прокурюриста. Ваші справи безперечно треба розглянути якнайшвидше. Ми такі ж ділові люди, як і ви, і як слід уміємо цінувати час ділової людини. Ну що, заходите? — І заступник відчинив двері до передпокою свого кабінету.

Як тямить отой заступник прибрати до своїх рук усе, чого змушений зрікатись припертий нуждою К.! А може, від конче потрібного К. усе-таки не відмовляється? Поки він з непевними і, як був змушений визнати, досить мізерними надіями мчить до невідомого художника, його авторитет зазнає непоправної шкоди. Либонь, було б краще скинути пальто і прихилити на свій бік принаймні тих двох добродіїв, які отут поряд мають знову чекати. К., може, б і спробував, якби не побачив у своєму кабінеті заступника директора, що шукав чогось на етажерці, немов вона була його власністю. Коли роздратований К. підступив до дверей, заступник гукнув йому:

— А, ви ще тут! — і повернувся до нього обличчям, численні суворі зморшки на ньому свідчили, здається, не про вік, а про силу, потім одразу знову взявся шукати. — Я шукаю копію угоди, — пояснив він, — що, як сказав представник фірми, має бути у вас. Може, допоможете мені? — К. ступив один крок, але заступник зупинив його: — Дякую, вже знайшов, — і повернувся до своєї кімнати з великою пакою документів, яка, звісно, містила не тільки копію угоди, а й багато інших паперів.

«Тепер мені не дорівнятися до нього, — сказав собі К., — та коли нарешті закінчатся мої особисті труднощі, він, напевне, першим відчує ту перемену, це йому так не минеться». Трохи заспокоївшись цією думкою, К. доручив служникові, який уже давно відчинив йому двері до коридору, повідомити при нагоді директора, що він вийшов у справах; потім, щасливий, що якийсь час можна цілковито присвятити процесові, К. вийшов з банку.

Він одразу подався до художника, що жив у передмісті геть на іншому краї від того передмістя, де містилась канцелярія суду. Це був іще злиденніший район з похмурими

будинками, вітер поволі розмітав по вулицях сміття разом з танучим снігом. У будинку, де жив художник, була відчинена лиш одна половинка височезних воріт, у другій половині внизу в стіні була пробита дірка, і коли К. підходив, звідти текла якась огидна жовта смердюча рідина, змусивши кількох пацюків тікати до найближчої канави. На землі перед сходами лежала долічерева мала дитина і плакала, проте її навряд чи хто чув через бахкання, яке лунало з невеличкої бляшаної майстерні на тому боці вулиці й заглушало всі звуки. Двері майстерні були настіж, трое робітників стояли півколом біля якогось виробу й гепали по ньому молотками. На стіні висів великий аркуш білої бляхи й відкидав бліде сяєво, що сяялось поміж робітників, висвітлюючи їм обличчя та робочі фартухи. К. лише мигцем поглянув на те все, бо прагнув упоратись якомога швидше, притьмом розпитати художника й одразу повернутися до банку. Якщо тут йому бодай трохи пощастить, він матиме змогу ще плідно попрацювати сьогодні в банку. На четвертому поверсі К. був змушений стишити ходу, він засапався, сходи, так само як і поверхи, були надміру високі, а художник, певне, мешкає десь там нагорі в мансарді. Пригнічувало й несвіже повітря, сходових майданчиків не було, вузькі сходи з обох боків обступали стіни, що тільки де-не-де мали аж угорі тьмяні віконечка. Саме тоді, як К. на хвилину зупинився, з однієї квартири вибігли двійко дівчат і, сміючись, подалися сходами вгору. К. поволі ступав за ними, наздогнав одну дівчину, що спіткнулася й відстала від товаришки, і запитав її, поки вони піднімалися сходами поруч:

— Тут живе художник Тітореллі?

Дівчинка, що, певне, не мала й тринадцяти років і була трохи горбата, пхнула К. ліктем у бік і подивилась на нього. Ні її юний вік, ні фізичний гандж не заважали добачити, що вона вже розбещена. Дівчинка вже не сміялась, а тільки дивилася збоку на К. гострим, вимогливим поглядом. К. удав, ніби не помітив її поведінки, і знову запитав:

— Ти знаєш художника Тітореллі? Дівчинка кивнула головою і теж запитала:

— Чого вам від нього треба?

К. вирішив скористатися нагодою і швиденько розпитати ще трохи про Тітореллі.

— Я хочу, щоб він намалював мене, — сказав він.

— Намалював? — здивувалась дівчинка, надміру широко роззявивши рота, і легенько вдарила К. рукою, неначе він бовкнув щось украй несподіване або недоречне, потім підняла обома руками свою й так надто куцу сукню і чимдуж стала наздоганяти другу дівчину, чиї крики невиразним відлунням озивалися десь згори. Та за наступним поворотом сходів К. знову натрапив на дівчат. Горбата, певне, розповіла подрузі про намір К., і тепер дівчата чекали його. Вони стояли обабіч сходів, притиснувшись до стін, щоб К. спокійно міг пройти поміж ними, і гладили руками свої фартушки. І на обличчях, і в позах дівчат проступала суміш дитинності та зіпсутості. Тепер дівчата, хихикаючи, вже ступали за К., причому провід перебрала на себе горбата дівчинка. Саме завдяки їй К. одразу пішов куди треба. Він хотів і далі ступати сходами вгору, але дівчинка показала: щоб дістатись до Тітореллі, треба вийти на бічне відгалуження сходів. Сходи, що вели до його помешкання, були вкрай вузькі, довгі й без поворотів, тож їх можна було бачити геть усі, і вгорі безпосередньо впирались у двері Тітореллі. Ті двері на відміну від сходів були більш-менш добре освітлені завдяки навскіс прорізаному вікну над ними, на нефарбованих дошках видніло написане червоною фарбою й широкими мазками прізвище Тітореллі. К. зі своїм почтом не піднявся й до половини сходів, як двері вгорі прочинилися і в шпарині, вочевидь зачувши тупіт багатьох ніг, показався чоловік, одягнений, здається, лиш у нічну сорочку.

— Ого! — гукнув він, побачивши такий натовп, і зник. Горбата дівчина з утіхи аж заплескала, а друга квапливо задріботіла позаду К., спонукаючи його піти швидше.

Вони ще й не піднялися нагору, як художник відчинив двері навстіж і, низько вклонившись, запросив К. до своєї господи. Дівчат, проте, він відтручував, не хотів їх пускати, хоч скільки вони просили і хоч як намагалися зайти: як нема дозволу, то всупереч його волі. Тільки горбатій пощастило проскочити під його простертою рукою, але художник

погнався за нею, схопив її за одяг, обкрутив навколо себе й посадив за дверима біля другої дівчини, що, коли художник покинув варту, все ж не наважилась переступити поріг. К. не знав, що й думати, те все неначе скидалося на товариські забави. Дівчата — одна спереду, друга ззаду — стояли під дверима, повитягали шиї і обзивали художника всілякими жартівливими словами, значення яких К. не розумів; зрештою засміявся й художник, коли горбата майже скочила йому на руки. Потім художник зачинив двері, ще раз уклонився К. і простяг руку, відрекомендувавшись:

— Художник Тітореллі.

— А їх, здається, тут дуже люблять, — усміхнувся К., показуючи рукою на двері, за якими шепотілися дівчата.

— А, пустунки! — відказав художник, марно намагаючись заціпнути нічну сорочку на шиї. Стояв він босоніж і, крім сорочки, мав на тілі лише бахматі жовтаві полотняні штани, підв'язані паском, його довгий вільний кінець метлявся на всі боки. — Ці пустунки — справжня напасть для мене, — провадив він далі і тим часом дав спокій сорочці, що останнього Гудзика й не мала, потім присунув стільця і змусив К. сісти. — Я колись був намалював одну дівчинку, — сьогодні її тут нема, — і відтоді вони всі чіпляються до мене. Коли я тут, вони заходять тільки тоді, як я дозволю, та коли я кудись піду, котрась неодмінно знайде всередину. Вони зробили собі ключа до моїх дверей і тепер передають його одна одній. Вам навіть важко уявити, які вони набридуці. Я, скажімо, приходжу додому з дамою, яку мені треба малювати, відкриваю двері своїм ключем і бачу, як горбата отам біля столика пензлем підмальовує собі губи, а її менша сестра, за якою вона мала б наглядати, гасає по всій кімнаті й занечищує кожен закуток. Або я приходжу, як, скажімо, вчора мені трапилось, пізно додому, — вибачте, будь ласка, за мій вигляд і нелад у кімнаті, — і хочу лягти в ліжко, аж тут мене щось щипає за ногу, я зазираю під ліжко й витягаю звідти якесь дівчисько. Чого вони так липнуть до мене, я не знаю, але ви вже, певне, помітили, що я їх до себе не принаджую. Звичайно, вони ще й заважають мені працювати. Якби цю майстерню мені не надавали безкоштовно, я б уже давно звідси вибрався.

Саме ціє миті за дверима пролунав ніжний стривожений голосок:

- Тітореллі, нам уже можна заходити?
- Ні, — відповів художник.
- І навіть мені самій не можна?
- Не можна, — буркнув художник, підійшов до дверей і замкнув їх.

К. тим часом оглянув кімнату, йому самому ніколи б не спало на гадку, що цю злиденну тісну комірчину можна назвати майстернею. І вздовж, і впоперек можна було ступити тільки по два широкі кроки. Геть усе — підлога, стіни і стеля — було дерев'яне, поміж дошками видніли маленькі шпарини. Навпроти К. під стіною стояло ліжко, завалене різнобарвною білизною. Серед кімнати на мольберті стояла прикрита сорочкою картина, рукави звисали аж до підлоги. Через туман у вікні позаду К. годі було щось побачити, крім укритого снігом даху сусіднього будинку.

Обертання ключа в замку нагадало К., що він збирався довго не засиджуватись. Він витяг з кишені рекомендаційного листа, простяг художникові й сказав:

— Я почув про вас від добродія, що написав цього листа, він ваш знайомий, і звертаюсь до вас за його порадою.

Художник мигцем переглянув лист і пожбурих його на ліжко. Якби фабрикант не розповідав із такою певністю про Тітореллі як про свого знайомого, злидаря, що живе його милостинею, то тепер і справді можна було б повірити, ніби Тітореллі не знає фабриканта або ж знає не так, щоб міг його пригадати. До того ж художник запитав:

— Ви хочете купити картину чи щоб я намалював вас?

К. вражено глянув на художника. Про що, власне, йдеться в тому листі? Адже річ очевидна, фабрикант мав писати тільки про те, що К. хоче розпитати про свій процес. Тож як він поквапно і бездумно пригнався аж сюди! Але ж художникові треба щось відповісти, і К. мовив, подивившись на мольберт:

— А ви працюєте тепер над картиною?

— Так, — відповів художник і жбурнув на ліжко вслід за листом сорочку, що висіла на мольберті. — Це портрет. Дуже добра робота, але ще не закінчена. — Нагода видалась

К. сприйтлива, йому офіційно запропоновано говорити про правосуддя, тепер уже можна, бо ж портрет вочевидь зображував якогось суддю. А втім, цей портрет був напрочуд схожий на картину в робочому кабінеті адвоката. Тут, щоправда, був зображений інший суддя — гладкий чоловік із чорною кущавою бородою, що відстовбурчувалась від щік, крім того, то було олійне полотно, а це — пастельний малюнок із блідими й невиразними барвами. Але все інше було схоже, бо й тут суддя, твердо зіпершись руками на бильця, мав от-от грізно підвестись зі свого трону. «Це суддя», — мало не бовкнув К. одразу, проте поки що стримався й підступив ближче до картини, немов прагнучи придивитись до подробиць. Він ніяк не міг роздивитись велику постать, що стояла за спинкою трону, й запитав про неї художника.

— Її треба ще трохи доопрацювати, — відповів митець, узяв зі столика пастельний олівець і густіше попідводив обриси постаті, хоч для К. вона й далі була невизначена.

— Це богиня правосуддя, — зрештою проказав художник.

— Тепер я вже бачу, — мовив К. — Ось де пов'язка на очах, а ось терези. Але чи нема в неї на п'ятах крилець і чи не біжить вона?

— Так, — кивнув майстер, — мені замовили таку картину, це, власне, богиня правосуддя і богиня перемоги в одній постаті.

— Оце так покруч! — засміявся К. — Правосуддя мусить зупинитись, бо інакше хитатимуться терези й не буде змоги визначити справедливий вирок.

— Я скорився бажанню свого замовника, — пояснив художник.

— Атож, звісно, — проказав К., що своїм зауваженням аж ніяк не хотів образити художника. — Ви так зобразили ту постать, наче вона сидить на троні.

— Ні, — відповів художник, — я не бачив ні постаті, ні трону, це все з уяви, проте мені вказали, як я повинен малювати.

— Як? — перепитав К., удаючи, наче не розуміє художника. — Хіба це не суддя в суддівському кріслі?

— Так, — відповів художник, — але це суддя невисокого рангу і він ніколи не сидів на такому троні.

— І вам звеліли намалювати в таких святешних шатах? Він тут немов голова суду.

— Атож, ті пани марнославні, — погодився художник. — А втім, вони мають дозвіл згори, щоб їх зображали в такій подобі. Існують докладні приписи, як можна малювати того або того судовика. Проте, на жаль, саме за цим малюнком не можна точно визначити вбрання і посаду, бо пастельні фарби непридатні для такого зображення.

— Авжеж, — погодився К., — просто дивно, що цей портрет намальовано пастеллю.

— Цього забажав сам суддя, — пояснював далі художник, — малюнок призначений для дами.

Вигляд картини, здається, сповнив його бажанням працювати, він закасав рукав, узяв олівець, і К. побачив, як під тремтячим кінчиком олівця біля голови судді утворилася червоняста тінь, пускаючи на всі боки промені поза межі картини. Мало-помалу та тінь охопила всю голову, наче якась оздоба або висока відзнака. Навколо постаті Правосуддя барви були ледь-ледь світліші, і на тому ясному тлі постать тепер дуже вбирала очі, скидаючись, щоправда, вже не на богиню правосуддя і не на богиню перемоги, а на досконалу подобу богині полювання. Робота художника захопила К. дужче, ніж йому хотілося, зрештою він став собі дорікати, що вже сидить тут так довго і, по суті, ще нічого не зробив для своєї власної справи.

— Яке прізвище цього судді? — запитав він зненацька.

— Цього я сказати не можу, — відповів художник, що схилився до самої картини й вочевидь забув про свого гостя, дарма що спершу так гречно запрошував його. К. уважав це за вибрик і сердився, що він змушений марнувати час.

— А ви, певне, тішитесь довірою правосуддя? — запитав він.

Художник одразу поклав олівці, випростався, потер руки і, осміхаючись, подивився на К.

— Аж тепер тільки добулися до правди, — сказав він. — Ви хотіли дізнатися щось про правосуддя, як і сказано у вашому рекомендаційному листі, і одразу стали розпитувати про картину, бажаючи здобути мою прихильність. Але за це я не лихий на вас, ви могли не знати, що я на таке не

ловлюсь. Прошу вас, годі! — гостро докинув він, коли К. намагався щось заперечити, а потім провадив далі: — Зрештою, оте ваше зауваження абсолютно слухне: я тішуся довірою правосуддя. — Він замовк на хвилину, немов даючи К. час усвідомити цей факт. Знову стало чути, як за дверима вовтузяться дівчата. Вони, мабуть, тиснулись навколо замкової шпарини, можливо, могли зазирнути до кімнати й крізь шпарини в дверях. К. полишив спроби вибачитись перед художником, бо не хотів відвертати його уваги, водночас йому не хотілося, щоб художник надто високо задер носа і через те зробився для нього недосяжний, тож він запитав його:

— У вас є офіційно визнана посада?

— Нема, — коротко відповів художник, немов йому заціпило від цього запитання.

К., проте, не хотів, щоб той замовк, і говорив далі:

— Що ж, досить часто офіційно не визнане становище набагато впливовіше за будь-яку посаду.

— Саме така ситуація зі мною, — кивнув, наморщивши лоба, художник. — Вчора я розмовляв про вас із фабрикантом, і він запитав, чи я не можу допомогти вам, я ж відповів, нехай той чоловік заїде до мене, і тепер я втішений, що ви так скоро з'явилися. Ви, здається, дуже перейнялися процесом, але це мене, звичайно, не дивує. Може, ви спершу роздягнетесь?

Хоча К. намірявся забігти лише на хвилинку, він зрадив, почувши таку пропозицію. Повітря в кімнаті мало-помалу ставало задушливим, і К. уже не раз дивувався, чим можна пояснити ту задуху, бо маленька залізна грубка в кутку була, безперечно, не розпалена. Поки він скидав пальто і навіть розстібав піджак, художник немов вибачився перед ним:

— Мені потрібне тепло. Адже тут у мене дуже затишно, правда? Просто ця кімната надзвичайно вигідно розміщена.

К. нічого не відказав, але йому дошкуляло, власне, не тепло, а скорше затхле повітря, що мало не забивало дух; кімнату давно не провітрювали. Ці прикросці допікали йому ще дужче через те, що художник припросив його сісти на ліжко, тоді як сам сів на єдиний у кімнаті стілець перед

мольбертом. Крім того, художник, здається, не розумів, чому К. примостився на самому краєчку ліжка, він наплював, щоб К. сів зручніше, а коли той завагався, сам підійшов до нього і затяг на середину ліжка між подушок. Потім знову сів на стілець і поставив нарешті перше присутнє запитання, яке змусило К. забути геть про все:

— Ви невинні?

— Так, — мовив К. і одразу зрадів від такої відповіді, надто тому, що відповідав приватній особі, тобто його слова не матимуть жодних наслідків. Ще ніхто не запитував його так відверто. Аби натішитись цією радістю, він докинув: — Я абсолютно невинний.

— Гаразд, — відказав художник, понуривши голову і немов замислившись. Зненацька він знову підвів голову:

— Якщо ви невинні, ваша справа дуже проста.

В очах К. промайнула тривога, оця людина, що нібито тішиться довірою правосуддя, базікає, як немовля.

— Моя невинність аж ніяк не спрощує справи, — заперечив К. і немов силувано всміхнувся, спроквола похитавши головою. — Це впливає з тих численних нюансів, у яких заплуталось саме правосуддя. Під кінець воно таки з'ясує, що скоєно тяжкий злочин, і то там, де його ніхто й не сподівався.

— Атож, звичайно, — притакував художник, немов К. тільки даремно перешкоджав його думкам. — Так, отже, ви невинні?

— Авжеж!

— Оце якраз якнайбільше лихо, — зітхнув художник. Протилежні аргументи не впливали на нього, одначе важко було збагнути, чи та його рішучість спирається на переконаність чи просто на байдужість. К. прагнув одразу все з'ясувати, тож він запитав:

— Ви, звісно, знаєте правосуддя краще за мене, я знаю його набагато гірше, — я тільки чув про нього дещо від зовсім різних людей. Але всі в один голос кажуть, що бездумних звинувачень не висувають і що правосуддя, звинувачивши кого-небудь, твердо переконане, що звинувачений скоїв злочин, і похитнути ту переконаність можна лише коштом величезних зусиль.

— Величезних? — скинув угору руку художник. — Та її ніколи не можна похитнути. Якби я отут на полотні намалював підряд усіх суддів і ви провадили свій захист перед тією картиною, то б мали більше успіху, ніж перед справжнім правосуддям.

«Атож», — подумки мовив К., геть забувши, що намірився лише розпитати художника.

За дверима знов озвалася дівчинка:

— Тітореллі, коли він уже забереться?

— Помовч! — загорлав художник до дверей. — Хіба ти не бачиш, що я тут розмовляю?

Проте дівчина не вгамувалась і запитала знову:

— Ти малюватимеш його? — А оскільки художник мовчав, додала: — Будь ласка, не малою такого бридкого чоловіка.

Ці слова супроводило невиразне схвальне мурмотіння. Художник метнувся до дверей, прочинив їх — там видніли благально складені, протягнені вперед руки — і нагримав на дівчат:

— Якщо ви не вгамуетесь, я вас усіх поскидаю зі сходів. Сядьте отут на сходинки й мовчіть. — Дівчата, певне, послухались не зразу, тож художник мусив наказати: — Ану сядьте мерщій! — Лише тоді запанувала тиша.

— Перепрошую, — кинув художник, повертаючись до К. А К. тим часом навряд чи й обертався до дверей, цілковито поклавшись на художника: нехай той, як хоче, захищає його яким завгодно способом. Він, напевне, й не ворухнувся, коли художник схилився до нього й прошепотів на вухо, щоб за дверима їх ніхто не міг почути:

— Навіть ці дівчата належать до правосуддя.

— Як? — здивувався К., мотнувши вбік головою і подивившись на художника. Той, проте, знову сів на стільця і напівжартома, напівпояснюючи проказав: — Тут усе належить до правосуддя.

— А я й не помітив цього, — сказав К., кинуте мимохідь узагальнення, яке начебто натякало на дівчат, ще дужче стривожило його. А проте К. із хвилину дивився на двері, за якими дівчата тепер мовчки сиділи на сходинках. Тільки одна з них застромила соломину в шпарину між дошками й поволі водила нею вниз і вгору.

— Ви, здається, ще не маєте жодного уявлення про правосуддя, — сказав художник, широко розставляючи ноги й лясаючи пальцями ніг по підлозі. — Ваша невинність вам нічим не зарадить, тільки я зможу вас витягти.

— Як ви це хочете зробити? — запитав К. — Адже недавно ви самі казали, що правосуддя ніколи не дослухається до будь-яких доказів.

— Не дослухається до тих доказів, які подають на розгляд правосуддя, — пояснив художник і підняв вказівного пальця, немов показуючи, що К. не помітив дуже тонкої різниці. — Геть інша ситуація, коли вдаватись до певних заходів за фасадом прилюдного правосуддя — в кімнатах для нарад, у кулуарах або, скажімо, тут, у майстерні.

Те, що сказав тепер художник, уже й нітрохи не здавалось неймовірним, навпаки, ці слова дуже добре узгоджувалися з тим, що доводилось чути К. від інших людей. Що ж, отже, є надії. Якщо завдяки особистим зв'язкам на суддів справді так легко вплинути, як розказував адвокат, тоді художникові зв'язки з тими чванькуватими суддями вкрай важливі, їх аж ніяк не можна недооцінювати. В такому разі й художника можна сміливо приєднувати до гурту помагачів, що їх поступово збирав навколо себе К. Колись у банку дуже хвалили його організаційний хист, тепер тут, де він може покластися тільки на себе, йому трапилась добра нагода остаточно випробувати себе. Художник постеріг, як вплинуло його пояснення на К., і сказав з певним острахом:

— А ви не звернули уваги, що я розмовляю з вами майже як юрист? Це наслідок мого неперервного спілкування з людьми, причетними до правосуддя. Я, звичайно, чимало від того виграв, але мистецьке натхнення великою мірою втратив.

— Як ви вперше стали спілкуватися з суддями? — поцікавився К., прагнучи спершу здобути довіру художника, а вже потім безпосередньо залучати його на свою службу.

— Дуже просто, — відповів художник, — зв'язок із ними я успадкував. Ще мій батько був художником правосуддя. Це таке становище, що його завжди передають у спадок. Адже не можна брати на роботу нових людей. Крім того, щодо змалювання судовиків різних рангів існує стільки

розмаїтих, численних, а передусім потаємних правил, що їх узагалі ніхто не знає поза межами певного вузького кола родин. Скажімо, он там у шухляді я бережу нотатки свого батька й нікому їх не показую. Тільки той, хто їх знає, має право малювати суддів. А проте, навіть якби я втратив їх, зостається ще так багато правил, які тільки я держу у своїй голові, що ніхто не зможе сперечатися зі мною за моє місце. Кожного суддю треба намалювати так, як намальовано визначних суддів давнини, а на таке спроможний тільки я.

— Тут можна й позаздрити, — мовив К., згадавши своє становище в банку. — Невже ваше становище таке непохитне?

— Атож, непохитне, — підтвердив художник і гордо розправив плечі. — Через те я вряди-годи й наважуюсь допомогти якомусь бідоласі, що має процес.

— А як ви це робите? — запитав К., неначе художник не назвав його щойно бідолахою. Проте художник не дав збити себе на манівці і тільки відповів:

— Наприклад, у вашому випадку, оскільки ви цілковито невинні, я б удався до наступних дій. — Згадка про власну невинність уже пригнічувала К. Інколи йому здавалося, ніби таким своїм твердженням художник показує, що успішне закінчення процесу — передумова його допомоги, отже, сама ця допомога певною мірою знецінювалась. Але К. притлумив ці сумніви і більше не перебував художника. Відмовлятися від його допомоги він теж не хотів, тут він усе вже вирішив, крім того, ця допомога видавалась йому загалом не такою сумнівною, як адвоката. К. віддавав їй перевагу ще й тому, що її запропонували простосердо і щиро.

Художник присунув свого стільця до ліжка і приглушеним голосом став розповідати далі:

— Я забув вас одразу запитати, якого саме звільнення ви хочете. Є всього три можливості: тобто справжнє виправдання, начебто виправдання і затягування справи. Справжнє виправдання — звісно, найкращий варіант, проте на такий спосіб розв'язку я не маю найменшого впливу. Як на мене, взагалі нема жодної людини, яка б могла вплинути на справжнє виправдання. Тут, напевне, все вирішує невин-

ність звинуваченого. Оскільки ви невинні, ви б і справді могли покластися лише на свою невинність. Тоді вам не потрібна ні моя, ні будь-чия інша допомога.

Такий послідовний виклад попервах приголомшив К., але потім він так само тихо, як і художник, проказав:

— Мені здається, ви самі собі суперечите.

— Де саме? — терпляче запитав художник і, сміючись, відхилився назад. Цей сміх породив у К. здогад, що він знайшов суперечність аж ніяк не в словах художника, а в самому процесі судочинства. Попри це К. не відступав і провадив далі:

— Трохи раніше ви казали, що суд не дослухається до жодних доказів, згодом ви обмежили це твердження тільки прилюдним правосуддям, а тепер уже кажете, що невинний перед лицем правосуддя не потребує жодного захисту. В цьому й полягає суперечність. Крім того, ви раніше казали, що на суддів можна вплинути завдяки особистим зв'язкам, а тепер стверджуєте, що справжнього виправдання, як ви його назвали, ніколи не можна досягнути, вдавшись до особистих зв'язків. Тут уже друга суперечність.

— Ці суперечності дуже легко пояснити, — озвався художник. — Тут ідеться про дві різні речі, про те, що проголошує закон, і про те, в чому я сам пересвідчився, їх ніколи не треба сплутувати. З одного боку, закон, — а втім, я його ніколи не читав, — звісно, проголошує, що невинного виправдовують, але, з другого — там не написано, що на суддю можна вплинути. А я от зі свого досвіду знаю, що діється якраз протилежне. Я ніколи не чув про справжнє виправдання, зате про вплив на суддів — скільки завгодно. Є, щоправда, ймовірність, що серед усіх відомих мені випадків не було жодного невинного. Але хіба можна такому повірити? Щоб серед такої сили звинувачених не було жодної невинної людини? Я, пам'ятаю, був ще хлопчиком, батько розповідав удома про процеси, до того ж і судді, що ходили до його майстерні, розповідали про правосуддя, і взагалі в нашому колі про щось інше й не розмовляють. Тільки-но я сам уже мав змогу ходити до суду, я ніколи нічого не пропускав, прослухав незліченні процеси на найважливіших стадіях розгляду і, скільки міг добачити,

стежив за їхнім дальшим розвитком, але, мушу признатися, ще ніколи мені не траплялося стати свідком справжнього виправдання.

— Отже, жодного виправдання, — промовив К., наче звертаючись до себе і своїх сподівань. — Це потверджує мою думку про правосуддя. Отже, і з цього боку марно до чогось братися. Одним один кат може заступити все правосуддя.

— Не треба узагальнювати, — невдоволено буркнув художник, — я тільки розповідав вам про свій досвід.

— Цього досить, — похнюпився К., — але, може, ви чули про виправдання в давніші часи?

— Такі виправдання, — відповів художник, — безперечно колись були, але з'ясувати це тепер дуже важко. Остаточних вироків суду ніколи не оприлюднювали, вони недоступні навіть суддям, і через те про давню судову практику збереглися тільки легенди. Авжеж, у багатьох легендах таки згадано про справжнє виправдання, але самі подумайте, можна їм вірити, чи ні. А проте не слід зовсім не брати їх до уваги, якась частка правди в них, безперечно, є, до того ж вони дуже гарні, я сам намалював кілька картин на основі сюжетів тих легенд.

— Самі легенди моєї думки не змінять, — заперечив К., — бо хіба можна покликатись на легенди перед лицем правосуддя?

— Ні, не можна, — засміявся художник.

— Тоді нема сенсу розмовляти про них, — виснував К., прагнучи почути геть кожную думку художника, дарма що йому самому вона видається неправдивою або суперечить іншим твердженням. У нього нема тепер часу ані перевіряти правдивість усього, що каже художник, ані спростовувати почуте, він уже й так досяг найбільшого, спонукавши художника бодай трохи йому допомагати, хоча ця допомога й не буде вирішальною, і тому К. сказав: — Ну, а якщо обличити справжнє виправдання, то ви згадували тепер іще дві можливості.

— Начебто виправдання й затягування справи. Тільки про них у нас може йти мова, — відповів художник. — Але чи не хочете ви, перше ніж починати розмову, зняти піджак? Адже вам жарко.

— Авжеж, — погодився К., бо досі був зосереджений на словах художника і аж тепер, коли той згадав про тепло, відчув на чолі рясний піт. — Тут уже майже нестерпно. — Художник кивнув головою, мовляв, він дуже добре розуміє, як кепсько зараз К. — А хіба не можна відчинити вікно? — запитав К.

— Ні, тут є лиш одна міцно вставлена шибка, відчинити її не можна.

Тільки тепер К. збагнув: він увесь час сподівався, що художник зненацька підійде до вікна й розчахне його. Він навіть уже готувався вдихати туман на всі легені. Від усвідомлення, що він цілковито відгороджений від повітря, йому запаморочилась голова. К. легенько вдарив рукою по перині і спроквола сказав:

— Але ж так незручно і нездорово.

— Таж ні, — заперечив художник, боронячи своє вікно, — через те, що його ніколи не можна відчинити, тут, дарма що там звичайна одинарна шибка, краще зберігається тепло, ніж якби вікно було подвійне. Якщо ж я хочу провітрити кімнату, — а в цьому й потреби великої нема, бо повітря всюди заходить у щпарини між дошками, — я можу відчинити двері або навіть обоє дверей.

К., трохи заспокоєний цим поясненням, став роздивлятися, де ж другі двері. Художник помітив його пошуки й сказав:

— Вони позаду вас, я мусив приставити до них ліжко. — Лише тепер К. побачив у стіні вузьенькі двері. — Усе тут трохи замале, як для майстерні, — провадив далі художник, немов прагнучи відвернути докір К. — Я був змушений пристосуватись до того, що є. Ліжко перед дверима — це, звичайно, дуже погане місце. Скажімо, суддя, якого я тепер маюю, завжди ходить дверима біля ліжка, і я навіть дав йому ключа від них, щоб він, коли мене нема вдома, міг зачекати в майстерні. Він звичайно приходить рано-вранці, коли я ще сплю. Якщо поряд відчиняться двері, я, звісно, прокидаюся навіть тоді, коли сплю як мертвий. Ви б утратили всяку повагу до суддів, почувши ті прокльони, якими я зустрічаю його, коли він удосвіта стає на моє ліжко. А втім, я міг би забрати в нього ключ, але він

розсердиться. Бо ж тут без великих зусиль можна повисаджувати всі двері.

Під час цієї промови К. міркував, чи треба йому знімати піджак, зрештою він подумав, що, не знявши, він тут не всидить, тож скинув піджак і поклав його собі на коліна, щоб одягнути знову, коли скінчиться розмова. Тільки-но він роздягнувся, як одна з дівчат закричала: «Він уже скинув піджака!» — і стало чути, як обидві дівчинки прилипли до шпарин, аби навіч побачити видовище.

— Дівчатка гадають, — взявся пояснювати художник, — що я вас малюватиму і через те ви роздягаєтесь.

— Угу, — мовив К., трохи розвеселившись, бо почувався не набагато краще, ніж доти, дарма що сидів тепер у самій сорочці. Майже незадоволено він запитав: — А як, ви кажете, називаються ще дві можливості? — К. уже забув ті терміни.

— Начебто виправдання й затягування справи, — відповів художник. — Тільки від вас залежить, що ви оберете. Завдяки моїй допомозі можна скористатись або тим, або тим способом, хоч тут, звичайно, є свої труднощі, різниця полягає лиш у тому, що начебто виправдання вимагає великих, але недовгих зусиль, а затягування справи — набагато менших, зате тривалих. Спершу я розповім про начебто виправдання. Якщо ви оберете його, я напишу на аркуші паперу підтвердження вашої невинності. Текст такого підтвердження цілком незбагнений, він дістався мені ще від батька. З цим підтвердженням я оббігаю всіх знайомих мені суддів. А почну, певне, з того, що сьогодні ввечері подам це підтвердження судді, якого тепер малюю, він має прийти на засідання. Я покажу йому підтвердження, поясню, що ви невинні, й поручуся за вашу невинність. Це буде не якась формальна порука, а справжня порука з тягарем відповідальності. — У погляді художника проступав докір, що К. хоче накинути йому цей тягар.

— Ви дуже люб'язні, — мовив К. — А суддя не може повірити вам і виправдати мене все ж по-справжньому?

— Таж я вже казав вам, — відповів художник. — Зрештою, взагалі нема певності, що мені хтось повірить, чимало суддів, скажімо, вимагатимуть, щоб я сам привів вас до них. Тоді ви повинні коли-небудь піти зі мною. А втім, у таких

випадках справа наполовину вже виграна, надто тому, що перед тим я дам вам докладні настанови, як поводитись у того або того судді. Набагато гірша ситуація з суддями, що — іноді трапляється й таке — одразу проганяють мене. Якщо після численних спроб, коли я докладатиму всіх зусиль, мені нічого не вдасться, від таких суддів ми будемо змушені відмовитись. Але тут нема чого хвилюватися, бо окремих судця нічого не вирішує. Коли я на своєму підтвердженні зберу достатню кількість суддівських підписів, я піду з ним до того судді, що саме провадить ваш процес. Може статися, що й він підпише підтвердження, тоді все посуватиметься набагато швидше, ніж за інших обставин. Загалом тоді вже майже не буде перешкод, для звинуваченого — то пора найкращих сподівань. Хоч як дивно, а правда: люди на цьому етапі почуваються набагато впевненіше, ніж після виправдання. Великих зусиль тоді вже й не треба докладати. Суддя, маючи на руках підтвердження, завірене підписами багатьох суддів, може безтурботно оголошувати виправдальний вирок, і він, безперечно, але, звичайно, після виконання різних формальностей, таки виправдає звинуваченого, щоб догодити мені та решті своїх знайомих. Тоді правосудця відпускає вас і ви вільні.

— Тоді я буду вільний, — протягнув, наче вагаючись, К.

— Так, — докинув художник, — але тільки начебто вільний чи, як висловитись точніше, тимчасово вільний. Адже судді найнижчого рангу, до яких належать мої знайомі, не мають права виправдовувати остаточно, це право належить тільки вищому правосуддю, недоступному ні для вас, ні для мене, ні для будь-кого іншого. Що воно там діється, ми нічого не знаємо і, до речі, й не хочемо знати. Отже, того великого права — знімати звинувачення — наші судді не мають, зате мають право звільняти від звинувачення. Тобто якщо вас отак виправдають, вам на якусь мить полегшать тягар звинувачення, але воно й далі нависатиме над вами і може, тільки-но згори надійде наказ, миттю знову набути чинності. Оскільки в мене дуже тісні зв'язки з правосуддям, я ще можу точно сказати вам, як сформульовано різницю між справжнім виправданням і начебто виправданням у настановах для судових канцелярій. При справжньому

виправданні всі документи, пов'язані з процесом, викидають, цілковито зникають з обігу не тільки звинувачення, а й матеріали процесу і навіть виправдальний присуд — усе те знищують. Зовсім інша річ при начебто виправданні. З актом звинувачення і документами, що підтверджують невинність, містять виправдальний вирок та його обґрунтування, не відбувається жодних дальших змін. Проте з обігу вони не виходять і, оскільки судові канцелярії вимагають неперервного руху паперів, потрапляють на вищі щаблі правосуддя, потім повертаються на нижчі, тож мандрують отак вгору-вниз з більшою чи меншою швидкістю, з довшими чи коротшими затримками. Каналів, якими рухаються документи, безкінечна кількість. Коли дивитися зовні, іноді може видатись, що все вже давно забуто, обвинувальний акт утрачено і виправдання остаточне. Але втаємничені ніколи такому не повірять. Правосуддя не втрачає жодного документа, судді не забувають. Одного дня, коли вже ніхто й не сподівався, який-небудь суддя пильніше придивиться до паперів, побачить, що в цьому випадку звинувачення ще чинне, і віддасть наказ про негайний арешт. Я припустив отут, що між начебто виправданням і новим арештом проміне довгий час, така можливість існує й справді, і я навіть сам знаю про такі випадки, але існує не менша ймовірність, що виправданий правосуддям повернеться додому, а там на нього вже чекають уповноважені, щоб знову заарештувати. Тоді, звичайно, життя на волі настає кінець.

— І процес починається спочатку? — майже не ймучи віри, запитав К.

— В усякому разі, — пояснював художник, — навіть якщо процес почнеться спочатку, знов-таки, як і раніше, є можливість добитись начебто виправдання. Треба буде знову докласти всіх зусиль і долати зневіру. — Останні слова художник сказав, напевне, під враженням, яке справив на нього К., ураз обм'якнувши і похнюпившись.

— Але, — запитав К., наче прагнучи спонукати художника до дальших одкровенень, — удруге здобути виправдання не важче, ніж першого разу?

— Про це, — відповів художник, — нічого певного сказати не можна. Невже ви гадаєте, що на суддю, який удруге

заарештував вас, можна вплинути і його вирок буде сприятливий для вас? Такого не буває. Суддя, ще виправдовуючи вас, уже передбачив цей арешт. Але ця обставина навряд чи відіграє велику роль. Зате цілком може бути, що під впливом незліченної кількості інших причин настроїв судді, а також його оцінка вашого випадку з погляду права можуть змінитися, отож намагання добитись другого виправдання слід припасовувати до нових, змінених обставин, причому треба виявляти не меншу наполегливість, ніж при першому виправданні.

— Але й це друге виправдання теж не остаточне, — розчаровано покрутив головою К.

— Звичайно, ні, — погодився художник, — за другим виправданням іде третій арешт, за третім виправданням — четвертий арешт і так далі. Саме в цьому й полягає суть терміна «начебто виправдання». — К. мовчав. — Бачу, що начебто виправдання вочевидь видається вам не дуже вигідним, — повів далі художник, — то, можливо, вам більше підійде затягування справи. Чи треба вам пояснювати, що це означає? — К. кивнув головою, художник невимушено розсівся на стільці, краї нічної сорочки розійшлися, і він однією рукою потер собі бік десь під грудьми. — Затягування, — почав був художник і з хвилину подивився на К., немов шукаючи найточнішого пояснення, — затягування полягає в тому, що процес весь час утримують на найнижчих етапах розвитку. Для цього необхідно, щоб звинувачений і його помічник, надто, звичайно, помічник, перебували в неперервному особистому зв'язку з правосуддям. Повторюю, тут не треба докладати таких зусиль, як при досягненні начебто виправдання, але потрібна дуже велика пильність. Треба стежити за процесом день і ніч, треба регулярно ходити до судді, що розглядає справу, а крім того, ще й з усяких інших нагод провідувати його і, хай там що, виявляти своє дружнє ставлення до нього. Якщо звинувачений особисто не знайомий із суддею, треба впливати на нього через якогось знайомого суддю, та це аж ніяк не означає, що треба відмовлятися від нагоди безпосередньо поговорити зі своїм суддею. Ретельно дотримуючись цих приписів, можна з достатньою певністю припустити, що процес

далі перших етапів не посунеться. Процес, правда, не припиняється, але звинуваченому так само далеко до вироку, як і тоді, коли б він був на волі. Порівнюючи з начебто виправданням перевага затягування справи полягає в тому, що майбутнє звинуваченого не таке непевне, він не матиме страху, що його зненацька заарештують, і може не боятися, що саме тоді, коли решта обставин будуть якнайнесприятливіші, йому доведеться напружуватись і хвилюватись, як буває за ситуації, коли домагаються начебто виправдання. А втім, і затягування справи пов'язане з певними невгодами для звинуваченого, і їх аж ніяк не можна недооцінювати. Йдеться не про те, що звинувачений не має змоги тішитися свободою, — він, власне, не має волі й при начебто виправданні. Тут є інший прикрий аспект. Процес не може стояти на місці, якщо для того немає бодай яких-небудь причин. Отже, процес повинен засвідчувати власне існування певними зовнішніми виявами. Від часу до часу слід видавати різні накази, які має виконувати звинувачений, не припиняти розслідування тощо. Процес повинен ненастанно крутитись у тісному, штучно обмеженому колі. Звичайно, це пов'язане з певними прикрощами для звинуваченого, проте їм теж не слід надавати надмірної ваги. Усе те — суто показне, скажімо, допити провадять коротесенькі, а коли звинувачений не має часу або бажання ходити на них, він може вибачитись, із певними судьями можна наперед на дуже довгий період домовитись про судові накази, — йдеться, по суті, про те, щоб людина, оскільки її звинувачено, регулярно з'являлася до суду.

Ще слухаючи ці останні слова, К. переклав піджак на руку й підвівся. «Він уже встає!» — крикнув хтось одразу за дверима.

— Ви вже хочете йти? — запитав художник, теж підводячись. — Це, звичайно, задуха виганяє вас звідси. Що ж, мені дуже прикро, я б ще багато розповів вам. Я був змушений викладати все дуже стисло. Але, сподіваюсь, зрозуміло.

— Так, — кивнув К., під час розмови він увесь час силував себе слухати, і тепер йому заболіла голова. Попри це підтвердження, художник іще раз усе узагальнив, немов хотів додати К. на прощання ще одну тривогу:

— Спільне для обох методів те, що вони не дають негайно засудити звинуваченого.

— Але не дають і виправдати його по-справжньому, — тихо додав К., мов соромлячись визнати цей факт.

— Ви збагнули найголовніше, — проказав швидко художник.

К. взявся рукою за пальто, проте не міг наважитись одягнути піджак. Найрадніше він склав би все докупи і отак вибіг би на свіже повітря. Навіть дівчатка не спонукали його вдягатись, хоч вони передчасно вже кричали одна одній, що він одягається. Художник, прагнучи дізнатись, який настрої у К., заговорив знову:

— Я бачу, ви ще не визначились щодо моїх пропозицій. Я схвалюю вашу неквапність. Я б навіть не радив вам негайно щось вирішувати. Тут переваги і невигоди наймізерніші, треба все дуже точно зважити. А втім, і баритись довго не можна.

— Я незабаром прийду знову, — промовив К., що, раптом наважившись, одягнув піджак, накинув пальто на плечі й заквапився до дверей; дівчата за дверима зняли вереск. К. здалося, немов він крізь двері бачить, як вони галасують на сходах.

— Ви повинні дотримати слова, — кинув навздогін художник, не проводячи гостя, — інакше я прийду до банку і сам вас розпитаю.

— Та відчиніть двері! — гукнув К. і потягнув за ручку, бо дівчата, як зметикував, відчувши опір, К., з того боку тримали двері.

— Ви хочете, щоб вам ще й дівчата набридали? — запитав художник. — Краще скористайтесь оцим виходом, — і він показав на двері за ліжком. К. погодився з цією пропозицією і підскочив назад до ліжка. Але замість відчинити двері художник заповз під ліжко й запитав звідти:

— Хвилиночку! Може, подивитесь картину, я б її міг продати. — К. не хотів бути нечемним, художник справді перейнявся його долею й пообіцяв допомагати далі, а сам він через забудькуватість геть забув запитати про винагороду за допомогу, тож тепер не міг відмовлятися і дозволив показати собі картину, дарма що аж трусився з нетерплячки, прагнучи покинути майстерню. Художник витяг

з-під ліжка цілу купу неоправлених картин, укритих таким грубим шаром пороху, що коли художник спробував здути його з верхньої картини, порох довго крутився перед очима К., забиваючи йому віддих.

— Це краєвид, — пояснив художник і подав К. картину. Картина зображувала двоє хирлявих дерев, що стояли далеченько одне від одного серед темної трави. На задньому тлі барвисто заходило сонце.

— Гарна, — похвалив К., — я купую. — К., не подумавши, висловився так коротко, і тому навіть зрадив, коли художник замість образитись дістав з підлоги другу картину.

— А ось пара до цієї картини, — сказав він. Художник, може, й справді намірявся намалювати диптих, але годі було помітити, щоб друга картина бодай чимсь відрізнялася від першої, тут теж були дерева, трава, а далі — захід сонця. Проте К. не зважав на такі дрібниці.

— Чудові краєвиди, — озвався він, — я купую обидва і накажу повісити їх у моєму кабінеті.

— Здається, вам сподобалась тема, — мовив художник і витягнув третю картину, — і добре, що в мене якраз є ще одне полотно, подібне до тих двох. — Картина була не те що подібна до своїх попередниць, а точнісінько така сама, як вони. Художник добре скористався нагодою поспродувати старі полотна.

— Я візьму ще й цю, — погодився К. — Скільки з мене за три картини?

— Про це ми поговоримо згодом, — сказав художник, — ви тепер спішіте, зате ми з вами вже пов'язані. Зрештою, мене дуже тішить, що картини сподобались, я віддам вам усі полотна, які лежать отут. Це все супокійні краєвиди, я дуже люблю малювати пейзажі. Декому ці картини не подобаються, мовляв, вони похмурі, зате інші, до них належите й ви, любляють саме такі.

Але К. не мав тепер настрою слухати професійні теревені жербущого художника.

— Спакуйте мені всі картини! — гукнув він, уриваючи художника. — Завтра прийде мій служник і забере їх.

— У цьому нема потреби, — заперечив художник, — я сподіваюся знайти вам носія, що може одразу піти з вами. —

І він, нарешті, перехилився через ліжко й відчинив двері. — Не бійтеся, ставайте прямо на ліжко, — казав художник, — так робить кожен, хто приходить сюди. — К. і без цих припросин не церемонився б із ліжком, він уже навіть поставив одну ногу серед перини, але, зазирнувши у відчинені двері, зняв її.

— Що там? — запитав він художника.

— Що вас так здивувало? — запитав той, і сам дивуючись. — Це канцелярія суду. Ви що, не знали, що тут канцелярія суду? Судові канцелярії містяться майже на кожному горищі, то чого б і тут їй не бути? Власне, навіть моя майстерня теж належить до канцелярії, мені просто дали її для роботи.

К. злякався не так через те, що й тут є судова канцелярія, як тому, що він так багато ще не знає про апарат правосуддя. Тож головне правило поведінки звинуваченого, виснував К., — завжди бути наготові, щоб тебе не заскочили зненацька, не треба безтурботно дивитися праворуч, коли ліворуч коло тебе стоїть суддя, і в слухності цього правила він щоразу пересвідчувався навч. Перед К. тягнувся довгий коридор, звідки повіяло повітря, що проти задухи в майстерні видавалося свіжим. Уздовж стін стояли лави, так само як і в почекальні канцелярії, до якої навідувався К. Мабуть, існують докладні приписи, згідно з якими устатковують усі канцелярії. На перший погляд здавалося, ніби тут нема великого напливу клієнтів. Якийсь чоловік сидів напівлежачи, схилившись головою на руку, що спиралась ліктем на лаву, і начебто спав, ще один стояв у напівсутіні в кінці коридору. К. зрештою переступив через ліжко, за ним пішов художник з картинами. Їм назустріч одразу трапивсь якийсь судовий служник, — К. уже впізнавав тепер усіх судовців по золотому гудзику, пришитому на цивільному вбранні нижче від звичайних гудзиків, — і художник доручив йому супроводити К. з картинами. К. ішов заточуючись, увесь час притискаючи хусточку до рота. Вони вже підходили до виходу, як їм назустріч ринули дівчата, навіть К. не даючи жодного милосердя. Певне, вони побачили, що в майстерні відчинені другі двері, і оббігли кругом, аби заскочити їх з цього боку.

— Я далі не можу йти з вами! — засміявся художник, насилу відбиваючись від дівчат. — До побачення! Не думайте дуже довго!

К. навіть не озирнувся йому вслід. На вулиці він найняв перший екіпаж, який трапився їм по дорозі. К. прагнув спекатися служника, чий золотий гудзик невпинно впадав йому у вічі, хоча навколишні, здається, його не помічали. Запопадливий служник намагався й собі сісти на козли, але К. зігнав його вниз. Коли К. повернувся до банку, було вже пополудні. Він залюбки лишив би картини в екіпажі, але боявся, що вони ще можуть стати в пригоді, коли до нього раптом навідається художник. К. звелів занести картини до свого кабінету і замкнув їх у найнижчій шухляді столу, щоб принаймні на кілька найближчих днів уберегти їх від метких очей директорового заступника.

РОЗДІЛ 8

КУПЕЦЬ БЛОК. ВІДМОВА ВІД АДВОКАТА

Зрештою К. усе-таки наважився відмовитись від адвокатових послуг. Щоправда, сумнів, чи правильно він чинить, не щез, але переконаність у доконечності відмови переважила. Цієї постанови К. дійшов того дня, коли мав піти до адвоката, і вона забрала чимало енергії. К. працював украй поволі і був змушений довго засидітись на роботі, коли він нарешті дійшов до адвокатових дверей, уже проминула десята година вечора. Ще не подзвонивши, К. став міркувати, чи не краще сповістити адвоката телефоном або листом, бо розмова віч-на-віч напевне буде прикрою. Проте врешті-решт К. таки надумався заходити: адже письмову чи телефонну відмову сприймуть мовчки або скажуть лише кілька формальних фраз і К. ніколи, якщо не пощастить дізнатися щось від Лені, не знатиме, як адвокат сприйняв відмову і які наслідки матиме ця відмова для К. згідно з не такою вже й безвартісною думкою адвоката. Зате коли адвокат сидітиме навпроти і буде заскочений відмовою, К., навіть слова від нього не почувши, з його обличчя та поведінки без труднощів здогадається геть про все. Адже не можна відкинути

й можливість, що з'явиться думка про доцільність і надалі полишати захист адвокатуві, і тоді К. відкличе свою відмову.

Перший дзвоник в адвокатуві двері був, як завжди, без відповіді. Лені могла б бути проворніша, подумав К. Але добре вже те, що ніхто чужий не стромляє свого носа, як здебільшого трапляється щоразу, коли чоловік у халаті або хто-небудь інший починають надокучати. Вдруге смикнувши за дзвоник, К. озирнувся на протилежні двері, але цього разу вони були зачинені. Нарешті у віконечку на адвокатових дверях показалося двоє очей, але то були очі не Лені. Потім хтось відімкнув двері, але якусь хвилину ще підпирав їх, гукнувши в глибину квартири: «Це він!» — і лише потім відчинив їх. К. уже напірав на двері, бо чув, як позаду в дверях іншої квартири квапливо обертається ключ. Коли двері перед ним відчинилися, він майже вдерся до передпокою і ще встиг побачити, як коридором поміж кімнатами, почувши від дверей засторогу, в самісінькій льолі бігла Лені. К. глянув їй услід і обернувся, шукаючи, хто ж відчинив йому двері. То був худий миршавий бородатий чоловічок із свічкою в руках.

— Ви тут на службі? — запитав К.

— Ні, — відповів незнайомець, — я тут чужий, адвокат — лише мій юридичний представник, я прийшов з приводу однієї судової справи.

— Без піджака? — запитав К., показуючи рукою, що чоловічкові бракує одєжини.

— Перепрошую! — скрикнув чоловік і сам освітив себе свічкою, немов уперше побачивши, як він одягнений.

— Лені — ваша коханка? — коротко запитав К. Він ширше розставив ноги, а руки з капелюхом склав за спиною. Вже навіть через те, що він стоїть у грубому пальті, К. відчував свою вищість перед тим худим недоростком.

— Господи! — зойкнув той і перелякано закрив рукою обличчя. — Ні-ні, що ви таке надумали?

— Здається, ви кажете правду, — засміявся К., — а втім, ходімо. — Він махнув чоловічкові капелюхом і пустив його попереду. — Як вас звати? — запитав К. по дорозі.

— Блок, купець Блок, — відповів малий і повернувся, представляючись, до К., аби зупинити його, проте К. ішов далі.

— Це ваше справжнє прізвище? — запитав К.

— Звичайно, — була відповідь, — чого ви сумніваєтесь?

— Подумав, що у вас можуть бути причини приховати своє ім'я, — сказав К. Він почувався так нескучно, як почувається людина десь на чужині, розмовляючи з нижчими людьми; все, що стосувалося його, він замовчував і геть не зважав на свого співрозмовника; він, отже, вивищував себе, а його, як заманеться, міг навіть розчавити. Біля дверей робочого кабінету адвоката К. зупинився, відчинив їх і гукнув купцеві, що слухняно йшов далі:

— Не так швидко! Посвітіть сюди! — К. думав, що Лені могла там заховатись, і звелів купцеві обійти кожен закуток, але кімната була безлюдна. Біля портрета судді К. притримав купця за шлейки.

— Ви знаєте його? — запитав він і задер угору вказівного пальця.

Купець підняв свічку, блимаючи очима, поглянув на картину й відповів:

— Це суддя.

— Суддя високого рангу? — знову запитав К. і став збоку від купця, спостерігаючи, яке враження справляє на нього картина. Купець здивовано подивився вгору.

— Високого, — відповів він.

— Тоді у вас немає великої прозірливості, — аж скрикнув К. — Він найнижчий серед найнижчих слідчих.

— Тепер я вже пригадую, — мовив купець, опускаючи свічку, — я теж чув про це.

— Аякже, — крикнув К., — як це я міг забути, ви, звісно, вже чули!

— Чого ж ви тоді питаєте? — дивувався купець, поки К., розставивши руки, гнав його до дверей. Уже в коридорі К. знову взявся розпитувати:

— Ви, певне, знаєте, де заховалася Лені?

— Заховалася? — купець був приголомшений. — Ні, вона десь на кухні, варить суп адвокатіві.

— Чого ж ви мені одразу не сказали? — обурився К.

— Я хотів вас туди повести, так ви гукнули мене назад, — відповів купець, спантеличений суперечливими вимогами.

— Вам, мабуть, здається, що ви дуже спритні, — проказав К. — Ведіть мене туди! — В кухні К. іще ніколи не був, вона виявилась навдивовижу великою і щедро устаткованою всіляким кухонним начинням. Сама лише плита була втричі більша за звичайну, а решту начиння та меблів годі було роздивитись, бо на кухні горіла тільки маленька лампа, повішена коло самого входу. Біля плити стояла Лені в білому, як завжди, фартусі і виливала яйце в каструлю, що грілася на спиртівці.

— Добрий вечір! — привітався К. і здалеку показав рукою на стілець, — саме туди він хотів посадовити купця. Блок сів, натомість К. підступив до Лені, перехилився їй через плече й запитав: — Хто цей чоловік?

Лені обняла К. однією рукою, мішаючи другою суп, протягнула його ближче до себе і сказала:

— Це такий собі Блок, нещасна людина, купець, що торгує злиднями. Ось подивись на нього.

Обоє озирнулись. Купець сидів на стільці, на який вказав йому К., задув тепер уже непотрібну свічку і пальцями затис гніт, щоб не було чаду.

— Ти була в льолі, — мовив К. і рукою знову повернув голову Лені до плити. Лені мовчала. — Він твій коханець? — запитав К. — Дівчина хотіла хапатися за суп, але К. взяв її за обидві руки й закричав: — Ану відповідай!

— Ходімо до кабінету, я тобі все поясню, — промовила дівчина.

— Ні, — заперечив К., — я хочу, щоб ти пояснила мені тут. — Лені пригорнулася до К. і хотіла поцілувати його, але він відтрутив її: — Я не хочу, щоб ти цілувала мене тепер.

— Йосифе, — озвалася Лені, благально, а проте й щиро дивлячись йому у вічі, — тобі нема чого ревнувати мене до пана Блока. Руді, — заговорила вона знову, повертаючись до купця, — допоможи мені, ти ж бачиш, мене підозрюють. Поклади ту свічку.

Можна було б подумати, ніби Блок не дослухається до їхньої розмови, але він зрозумів геть усе.

— Я теж не знаю, чого вам ревнувати, — трохи задерикувато відповів він.

— Я, власне, й сам цього не знаю, — всміхнувся купцеві К. Лені розреготалась і, скориставшись неухважністю К., вчепилася йому за руку й зашепотіла:

— Лиши його, невже ти не бачиш, що це за чоловік? Я трохи панькаюся з ним, бо це дуже важливий адвокатів клієнт, іншої причини тут нема. А ти? Ти хочеш поговорити з адвокатом ще сьогодні? Він сьогодні дуже слабує, але, коли твоя ласка, я доповім про тебе. А на ніч ти, звичайно, залишишся в мене. Ти вже так давно не заходив до нас, навіть адвокат питав про тебе. Нізачо не нехтуй свій процес! А я тобі розповім те все, що довідалась. Тільки зніми спершу пальто! — Лені допомогла йому роздягнутись, забрала капелюха, побігла з речами до передпокою, повішала їх, прибігла назад і подивилася до супу. — Спершу доповісти про тебе чи занести йому суп?

— Скажи спершу про мене, — відповів К. Він був сердитий, бо попервах намірявся докладно обговорити з Лені свою справу, надто оту сумнівну відмову від адвоката, а згодом, у присутності купця, в нього зникло всяке бажання. Але тепер його справа видалася йому вкрай важливою, тут, може, у великій пригоді стане навіть порада цього крамарчука, тож К. гукнув назад Лені, що вже вийшла до коридору:

— Занеси йому спершу суп, перед розмовою зі мною йому треба підкріпитись.

— Ви теж адвокатів клієнт, — тихо, немов стверджуючи, мовив у своєму закутку купець. Проте відповідь була неласкава.

— А вам яке діло? — визвірився К.

— Угамуйся трохи, — попросила Лені. — Отже, я понесу йому суп, — казала вона далі, наливаючи тарілку. — Хоч би він не заснув одразу, їжа миттю наганяє на нього сон.

— Що ж, від того, що я йому скажу, він не скоро засне, — впевнено мовив К.; щоразу намагаючись натякнути, що розмовлятиме з адвокатом про щось дуже важливе, він хотів, щоб Лені запитала, про що саме, а вже тоді він попросить у неї поради. Але дівчина тільки точно виконувала його висловлені накази. Проходячи з супом біля К., вона зумисне штовхнула його легенько й зашепотіла:

— Коли він з'їсть суп, я притьмом доповім про тебе, щоб ти якнайшвидше прийшов до мене.

— Та йди вже, йди, — буркнув К.

— Будь трохи ласкавіший, — дорікнула Лені і в дверях іще раз обернулася до К.

К. проводжав її очима: хоча він остаточно постановив, що від адвоката слід відмовитись, було б усе-таки краще, якби спершу трапилась нагода поговорити про те з Лені. Вона навряд чи має достатнє уявлення про всі подробиці його процесу і, певне, відраджуватиме його, але якби, наприклад, К. іще й цього разу утримався од відмови, то б і далі жив серед сумнівів та неспокою, а згодом все ж таки був би змушений реалізувати свій намір, бо не матиме куди дітись. Отже, що раніше він відмовиться, то менше собі нашкодить. А зрештою, може, й купець щось розповість йому.

К. обернувся, тільки-но помітивши, що купець наміряється встати.

— Сидіть, — звелів йому К. і присунув ближче свого стільця. — А ви вже давно працюєте з цим адвокатом? — запитав він.

— Так, — відповів купець, — я дуже давній його клієнт.

— Скільки років він захищає ваші інтереси? — запитав К.

— Я не знаю, що ви маєте на увазі, — мовив купець. — В усіх юридичних питаннях, пов'язаних із торгівлею, — я торгую зерном, — адвокат захищає мої інтереси відколи я взявся торгувати, отже, десь років двадцять, а в моєму процесі, на який ви, мабуть, натякали, він допомагає мені з самого початку, тобто майже п'ять років. Та ні, понад п'ять років, — додав він, дістаючи старого гаманця, — я тут усе записую, якщо хочете, назву вам точну дату. Дуже важко пам'ятати геть про все. Мій процес, певне, триває набагато довше, бо почався невдовзі після смерті моєї дружини, отже, йому вже понад п'ять з половиною років.

К. присунувся ближче.

— Адвокат провадить іще й звичайні юридичні справи? — запитав він. Таке поєднання правосуддя і звичайної юриспруденції видалося йому напрочуд заспокійливим.

— Атож, — відповів купець і заговорив пошепки: — Навіть кажуть, що в звичайних юридичних справах він

набагато тямущіший, ніж у тих. — Але, здається, купець одразу пошкодував про сказане, бо поклав одну руку на плече К. і попросив: — Благаю, не викажіть мене.

К. заспокійливо лягнув його по стегну:

— Ні, я не викажчик.

— Він мстивий, — розповідав далі купець.

— Але такому вірному клієнтові він, звісно, нічого не заподіє, — мовив К.

— І не кажіть, — бідкався купець, — коли він розгніваний, йому байдуже, до того ж я, власне, не вірний йому.

— А це ж чого?

— А вам можна довіритись? — із сумнівом подивився на К. купець.

— Гадаю, що можна, — відповів К.

— Що ж, коли я почасті вам довірюся, то й ви повинні розповісти мені якусь таємницю, щоб ми обоє мали взаємні гарантії супроти адвоката.

— Ви надто обережні, — зауважив К., — але я розповім вам таємницю, яка заспокоїть вас цілковито. Отже, в чому полягає ваша невірність щодо адвоката?

— Я, — заговорив був купець, і в його голосі вчувалося вагання, неначе він робив щось ганебне, — маю, крім нього, ще й інших адвокатів.

— Це ще не найгірше, — кинув трохи розчарований К.

— Тільки не тут, — озвався купець, що, признавшись у своєму переступі, важко дихав, а після слів К. пройнявся до нього більшою довірою. — Бачите, цього не дозволено. І аж ніяк не можна поряд із так званим адвокатом наймати ще й отих писарчуків, адвокатську дрібноту. А я найняв їх, я маю, крім нього, ще п'ятьох адвокатиків.

— П'ятьох! — скрикнув К., вражений такою великою кількістю. — Аж п'ятьох адвокатів, крім оцього?

— Саме тепер я домовляюся з шостим, — кивнув головою купець.

— Але навіщо вам стільки адвокатів? — дивувався К.

— Мені потрібні всі.

— Може, ви поясните мені? — спитав К.

— Залюбки, — відповів купець. — Передусім тому, що не хочу програти свій процес, це річ зрозуміла. Тому я не могу

нехтувати те, що може мені згодитись; навіть коли в тому чи тому випадку надія на допомогу мізерна, я не можу не хапатися за неї. Одне слово, все, що я мав, пішло на процес. Я, наприклад, забрав усі капітали зі своєї торгівлі, раніше моя контора займала майже цілий поверх, а тепер я задовольняюсь комірчиною в будинку на затиллі, де я працюю з одним учнем. Такий занепад став, звичайно, наслідком не так відпливу грошей, як виснаження, я не мав сили для роботи. Коли людина хоче домогтися чогось у своєму процесі, вона навряд чи спроможна клопотатися ще чимсь.

— Отже, ви ще й самі працюєте на правосуддя? — запитав К. — Саме про це я б залюбки щось послухав.

— Про це я можу розповісти вам дуже мало. Спочатку я, звичайно, намагався, але незабаром облишив геть усе. То дуже виснажлива робота, а успіху майже ніякого. Ходити туди на роботу й вести переговори виявилось, принаймні для мене, абсолютно неможливим завданням. Навіть просто сидіти там і чекати вже потребує величезних зусиль. Та ви й самі знаєте, який важкий дух у канцеляріях.

— А звідки ви знаєте, що я там був? — несподівано поцікавився К.

— Я саме сидів у почекальні, коли ви проходили там.

— Який дивний збіг! — закричав вражений К., геть забувши, яким сміховинним видавався йому купець. — Ви, отже, бачили мене! Ви сиділи в почекальні, коли я проходив нею. Так, справді, колись я туди заходив.

— Збіг не такий уже й дивний, — промовив купець, — я там щодня буваю.

— Відтепер, мабуть, і мені доведеться ходити туди частіше, — зігхнув К., — але мене навряд чи прийматимуть так шанобливо, як давніше. Всі попідводились. Певне, гадали, ніби я суддя.

— Ні, — заперечив купець, — ми тоді привітали судовця. Те, що ви — звинувачений, ми вже знали. Такі вістки поширюються навдивовижу швидко.

— Отже, ви вже знали, — протягнув К. — Тоді моя поведінка, напевне, видавалася вам зарозумілою. Ви не говорили про це?

— Та ні, — відповів купець, — радше навпаки. Але все те дурниці.

— Що дурниці?

— А чого ви питаєте про це? — розсердився купець. — Ви, здається, просто не знаєте тих людей, і у вас склалося про них хибне враження. Адже подумайте: при таких процесах не раз доводиться розмовляти про те, що для розуму незбагненне, людина просто знесилена, тож багатьох речей не сприймає, і мислення тоді починають заступати всілякі забобони. Я кажу не про себе, але я й сам не кращий. Наприклад, один з таких забобонів полягає в тому, що багато людей з обличчя обвинуваченого, надто з обрису його вуст, можуть провістити, чим скінчиться процес. Ці люди ще заявили, буцімто з ваших вуст вони висували, що вас дуже скоро, і то безперечно, втрачуть. Кажу вам ще раз: це сміховинний забобон, і в більшості випадків факти цілковито його спростовують, та, коли живеш серед суспільства, дуже важко відгородитись від таких поширених думок. Лишень подумайте, як може приголомшити людину отаке марновірство! Ви ж там до когось звертались, пам'ятаєте? І той чоловік не спромігся вам відповісти. Є, звичайно, багато причин, щоб збентежитись у канцелярії, але однією з них був вираз ваших вуст. Той чоловік згодом розказував, що з ваших вуст він би, напевне, вичитав і прізвистку навіть свого смертного вироку.

— З моїх вуст? — перепитав К., витягаючи кишенькове люстерко й розглядаючи їх. — Я не бачу на своїх устах нічого незвичайного. А ви?

— Я теж не бачу, — заквапився відповісти купець, — нічогісінько не бачу.

— Які ж забобонні люди! — обурювався К.

— А хіба я вам не казав?

— То ви, отже, спілкуєтесь і обмінюєтесь думками? — запитав К. — Я от досі тримався осторонь.

— Загалом ми не спілкуємось одне з одним, — відповів купець, — бо просто не мали б змоги, нас дуже багато. Крім того, в нас мало спільних інтересів. Якщо коли-небудь у якійсь групі виникає думка про спільність інтересів, невдовзі виявляється, що вона хибна. Гуртом правосуддя не

побореш. У кожному випадку провадять окреме розслідування, це правосуддя виконує найретельніше. Отже, об'єднуватись — марна річ, у двобої з правосуддям інколи можна чогось досягти лише поодинці і потай. Тільки після досягнення такого успіху про нього довідується решта, але ніхто не знає, як саме його досягнуто. Отже, немає ніякої спільноти, вряди-годи люди збираються по кілька в почекальні, але майже не розмовляють. А всілякі забобони існують іще здавна і множаться, власне, самі собою.

— Я справді бачив людей у почекальні, — мовив К., — і їхнє чекання видалось мені марним.

— Чекання — аж ніяк не марне, — заперечив купець, — марні намагання діяти самостійно. Я вже казав вам, що, крім цього, я маю ще п'ятьох адвокатів. Хтось може подумати, — я й сам спершу так думав, — ніби тепер свою справу я можу цілковито перекласти на них. То була облудна надія. Я міг перекласти на них менше, ніж якби я мав лиш одного адвоката. Ви що, не розумієте мене?

— Ні, — відповів К. і заспокійливо поклав долоню на руку купця, щоб той говорив не так швидко, — я хочу вас тільки попросити говорити трохи повільніше, я для себе з'ясовую дуже важливі речі і не встигаю стежити за вашою думкою.

— Добре, що ви нагадали мені про це, — проказав купець. — Адже ви ще новачок, недосвідчена молодь. Вашому процесові тільки півроку, правда? Атож, я вже чув про нього. Який молодий процес! А я вже міркував про ці речі безліч разів, вони мені — найзрозуміліші на світі.

— А ви радієте, що ваш процес зайшов уже так далеко? — запитав К., не бажаючи зразу розпитувати, в якому, власне, стані купцеві справи. Проте ясної відповіді не дістав.

— Атож, мій процес триває п'ять років, — повторив купець, понуривши голову, — це вже неабияке досягнення. — Купець на хвилину замовк, а К. наслухав, чи не вертається Лені. З одного боку, він не хотів, щоб дівчина прийшла, бо ще багато про що мав розпитати і не хотів, щоб вона застала його за цією довірчою розмовою з купцем, а з другого боку, сердився, що вона попри його присутність

так довго бариться в адвоката, набагато довше, ніж треба, щоб подати суп. — Я ще добре пам'ятаю той час, — знов озвався купець, а К., звичайно, враз нашпорошив вуха, — коли мій процес був десь такий за тривалістю, як ваш. Я мав тоді тільки цього адвоката, проте був не дуже ним задоволений.

«Зараз я дізнаюся про все», — думав К. і жваво кивав головою, немов міг таким чином захопити купця розповідати все варте уваги.

— Мій процес, — провадив далі купець, — не рухався вперед, розслідування, щоправда, провадили, я ходив на кожне, збирав матеріал, заніс до правосуддя всі свої бухгалтерські книги, хоча, як я згодом довідався, такої потреби не було, ненастанно бігав до адвоката, він теж подавав різні заяви...

— Різні заяви? — здивувався К.

— Так, звичайно, — potwierдив купець.

— Це для мене дуже важливе, — взявся пояснювати К., — у моєму випадку він ще й досі працює над вступною заявою. Він, власне, нічого й не робив. Я тепер бачу, що він ганебно занедбав мою справу.

— Якщо заява ще не готова, значить, були якісь поважні причини, — втішив його купець. — Адже, зрештою, згодом з'ясувалося, що всі заяви мого адвоката не мали жодного сенсу. Завдяки послужливості одного судовця потім я навіть прочитав одну з них. Складено її, правда, по-вченому, але глузду там не було ніякого. Передусім забагато латини, якої я не розумію, потім на кілька сторінок звертання до правосуддя загалом, далі лестощі окремим судовикам, щоправда, не названим, проте втаємничені однаково б здогадалися, ще далі самовихваляння адвоката, причому він майже по-собачому принижувався перед правосуддям, і нарешті перегляд давніх судових справ, які начебто схожі на мою. Але цей перегляд, наскільки я міг його простежити, був зроблений дуже ретельно. Цими словами я, звісно, аж ніяк не хочу оцінювати роботу адвоката, до того ж заява, яку я читав, — лиш одна з багатьох, але, хай там як, і про це я зараз говоритиму, я не міг добачити у своєму процесі жодного поступу.

— А який поступ ви там намагались добачити? — запитав К.

— Слушне запитання, — засміявся купець, — у таких процесах узагалі дуже рідко можна добачити поступ. Але тоді я ще не знав про це. Я був купець, — у ті часи ого-го який! — і в усьому прагнув очевидного поступу, справа для мене мала або скінчитися, або, згідно з законами, посунутись далі. Замість цього були тільки домовленості, і то завжди однакового змісту, відповіді я скоро вивчив як молитви, по кілька разів на тиждень до мене в контору, додому або туди, де могли натрапити на мене, ходили посланці, це, звичайно, заважало мені (сьогодні принаймні в цьому аспекті набагато краще, телефонний дзвінок заважає куди менше), серед моїх торговельних партнерів, а надто серед родичів стали поширюватися чутки про мій процес, з усіх боків я зазнавав усіляких збитків, проте не було навіть найменшого натяку на те, що найближчим часом відбудеться бодай перший судовий розгляд. Отож я ходив до адвоката і скаржився. Він давав мені довжелезні пояснення, проте одразу відмовлявся дослухатись до моїх пропозицій, бо ніхто не має впливу на розвиток процесу, якщо в заяві наполягати на прискоренні розгляду, — я цього вимагав, — її просто не почують, а така наполегливість занепасть і мене, і його. А я собі подумав: якщо цей адвокат не хоче або не може нічого зробити, знайдеться інший, що хоче і може. Я став шукати іншого адвоката. Тут я хочу трохи завітати наперед: ніхто з них не вимагав судового розгляду й не наполягав на його прискоренні, бо це, — тут є, проте, один виняток, про який я розкажу потім, — таки справді неможлива річ, отже, з цього погляду навіть цей перший адвокат не дурих мене; а втім, я ніколи не шкодував, що звернувся ще й до інших адвокатів. Ви, певне, не раз уже чули від доктора Гулда про адвокатську дрібноту і, мабуть, зневажаєте її, і вона справді варта зневаги. Хай там як, та коли доктор говорить про неї і порівнює з собою та своїми колегами, в його міркування завжди вкрадається невеличка помилка, на яку я тепер лише мимохідь зверну вашу увагу. Щоб відрізнятись від тієї дрібноти, адвокатів свого кола він завжди називає «великими адвокатами». Це дурниця, він, звичайно, може

називати «великим» кого завгодно, хто йому до вподоби, але в нашому випадку все вирішують тільки судові традиції. Згідно з ними, крім адвокатської дрібноти, є ще великі та малі адвокати. Отож цей адвокат і його колеги належать усе-таки до малих адвокатів, натомість великі адвокати — я лише чув про них і ніколи не бачив — стоять незмірно вище від малих адвокатів, у кількадесят разів вище, ніж стоять вище малі адвокати супроти зневаженої адвокатської дрібноти.

— Великі адвокати? — перепитав К. — Хто вони? Як потрапити до них?

— Отже, ви ще нічого про них не чули, — виснував купець. — Певне, нема такого звинуваченого, хто, почувши про великих адвокатів, не мріяв би про них якийсь час. Але ви краще не дозволяйте собі спокуситися примарною надією. Хто ті великі адвокати, я не знаю, а потрапити до них — річ неможлива. Я не знаю жодного випадку, про який можна було б з певністю сказати, що тут до розгляду справи втручались і вони. Інколи вони когось захищають, але, хоч як намагайся, з власної волі до них не вступишся, вони захищають тільки того, кого хочуть. Але справа, до якої вони беруться, має, звичайно, пройти всі нижчі щаблі правосуддя. А зрештою, набагато краще зовсім не думати про них, бо їй так доводиться розмовляти з різними адвокатами, а їхні поради та допомога, як я сам пересвідчився, такі огидні й безвартісні, що найліпше просто спекатися їх, лягти вдома в ліжку і вже ніколи про них не чути. Але, природно, це було б найбільшою дурницею, бо їй у ліжку ти недовго матимеш спокій.

— Отже, ви не думали тоді про великих адвокатів? — запитав К.

— Думав, але дуже недовго, — знову засміявся купець, — хоча, на жаль, цілковито забути про них не можна, надто вночі тебе obsідають думки про них. А тоді я прагнув блискавичних успіхів, через те їй удався до адвокатської дрібноти.

— Як ви тут миленько сидите! — вигукнула Лені і з тарілкою в руках зупинилась у дверях. Чоловіки їй справді сиділи поруч, при найменшому порусі вони б ударились

головами, а купець, дарма що невисокого зросту, ще й згорбився, примусивши скорчитись і К., бо інакше той би не чув нічого.

— Ще хвилиночку! — наче відганяючи Лені, крикнув К. і нетерпляче шарпнув рукою, яка ще й досі лежала на купцевій руці.

— Він хоче, щоб я розповів йому про свій процес, — сказав купець Лені.

— Ну ж розповідай, розповідай, — заохотила Лені. До купця вона зверталася ласкаво, а водночас і трохи зверхньо, К. те не подобалось; як він щойно довідався, цей чоловічок таки чогось вартий, він має принаймні досвід і вміє розповісти про нього. К. невдоволено дививсь, як Лені забрала в купця свічку, — він і досі цупко тримав її, — фартухом витерла йому руку, а потім, присівши, стала зішкрябувати віск, який позаляпував йому штани.

— Ви хотіли розповісти мені про адвокатську дрібноту, — нагадав К. і відсунув, нічого більше не кажучи, руку Лені.

— Чого тобі треба? — здивувалась Лені і легенько вдарила К. рукою, знову взявшись до своєї роботи.

— Атож, про адвокатиків, — обізвався купець і замислено потер рукою чоло. К. прагнув допомогти йому й нагадав знову:

— Ви хотіли мати негайний успіх і пішли до адвокатської дрібноти.

— Правильно, — підтвердив купець, але мовчав і далі. «Він, певне, не хоче говорити перед Лені», — подумав К. і, притлумивши власну нетерплячку миттю почути дальшу оповідь, більше не навідав на співрозмовника.

— Ти доповіла про мене? — запитав К. Лені.

— Звичайно, — відповіла дівчина, — він уже чекає. Лиши тепер Блока, з ним можна поговорити й потім, він зостанеться тут. — К. іще вагався.

— Ви залишитесь тут? — запитав К. купця, прагнучи, щоб той відповів сам, а не Лені говорила замість нього, неначе його й на кухні не було, К. сьогодні весь вечір тамував гнів на Лені. І йому знову відповіла тільки Лені:

— Він часто тут спить.

— Спить тут? — не вірячи, загорлав К., він гадав, що купець лише зачекає його тут, поки він швиденько поговорить з адвокатом, а потім вони вийдуть разом і докладно й без перешкод доведуть до кінця свою розмову.

— Так, — мовила Лені, — бо, Йосифе, не кожного, як тебе, пускають до адвоката будь-якої години. Ти, здається, зовсім не дивуєшся, що адвокат незважаючи на хворобу, приймає тебе об одинадцятій годині вечора. Ти береш те, що роблять для тебе друзі, як щось зрозуміле само собою. Що ж, твої друзі, або принаймні я, роблять це залюбки. Я не хочу жодних інших подяк і вони мені й непотрібні, поки ти кохаєш мене.

«Хіба я кохаю тебе, — подумав К. першої миті, але потім його мов ударило в голову: — Що ж, я кохаю тебе». А проте сказав, відкинувши все інше:

— Приймає, бо я його клієнт. Якби для цього мені навіть була потрібна ще чиясь допомога, невже б я мусив щокроку водночас і жебрати, і дякувати?

— Який він сьогодні нехороший, — поскаржилася Лені купцеві. —

«Тепер уже я відсутній», — подумав К. і навіть розгнівався на купця, коли той, набравшись нечемності під Лені, проказав:

— Адвокат приймає його ще й з інших причин. Його випадок набагато цікавіший за мій. Крім того, його процес тільки-но починається, тож, мабуть, ще не дуже заплутаний, і тому адвокат охоче працює з ним. Згодом усе буде по-іншому.

— Авжеж, — підхопила Лені, з усмішкою подивившись на купця, — який він балакучий! А ти йому, — тут вона обернулася до К. — не вір анітрохи. Хоч він і милий, але полюбляє теревені. Певне, адвокат ще й через це його не терпить. Хай там як, він приймає його тільки тоді, коли в нього є настрій. Я доклала вже чимало зусиль, аби його змінити, але він просто неможливий. Ось уяви собі: одного разу я доповіла йому про Блока, а він прийняв його аж на третій день. Та якщо Блока, коли його покличуть, нема на місці, тоді все пропало, про нього треба доповідати знову. Через те Блокові дозволено спати тут, уже не раз траплялося, що адвокат кликав його до себе навіть уночі. Тож тепер Блок

готується щонаочі. А втім, трапляється й таке, що адвокат, з'ясувавши, що Блок тут, іноді вирішує не приймати його.

К., не вірячи, подивився на купця. Той кивнув головою й пояснив, що перед цим він так щиро розмовляв із К., бо, напевне, бентежився від сорому:

— Атож, людина згодом потрапляє в залежність від свого адвоката.

— Він нарікає лише для годиться, — поправила купця Лені. — Він спить тут залюбки і вже не раз казав мені про це. — Дівчина підійшла до невеличких дверей і пхнула їх. — Хочете побачити його спальню? — запитала вона. К. підійшов і обдивився з порога низесеньку комірчину без жодного вікна, де весь простір займало вузеньке ліжко. На те ліжко треба було залізати через бильце. Біля узголів'я в стіні була ніша, там мало не купою лежали свічка, каламар, перо і в'язка паперів, мабуть, матеріали процесу.

— Ви спите в кімнаті для прислуги? — запитав К., обертаючись до купця.

— Лені відступила її мені, — відповів Блок, — кімната дуже вигідна. — К. довго дивився на купця: перше враження, яке в нього склалось про Блока, либонь, таки правильне: він має досвід, бо ж його процес триває дуже довго, але той досвід куплено дорогою ціною. Вигляд купця раптом став К. нестерпний.

— Поклади його в ліжко! — гримнув він на Лені, що, здається, зовсім не розуміла його. А сам К. уже хотів іти до адвоката, щоб завдяки своїй відмові спекатись не тільки адвоката, а й Лені та купця. Та він іще не дійшов до дверей, як купець заговорив до нього тихим голосом:

— Пане прокурите, — К. сердито обернувся до нього. — Ви забули про свою обіцянку, — нагадав купець і благально підвівся назустріч К. — Ви мали сповістити мені якусь таємницю.

— Справді, — схаменувся К. і шмагонув очима й Лені, що пильно дивилась на нього. — Так ось слухайте. А втім, це вже майже не таємниця. Я йду зараз до адвоката, аби відмовитись від нього.

— Він зрікається адвоката! — крикнув купець, зіскочив зі стільця і, піднявши руки, забігав по кухні. — Він зрікається

адвоката! — Лені вже хотіла накинутись на К., але купець заступив їй дорогу, дівчина обома кулаками вдарила йому в груди. З кулаками наготові вона метнулася за К., але той мав велику перевагу. Коли Лені наздогнала його, він був уже в адвокатовій кімнаті. К. майже причинив за собою двері, але Лені, пхнувши ногою половинку дверей, схопила К. за руку й намагалася витягти його. Проте К. так міцно стис їй зап'ясток, що вона, зойкнувши, мусила пустити його руку. Зайти до кімнати Лені вже не наважувалась, але К. однаково замкнув двері на ключ.

— А я вже зачекався вас, — проказав адвокат з ліжка, кладучи документ, який він читав при свічці, на тумбочку і надягаючи окуляри, щоб краще бачити клієнта.

А К. замість вибачитись сказав:

— Я скоро піду назад.

Адвокат, не дочекавшись вибачення, пустив слова К. повз вуха й говорив далі:

— Наступного разу такої пізньої години я вас уже не прийматиму.

— Це відповідає моїм бажанням, — буркнув К.

Адвокат спантеличено подививсь на нього.

— Сідайте, — запросив він.

— Якщо така ваша ласка, — мовив К., присунув стільця до тумбочки й сів.

— Мені здається, наче ви двері закрили на замок, — сказав адвокат.

— Так, я замкнувся від Лені. — К. мав намір нікого не щадити. Проте адвокат поцікавився:

— Що, знову приставала?

— Приставала? — перепитав К.

— Атож, — засміявся адвокат і від сміху закашлявся, а відкашлявшись, потім сміявся знову. — Хіба ви не помітили, яка вона настирлива? — запитав він і ляснув К. по руці, якою той з неувважності зіперся на тумбочку, а тепер хутко прибрав її. — Не дуже цим переймайтеся, — порадив адвокат, бо К. і далі мовчав, — так буде краще. А мені, певне, треба ще й вибачитись перед вами. В Лені є одна особливість, яку я, зрештою, давно вже простив їй і про яку я б і не згадував, якби ви тепер не замкнули двері. Цю особливість

я мав би пояснити принаймні вам, але ви дивитесь на мене так приголомшено, що я одразу їй поясню; вона полягає в тому, що більшість звинувачених видаються Лені гарненькими. Вона чіпляється геть до всіх, любить усіх, але, здається, всі вони також її люблять; аби часом розважити мене, вона, як я дозволю, розповідає мені про них. Я цьому всьому навіть не дуже дивуюсь, хоча ви, мабуть, просто вражені. Коли дивитись як слід, звинувачені часто і справді дуже гарні. Це, хай там як, якийсь дивовижний і певною мірою суто природний феномен. Не слід, звичайно, гадати, ніби внаслідок звинувачення зовнішність звинуваченого набуває виразних, конкретно визначених змін. Тут не так, як в інших судових справах: адже людина здебільшого не міняє свого способу життя і процес, коли є добрий адвокат, що захищатиме, не заважає їй. А проте ті, хто вже має досвід, спроможні серед велелюдної юрби розпізнати звинувачених — усіх до одного. «Як саме?» — запитаєте ви. Моя відповідь не задовольнить вас. Звинувачені просто найгарніші. Проте не злочин надає їм краси: адже — я мушу принаймні говорити як адвокат — не всі з них винні, і не заслужене покарання робить їх гарними, бо карають не кожного, — краси їм надають тільки оті величні процеси, з якими вони пов'язані. А втім, і серед гарних трапляються ще й напрочуд гарні. Проте гарні всі, навіть Блок, цей злидений хробак.

Коли адвокат скінчив мову, К. уже остаточно оговтався і навіть покинував головою, слухаючи останні слова, бо й цього разу підтвердилася його давня думка: якимись загальними теревеннями, нітрохи не пов'язаними зі справою, адвокат щоразу намагався відвернути його увагу від головного питання: що, власне, він зробив задля свого клієнта. Адвокат, щоправда, помітив, що К. цього разу опирається йому дужче, ніж завжди, і через те замовк, даючи змогу говорити К., а що той мовчав, запитав сам:

— Ви сьогодні прийшли до мене з якимсь певним наміром?

— Так, — відповів К. і трохи затулив рукою свічку, щоб краще бачити адвоката, — я хочу вам сказати, що надалі я відмовляюсь від ваших послуг як адвоката.

— Чи я правильно зрозумів вас? — сполошився адвокат, наполовину підводячись у ліжку й зіпершись рукою на подушку.

— Моя постановва остаточна, — підтвердив К., що випроставсь на стільці й був, здається, готовий до всяких несподіванок.

— Що ж, цей план теж можна обговорити, — мовив перегодом адвокат.

— Це вже не план, — наполягав К.,

— Може, й так, — погодивсь адвокат, — але нам краще не квапитись. — Він ужив займенника «нам», немов не мав наміру відпустити К. і хотів, якщо вже не можна бути юридичним представником, залишитись принаймні дорадником.

— А я й не кваплюся, — заперечив К., поволі підводячись і стаючи позаду свого стільця, — я все добре обміркував, хіба, може, трохи забарився. Вороття вже нема.

— Тоді дозвольте мені сказати лише кілька слів, — попросив адвокат, відгортаючи перину й сідаючи на край ліжка. Його голі, вкриті сивим волоссям ноги тремтіли від холоду. Він попросив К. принести йому з канапи ковдру. К. приніс і сказав:

— Ви даремно переохолоджуєтесь.

— Причина досить поважна, — сказав адвокат, закутуючи тулуб у перину й накриваючи ноги ковдрою. — Ваш дядько — мій друг, та й ви, щиро признаюся, з часом теж полюбилися мені. Чого б я тут мав соромитись? — Ці зворушливі слова старого чоловіка були дуже прикрі для К., бо примушували його докладно все пояснити, а пояснень йому хотілось уникнути, крім того, як він сам собі признавався, вони спантеличували його, хоча, зрештою, ніколи б не спонукали відмовитись від уже ухваленого наміру.

— Я дякую вам за ваші дружні почуття, — промовив він, — й визнаю, що ви скількимога переймались моєю справою, робили все, що, по-вашому, мало прислужитися мені. Але останнім часом я все-таки дійшов думки, що ваших зусиль не досить. Я, звичайно, ніколи не намагався переконати й прихилити до своїх поглядів вас, такого літнього й досвідченого чоловіка, а якщо коли-небудь мимоволі я й прагнув таке вчинити, то вибачте мені: адже справа, як ви самі сказали, досить поважна, і я переконаний у необхідності докладати до процесу куди більших зусиль, ніж досі.

— Я розумію вас, — промовив адвокат, — ви нетерплячі.

— Ні, якраз я терплячий, — роздратувався К. і вже не дуже зважав на свої подальші слова. — Ще під час мого першого візиту, коли я прийшов до вас із дядьком, ви, певне, помітили, що я не дуже переймаюся своїм процесом; якби мені певною мірою силоміць не нагадували про нього, я б забув його геть. Але дядько наполягав, щоб я доручив вам свій юридичний захист, і я скоривсь, аби догодити йому. Можна було б сподіватися, що відтоді процес стане для мене ще меншим тягарем, ніж доти, бо ж захист на те й доручають адвокатуві, щоб трохи відітхнути самому. Натомість сталося протилежне. Раніше я ще ніколи не переживав так за процес, як з тієї пори, коли ви взялися захищати мене. Як я був сам, я нічого не робив для своєї справи, зате майже й не відчував її, а ось тепер я мав адвоката, все готувалось для дальшого просування справи, я в ненастанній напрузі чекав, поки ви візьметесь до роботи, але марно. Завдяки вам я чимало почув про правосуддя, від когось іншого такого я, мабуть, не дізнався б. Але цього мені не досить, бо тепер процес, офіційно начебто потай, дедалі ближче підступає до мене. — К. відсунув від себе стілець і тепер випростався, запхнувши руки в кишені.

— На певному етапі розвитку процесу, — взявся пояснювати адвокат, — нічого істотно нового більше не відбувається. Скільки вже клієнтів на цьому самому етапі процесу стояли, як-от ви, переді мною й говорили мені те саме!

— У такому разі, — мовив К., — всі ті клієнти так само мали слухність, як і я. Це не переконає мене.

— А я й не хочу вас переконувати, — запевнив адвокат, — я тільки додаю, що сподівався від вас глибшого розуму, ніж від решти, зокрема через те, що я дав вам змогу ближче познайомитись із природою правосуддя і своєю діяльністю, ніж решті клієнтів. А тепер мені доводиться бачити, що ви однаково не довіряєте мені. Для мене це дуже прикро.

Як принижується адвокат перед К.! Він геть-чисто забув про гідність, притаманну його становищу, хоч, здавалося, тут професійний гонор мав бути найчутливіший! Навіщо він так чинить? Адже він, здається, досить популярний адвокат, а крім того, ще й заможна людина, тож не повинен

дуже побиватись як через втрату заробітку, так і через втрату клієнта. До того ж він хворий, і, певне, сам мав би подумати, що в нього відберуть роботу. А проте як цупко він учепився за К.! З якої речі? Може, це особисті зобов'язання перед дядьком або він справді вбачає в процесі К. щось незвичайне і сподівається відзначитись — чи то задля К., чи то — такої можливості теж не можна відкинути — чи то якогось приятеля з апарату правосуддя. З адвокатового обличчя годі щось вичитати, хоч як безцеремонно пильно придивлявся до нього К. Можна було б гадати, ніби адвокат із зумисною незворушністю чекає, як подіють його слова. Мовчання К. він вочевидь тлумачив як сприятливий знак для себе, бо заговорив далі:

— Ви, певне, помітили, що в мене чималенька домашня канцелярія, проте нема жодного помічника. А давніше було інакше, були часи, коли на мене працювали кілька молодих юристів, сьогодні працюю я сам. Причина криється в тому, що почасти змінилася сама моя адвокатська практика, я дедалі більше обмежувався такими судовими справами, як ваша, а почасти я сам набув куди глибших знань, працюючи з цими справами. Я пересвідчився, що нікому не можна доручати цієї роботи, якщо не хочеш нашкодити своїм клієнтам і завданню, яке береш на себе. Але постанова самому виконувати всю роботу мала й свої неминучі наслідки: я мусив відхилити майже всі клопотання про судовий захист чийхсь інтересів і приймав лише ті, що були мені до душі, — таж усюди, і навіть тут, по сусідству, є люди, ладні кинутись за кожною крихтою, яку я кину їм. До того ж від перенапруження я ще й захворів. Але всупереч усьому я про свою постанову не шкодую, хоч, може, навіть частіше відмовляв, коли звертались по мою адвокатську допомогу, ніж погоджувався, але оскільки процеси, які я вів, були мені близькі, я вважав, що за них слід безперечно братися, і мої зусилля винагороджувались успіхом. Колись у одному дописі я дуже гарно сформулював різницю між адвокатським захистом у звичайних судових справах і захистом у таких справах, як ваша. Так-от: у першому випадку адвокат веде свого клієнта по волосині аж до вироку, в другому — він одразу бере свого клієнта на плечі і несе

його, не знімаючи, до виroku й навіть набагато далі. Оце й усе. Проте я висловився не зовсім точно, кажучи, буцімто ніколи не шкодував, узявшись до такої тяжкої праці. Якщо вона, як-от у вашому випадку, абсолютно невизнана, тоді, я, звісно, шкодую.

К. ці слова більше роздратували, ніж переконали. Він іще сподівався визначити з адвокатового голосу, що чекає на нього, якщо він відступить: невже знову лунатимуть самі заспокоєння, натяки, що робота над заявою посувається, що судовики стають прихильніші, а також на великі труднощі, які перешкоджають роботі, — одне слово, знову переказуватимуть давно знайоме і остогидле, щоб знову дурити К. облудними надіями й залякувати непевними погрозами. Ні, цьому треба нарешті покласти край, і К. запитав:

— А що ви робитимете, якщо право обстоювати мої інтереси й далі залишиться за вами?

Адвокат проковтнув навіть це образливе запитання й відповів:

— Далі посуватимусь у тому, що вже досі робив для вас.

— Я так і знав, — мовив К., — розмовляти довше нема сенсу.

— А я спробую ще раз, — провадив далі адвокат, немов те, що роздратувало К., стосувалось не К., а його. — Мені, наприклад, здається, що ви дійшли до хибної оцінки не тільки моєї юридичної допомоги, а й своєї поведінки внаслідок того, що до вас, дарма що ви звинувачений, ставились дуже добре, чи, коли висловлюватись точніше, недбало, начебто недбало. Але й таке ставлення мало свою причину: інколи краще, дарма що ти в кайданах, поводитись як вільний. Але я все ж хочу показати вам, як ставились до решти звинувачених, тоді, можливо, вам пощастить узяти собі якусь науку. Я от зараз запрошу Блока, відімкніть двері і сядьте отут біля тумбочки!

— З радістю, — погодився К. і зробив, як казав адвокат: К. завжди був ладен учитися. Аби про всяк випадок убезпечитись, він запитав іще раз: — Але ви зрозуміли, що я відмовляюсь від вашої допомоги?

— Так, — кивнув адвокат, — але ви, може, ще сьогодні зміните свою думку. — І він знову ліг, натягнув перину до самого підборіддя й повернувся до стіни. А тоді подзвонив.

Лені зайшла майже водночас із дзвінком і швидким поглядом намагалась дізнатися, що сталося; оскільки К. тихо сидів біля адвокатового ліжка, вона, здається, заспокоїлась. Усміхнувшись, кивнула йому головою, він незворушно дививсь на неї.

— Приведи Блока, — звелів їй адвокат. Замість вести Лені підійшла до дверей, гукнула: «Блоку! До адвоката!» — і прошмигнула, скориставшись тим, що адвокат лежав обличчям до стіни і нічим не переймався, до К., ставши позаду його стільця. Тепер вона заважала К., бо перехилилась через спинку і руками, проте дуже ніжно та обережно, гладила йому волосся та щоки. Зрештою К. спробував перешкодити Лені і схопив її за одну руку, дівчина шарпнулась кілька разів, але марно.

Тим часом Блок, ураз прибігши на крик, стояв перед дверима і немов міркував, чи треба йому заходити. Він підняв брови й схилив голову, наче слухаючи, чи не повторять наказ зайти до адвоката. К. міг би заохотити його, але вирішив остаточно розірвати не тільки з адвокатом, а й з усіма, хто був у цій квартирі, і через те й не ворухнувся. Лені також мовчала. Блок побачив, що його принаймні не виганяють, і навшпиньки, з напруженим обличчям, судомно зчепивши руки за спиною, зайшов до кімнати. Він навіть не зачинив за собою двері: ану ж раптом доведеться відступати? К. і не дививсь на нього, а знай поглядав на пишну перину, під якою годі було добачити адвоката, що присунувся до самої стіни. Аж тут почувся його голос.

— Блок тут? — запитав він. Це запитання наче вдарило Блока, що вже трохи підступив до адвоката, спершу в груди, а потім у плечі, він заточився, а тоді, низько схилившись, заціпенів і мовив:

— До ваших послуг.

— Чого ти хочеш? — запитав адвокат. — Ти тут непроханий.

— Хіба мене не кликали? — озвався Блок, запитуючи більше себе, ніж адвоката, підняв руки, немов боронячись, і був уже ладен пуститись навтьоки.

— Тебе кликали, — мовив адвокат, — але ти однаково непроханий. — А після паузи додав: — Ти тут завжди непро-

ханий. — Відколи адвокат заговорив, Блок уже не дививсь на ліжко, а втупився очима в куток і тільки слухав, вигляд промовця, здавалося, засліплює його і йому несила підняти очі. Але навіть слухати було важко, бо адвокат говорив до стіни, і то дуже тихо та швидко.

— Ви хочете, щоб я пішов? — запитав Блок.

— Оскільки ти вже тут, — зласкавився адвокат, — залишайся! — Здавалося, неначе адвокат не задовольнив бажання Блока, а погрожує йому, скажімо, різками, бо тепер Блок затремтів усім тілом. — Учора, — провадив далі адвокат, — я був у третього судді, свого приятеля, і мало-помалу спрямував розмову на тебе. Хочеш почути, що він сказав?

— Благаю вас! — попросив Блок, та що адвокат не відповів, знову повторив своє прохання й зігнувся, мов наміряючись стати навколішки. Тут не витримав К.

— Що ти робиш? — закричав він. Лені намагалась не дати йому крикнути, і К. схопив її другу руку. Руки Лені були в його долонях, і хоч не кохання спонукало К. цупко тримати їх, Лені часто зітхала й намагалась вивільнитись. А Блока за крик К. покарали, бо адвокат запитав його:

— Хто твій адвокат?

— Ви.

— А крім мене? — запитав адвокат.

— Крім вас, нікого, — відповів Блок.

— Тоді нікого більше й не слухай, — дорікнув йому адвокат. Блок цілковито схвалив ці слова, бо міряв К. лихим поглядом і енергійно трусив головою в його бік. Як би ті жести перекласти словом, пролунала б брутальна лайка. І це з такими людьми К. намірявся приязно поговорити про свою справу!

— Я більше тобі не заважатиму, — пообіцяв К., відхилившись на бильце. — Ставай навколішки або плазуй на чотирьох, — роби собі що завгодно. — Але Блок мав іще гідність, принаймні супроти К., бо, вимахуючи кулаками, підступив до нього й закричав так голосно, як тільки міг наважитись під носом у адвоката:

— Не смійте так розмовляти зі мною, так не можна. Навіщо ви ображаєте мене? І то тут, перед паном адвокатом, де нас обох, і вас, і мене, терплять лише з милосердя.

Ви нічим не кращі від мене, бо теж звинувачені й маєте свій процес. А якщо ви, незважаючи на це ще й пан, то я такий самий, а то навіть ще більший пан. І хочу, щоб і до мене звертались мов до пана, так само як і до вас. Але якщо, на вашу думку, ви привілейовані, бо вам можна спокійно сидіти тут і слухати, тоді як я, як ви щойно висловились, плазую на чотирьох, то я нагадаю вам давній судовий афоризм: для підозрюваного рух завжди кращий, ніж спокій, бо той, хто рухається, може, навіть не знаючи цього, опинитись на шальці терезів, де й зважать його гріхи.

Незмигними очима К. тільки вражено дививсь на того збитого з пантелику чоловіка. Які зміни відбулися тут із ним протягом цих останніх годин! Невже це процес отак жбурляє його на всі боки й не дає роздивитись, де друг, а де ворог? Невже він не бачить, що адвокат зумисне принижує його, і цього разу тільки на те, щоб похизуватись перед К. своєю владою і таким чином, можливо, впокорити і К.? Але якщо Блок неспроможний цього добачити або так боїться адвоката, що ніяка правда йому не зарадить, як він усе-таки спромагається бути чи то таким хитрим, чи то сміливим, що дурить адвоката й не каже йому, що має, крім нього, ще й інших адвокатів? І як він наважується нападатись на К., коли той може виказати його таємницю? Але він наважився навіть на більше, бо підійшов до адвокато-вого ліжка й навіть там став нарікати на К.:

— Пане адвокате, ви чули, як цей чоловік говорив зі мною? Його процес ще тільки народився, а він уже береться повчати мене, чоловіка, чий процес триває п'ять років. Він навіть ляв мене. Нічого не знає та ще й лає мене, бо я, скільки вистачало мені сили, докладно простудіював, чого вимагають пристойність, обов'язок і традиції правосуддя.

— Не зважай ні на кого, — порадив йому адвокат, — і роби те, що тобі видається слушним.

— Авжеж, — погодився Блок, немов набираючись духу, і, притьмом зиркнувши вбік, упав навколішки біля самого ліжка. — Мій адвокате, я вже на колінах, — повідомив він. Але адвокат мовчав. Блок обережно погладив рукою перину. Серед тиші, яка запанувала тепер, озвалася Лені, нарешті випручавшись від К.:

— Таж мені боляче, пусти мене. Я піду до Блока. — Вона підійшла до нього і сіла на край ліжка. Блок страшенно здрав, коли Лені опинилася поруч, і жваво, але мовчки одразу попросив її, щоб вона заступилася за нього перед адвокатом. Йому вочевидь украй кортіло почути, що скаже адвокат, але, певне, тільки на те, щоб скористатися почутим через решту своїх адвокатів. Лені, мабуть, достоту знала, як можна підлащитись до адвоката, бо кивнула на адвокатову руку й випнула губи, наче для поцілунку. Блок одразу поцілував адвоката в руку, а потім, на вимогу Лені, поцілував іще двічі. Тоді Лені схилилась над адвокатом, показуючи весь свій гарний дівочий стан, і, витягнувшись, нахилившись до самого обличчя, погладила йому довге сиве волосся. Ці пестощі таки спонукали старого відповісти.

— Я вагаюсь, чи слід йому казати, — заговорив адвокат, і всі побачили, що він трохи покрутив головою, певне, щоб дотики Лені стали відчутніші. Блок слухав з опущеною головою, немов оцим слуханням він порушував якусь заборону.

— Чого ти вагаєшся? — запитала Лені. К. здавалося, неначе він слухає завчений і вже не раз повторюваний діалог, що й згодом лунатиме ще не раз, і лише для Блока, що чув його вперше, він був новий та цікавий.

— Як він сьогодні поведився? — запитав адвокат замість відповіді. Лені, перше ніж здобутися на слово, глянула вниз на Блока і якусь мить спостерігала, як він простер до неї руки і благально тер їх одна об одну. Нарешті Лені повагом кивнула головою, обернувшись до адвоката і сказала:

— Був спокійний і роботящий.

Літній купець, чоловік із довгою бородою благов недоросле дівчисько про прихильне до нього свідчення! Може, Блок і приховує якийсь задум, але ніщо не виправдає його в очах його ближніх. К. не розумів, як це адвокат сподівався, що поверне собі клієнта отакою виставою. Якби адвокат не відтрусив його від себе ще давніше, він домігся б такого результату цією сценою. Тут навіть глядач відчуває, що зневажено його гідність. Отже, ось яким методом працює адвокат і як добре, що К. недовго зазнавав його впливу: адже клієнт, зрештою, забуває про цілий світ і сподівається

дійти до кінця процесу, тільки ступивши на оцей згубний шлях. Це вже не клієнт адвоката, а його собака. Якби адвокат звелів йому залізти під ліжку, мов у собачу буду, і гавкати звідти, він би з утіхою скорився. К. немов доручив хто увібрати кожне вимовлене тут слово, потім подати звіт до якоїсь високої інстанції й написати доповідь: він слухав дуже пильно і все обмірковував.

— Що він робив цілісінький день? — запитав адвокат.

— Я, — відповіла Лені, — щоб він не заважав моїй роботі, замкнула його в кімнаті для прислуги, де він поводився як звичайно. Крізь вічко час від часу я могла перевірити, що він робить. Він, як завжди, став на ліжку навколішки, розгорнув папери, які ти дав йому, на підвіконні й читав їх. Це справило на мене добре враження: адже вікно виходить у вентиляційний колодязь і майже не дає світла. Проте Блок читав, показував мені, який він слухняний.

— Я тішусь, коли чую таке, — заусміхався адвокат. — А він бодай з розумом читав? — Під час цієї розмови Блок ненастанно ворухив устами, напевне, формулюючи відповіді, яких сподівався від Лені.

— Тут я, звичайно, відповісти з певністю не можу, — призналася Лені. — В усякому разі я бачила, що він читав дуже старанно. Він цілісінький день читав одну сторінку і, читаючи, пальцем водив уздовж рядків. Щоразу, коли я до нього зазірала, він зітхав, немов читання завдавало йому великих мук. Мабуть, папери, які ти дав йому, справді нелегко зрозуміти.

— Атож, — кивнув адвокат, — вони, власне, зовсім незрозумілі. Я навіть не думаю, що він там збагнув що-небудь. Вони мали тільки дати йому наздогад, яка важка та борня, що я її проваджу, захищаючи його інтереси. І за кого ж я так тяжко борюся? За — смішно навіть казати про таке — за Блока. Але й він має знати, що це означає. А він студіював їх неперервно?

— Майже, — відповіла Лені, — лиш одного разу він попросив напитися води. Я дала йому склянку крізь віконечко. О восьмій годині я випустила його звідти, щоб він чогось попоїв. — Блок черкнув К. очима, неначе його тут вихваляли і він хотів пересвідчитись, яке враження справляє

та хвала. Тепер, здається, він мав добрі надії, почувався не так скуто і совався на колінах. Таке пожвавлення тільки увиразнило заціпеніння, що зійшло на нього після адвокатових слів.

— Ти його вихваляєш, — мовив адвокат, — і саме через це мені дуже важко говорити. Адже суддя висловився неприхильно — як про самого Блока, так і про його процес.

— Неприхильно? — вразилася Лені. — Як так можна? — Блок дивився на неї таким напруженим поглядом, немов вірив у її спроможність обернути тепер на свою користь давно вже висловлені слова судді.

— Неприхильно, — підтвердив адвокат. — Він навіть прикро здивувався, коли я заговорив з ним про Блока. «Не кажіть мені про Блока», — сказав він. «Таж він мій клієнт», — наполягав я. «Ви даремно докладаєте зусиль», — доводив він мені. «Я не вірю, — заперечував я. — Блок у процесі дуже роботящий і завжди якнайпильніше стежить за своєю справою. Він майже перебрався до мене, щоб, крий Боже, не прогавити чогось. Така запопадливість трапляється не часто. Звичайно, в особистому спілкуванні він не дуже приємний, має огидні звички, неохайний, зате з процесуального погляду він справді бездоганний». Я сказав «бездоганний», я перебільшував зумисне. На те він відповів: «Блок просто хитрун. Він набув великого досвіду і тямить, як затягувати процес. Але його необізнаність ще більша за його хитрощі. Що він сказав би, якби довідався, що його процес іще й не починався, якби йому хто сказав, що ще ні разу не дзеленькнув дзвоник, звістуючи про початок процесу». Спокійно, Блоку, — мовив адвокат, бо Блок, хоч коліна йому трусилися, став підводитись, певне, збираючись просити пояснень. Це вперше адвокат ясними й недвозначними словами звернувся безпосередньо до Блока. Він то втомлено поводив очима по кімнаті, то поглядав на Блока, що знову поволі опутився навколішки під тягарем тих поглядів. — Ці слова судді не мають для тебе жодного значення, — заспокоював адвокат. — Нема чого лякатися кожного слова. Якщо таке ще повториться, я тобі більше нічого не казатиму. Тут тільки-но слово вимовиш, а ти вже такий, неначе тобі оголошено смертний вирок. Посоромся ж бодай

перед моїм клієнтом! Адже ти розхитуєш довіру, яку він має до мене. Чого ж ти хочеш від мене? Ти ще й досі живеш, перебуваєш під моїм захистом, твій страх безглуздий! Ти десь, напевне, читав, що подеколи остаточний вирок оголошують непередбачено, байдуже, чиїми вустами, байдуже, коли саме. А втім, хоч є, звичайно, багато винятків та перешкод, здебільшого це таки правда, але не менша правда й те, що мені огидний твій страх, я вбачаю в ньому брак необхідної довіри. Що я сказав тобі такого? Я тільки переповів слова судді. Адже ти знаєш, що навколо процесу громадяються різні думки, і зрештою вже несила нічого розібрати. Скажімо, цей суддя бере за початок процесу іншу дату, ніж я. Це лиш різниця в поглядах, більш нічого. За давнім звичаєм на певному етапі процесу треба закалатати дзвоником. Згідно з поглядом цього судді, саме тоді починається процес. Я тепер не можу переповісти тобі всього, що суперечить цьому поглядові, ти, до речі, й не зрозумієш нічого, тобі досить знати, що дуже багато суперечить. — Блок збентежено пропускав між пальцями ворс килимка біля ліжка, страх перед словами судді на якийсь час змусив його забути про свою рабську залежність від адвоката, подумки він на всі боки обертав щойно почуті слова.

— Блоку, — застережливо мовила Лені і, схопивши бідолаху за комір, змусила купця випростатись. — Облиш килимок і слухай адвоката.

[Цей розділ залишився незавершений.]

РОЗДІЛ 9 У СОБОРІ

К. доручили показати одному італійському партнерові, що був дуже важливий для банку і вперше приїхав до їхнього міста, культурно-історичні пам'ятки. Іншим разом він вважав би це доручення за почесне, але тепер, коли він через велику силу ще спромагався ходити до банку на роботу, воно його не тішило. Кожна година, проведена за межами кабінету, завдавала йому мук; щоправда, К. загалом уже не міг так добре використовувати час на роботі, як давніше,

здебільшого він бодай про людське око просто вдавав, ніби працює, і через те ще дужча тривога шарпала йому душу, коли він не був у банку. Тоді йому ввижалося, ніби заступник директора, що завжди був на чатах, не спускаючи з нього ока, вряди-годи заходить до його кабінету, сідає за його письмовий стіл і нишпорить у його паперах, приймає клієнтів банку, з якими за довгі роки К. майже потоваришував, і переманює їх до себе, а то навіть знаходить помилки, які, гадав собі К., тепер під час роботи з усіх боків загрожують йому і яких йому вже несила уникнути. Коли ж інколи йому доручали, щоправда, не вшановуючи тим дорученням, як-от тепер, піти кудись у справах або навіть здійснити невелику подорож, — останнім часом такі доручення зовсім випадково почастішали, — тоді К. завжди от-от був ладен припустити, що його на якийсь час випроваджують з кабінету, щоб перевірити його роботу, або принаймні створити враження, ніби в банку без нього дуже легко обійтися. Від більшості цих доручень він міг би без великих зусиль відмовитись, проте не наважувався, бо, якщо його страх бодай найменшою мірою обґрунтований, відхилити таке доручення означало б признатись у тому страху. З цієї причини К. начебто байдуже брався виконувати ті всі доручення і навіть не сказав, що по-справжньому застудився, коли його послали у виснажливу дводенну ділову подорож, бо хотів уникнути небезпеки, що його звинуватять, ніби ненастанні тієї пори осінні дощі відбили йому охоту кудись їхати. З подорожі він повернувся з нестерпним головним болем і одразу почув, що наступного дня йому треба супроводити італійського партнера. Спокуса принаймні цього одного разу відмовитись була дуже велика, бо ж, як дали йому зрозуміти, прогулянка не мала жодного безпосереднього зв'язку з роботою, хоча виконати такий товариський обов'язок стосовно ділового партнера — безперечно важливе завдання. Спокуса, звісно, велика, та аж ніяк не для К., він чудово знав, що лише добре виконана робота втримає його на посаді і якщо йому тепер не пощастить несподівано причарувати того італійця, в банку визнають його неоптимальність. К. не хотів навіть на один день покидати роботу, бо страшенно боявся, що назад його вже не пустять, і хоч

сам К. достеменно знав, що цей страх перебільшений, він знемагав під його тягарем. А втім, цього разу майже не було змоги вигадати щось прийнятне й відмовитись від доручення. Щоправда, італійську мову К. знав не дуже добре, а все ж задовільно; вирішальним стало те, що К. з часів своєї попередньої роботи знав історію та культуру рідного міста, про що пішла надзвичайно перебільшена чутка по всьому банку: якийсь час К., зрештою, з суто ділових причин був членом товариства охорони міських пам'яток старовини. А італієць, як стало відомо з чуток, був любитель мистецтва, отже, вибір для нього К. як гіда — річ очевидна.

Був мокрий, дощовий і вітряний ранок, коли К., кленучи день, що чекав на нього попереду, вже о сьомій годині прийшов до свого кабінету, аби бодай трохи попрацювати, перше ніж супроводити гостя. К. був дуже змучений, півночі він студіював італійську граматику, готуючись до зустрічі, і тому підвіконня, на яке він останнім часом не раз полюбляв сідати, вабило його куди дужче, ніж письмовий стіл. К., проте, поборов себе й сів до роботи. На жаль, саме тієї миті зайшов служник і доповів, що пан директор послав його подивитись, чи нема ще пана прокуриса; якщо ж він тут, то нехай виявить люб'язність і зайде до приймальні, той пан з Італії вже тут.

— Зараз іду, — мовив К., запхнув до кишені словничка, взяв під пахву альбом міських пам'яток старовини, який приготував для іноземця, і пішов через кабінет заступника до директорської кімнати. К. тішився, що так рано прийшов до банку і був ладен миттю стати в пригоді, чого, власне, посправжньому ніхто й не сподівався. Кабінет заступника був ще, звичайно, безлюдний, мов серед темної ночі, певне, служник і заступника мав покликати до приймальні, але нікого не застав у кабінеті. Коли К. зайшов до приймальні, назустріч йому з глибоких фотелів підвелось двійко чоловіків. Директор приязно засміявся, вочевидь зрадівши, що К. прийшов, одразу представив їх один одному, італієць міцно потис К. руку і, сміючись, назвав когось раннім жайворонком. К. не зрозумів до ладу, кого саме він мав на увазі, крім того, в мові італійця трапилось дивне слово, значення якого К. згадав тільки згодом. К. відповів якимсь гладеньким

реченням, яке італієць вислухав теж зі сміхом, раз по раз швидким нервовим рухом погладжуючи свою пишну шпакувату бороду. Борода була вочевидь напахчена, породжуючи спокусу підійти та понюхати її. Коли всі посідали і почалась легенька вступна розмова, К. із тривогою став помічати, що розуміє тільки окремі фрагменти. Коли італієць говорив зовсім спокійно, К. розумів майже все, але така некваплива мова була рідкісним винятком, здебільшого слова рвалися іноземцеві з рота і він похитував головою, наче тішачись. Розмовляючи так швидко, італієць неодмінно збивався на якийсь діалект, що для К. узагалі не мав нічого італійського, зате директор не тільки розумів той діалект, а навіть розмовляв ним, хоч, власне, К. міг би передбачити це, італієць був родом з Південної Італії, де й директор прожив кілька років. Хай там як, К. пересвідчився, що йому незмога поспілкуватись як слід з італійцем, він його кепсько розумів навіть тоді, коли той розмовляв французькою, до того ж борода приховувала рухи губ, які, певне, допомагали б розумінню. К. подумав, що попереду його чекає чимало прикрощів, а тим часом уже навіть не намагався зрозуміти італійця — в присутності директора, що так легко розумів його, це були б марні зусилля — і обмежився тим, що похмуро спостерігав, як той глибоко, але невимушено сидить у фотелі, раз по раз аж підстрибує в своєму коротенькому сюртуку і вряди-годи здіймає руки вгору й силкується зобразити те, чого К. не спромігався зрозуміти, хоч не спускав очей з тих задертих рук. К. не робив, власне, нічого і тільки машинально поводив очима, стежачи за розмовою, тож зрештою йому далась узнаки втома і він, на щастя, вчасно, зловив себе на тому, що через неуважливість підвівся, обернувся і хотів вийти з кімнати. Нарешті італієць подивився на годинник і підскочив. Розпрощавшись із директором, він напався за К., і то так завзято, що той мусив відсунути свого фотеля, аби мати змогу поворухнутись. Директор, що, звичайно, з погляду К. здогадався, в яку той халепу вскочив із такою італійською мовою, втрутився до розмови, і то так мудро й тактовно, що здавалося, ніби він дає лише невеличкі поради, тоді як насправді він стисло переказував К. усе, що спадало на

невтомний язик італійця. К. дізнався від нього, що італієць ще має залагодити кілька справ, що в нього загалом обмаль часу, що він аж ніяк не збирається поспіхом оббігати всі пам'ятки, що він радше, — зрештою, якщо погодиться К., тут усе вирішує він, — думає оглянути тільки собор, проте якнайдокладніше. Його незмірно тішить, що за проводиря йому буде такий обізнаний і люб'язний чоловік, — тут італієць, звісно, говорив про К., а той тим часом зовсім не слухав італійця і лише швидко вбирав слова директора, — і він просить К., якщо той час йому підходить, зустрітися через дві години, десь о десятій годині ранку в соборі. Він навіть сподівається, що йому пощастить неодмінно бути в соборі на ту годину. К. відповів щось доречне, італієць потис руку спершу директорові, потім К., потім знову директорові й пішов, наполовину обернувшись до К. та директора, що проводжали його, і ні на мить не уриваючи розмови, до дверей. К. ще якийсь час побув у директора, йому сьогодні, здається, дуже дошкуляла хвороба. Директор гадав, ніби перед К. треба вибачитись, і сповістив, — а їхні взаємини були досить близькі, — що спершу сам намірявся піти з італійцем, а потім — причини він не назвав — надумав краще послати К. Якщо К. спершу не одразу розуміє італійця, то нехай не бентежиться, розуміння з'явиться дуже швидко, а якщо навіть він узагалі нічого не розумітиме, то й це не біда, бо тому італійцеві, зрештою, байдуже, розуміють його чи ні. А втім, К. знає італійську напрочуд добре і, звичайно, на місці вже зорієнтується. Після цього К. відпустили. Час, який залишався до зустрічі, він витратив на виписування зі словника рідковживаних слів, потрібних для опису собору. То була вкрай марудна робота, служник тим часом приніс пошту, заходили службовці з різними запитаннями, але побачивши К. за роботою, зупинялися біля дверей і вже нікуди не йшли, поки К. не вислухає їх; заступник директора не проминав жодної нагоди заважати К., часто заходив до кабінету, брав до рук словника і знічів'я гортав його, а коли двері відчинялися, в сутіні передпокою видніли навіть клієнти, що нерішуче вклонялися: вони намагались привернути до себе увагу, проте не мали певності, що їх бачать, — те все оберталось навколо К., мов планети круг

Сонця, а він сам добирав і складав до купи потрібні слова, потім знаходив їх у словнику, виписував, вправлявся в їхній вимові і нарешті намагався вивчити напам'ять. Але, здається, його давня незрадлива пам'ять полишила його, іноді він так лютився на італійця, який завдав йому стільки клопоту, що жбурляв словника поміж паперів, твердо наміряючись не готуватися далі, потім, проте, міркував, що не мовчки ж він ходитиме з італійцем по собору серед мистецьких пам'яток, і з іще дужчою люттю знову діставав словника.

О пів на десяту, коли К. уже зібрався виходити, задзвонив телефон, Лені побажала йому доброго ранку й запитала, як він почувається. К. квапливо подякував, сказавши, що не може довго розмовляти, бо йому треба до собору.

— До собору? — перепитала Лені.

— Атож, до собору.

— Навіщо до собору? — здивувалася Лені. К. спробував їй стисло пояснити, але тільки-но заговорив, як Лені раптом сказала: — Вони цькують тебе. — Жалі через те, що його вже не викликають і не чекають, були К. нестерпні, тож він нашвидку попрощався і, вже вішаючи трубку, ще додав, звертаючись чи то до себе, чи то до далекої дівчини, що вже не чула його:

— Атож, вони цькують мене.

Розмова трохи затримала К., і він став боятись, що не встигне вчасно до собору. Він поїхав автомобілем, останньої миті ще згадав про альбом, подарувати який раніше не трапилось нагоди, і взяв його з собою. К. поклав альбом на коліна й нервово барабанив по ньому пальцями протягом усієї подорожі. Дощ трохи ущух, але надворі було мокро, холодно й темно, в соборі навряд чи пощастить щось роздивитись, зате К., довго постоявши на кам'яних плитах, застудиться ще дужче. Майдан перед собором був майже безлюдний, і К. пригадав, як іще малою дитиною він звернув увагу, що в будинках навколо цього вузького майдану майже в усіх вікнах опущені штори. Та як надворі така негода, то й дивуватись нема чого, що вікна закриті. Навіть у соборі, здавалось, нема людей, нікому, власне, не спадало на думку прийти сюди. К. проминув обидва бічні нефи

і натрапив лише на стару жінку, що, закутавшись у теплу хустку, вклякла перед образом Богородиці й споглядала його. Згодом К. побачив ще й кульгавого служку, що зник у вмурованих у стіну дверях. К. прийшов точно на десяту годину, саме тоді, як він заходив, пробамкав годинник, проте італійця ще не було. К. знову подався до головного входу, якийсь час нерішуче постояв там, потім під дощем обійшов навколо собору, дивлячись, чи не чекає часом італієць коло якогось бічного входу. Він нікого не побачив. Може, директор не зрозумів, на яку треба прийти годину? Як того іноземця взагалі можна правильно зрозуміти? Хай там як, а К. однаково мусить почекати його принаймні півгодини. Відчувши втому, К. захотів сісти і знову зайшов до собору, знайшов на сходах якусь невелику, начебто схожу на килимок ганчірку, носачом черевика підсунув її до найближчої лави, тісніше загорнувся в плащ, підняв комір і сів. Щоб розвіятись, розгорнув альбом, погортав його трохи, але мусив закрити, було так темно, що він, піднявши очі, нічогосінько не міг роздивитись у бічному нефі.

Удалині на головному вівтарі блимав великий, складений зі свічок трикутник, і К. не міг до пуття сказати, чи бачив він його там раніше. Може, свічки щойно позапаливали. Церковні служки загалом проворні, і їх годі помітити. Випадково озирнувшись назад, К. побачив, як недалеко від нього теж горить свічка, поставлена на якійсь колоні. Хоч які гарні ті свічки, їх вочевидь було замало для освітлення ікон на вівтарі, більшість образів бічного вівтаря розпливались у сутіні, свічки скорше увиразнювали темряву. Італієць, не прийшовши до собору, вчинив водночас і негречно, і дуже слушно, бо нічого б не побачив, довелося б задовольнитись лиш окремими фрагментами картин, що їх поступово висвітлюватиме електричний ліхтарик К. Аби пересвідчитись, чого тоді можна сподіватись, К. зайшов до найближчої бічної каплички, піднявся на кілька сходинок до низенького мармурового парапету і, перехилившись через нього, освітив ліхтариком ікону на вівтарі. Незгасна лампада, висячи перед іконою, заважала роздивитися подробиці. Перше, що почасти побачив, а почасти вгадав К., була висока постать лицаря в панцері, зображена скраю кар-

тини. Він спирався на меч, устроївши його в голу землю перед собою, тільки де-не-де видніли поодинокі травинки. Він, здається, пильно стежив за подіями, що відбувалися перед ним. Дивувало, що він стоїть і не підходить ближче. Можливо, він мав просто вартувати. К., що давно вже не бачив жодної картини, довго розглядав лицаря, дарма що мусив повсякчас блимати очима: зеленаве світло ліхтаря було йому нестерпне. Освітивши решту полотна, К. побачив традиційно зображене покладання Христа до могили, хоч картина була нова. К. заховав ліхтарика й повернувся на своє місце.

Певне, вже було марно чекати італійця, проте надворі вперіцив густий дощ, а оскільки в соборі всупереч сподіванням холод не дуже й дошкуляв, К. надумав поки що нікуди не йти. Неподалік від К. містилась велика церковна кафедра, на її маленькому круглому дашку напівлежали два невігадливі позолочені хрести, перетинаючись верхівками. Зовнішня поверхня балюстради й перехід до несучої колони були вкриті зеленим листяним орнаментом, серед нього подекуди траплялися то жваві, то супокійні постаті янголяток. К. став перед кафедрою і обдивився її з усіх боків, камінь усюди був бездоганно вирізьблений, глибоке темне тло поміж елементів орнаменту й за ними видавалось таким природним, що К. поклав руку на одну з таких заглибин і обережно обмацав камінь, про існування цієї кафедри він досі ще не знав. Випадково біля наступної лави К. помітив церковного служку, його бахматий одяг провисав чорними складками. Лівою рукою служка тримав дрібку нюхального тютюну й дивився на К. «Чого він від мене хоче? — думав К. — Невже я видаюся підозрілий? Може, йому треба дати на чай?» Служка, помітивши, що К. на нього дивиться, махнув правою рукою в якомусь невизначеному напрямі, між двома пальцями він тримав ще одну порцію тютюну. Його поведінка була навряд чи й зрозуміла; К. зачекав хвилинку, але церковний служка й далі щось показував йому рукою, а на додачу до цих рухів ще й кивав головою.

— Чого він хоче? — тихо запитав К., не зважаючи тут, у соборі, погукати його, потім витяг з кишені гаманця й переступив через наступну лаву, щоб підійти до служки.

Той, проте, застережливо махнув рукою, стенов плечима й закульгав собі геть. Отакою квапливою, стрибучою ходою, як у цього кульгавого служки, К. у дитинстві намагався наслідувати їзду верхи. Старий здитинів, подумав К., його розуму вистачає лише на церковну службу. Оно він стоїть, як я стою, і пильнує, чи йтиму далі. К., сміючись, пройшов за старим усім бічним нефом майже до середини головного вівтаря, старий і далі щось показував, але К. зумисне не обертався, ті жести не мали жодної іншої мети, як збити його зі сліду старого. Зрештою К. облишив служку, він не хотів його дуже налякати, крім того, боявся прогавити італійця, раптом той таки надумає прийти до собору.

Зайшовши до головного нефа й шукаючи місце, де він залишив альбом, К. на колоні майже біля самих вівтарних хорів помітив ще одну невеличку кафедру, збудовану дуже просто з нічим не оздобленого білого каменю. Вона була така маленька, що здалеку скидалась на ще порожню нішу, де має стояти постать святого. Проповідник не міг би ступити й кроку до перил. Крім того, кам'яний склепінчастий дашок кафедри починався дуже низько й круто здіймався вгору, не мав, правда, жодних прикрас, але був вигнутий так, що людина середнього зросту не змогла б випростатись під ним і була б змушена весь час перехилятися через поренчата. Та кафедра була немов створена, щоб завдати мук проповідникові, важко було здогадатись, навіщо вона потрібна, коли є інша, простора й так вишукано оздоблена кафедра.

К., мабуть, не помітив би цієї невеличкої кафедри, якби вгорі не світила лампа, яку ставлять невдовзі перед тим, як читатимуть казань. Невже справді зараз прийде проповідник? До порожньої церкви? К. подивився на східці, що, горнучись до колони, тягнулись до кафедри: такі вузьенькі, немов просто оздоблювали колону, а не допомагали людині вибратись нагору. Але під кафедрою, К. аж засміявся з подиву, справді стояв священник, тримаючись за поренча; він був ладен от-от ступити на східці й приглядався до К. Потім злегка кивнув головою, К. перехрестився і вклонився, хоч мав би зробити це набагато раніше. Священник шарпнувся і швидкими, короткими кроками став підніматись на

кафедру. Невже справді виголосять казань? Може, церковний служба таки не зовсім відбився глузду і хотів, щоб К. підійшов до проповідника? Адже в безлюдній церкві то була справді потрібна річ. А втім, десь перед образом Богородиці стояла ще й стара жінка, вона теж би мала підійти. І якщо має початися казань, чому не грає орган? Він мовчить, он лише мляво полискує в п'їтї своїми величезними трубами.

К. подумав, чи не слід йому якнайшвидше вийти з собору, якщо він не вийде тепер, нема жодної надії, що йому пощастить вийти під час казані, тоді він буде змушений залишитись, хоч скільки вона триватиме, він і так змарнував забагато робочого часу, чекаючи на італійця, чого, зрештою, вже не зобов'язаний робити, і К. подивився на годинник: була вже одинадцята. Але невже справді читатимуть казань? Невже сам К. заступить усю церковну громаду? А що, як він лиш іноземець, який хоче оглянути церкву? Власне, він і справді хотів її оглянути. Проте безглуздо думати, ніби сьогодні таки читатимуть казань — тепер, об одинадцятій годині, у робочий день, за такої негоди. Священик — а то безперечно він, — молодик із гладеньким понурим обличчям, береться східцями вгору вочевидь на те, щоб погасити лампу, яку хтось помилково запалив.

Та насправді сталося не таке, священик кілька разів підправив гніт і ще трохи писав щось, потім неквапом обернувся до балюстради, узявшись руками спереду за кам'яний виступ. Так він простояв якийсь час і, не ворущачи головою, обдивлявся навколо. К. тим часом далеченько відступив назад, зіпершись ліктями на першу церковну лаву. Непевними очима він дивився, навіть сам не усвідомлюючи цього, туди, де, згорбившись, мирно спочивав церковний служба, неначе після виконаного завдання. Яка тиша тепер у соборі! Але К. мусить її порушити, він не має наміру залишатися тут; якщо обов'язок священика полягає в тому, щоб певної години, незважаючи на обставини, прочитати казань, то нехай собі читає, це йому вдасться й без К., бо й присутність К. однаково не надасть сили словам казані. К. поволі рушив з місця, обмацав носакон черевика лаву, вийшов у широкий прохід і без жодних перешкод пішов

далі, проте на кам'яній підлозі виразно чулись якнайтіхіші кроки, а склепіння тихо, але неперервно повторювали їх мінливою багатозвучною луною. К. відчував певну безпорадність, ідучи самотою поміж порожніх лав, де його, мабуть, бачив священик, крім того, йому здавалося, ніби собор такий величезний, що ще трохи — і людина в ньому збожеволіє. Підійшовши до місця, де він сидів, К. нашвидку, не зупиняючись, намацав альбом і забрав його. Він уже майже проминув лави і підійшов до незайнятого простору між ними та виходом, аж тут уперше до нього долинув голос проповідника. Могутній, добре поставлений голос. Як він пронизує собор, що готовий слухати його! Але проповідник заговорив не до громади вірних, а безпосередньо — тут навіть сумнівів не було — до К.:

— Йосифе К.! — гукнув голос.

К. зупинився і втупився очима в підлогу перед собою. Він поки що вільний, ще може піти далі і вийти крізь трое невеличких темних дерев'яних дверей неподалік від нього. Це просто означатиме, що він не розчув того вигуку або розчув, та вирішив не звертати уваги. А якщо він обернеться, тоді його затримають, тоді він признається, що добре зрозумів той вигук, що тут справді зверталися до нього і що він ладен скоритися. Якби священик гукнув іще раз, К. напевне, пішов би далі, та оскільки, поки К. мов прикипів до підлоги, всюди панувала тиша, він таки повернув трохи голову, йому кортіло подивитися, що тепер робить священик. Той, як і перше, спокійно стояв на кафедрі, проте можна було виразно побачити, що він киває К. головою. Якщо К. тепер не обернеться повністю, це буде лише звичайнісінька дитяча гра в піжмурки. Він справді обернувся, і священик, киваючи пальцем, став підкликати його ближче. Оскільки тепер уже все могло відбуватися відкрито, К. — з цікавості і щоб швидше залагодити справу — швидким сягистим кроком підбіг до кафедри. Біля першої лави він зупинився, проте священикові відстань видалась завеликою, він випростав руку і, опустивши вниз вказівного пальця, показав на місце біля самої кафедри. К. став на те місце, але там йому доводилось високо задирати голову, аби ще бачити священика.

— Ти Йосиф К., — ствердив священик і невідомо навіщо підняв одну руку з балюстради.

— Так, — відповів К., замислившись над тим, як часто давніше називали його ім'я, що з певного часу стало немов тягарем для нього, його ім'я знають тепер навіть люди, котрих він бачить уперше, — а як воно добре, коли ти спершу представився, а вже потім тебе називають на ім'я!

— Ти звинувачений, — незвичайно тихо проказав священик.

— Атож, — підтвердив К., — мені казали про це.

— Тоді ти той, кого я шукаю, — провадив далі священик. — Я тюремний капелан.

— Он воно що, — зітхнув К.

— Я погукав тебе сюди, щоб поговорити з тобою.

— Я цього не знав, — здивувався К. — Я прийшов сюди показати собор одному італійцеві.

— Облиш марноту, — звелів священик. — Що в тебе у руці? Молитовник?

— Ні, — відповів К., — альбом міських пам'яток.

— Випусти його з рук, — наказав священик. К. так віджбурнув альбома, що він розкрився і проїхав трохи підлогою на розгорнутих сторінках.

— Ти знаєш, що твій процес обертається кепським боком? — запитав священик.

— Мені теж так здається, — кивнув К. — Я докладав усіх зусиль, але без успіху. А втім, я навіть іще не написав вступної заяви.

— Як ти собі уявляєш кінець? — запитував далі священик.

— Давніше я гадав, що все скінчиться добром, а тепер інколи й сам сумніваюсь у цьому. Я не знаю, як він закінчиться. А ти знаєш?

— Ні, — відказав священик, — але боюся, що скінчиться погано. Тебе визнали винним. Твій процес, певне, навіть не вийде за межі нижніх щаблів правосуддя. Принаймні цієї миті твою провину вважають за доведену.

— Таж я невинний, — захищався К., — тут якась помилка. Як узагалі людина може бути винною? Адже всі ми люди, такі самі, як решта.

— Правильно, — поправив священик, — але винні завжди таке кажуть.

— І ти теж ставишся до мене упереджено? — запитав К.

— Ні, я не упереджений, — відповів священик.

— Я вдячний тобі, — мовив К., — бо всі інші, хто пов'язаний із процесом, ставляться до мене упереджено. Вони впливають навіть на тих, хто не пов'язаний. Моє становище стає дедалі тяжче.

— Ти хибно розумієш ситуацію, — заперечив священик. — Вирок не оголошують одразу, процес мало-помалу обертається на вирок.

— Так ось воно що, — опустив голову К.

— Що ти робитимеш далі задля своєї справи? — запитав священик.

— Ще пошукаю допомоги, — відповів К., піднімаючи голову, щоб побачити реакцію священика на цю відповідь. — Ще є певні можливості, якими я поки що не скористався.

— Ти шукав забагато чужої допомоги, — невдоволено буркнув священик, — надто в жінок. Хіба ти не помітив, що то не справжня допомога?

— Признаюся, що іноді й навіть досить часто твої слова слухні, — відповів К. — але не завжди. Жінки мають велику владу. Якби кількох знайомих мені жінок я спонукав спільно працювати задля мене, я б неодмінно втримався. Надто за цього правосуддя, де кожен уганяє за жінками. Покажи слідчому жінку десь удалині, і він пережене, аби не спізнитись, і суддів, і звинувачених. — Священик схилився головою на парапет, тепер, здається, дашок кафедри вже гнітив його. Але що там за негода така надворі? Бо вже й не похмурий день, а глупа ніч. Жоден вітраж величезних шибок не світиться, на темних стінах де-не-де проступають тільки світліші плями. І саме тепер церковний служка став одну за одною гасити свічки на головному вівтарі.

— Ти сердишся на мене? — запитав К. священика. — Ти, напевне, не знаєш, якому правосуддю ти служиш? — Відповіді не було. — Це тільки мій власний досвід, — говорив далі К., але нагорі знов мовчали. — Я не хотів тебе образити, — знов озвався К. Аж тут священик як не крикне згори на нього:

— Невже ти не можеш подивитись на два кроки далі? — Кричав він гнівно, але водночас немов усупереч власній волі, нерозважливо, налякавшись того, що бачив сам.

Після цього обидва довго мовчали. Звісно, серед п'ятни, що панувала внизу, священник не міг як слід роздивитись К., тим часом К. виразно бачив його у світлі невеличкої лампи. Чому священник не зійде вниз? Адже він не читає казані, тільки розповідає К. про те, що, як добре обміркувати, мабуть, більше нашкодить йому, ніж допоможе. Проте К. здавалося, ніби в священника безперечно добрі наміри, отже, ще є можливість, що він, зійшовши вниз, стане на його бік, ще є можливість, що він дасть йому найголовнішу й цілком прийнятну пораду, яка, либонь, підкаже йому не те, як можна вплинути на процес, а скорше як позбутися його, обминути, як можна жити без процесу. Певне, така можливість ще є, останнім часом К. не раз думав про неї. Та якщо священник знає про цю можливість, він, напевне, коли його попросити, розповість про неї, дарма що сам належить до правосуддя і дарма що він, коли К. напався на правосуддя, був змушений згнітити свою лагідну натуру й навіть нагримати на К.

— Ти не зійдеш донизу? — запитав К. — Таж проповіді не буде, йди до мене.

— Тепер я вже можу зійти, — мовив священник, що, певне, вже покаювся за свій крик. Знімаючи лампу з гачка, він додав: — Спершу я мусив розмовляти з тобою здалеку. Я такий, що на мене легко вплинути, і тоді я забуваю про свою службу.

К. чекав священника внизу коло сходів. Іще спускаючись, священник уже простяг йому руку.

— Ти маєш для мене трохи часу? — запитав К.

— Скільки завгодно, — відповів священник і дав К. лампу, щоб той ніс її. — Навіть зблизька постать священника не втрачала певної величі.

— Ти дуже приязний до мене, — мовив К., тепер вони обидва походжали туди-сюди по темному бічному нефу. — Ти виняток з-поміж усіх, хто належить до правосуддя. Я тобі довіряю більше, ніж будь-кому з них, хоч знаю я їх уже багатенько. З тобою я можу розмовляти відверто.

— Не помилися, — застеріг священник.

— Чого б я мав помилятися? — здивувався К.

— Ти помиляєшся в правосудді, — сказав священник, — а у вступному слові до закону якраз ідеться про таку помилку. Перед брамою правосуддя стоїть сторож. До нього підійшов селянин і попросив, щоб йому дали доступитись до правосуддя. Проте сторож сказав, що тепер його пустити не можна. Чоловік замисливсь, а потім запитав, чи можна йому зайти згодом. «Можливо, — відповів сторож, — але тепер — ні». Оскільки брама правосуддя була, як завжди, відчинена, а сторож відступив убік, чоловік пригнувся, щоб через браму зазирнути всередину. Сторож, помітивши, засміявся: «Якщо тобі так кортить туди, спробуй зайти попри мою заборону. Але пам'ятай: хоч я дуже могутній, я тільки найнижчий сторож біля брами. Там, перед кожною брамою, теж стоять охоронці, і кожен наступний могутніший за свого попередника. Вже на третього навіть я дивитися не можу». Селянин не сподівався таких труднощів, правосуддя має бути доступне для всіх, і то завжди, гадалося йому, але, придивившись до охоронця, що стояв у кожусі, виставивши великого загостреного носа і довгу рідку чорну татарську бороду, він подумав, що краще зачекати, аж поки йому дозволять зайти. Сторож подав йому стільчика й посадив його біля брами. Чоловік сидів там день у день довгі роки і не раз намагався дістати дозвіл зайти, він уже вимучив сторожа своїми благаннями. Сторож часто влаштував йому невеличкі допити, розпитував про його рідний край і про всіляку всячину, але то були байдужі запитання, як-от ті, що їх ставлять великі пани, врешті-решт завжди казав, що ще не може його пустити. Чоловік, що, готуючись до подорожі, взяв із собою багато речей, віддав геть усе бодай трохи вартісне, намагаючись підкупити сторожа. Той, щоправда, брав усе, але завжди приказував: «Я беру, але тільки на те, щоб ти не думав, ніби не вжив усіх способів». Протягом багатьох років чоловік майже невідступно спостерігав сторожа. Він уже забув про решту сторожів, і цей перший видавався йому єдиною перешкодою, що не давала доступитись до правосуддя. Бідолаха проклинав уголос той нещасливий випадок першого року, коли він

відмовився зайти, а згодом, як став старий, тільки бурчав собі під ніс. Він здитинів, а оскільки за довгі роки приглядання до сторожа впізнавав навіть бліх у його кожусі, то просив навіть їх допомогти йому і власкавити сторожа. Зрештою він став недобачати і вже не знав, чи то насправді так темно, чи то очі його підводять. Аж тепер, серед п'ятми, він помітив незгасне сяєво, що неперервним потоком лилося з брами правосуддя. Після цього він довго й не прожив. Перед смертю чоловік згромадив у своїй голові весь досвід змарнованого чекання часу, зосередивши його в єдиному запитанні, якого доти ще не ставив охоронцеві. Він махнув йому рукою, бо його заціпеніле тіло вже не випростувалось. Сторож мусив низько нахилитись до нього, чоловічок за довгі роки змалів і висох.

— Про що ти хочеш дізнатися тепер? — запитав сторож. — Адже ти просто невситимий.

— Усі прагнуть доступитись до правосуддя, — проказав чоловік, — тож як сталося, що за багато років ніхто, крім мене, не вимагав, щоб його пустили?

Сторож побачив, що чоловік от-от помре, і, щоб його кволий слух ще сприйняв що-небудь, проревів йому на вухо:

— Тут більше нікого не можна було пускати, бо ця брама призначалася тільки для тебе. Тож тепер я піду звідси й зачино її.

— Отже, сторож одурив того чоловіка, — нараз виснував К., ця розповідь дуже зацікавила його.

— Не поспішай ніколи, — наставляв його священик, — і не погоджуйся з чужою думкою без перевірки. Я розповів тобі тільки те, про що була розповідь, про ошуканство там не йшлося.

— Таж ні, там усе ясно, — заперечив К., — і твоє перше тлумачення цілком слушне. Сторож повідомив спасенну звістку тільки тоді, коли вона вже нічим не допомогла б чоловікові.

— Просто він раніше не запитував, — викрутився священик. — Ти ж подумай: він був лише сторож і як сторож він виконав свій обов'язок.

— Чому ти гадаєш, що він виконав свій обов'язок? — запитав К. — Адже він його не виконав. Його обов'язок,

можливо, полягав у тому, щоб відганяти всіх чужих, а цього чоловіка, якому призначалася ця брама, він мав пустити.

— Ти не слухав мене як слід і перекрутив мою розповідь, — дорікнув священик. — У цій розповіді сторож подає два важливі пояснення, як досягнути до правосуддя: одне на початку, а друге наприкінці. Першого разу сказано, що тепер його не можна пустити, а другого — що ця брама була призначена тільки йому. Якби між цими двома твердженнями існувала суперечність, ти мав би слухність, сторож одурив би чоловіка. Але тут суперечності нема. Навпаки, перше пояснення навіть натякає на друге. Можна було б сказати, що сторож навіть вийшов за межі свого обов'язку, давши чоловікові надію, що, можливо, його колись упустять. На той час його обов'язок, здається, полягав у тому, щоб не пускати чоловіка, і чимало слухачів справді дуже дивувалися, що сторож узагалі дав йому ту надію, хоч сам, здається, полюбляв точність і невідступно пильнував своєї служби. Протягом багатьох років він не покидав своїх чат і зачинив браму аж наприкінці, він добре усвідомлював вагу своєї служби, кажучи: «Я могутній»; він шанував начальство і боявся його, бо казав: «Я тільки найнижчий сторож», і він аж ніяк не балакучий, бо всі ті роки ставив так звані «байдужі запитання»; він непідкупний, бо ж казав про подарунок: «Я беру, але тільки на те, щоб ти не думав, ніби не вжив усіх способів», його, коли йдеться про обов'язок, неможливо ні розчулити, ні вблагати, бо ж сказано про чоловіка: «Він вимучив сторожа своїми благаннями», зрештою, навіть його зовнішність свідчить про педантичність характеру — великий гострий ніс і довга ріденька чорна татарська борода. Невже є сторож, ще вірніший своєму обов'язку? Проте в сторожа є й інші риси вдачі, вкрай сприятливі для того, хто вимагає доступу, саме вони допомагають нам усвідомити, що тим своїм натяком на майбутню можливість досягнути він міг трохи порушити свій обов'язок. Адже не можна заперечити, що сторож трохи простакуватий, а на додачу ще й чванькуватий. Та якщо слова сторожа про його могутність і могутність решти охоронців брам, дивитись на яких навіть йому несила, — так-от, навіть якщо ці слова самі по собі, може, й правда, то спосіб, яким їх висловлено,

засвідчує, що його розуміння затьмарене простодушністю й зарозумілістю. І слухачі тут кажуть: «Справжнє розуміння однієї речі й нерозуміння іншої, подібної до неї речі, не зовсім узгоджуються між собою». В усякому разі слід припустити, що ті простодушність та зарозумілість, хоч які мізерні їхні зовнішні вияви, все ж ослабили пильність сторожування, це вади сторожової вдачі. До цього ще додається, що за своєю натурою сторож — людина приязна, він аж ніяк не суворий службовець. Уже першої миті він дозволяє собі жарт, запрошуючи чоловіка зайти попри недвозначну й нескасовану заборону, потім не відсилає його геть, а дає йому, як сказано, стільчика й садовить біля брами. Терпіння, з яким сторож усі ті роки вислуховував чоловікові благання, невеличкі допити, приймання подарунків, великодушність, із якою він дозволяє, щоб чоловік уголос біля нього проклинав нещасливий випадок, до якого спричинився сам сторож, — це все можна пояснити співчуттям. Не кожен сторож так поводиться. І нарешті, коли йому махнули, він низько нахиляється до чоловіка, щоб дати йому нагоду запитати востаннє. Тільки ледь помітне нетерпіння — сторож знає, що все вже скінчилося, — проступає в його словах: «Ти невиситимий». Чимало слухачів, удаючись до таких пояснень, ідуть іще далі, вважаючи, ніби слова «Ти невиситимий» передають своєрідне дружнє зачудування, яке, зрештою, трохи приправлене зверхністю. Хай там як, але постать сторожа виявляється трохи інакшою, ніж тобі здається.

— Ти знаєш цю розповідь краще за мене і вже дуже давно, — сказав К. Із хвилину вони помовчали, потім К. озвався знову: — Тож, по-твоєму, чоловіка не одурено?

— Зрозумій мене правильно, — мовив священник, — я тобі лише показав, які думки можна виснувати з цієї розповіді. А тобі не слід дуже зважати на них. Сама розповідь незмінна, а думки дуже часто — лише вияв розпачу з цього приводу. В даному разі є навіть думка, згідно з якою одурено саме сторожа.

— Це вже надто далека думка, — заперечив К. — Як її можна обґрунтувати?

— Обґрунтування, — відповів священник, — полягає в простодушності сторожа. Адже сказано, що внутрішнього

устрою правосуддя він не знає, знає тільки дорогу перед брамою, по якій змушений довіку походжати. Його уявлення про той внутрішній устрій уважатимуть за дитячі, крім того, можна припустити, що він сам боїться того, чим хоче налякати чоловіка. Так, він боїться ще дужче, ніж чоловік, бо той нічого так не хоче, як зайти, навіть уже почувши про страшних внутрішніх сторожів, натомість сам сторож заходити не хоче, принаймні ми про це нічого не знаємо. Інші, щоправда, кажуть, що він уже мав бути всередині, бо ж колись його наймали на службу правосуддю, а те могло діятись десь усередині. На це можна відповісти, що його могли поставити сторожем, просто гукнувши з брами, і що принаймні дуже далеко всередину сторожеві заходити не можна, бо вже на третього охоронця йому несла дивитись. До того ж не сказано, що за багато років він, крім про охоронців, іще щось розповідав про внутрішній устрій. Це могло бути й заборонене, але й заборони він теж не згадував. Отже, тут можна висувати, що про форму та значення внутрішнього устрою сторож нічогосінько не знає і тому він одурений. Але він одурений ще й щодо селянина: сторож йому підпорядкований і навіть не здогадується про це. Те, що він трактує того чоловіка як підлеглого, видно з багатьох обставин, про які ти ще, певне, не забув. Але те, що насправді сторож підпорядкований йому, проступає, на мою думку, з не меншою виразністю. Насамперед слід згадати, що людина вільна завжди вища від людини залежної. Так-от, цей чоловік фактично вільний, він може піти куди завгодно, йому заборонено тільки доступ до правосуддя, до того ж забороняє лиш одна людина — сторож. Якщо ж він сідає на стільчик біля брами і сидить на ньому все життя, то робить це з власної волі, в розповіді нічого не сказано про примус. Натомість сторож прив'язаний службою до свого посту, йому не можна нікуди відходити, за всіма ознаками йому не можна заходити й усередину, навіть якби він захотів. Крім того, хоч він нібито служить правосуддю, він служить лише цій брамі, і то тільки задля чоловіка, котрому вона призначена. Навіть із цієї причини сторож підпорядкований йому. Отже, можна припустити, що протягом багатьох років, усі свої зрілі літа, сторож прослужив певною

мірою марно, бо ж сказано, що прийшов чоловік, тобто людина зрілого віку, тобто й сторож має чекати до зрілих літ, перше ніж виконає свій обов'язок, і то чекати так довго, скільки заманеться чоловікові, що приходить із власної волі. Навіть кінець служби визначений смертю чоловіка, сторож, отже, підпорядкований йому аж до його смерті. І знову слід наголосити, що сторож про це все, здається, нічогосінько не знає. І не слід добачати в тому чогось незвичайного, бо згідно з однією думкою сторожа одурено ще раз, і то набагато страшніше, тут уже йдеться про його службу. Адже наостанок він каже перед брамою: «Тепер я її зачиняю», але на початку сказано, що брама правосуддя стоїть, як завжди, відчинена; як завжди, отже, незалежно від тривалості життя чоловіка, котрому вона призначена, тобто сторож не міг би зачинити її. А далі думки вже розходяться: може, сторож своїм повідомленням, що зачинить браму, просто наголосив на своєму службовому обов'язку, а може, хотів завдати чоловікові перед смертю ще більшого каяття та смутку. Але чимало людей погоджуються на тому, що він не міг зачинити браму. Ще дехто гадає, ніби сторож, принаймні наприкінці, навіть знав набагато менше за чоловіка, бо той бачив сяєво, яке линуло з брами правосуддя, тим часом сторож, що, звичайно, стояв плечима до брами, жодним словом не виказав, що помітив якісь зміни.

— Добре обґрунтовано, — похвалив К., півголосом повторюючи для себе окремі місця зі священникових пояснень. — Добре обґрунтовано, і я теж тепер вірю, що сторожа одурено. Проте від своєї попередньої думки я не відступаю, почасти моя і ваша думки не суперечать одна одній. Я сказав, що чоловік був одурений. Якщо сторож усе бачив ясно, тоді в цьому можна засумніватись, та якщо сторож одурений, його одуреність неминуче передається й чоловікові. В такому разі сторож нікого не дурить, але такий простодушний, що його негайно треба прогнати зі служби. І все-таки слід зазначити, що одуреність, у якій перебуває сторож, йому нітрохи не вадить, натомість чоловікові завдає в тисячу разів більше зла.

— Але тут є й протилежна думка, — обізвався священник. — Дехто стверджує, ніби ця розповідь нікому не дає

права судити про сторожа. Як здається і нам самим, він усе-таки слуга правосуддя, отже, належить до правосуддя і через те неприступний людському судові. Крім того, аж ніяк не можна вважати, ніби сторож підпорядкований чоловікові. Бути завдяки своїй службі прив'язаним тільки до брами правосуддя означає незмірно більше, ніж тішитися волею на світі. Коли чоловік уперше підступив до брами, сторож уже стояв там. Отже, саме правосуддя поставило його на службу, і сумніватись у сторожовій гідності означає сумніватись у правосудді.

— З цією думкою я не погоджуюсь, — похитав головою К., — бо як пристати на неї, доведеться вважати за істину те все, що казав сторож. Але ж ти сам докладно обґрунтував, що це неможлива річ.

— Ні, — заперечив священник, — не конче вважати за істину геть усе, слід лише визнати, що воно необхідне.

— Невесела думка, — зітхнув К. — Брехня стає основою світового ладу.

К. сформулював прикінцевий висновок, але ще не дійшов остаточної думки. К. надто знесилився і не спромігся добачити всіх наслідків, пов'язаних із цією розповіддю, крім того, незвичні міркування, до яких вона спонукала його, розважання про речі, що не мають реального буття, годилося б обговорювати десь у гурті судовиків, а не йому самому зі священником. Простенька розповідь збентежила його, він прагнув відкараскатись від неї, а священник, що тепер виявляв велику чулість, стерпів і мовчки вислухав зауваження К., хоч вони, звичайно, не узгоджувались із його власною думкою.

Якийсь час обидва йшли мовчки, і К. мало не горнувся до священника, навіть не усвідомлюючи, де він. Лампа в його руці давно погасла. Одного разу просто перед ним блиснула срібна статуя святого, вкритого, правда, лише якоюсь подобою срібла, і одразу знову пощезла в п'ятні. Щоб не залежати цілковито від священника, К. запитав його:

— Ми тепер уже десь біля головного входу?

— Ні, — відповів священник, — ми вже далеко відійшли від нього. Ти йдеш далі чи ні?

Хоча К. саме цієї миті про те не думав, він зразу відповів:

— Авжеж, я мушу йти далі. Я прокурист банку, на мене чекають люди, я прийшов сюди тільки на те, щоб показати собор одному нашому іноземному партнерові.

— Що ж, — мовив священник, простягаючи руку К., — тоді йди.

— Але я не можу сам зорієнтуватись у п'їтми, — поскаржився К.

— Іди лїворуч до стїни, — підказав священник, — потїм уздовж стїни, не відступаючи від неї, і ти знайдеш вихїд. — Священник відїйшов лише на кїлька кроків, але К. щосили гукнув його:

— Благаю, зачекаї!

— Я чекаю, — відказав священник.

— Ти бїльш нїчого не хочеш від мене? — запитав К.

— Нї.

— Ранїше ти був такий приязний зі мною, — мовив К., — усе менї пояснював, а тепер покидаєш мене, нїби вже збайдужїв до мене.

— Ти мусиш їти далї, — наполягав священник.

— Що ж, дивися тодї сам, — зїтхнув К.

— Це ти подивися спершу, хто я, — сказав священник.

— Ти тюремний капелан, — мовив К. і підступив до священника, йому, зрештою, не так уже й треба відразу повертатися до банку, як він уявляв собї, можна й тут залишитися.

— Я належу до правосуддя, — признався священник. — З якої речї менї чогось хотїти від тебе? Правосуддя не хоче від тебе нїчого. Воно прийме тебе, коли ти прийдеш, і відпустить, коли ти підеш.

РОЗДІЛ 10

КІНЕЦЬ

Увечерї напередоднї тридцять першого дня народження К. — було близько дев'ятої години, пора, коли на вулицях уже запановує тиша, — до його помешкання зайшли два добродїї. Блїдї й гладкї, вони були в сюртуках та цилїндрах, що їх, здається, і з голови нїколи не знімали. Пїсля невеличких формальностей бїля дверей квартири, пов'язаних

із тим, що прибульці приходили вперше, вони повторили ті самі формальності, щоправда, в значно більшому обсязі, перед дверима К. А той, хоч йому й не повідомили про їхній прихід, сидів, теж вбраний у чорне, на стільці поблизу дверей і повільно натягав нові, дуже вузькі в пальцях рукавички, увесь його вигляд свідчив, що він чекає гостей. К. одразу підвівся і з цікавістю приглядався до них.

— Отже, вас послали по мене? — запитав К. Чоловіки кивнули головами, кожен немов показав циліндром на свого напарника. К. подумав, що він чекав зовсім іншого візиту. Він підійшов до вікна і ще раз подивився на темну вулицю. Майже всі вікна на протилежному боці вулиці теж були темні, чимало вікон закривали штори. В одному освітленому вікні кількاظверхового будинку гралися за сіткою немовлятка й намагалися, ще невправні, зіпершись на рученята, перелізти зі свого місця. «По мене прислали старих другорядних акторів, — подумав К. і озирнувся, щоб іще раз пересвідчитись у тому. — Намагаються вколошкати мене якнайдешевшим способом». К. раптом обернувся й запитав:

— У якому театрі ви граєте?

— У театрі? — здивувався чоловік, у якого аж сіпнулись уста, і повернувся до другого за порадою. Той другий поведився мов німий, що бореться зі своїм упертим організмом. «Вони не готові до запитань», — сказав собі К. і пішов надягати капелюха. Уже на порозі добродії хотіли взяти К. попід руки, але він сказав їм:

— Спершу ходімо на вулицю, я не хворий. — Одразу за дверима вони вчепились у нього так, як К. іще ніколи не ходив із жодною людиною. Вони підперли його ззаду плечима, проте рук назад не закрутили, а обплели їх своїми руками, затиснувши внизу долоні К. завченим, дуже вправним і невідпорним рухом. К. ішов поміж ними мов розіпнутий, і вони втрюх утворили таку єдність, що, якби кому заманулось когось убити, попадали б усі троє. То була єдність, яку можуть утворити тільки мертві.

Під ліхтарями К. часто намагався, хоч як важко йому доводилось, краще роздивитися проводирів, бо в сутінках власної кімнати він їх бачив не дуже виразно. Можливо, це тенори, думав він, дивлячись на їхні важкі подвійні

підборіддя, їхні бездоганно чисті обличчя виповнювали йому душу огидою. Ще він бачив їхні руки, які то протирали кутик ока, то чухали верхню губу, то розгладжували складки на підборідді.

Помітивши ті руки, що ненастанно немов вичищали обличчя, К. зупинився, стали і його проводирі; вони дійшли до краю пустого, безлюдного майдану, навколо тиснулись будинки установ.

— Чому це прислали саме вас! — не так запитав, як просто крикнув К. Чоловіки вочевидь не знали відповіді і стояли, опустивши додолу вільні руки, немов санітари, що чекають, коли хворий рушить з місця. — Я далі не піду, — мовив К., намагаючись з'ясувати, яка буде реакція. На ці слова чоловіки навіть не мали потреби відповідати, вони лиш і далі цупко тримали його за руки і спробували зрушити з місця, проте К. опирався. «Скоро мені сила не знадобиться, а тепер я застосую її всю», — думав К. Йому спали на гадку мухи, що, мало не вириваючи собі лапок, намагаються відірватись від липкої стрічки. Його проводирям доведеться непереливки.

Аж тут, піднявшись сходами на майдан з якогось завулка, перед ними постала панна Бюрстнер. Певності, чи то справді вона, не було, але схожість просто приголомшувала. Але К. було байдуже, чи справді то панна Бюрстнер, він лише раптом збагнув усю марність свого опору. Хіба це геройство, якщо він опирається, якщо він тепер завдає цим добродіям клопоту, якщо, боронячись, пробує натішитись останньою примарною подобою життя? К. пішов далі, щоб радість, яку він, скорившись, дав цим добродіям, передалась трохи і йому. Вони ще терпіли, що К. сам вибирає дорогу, і він пішов вулицею, якою ступала десь попереду панна Бюрстнер, і не тому, що хотів її наздогнати, не тому, що хотів бачити її якомога довше, а лише тому, щоб не забувати про засторогу, яку вона для нього означала. «Єдине, що я можу тепер зробити, — казав він собі, і сумірність його кроків із ходою проводирів підтверджувала його думки, — єдине, що тепер мені під силу, — до кінця зберігати спокійну ясність розуму. Я завжди прагнув двома десятками рук хапатись за все на світі, а до того ж задля мети,

яку годі схвалити. Тут я схибив. Невже я маю тепер показувати, що однорічний процес нічого не навчив мене? Невже я маю загинути як нетямуща людина? Невже потім казатимуть про мене, ніби ще тільки на початку процесу я вже прагнув завершити його, а тепер, коли настав кінець, хочу почати його знову? Я не хочу, щоб про мене пішла така поголоска. Я вдячний уже за те, що в останню путь мене проводжають ці напівнімі й безтямні добродії, і мені залишено змогу самому сказати необхідне».

Жінка тим часом повернула в якийсь завулок, але К. міг тепер обійтися й без неї і покладався лише на своїх проводирів. Усі троє в цілковитій згоді вийшли на осяяний місяцем міст, чоловіки наслідували кожен навіть найменший рух К., і, коли він повернув трохи вбік, розвернулись і всім гуртом підступили до поренчат. Вода здригалась і мерехтіла під місяцем, омиваючи маленький острівець, де, наче збиті докупя, громадились дерева та кущі. Поміж них, тепер, правда, невидна, тягнулася посилана жорствою доріжка з затишними лавами, на яких К. полюбляв недбало випростатись улітку.

— Я не хотів тут зупинятись, — проказав він своїм проводирям, соромлячись їхньої запопадливості. Поза спиною К. вони лагідно мовчки дорікнули один одному за ту помилкову зупинку, потім рушили далі.

Вони пішли вуличкою, що піднімалась угору, на ній де-не-де стояли й походжали поліцаї: то десь далеко, а то й зовсім близенько. Один поліцай із пишною бородою та рукою на ефесі шаблі немов зумисне підступив ближче до гурту, що таки видавався підозрілим. Чоловіки мов прикипіли до землі, поліцай начебто вже відкрив рота, але К. силою потягнув своїх супутників уперед. Потім він зчаста обережно озирався, дивлячись, чи не йде поліцай за ними, а коли весь гурт завернув за ріг, пустився бігти, чоловіки попри велику задишку мусили бігти теж.

Отак вони притьмом вийшли з міста, що тут майже без усякого переходу межувало з полем. Неподалік від іще суто міських споруд чаїлася занедбана і страшна мала камелярня. Тут чоловіки зупинилися, може, тому, що це місце з самого початку було метою їхньої подорожі, а може, тому,

що виснажились і не могли бігти далі. Тепер вони вже пустили К., що мовчки чекав їх, поскидали циліндри та обтерли хустинками спітніле чоло, водночас роззираючись навколо. Все осявав місяць, надаючи кожному предметові природності та спокою, більше ніде нічого не світилося.

Після обміну невеличкими люб'язностями з приводу того, як виконувати далі завдання, — чоловікам, здається, не сказали, як розподілити функції, — один з них підступив до К. і зняв з нього піджак, жилетку і нарешті сорочку. К. мимоволі здригнувся від холоду, і чоловік легенько, заспокійливо лягнув його рукою по спині. Потім дбайливо склав речі, немов колись їх ще мали вдягати, хай навіть не найближчим часом. Щоб К. не сидів без руху на таки холодному нічному повітрі, він узяв його попід руку і став походжати з ним, тим часом як другий чоловік шукав у каменярі якогось підхожого місця. Знайшовши, махнув рукою, і перший чоловік підвів туди К. Місце було біля схилу, з якого брали камінь, одна забута брила лежала долі. Чоловіки посадили К., прихилили його до каменя й задержали йому голову. Попри всі зусилля, яких вони докладали, і всі намагання К. допомогти їм, його поведінка була вкрай неприродна й силувана. Один чоловік просив іншого, щоб той на якусь мить дав змогу йому самому покласти К., але й так виходило не ліпше. Зрештою вони надали К. пози, що аж ніяк не була кращою від уже спробуваних. Тоді один чоловік розстебнув сюртука і з піхов, що звисали з обв'язаного навколо жилетки пояса, дістав довгого тонкого двосічного різницького ножа, підняв його вгору і перевірів при місячним сяйві, чи він гострий. Знову почалися взаємні люб'язності, один чоловік простяг ножа над К. іншому, той над К. знову повернув його назад. К. тепер достеменно знав: його обов'язок полягає в тому, щоб самому схопити ножа, якого передають над ним з рук до рук, і проткнути себе. Але він цього не зробив, а тільки покрутив іще вільною шиєю і обдивився навколо. Він не міг остаточно довести свою спроможність і забрати в начальства всю роботу, і за цю останню його помилку відповідає той, хто не дав йому потрібної на те сили. Погляд К. натрапив на горішній поверх найближчого до каменярі будинку. Немов блимнуло світло —

то розчахнулись обидві половинки вікна і якийсь чоловік, що здалеку здавався на тій висоті худим і миршавим, вихилився якомога далі з вікна, ще далі простягаючи свої руки. Хто він? Друг? Добра людина? І він співчуває йому? Прагне допомогти? Невже він тільки сам? Невже це всі? Невже ще можна допомогти? Невже ще є не згадані відмовки? Логіка, правда, несхитна, але людині, що хоче жити, вона не перешкода. Де суддя, що його він ніколи не бачив? Де те високе правосуддя, до якого він ніколи не доступився? К. випростав руки і розчепірів пальці.

Але на горлянку К. уже лягли руки одного добродія, тим часом як другий глибоко вгородив ножа йому в серце і двічі прокрутив його там. Гаснучим зором К. іще бачив, як чоловіки, над самим його обличчям притулившись один до одного щоками, спостерігали його смерть. «Немов собаку!» — обурився К., сором, здавалось, мав пережити і його.

Роман «Процес» був написаний протягом серпня 1914 р. — до першої половини січня 1915 р. Головним автобіографічним джерелом роману стали взаємини Кафки та мешканки Берліна Феліції Бауер, котрі зрештою привели до заручин (1 червня 1914 року), що їх, утім, незабаром було розірвано. Саме ці останні події стали поштовхом до написання «Процесу», у який Кафка ввів багато автобіографічних подробиць, що стосуються передусім взаємин із Феліцією. У центрі роману — образ невидимого суду, що також має автобіографічне походження: у своїх щоденникових записах Кафка незмінно називав сцену розірвання заручин з Феліцією Бауер «судом», а сам готель — «судовою палатою».

29 липня 1914 р. у щоденнику з'являються два начерки — перші свічення визрівання задуму «Процесу». У них уже фігурує персонаж на ім'я Йозеф К. та з'являється наскрізна тема провини й покари.

1925 року, по смерті Кафки, зусиллями Макса Брода «Процес» було видруковано окремим виданням. У пізніших дослідників виникло чимало сумнівів щодо бродівської редакції роману (її відтворено і в цьому виданні), передусім стосовно порядку розташування розділів. Така композиційна гнучкість змушує читача констатувати певну безальтернативність поразки Йосифа К., а відтак сконцентрувати увагу на метафізичному вимірі роману.

Кочезар

(З РОМАНУ «АМЕРИКА»)

Коли, зменшивши швидкість, корабель входив у нью-йоркську гавань, шістнадцятирічний Карл Росман, якого небагаті батьки вислали до Америки, бо його спокусила служниця й народила від нього дитину, побачив зблизька, наче в раптовому спалаху сонячного світла, статую Свободи, що з неї вже давно не зводив погляду. Вона ніби щойно змахнула рукою з мечем, і всю її постать овівали вільні вітри.

— Така висока! — мовив хлопець до себе. Він зовсім не думав сходити, а тому натовп вантажників, що дедалі більшим потоком сунули повз нього, поступово виніс його до краю борта.

Якийсь юнак, що з ним він за час подорожі трохи зазнався, мовив, поминаючи його:

— А ви хіба не хочете сходити?

— Та я вже готовий, — посміхнувся Карл і від надміру почуттів, а ще тому, що був дужий хлопець, вхопив валізку на плече. Проте, зиркнувши на свого знайомого, який, помахуючи паличкою, уже відходив разом з іншими далі, похопився, що забув у каюті свою парасольку. Він хутко попросив знайомого, хоч той був і не дуже радий, зробити таку ласку — поглядіти його валізку, а сам, ще раз озирнувшись, аби не заблукати, коли повертатиметься, поспішив назад. Внизу, на свій жаль, він побачив, що прохід, яким іти було набагато ближче, вперше зачинено, очевидно через те,

що всі па сажири сходили, а тому, що раніше хлопець бував тут тільки раз чи двічі й завжди не сам, то йому довелося довго плутати якимись сходами та покрученими коридорами, поминути порожню залу, в якій саітньо стояв письмовий стіл, і врешті він остаточно заблукав. Розгублений, не бачачи ані живої душі, тільки чуючи весь час над собою човгання тисячі ніг пасажирів і звідкись здаля, ніби чийсь подих, останні оберти машин, що вже зупинилися, він почав, не роздумуючи, грюкати в перші ж невеличкі двері, біля яких, блукаючи, опинився.

— Та вони не замкнені, — озвався голос зсередини, і Карл, полегшено зітхнувши, відчинив двері.

— Чого ви грюкаєте, як навіжені? — спитав велетенський чоловік, майже не глянувши на Карла. Десь із люка під стелею падало тьмяне, давно вже використане вгорі, на судні, світло в жалюгідну комірчину, де стояло ліжко, шафа, крісло і майже впритул до них, ніби в'язень, стояв чоловік.

— Я заблукав, — сказав Карл. — Судно страшенно велике, в дорозі я якось не помічав цього.

— Так, це ви правду кажете, — мовив чоловік, не перестаючи вовтузитися із замком маленької валізки: він знову й знову стискав його обома руками й слухав, як клацає гачечок.

— Та заходьте ж сюди, — вів далі чоловік, — не стояти ж вам за дверима.

— А я не заважатиму? — спитав Карл.

— Чого б це ви заважали!

— Ви німець? — спробував ще застрахуватися Карл, бо він багато чув про небезпеки, які загрожують прибульцям в Америці, особливо від ірландців.

— Німець, німець, — сказав чоловік.

Карл ще й досі вагався. Тоді чоловік несподівано схопив за клямку і, рвучко зачинивши двері, вштовхнув Карла ними в комірчину.

— Не люблю, коли до мене заглядають через поріг, — сказав чоловік, знову беручись до своєї валізки. — Бігає кожний і зазирає. Тут хоч кому терпець увірветься.

— Але ж коридор зовсім порожній, — сказав Карл; йому було незручно стояти притисненому до спинки ліжка.

— Зараз порожній, — мовив чоловік.

«Та ж ідеться про зараз, — подумав Карл. — З ним важко говорити».

— Лягайте на ліжко, там більше місця, — сказав чоловік.

Карл спробував перебратися на ліжко; спочатку нічого не виходило, і він голосно засміявся, але врешті він таки опинився на ньому й одразу ж вигукнув:

— О Боже, я зовсім забув про свою валізку!

— А де ж вона?

— На палубі, я залишив її біля одного знайомого. Як тільки його звати? — І Карл витягнув із спідньої кишені, що її мати пришила йому на дорогу до підкладки піджака, візитну карточку. — Бутербаум. Франц Бутербаум.

— Вам дуже потрібна валізка?

— Звичайно.

— То навіщо тоді ви оддали її чужій людині?

— Я забув унизу свою парасольку й побіг по неї, а валізку не хотів із собою тягти. Потім ще й заблукав.

— Ви їдете самі? Без нікого?

— Так, сам.

«Треба, либонь, триматися цього чоловіка, — майнула в Карла думка, — де я зараз знайду кращого товариша!»

— І тепер ви ще й залишились без валізки? Про парасольку вже годі казати.

Чоловік сів на стілець, ніби справи Карла нарешті трохи зацікавили його.

— Однак я вірю, що валізка не пропала.

— То добре діло — вірити, — сказав чоловік, завзято чухаючи коротку темну густу чуприну. — На кораблі в новій гавані нові й звичаї. У Гамбурзі Бутербаум, можливо, й стеріг би вашу валізку, але тут, очевидно, ні від нього, ні від валізки й сліду не лишилося.

— Коли так, то мені треба зараз же виглянути нагору, — мовив Карл, озираючись, як би йому вибратись.

— Та сидіть уже, — сказав чоловік і стусаном у груди, досить таки брутально, повернув його на ліжко.

— Чого це я маю сидіти? — сердито спитав Карл.

— А тому, що бігти туди немає глузду, — відповів чоловік. — За хвилику я теж ітиму, от і підемо разом. Валізку або вкрали, тоді лиху не зарадиш, або ваш знайомий залишив її,

тоді що менше буде на судні людей, то швидше ми її знайдемо. Те ж саме з парасолькою.

— Ви орієнтуєтесь на кораблі? — недовірливо спитав Карл і, хоч міркування, що на порожньому судні легше знайти речі, було переконливе, він запідозрив у ньому якийсь прихований зміст.

— Я ж корабельний кочегар, — сказав чоловік.

— Ви кочегар! — радісно вигукнув Карл, ніби це перевершило всі його сподівання, і, спершись на лікті, пильніше глянув на чоловіка. — Просто каюти, де я спав із словаком, містився люк, крізь який можна було заглянути в машинний відділ.

— Так, я там працював, — підтвердив кочегар.

— Мене завжди цікавила техніка, — вів далі Карл, докінчуючи свою думку, — і я, напевно, пізніше став би інженером, якби не треба було їхати до Америки.

— Чого ж вам треба було їхати сюди?

— Ет, не варто згадувати! — махнув рукою Карл, посміхаючись кочегарові, ніби прохаючи його бути поблажливим навіть до того, в чому він не признався.

— Якась причина мала бути, — сказав кочегар, і не зрозуміло було, чи він вимагав, щоб Карл розповів про неї, чи відмовлявся слухати.

— А тепер я міг би стати й кочегаром, — вів далі Карл. — Моїм батькам зараз зовсім байдуже, ким я буду.

— Моє місце звільняється, — сказав кочегар і, ніби наново усвідомивши це, засунув руки в кишені зім'ятих, схожих на шкіряні, іржаво-сірих штанів і простягнув ноги на ліжко. Карлові до велось відсунутися до стіни.

— Ви залишаєте судно?

— Атож, завтра беру ноги на плечі і йду.

— Чому? Вам тут не подобається?

— Такі склались обставини. Не завжди доводиться вибирати, подобається тобі десь, чи ні. А втім, ви правду сказали, мені тут таки не подобається. Ви, мабуть, не думаєте насправді стати кочегаром, однак саме ним стати найлегше. Але я вам аж ніяк не раджу. Коли ви в Європі хотіли вчитися, то чому тут не хочете? Американські університети набагато кращі за європейські.

— Може, й так, — сказав Карл, — але мені майже нізачо вчитися. Щоправда, я про когось читав, що він удень працював у крамниці, а ночами вчився, аж поки став доктором і, здається, бургомістром, однак на це треба великої витримки, еге ж? А в мене вона навряд чи є. Крім того, я був не дуже добрий учень, розлука з школою не особливо засмутила мене. Та й вимоги у тутешніх школах, либонь, ще вищі. Англійської мови я майже зовсім не знаю. І взагалі мені здається, що тут до чужинців ставляться дуже неприязно.

— І ви вже помітили це? Ну, тоді все гаразд. Такі люди мені до вподоби. Гляньте-но: ми на німецькому кораблі, що ходить по лінії Гамбург—Америка, то чому ж тут не самі німці? Чому старший машиніст румун? Він зветься Шубаль. Просто не віряться! І цей негідник збиткується над нами, німцями, на німецькому ж судні! Ви не подумайте, — чоловікові забракло повітря, і він замахав рукою, — що я скаржусь аби скаржитись. Я знаю, що ви не маєте ніякого впливу і самі всього лиш бідний хлопчисько. Але це вже занадто! — Він, втупивши очі в свій кулак, постукав ним по столу. — Я служив на стількох кораблях, — він одним духом вимовив двадцять назв, так що Карлові годі було затишити їх, — і мене всюди відзначали, всюди хвалили, я був до вподоби капітанові, навіть на такому завбільшки, як це, вітрильному судні я плавав кілька років, — він підвівся, ніби то було найбільше досягнення в його житті, — а тут, на цій скрині, де все вирівняно й прилизано, де немає місця для жарту, тут я ні до чого не здатний, завжди стою на заваді Шубалю, тут я ледащо, якого треба викинути геть і якому платять тільки з ласки. Ви розумієте це? Бо я не розумію.

— Ви не повинні терпіти таку кривду, — схвилювано сказав Карл. Він майже забув, що перебуває на хиткій палубі корабля біля берегів чужої землі, так затишно було йому на кочегаровім ліжку, наче вдома. — Ви вже ходили до капітана? Домагались у нього своїх прав?

— Ет, краще йдіть собі, йдіть звідси геть. Мені вас тут не треба. Ви не слухаєте, що я кажу, а даєте поради. Як же я піду до капітана! — кочегар стомлено сів знову і схилив голову на руки.

«Щось ліпше порадити йому я не можу», — сказав до

себе Карл. І взагалі, йому здалось, що краще б він був знайшов свою валізку, ніж давав поради, які все одно вважають за безглузді. Коли батько вручав йому валізку, то жартома спитав: «Скільки вона в тебе пробуде?». І ось ця вірна валізка, може, й справді пропала. Добре, що хоч батько навряд чи дізнається про його теперішнє становище, навіть коли буде розпитувати. Супутники з судна можуть тільки сказати, що він доїхав із ними до Нью-Йорка. Однак Карлові було шкода, що він ще майже не використав тих речей, які лежали у валізці, хоч сорочку, наприклад, йому давно вже слід було поміняти. Виходить, що він ошадив не там, де треба: зараз, коли годилось би починати свою кар'єру чисто одягненому, йому доведеться з'явитись на берег у брудній сорочці. Коли б не це, то втрата валізки не дуже б і засмутила його, бо костюм, у якому він ходив, був навіть кращий за той, що залишився у валізці. Власне, мати поклала його про всяк випадок, їй ще довелося перед самим Карловим від'їздом латати його. Тепер він згадав також, що у валізці був ще й кусень веронської салямі, що її мати поклала як особливий подарунок. Він її з'їв тільки невеличкий шматочок, бо в дорозі зовсім не мав апетиту й супу, який давали на середній палубі, йому цілком вистачало. Але тепер Карл хотів би мати ковбасу напохваті, щоб пригостити нею кочегара. Бо таких людей легко прихилити до себе, давши їм якусь дрібничку, це Карл знав від свого батька; той цигарками завойовував прихильність усіх дрібніших службовців, з якими мав ділові стосунки. Тепер Карл міг подарувати хіба що свої гроші, однак коли валізка дійсно пропала, їх поки що не слід було чіпати. Його думки знову повернулися до валізки, і він тепер справді не міг збагнути, чому дорогою так ревно стеріг її, що майже не спав, а зараз ту саму валізку так легко дозволив украсти. Він згадав, як п'ять ночей підряд підозрював маленького словака, який спав за двоє ліжок ліворуч, що той чигає на його валізку. Цей словак тільки й ждав, коли вже Карл, нарешті, стомиться до краю і на мить задрімає, аби довгою жердиною, що нею він цілими днями бавився або робив вправи, підтягнути валізку до себе. Вдень словак здавався доволі невинним, та як тільки наставала ніч, він раз по раз підводився на ліжку й сумно дивився на

Карлову валізку. Карл добре бачив це, бо часом хтось із неспокійних емігрантів запалював світло, хоч корабельний розпорядок не дозволяв цього, і пробував розібратися в незрозумілих оголошеннях емігрантського агентства. Якщо світилося близько, Карл міг трохи задрімати, коли ж далеко або зовсім було темно, йому доводилось лежати з розплющеними очима. Таке напруження дуже виснажувало його, і ось тепер виходить, що воно, може, було зовсім марне. Отой Бутербаум — ну хай тільки він ще десь зустрине його!

У цю мить за дверима в цілковиту досі тишу звідкись здаля увірвався легкий дрібний стук, ніби тупіт дитячих ніг; наближаючись, він став чіткіший і нарешті перейшов у рівномірний, мовби військовий крок. Люди, очевидно, йшли, як завжди у вузьких коридорах, один за одним, чути було наче брязкіт зброї. Карл, що вже мало не заснув у ліжку, звільнений від усіх своїх турбот з валізкою та словаком, стрепенувся і штовхнув кочегара, щоб той, нарешті, теж прислухався, бо передні люди вже, очевидно, доходили до дверей комірчини.

— Це корабельна капела, — сказав кочегар, — вона грала нагорі, а зараз іде пакуватися. Ну, тепер уже по всьому, нам можна рушати. Ходімо! — Він узяв Карла за руку, в останню мить зняв ще із стіни над ліжком образок Богородиці в рамцях, запхнув його в кишеню на грудях, схопив свою валізку, і вони вдвох швидко вийшли з каюти.

— Тепер я піду в канцелярію і скажу тим панам усе, що мені наболіло. Пасажирів тут більше немає, і не треба ні на кого оглядатися.

Кочегар повторював це на різні лади і хотів на ходу ударом ноги збоку вбити пацюка, що перебігав їм дорогу, та замість того лиш підштовхнув його до шпарки, якої пацюк саме вчасно досяг. Загалом же кочегар був вайлуватий, бо до всього мав ще й довгі, надто важкі ноги.

Вони пройшли через кухню, де кілька дівчат у брудних фартухах мили у великих казанах посуд. Кочегар підкликав до себе якусь Ліну, обняв її за стан — вона ж, кокетуючи, пригорнулася до його руки, — і трохи пройшовся з нею.

— Я зараз одержу розрахунок, не хочеш піти зі мною? — спитав він.

— Навіщо мені морочитись, краще принеси гроші сюди, — відповіла дівчина і, викрутившись з-під його руки, побігла геть. — Де це ти підхопив такого вродливого хлопця? — гукнула ще вона, однак уже не чекала на відповідь. Решта дівчат реготали, кинувши свою роботу.

Карл із кочегаром тим часом простували далі і дійшли до дверей з невеличким переднім фронтоном, який підтримували маленькі позолочені каріатиди. Як для корабельного обладунку, це була очевидна надмірність. Карл помітив, що ніколи ще не був у цій частині корабля, її, мабуть, на час подорожі призначали для пасажирів першого й другого класів, а зараз, коли треба було скрізь прибирати, двері сюди познімали. Вони й справді вже зустрічали кількох чоловіків з мітлами на плечах, які віталися з кочегаром. Карл був здивований, що корабель — таке велике господарство; на своїй середній палубі він не помічав цього. Вздовж коридора тяглися електричні дроти, і весь час було чути дзеленчання маленького дзвоника.

Кочегар шанобливо постукав у двері й, почувши «Прощу!», рукою показав Карлові, щоб той сміливо заходив. Карл зайшов, але залишився стояти біля порога. Крізь троє вікон каюти він побачив веселу гру хвиль на морі, і від цієї картини в нього стрепенулося серце, наче довгі п'ять днів він не дивився безперервно на воду. Великі кораблі пливли кожен своїм шляхом, погойдуючись від прибою, наскільки дозволяла їхня вага. Коли примружити очі, то здавалось, що кораблі хитаються від самої ваги. На їхніх щоглах висіли вузькі, але довгі прапорці, що хоч і стали лубкі за довге плавання, але все-таки тріпотіли на вітрі. Пролунав салют, мабуть, з військових кораблів — один з них саме проходив недалеко; дула його гармат, що сяяли сталевими кожухами, були ніби заколисані впевненою, рівною, але все-таки трохи хиткою плавбою. Маленькі суденця й човни було видно тільки вдалині, принаймні від дверей, їх багато входило в гавань у прогонах між великими кораблями. А за всім цим бовванів Нью-Йорк і дивився на Карла сотнями тисяч вікон своїх хмарочосів. Так, у цій каюті людина знала, де вона знаходиться.

За круглим столом сиділо троє чоловіків: один — корабельний офіцер у синій морській формі, два інших — пор-

тові чиновники в чорних американських мундирах. На столі лежала ціла купа різних документів, що їх офіцер, тримаючи перо в руці, спочатку пробігав очима, а потім передавав чиновникам. Ті їх або читали, або щось із них вписували, або просто клали в папку, а часом один із чиновників, який майже безперестанку тихенько скреготів зубами, диктував щось своєму товаришеві для протоколу.

Біля вікна, спиною до дверей, сидів за письмовим столом низенький чоловік і порпався в товстеленних фоліантах, що стояли рядком урівні з його головою на дебелий книжковій полиці. Біля нього містилась відчинена, порожня, принаймні на перший погляд, каса.

Друге вікно ніхто не заступав, і з нього відкривався найкращий краєвид. Біля третього стояли два чоловіки й тихо розмовляли. Один, теж у формі морського офіцера, сперся на підвіконня й грався колодочкою кортика. Той, із ким він розмовляв, був обернений до вікна і, часом відхиляючись, відслоняв частину орденів на грудях в офіцера. Він не був військовий і мав при собі бамбукову паличку, яка через те, що він заклав руки назад, теж стриміла, як кортик.

Карл не мав коли до всього приглядатися, бо до них відразу підійшов служник і з таким виглядом, ніби хотів показати, що тут кочегарові не місце, спитав, чого той хоче. Кочегар відповів так само тихо, що хоче поговорити з паном старшим касиром. Служник помахом руки відхилив це прохання, однак, далеко обійшовши круглий стіл, все-таки навшпиньки наблизився до чоловіка з фоліантами. Чоловік — це було добре видно — просто зацікавився, почувши, що сказав служник, але нарешті все ж повернувся до кочегара, гнівно замахав на нього руками і, задля певності, на служника теж. Тоді служник знову підійшов до кочегара і таким тоном, ніби довіряв йому якусь таємницю, мовив:

— Зараз же геть звідси!

На ці слова кочегар обернувся до Карла, наче хотів йому мовчки вилити свій біль. Карл, не роздумуючи більше, метнувся вперед і перебіг кімнату, трохи навіть зачепивши офіцера, що сидів у кріслі; служник, зігнувшись і наставивши руки, кинувся за ним, ніби за якоюсь шкідливою

комахою, але Карл перший досяг стола старшого касира і вчепився за нього на випадок, коли служник спробував би відтягти його.

Звичайно, в кімнаті відразу всі пожвавішали. Офіцер біля столу схопився з крісла, чиновники з порту спокійно, але пильно стежили за всім, що відбувалося, співбесідники біля вікна стали так, щоб видно було кімнату, служник, який вважав, що йому не місце там, де виявляє зацікавлення вище панство, відступив назад. Кочегар біля дверей напружено очікував тієї миті, коли знадобиться його допомога. Нарешті й старший касир обернувся в кріслі круто праворуч.

Карл видобув з потайної кишені, яку він не боявся показувати цим людям, свій закордонний паспорт і замість відрекомендуватись, розгорнув його й поклав на стіл. Старший касир, очевидно, не надав великої ваги паспортіві, бо двома пальцями одсунув його від себе, і тоді Карл сховав його назад до кишені, нібито з формальностями, на щастя, було покінчено.

— Я дозволю собі сказати, — почав потім він, — що, на мою думку, з паном кочегаром вчинено несправедливо. Тут є якийсь Шубаль, що збиткується з нього. А тим часом пан кочегар служив на багатьох кораблях, які він може вам перерахувати, і всюди ним були задоволені; він старанний, пильнує своєї роботи, і справді не зрозуміло, чому саме на цьому судні, де служба не така страшенно важка, як наприклад на вітрильному, він мав би бути не на місці. Отже, наклеп, тільки наклеп перешкоджає його успіхові й не дає здобути визнання, інакше він обов'язково здобув би його. Я розповів про це лиш у загальному, а всі свої конкретні скарги він вам скаже сам.

Карл звертався до всіх присутніх, бо й справді його слухали всі, і було набагато вірогідніше, що швидше серед усіх разом знайдеться справедлива людина, ніж що нею буде саме старший касир. Крім того, Карл хитро змовчав, що зовсім недавно познайомився з кочегаром. Взагалі ж Карл говорив би ще краще, якби його не збентежило червоне обличчя чоловіка, що тримав бамбукову паличку. Він його вперше побачив з свого теперішнього місця.

— Це все слово в слово правда, — сказав кочегар, перше ніж його встигли спитати про щось, навіть взагалі перше ніж хто-небудь глянув на нього. Ця необачність кочегара стала б вели кою помилкою, коли б чоловік з орденами, що був не інакше як капітан — Карл тепер збагнув це, — не вирішив, очевидно, вислухати його. Він простягнув руку і голосом твердим, як криця, покликав кочегара:

— Підійдіть сюди!

Тепер усе залежало від кочегарової поведінки, а що справедливість була на його боці, Карл не мав сумніву.

На щастя, усе свідчило, що кочегар людина бувала. Він напрочуд спокійно вийняв одним рухом із своєї валізки пачку паперів, а також записну книжечку, підійшов, ніби це була звичайна річ, до капітана, анітрохи не звертаючи уваги на старшого касира, і розіклав на підвіконні свої докази. Старшому касирові не залишалося нічого, як втрутитись.

— Цей чоловік відомий кляузник і більше сидить у касі, аніж у машинному відділі, — заходився пояснювати він. — А Шубаля, цього спокійного чолов'ягу, довів уже зовсім до відчаю. Послухайте! — звернувся він до кочегара. — Ви стали надміру настирливий. Скільки разів вас уже витурювали з каси під час виплати — і ви заслуговуєте на це своїми цілком і повністю безпідставними вимогами. А скільки разів ви бігали звідти до головної каси! Скільки разів вам по-доброму казали, що Шубаль ваш безпосередній начальник і вам, як підлеглому, треба пристосовуватись до нього. А тепер ви приходите ще й сюди, застаєте тут пана капітана й не соромитесь надокучати навіть йому, як не посоромились привести цього хлопчиська, якого я взагалі вперше бачу на судні, навчивши його виголошувати ваші заявлені звинувачення.

Карл насилу стримався, щоб не втрутитись. Але це й так зробив уже капітан. Він сказав:

— І все-таки давайте вислухаймо цього чоловіка. Бо Шубаль мені вже й так з якогось часу здається надто незалежним. Це я говорю не для того, щоб боронити вас.

Останні слова стосувались кочегара, та було й зрозуміло, що капітан не міг відразу заступитися за нього, проте все, здавалось, ішло як слід. Кочегар почав свої пояснення

і з самого початку опанував себе, величаючи Шубаля «паном». Як тішився Карл біля покинутого касиром столу, де він з великих радощів раз по раз надавлював на терези, що ними важили листи. Пан Шубаль несправедливий! Пан Шубаль надає перевагу чужинцям! Пан Шубаль вигнав кочегара з машинного відділу і звелів йому чистити вбиральні, що аж ніяк не входить в обов'язки кочегара! Навіть ділові якості пана Шубаля було взято під сумнів, вони начебто більше показні, аніж справжні. Слухаючи ці слова, Карл пильно, всю силу вкладаючи в свій погляд, дивився на капітана, лагідно, ніби той був його колегою, аби тільки трохи невдалі вислови кочегара не спричинилися до його неласки. Все ж таки з довгого казання нічого не можна було до пуття зрозуміти, і коли капітан дивився й досі поперед себе і в очах його світився намір дослухати цього разу кочегара до кінця, то іншим панам терпець увірвався і скоро голос кочегара перестав неподільно володіти всією кімнатою, а це вже було небезпечно. Перший почав гратися своєю паличкою чоловік у цивільному, стукаючи нею, правда, тихенько, об паркет. Інші, звичайно, почали оглядатися на нього. Чиновники з порту взяли за документи й заходилися, хоч ще й трохи не уважно, їх перегортати, корабельний офіцер знову присунувся ближче до столу, а старший касир, гадаючи, що перемога схиляється на його бік, іронічно зітхнув. Серед цієї загальної неуваги тільки служник, який трохи співчував горю бідного чоловіка, що опинився перед панами, здавалось, ще слухав його і поважно кивав головою Карлові, ніби хотів цим щось сказати.

Тим часом гавань за вікнами жила своїм життям: пласка баржа з цілою горою бочок — їх мали добре укласти, щоб вони не розкочувалися, — пропливла повз корабель, і в каюті стало майже темно: невеличкі моторні човни, що їх Карл тепер, якби мав час, міг би як слід роздивитися, стрілою мчали вдалину, скоряючись порухові рук людини, що стояла за стерном. З шумовиння подекуди виринали химерні буйки і відразу ж під здивованим поглядом Карла тонули знову, залляті хвилею; човни з океанських кораблів, що їх матроси, завзято веслуючи, вели до берега, були повні пасажирів; вони, як і належало, сиділи спокійно й очікувально,

хоч багато хто з них не міг утриматися, щоб не обернутися й не окинути оком картину, яка весь час змінювалася. Рух без кінця, неспокій, перенесений з неспокійної стихії на безпомічних людей та на витвори їхніх рук.

Однак усе кликало до поспіху, до чіткості, до точного викладу: а що ж робив кочегар? Він упрів від говоріння, тремтячі руки його давно вже не могли втримати паперів на підвіконні; він виливав цілі потоки скарг на Шубаля, з яких, на його думку, одної вистачило б, аби остаточно покінчити з Шубалем, але з того, що він казав, капітанові годі було що-небудь зрозуміти. Пан з бамбуковою паличкою давно вже стиха насвистував, дивлячись у стелю, портові чиновники тримали офіцера біля столу і більше й не думали відпускати, старший касир, певно, тільки подивляючись на спокій капітана, стримувався, щоб не втрутитись, служник був готовий, аби лиш капітан наказав, вигнати кочегара.

За таких обставин Карл не міг більше стояти, склавши руки. Він повільно рушив до кочегара й капітана, гарячково міркуючи, як би краще зарадити справі. І дійсно була вже пора, бо ще якась мить, і вони могли б обидва вилетіти з канцелярії. Капітан, може, був і доброї вдачі і, крім того, зараз, як здавалось Карлові, мав якусь особливу причину показати себе справедливим начальником, але ж, врешті, людина — не інструмент, щоб на ній грати, як тобі заманеться, а саме так і робив кочегар, правда, через те, що в нього дуже накипіло на душі.

Тому Карл мовив йому:

— Вам треба сказати все це простіше, зрозуміліше, бо з того, що ви розповідаєте, пан капітан нічого не може збагнути. Хіба він пам'ятає всіх машиністів і юні на прізвище, а надто на ім'я, щоб, як ви когось назвете, відразу ж зрозуміти, про кого йдеться? Обдумайте свої скарги, скажіть насамперед найважливіше, а далі перейдете до іншого; може, тоді взагалі все не треба буде й згадувати. Мені ж ви завжди так зрозуміло розповідали.

«Коли в Америці можна красти валізки, то можна інколи й збрехати», — подумав він на своє виправдання.

Якби лиш це допомогло! Але чи не запізно він втрутився? Кочегар, правда, відразу замовк, почувши знайомий

голос, однак його очі, затьмарені сльозами ображеної гідності, жакливими спогадами, тяжким теперішнім горем, вже не здатні були зрозуміти Карла. І як він міг зараз — Карл, що мовчки стояв перед теж мовчазним тепер кочегаром, добре зрозумів це, — як він міг зараз почати раптом розповідати по-іншому, коли йому здавалось, ніби все, що треба було сказати, він уже сказав, не знайшовши тут ані найменшого співчуття, і що, з іншого боку, ще зовсім нічого не сказано, а від цих панів тепер годі й чекати, щоб вони вислухали його. І в таку мить втручається ще й Карл, його єдиний прибічник, хоче дати йому добру пораду, а натовість показує, що все, все пропало.

«Якби я був підійшов раніше, замість дивитися у вікно», — дорікнув собі Карл і похилив голову та опустил руки на знак того, що всім надіям кінець.

Але кочегар не зрозумів його, він, певно, відчув, що Карл має до нього якісь затаєні докори, і, щоб виправдатись, почав до всього ще й сперечатися — коли чиновників за круглим столом давно вже обурював цей непотрібний галас, що заважав їхній важливій роботі, коли старший касир почав дивуватися капітановому терпінню і готовий був ось-ось вибухнути, коли служник, знову цілком на боці своїх панів, пас кочегара лютим поглядом, коли врешті чоловік з бамбуковою паличкою, на якого навіть сам капітан час від часу поглядав приязно, уже цілком настроївся проти кочегара — той був йому просто відразний, — витягнув записку книжечку і, очевидячки, зайнятий чимось зовсім іншим, поглядав то на Карла, то на свої нотатки.

— Та я ж знаю, — сказав Карл, намагаючись відвернути лавину, що її кочегар тепер спрямував на себе, але все-таки навіть під час суперечки приязно посміхаючись йому. — Ваша правда, атож, я ніколи не мав сумніву, що це так.

Карлові хотілося схопити кочегара за руки, бо той так вимахував ними, що міг і вдарити: а втім, ще дужче йому хотілося затиснути кочегара в куток і тихо шепнути кілька заспокійливих слів, яких більше ніхто не повинен був чути. Але кочегар не тямив себе. Карл уже навіть намагався хоч трохи втішити себе думкою, що кочегар у крайньому разі силою свого відчаю зможе привернути на свій бік усіх сімох

чоловіків, присутніх тут. Правда, на письмовому столі, на видноті містився щит з величезною кількістю кнопок від електричних дротів, і досить було просто натиснути на них рукою, щоб увесь корабель з коридорами, повними ворожих людей, вивести з покори.

Тут пан з бамбуковою паличкою, такий досі байдужий, підійшов до Карла й спитав, не дуже голосно, але чітко, зрозуміло навіть серед кочегарового галасу:

— А як вас, власне, звати?

В ту ж мить, ніби за дверима хтось чекав на ці слова, почувся стук. Служник зиркнув на капітана, той кивнув головою. Тоді служник підійшов до дверей і відчинив їх. Там стояв середній на зріст чоловік у старому френчі, на вигляд зовсім не з тих, що працюють біля машин, і все-таки це був — Шубаль. Коли б Карл не зрозумів цього по очах присутніх, в яких відбивалось певне задоволення, помітне навіть у погляді капітана, він, на свій жах, побачив би це по кочегарові, котрий випростав руки і так стиснув кулаки, ніби це стискання мало хтозна-яку вагу і задля нього він ладен був офірувати все, що мав у житті. Він уклав у цей акт всю свою міць, всю силу, яка взагалі ще тримала його на ногах.

І ось він був тут, ворог, бадьорий, свіжий, у чистому одязі, з конторською книгою під пахвою, очевидно, з платіжними відомостями й робочими документами кочегара, і в погляді його світилося безстрашне визнання, що він хоче прочитати настрої кожного з присутніх по їхніх очах. А вони всі семеро були вже на його боці, бо коли раніше капітан і був чимось незадоволений Шубалем чи, може, хотів тільки показати це, то після досади, якої йому завдав кочегар, він, здавалось, не бачив більше в старшому машиністові жодних вад. Стосовно такої людини, як кочегар, ніяка суворість не буде завелика, і якщо Шубалеві щось і можна було закинути, то лиш те, що він за цей час не міг так зламати впертість кочегара, щоб той сьогодні не насмілився з'явитися ще й до капітана.

Залишалась, либонь, одна надія: що зводини кочегара з Шубалем справлять те враження, яке б вони мали перед вищим форумом, і на людей, бо хоч як би Шубаль умів прикидатися, а до кінця він напевне не витримає. Короткого

проблиску його справжньої натури буде досить, щоб відкрити цим панам очі, а Карл уже потурбується про це. Він устиг пізнати гостроту розуму та настроїв кожного з присутніх, і з цього погляду згаяний тут час не пропав марно. Якби ж кочегар не був такий безпорадний! Він уже, здавалось, зовсім не мав насаги вести боротьбу. Коли б зараз хтось підвів до нього Шубаля, він, мабуть, тріснув би його кулаком по ненависному черепу. Але ступити два кроки до старшого машиніста він навряд чи був би здатний. Чому тільки Карл не передбачив такого очевидного — що Шубаль врешті повинен буде з'явитися, коли не з власної волі, то на виклик капітана? Чому вони з кочегаром дорогою сюди не виробили точного плану нападу, замість отак пертись до канцелярії, анітрохи не підготувавшись? І чи взагалі кочегар годен ще говорити, хоч казати «так» і «ні», коли б це було необхідно на перехресному допиті (правда, таке могло статися тільки в найкращому випадку)? Коліна йому підгиналися, він розставив ноги, трохи підняв голову і хапав ротом повітря, ніби в нього вже не було легенів, щоб переробляти його.

Зате Карл почував себе таким сильним, голова в нього була така ясна, як, либонь, ніколи вдома. Коли б його батьки могли побачити, як він у чужій країні перед такими поважними людьми бореться за правду і хоч ще й не здобув перемоги, але поклав собі будь-що стояти до кінця! Чи вони змінили б свою думку про нього? Чи посадили б біля себе й похвалили б? Чи хоч раз, єдиний раз глянули б йому в очі, такі віддані їм? Марні запитання, та й не той час, щоб їх ставити!

— Я прийшов, бо гадаю, що кочегар звинувачує мене в яки хось нечесних вчинках. Посудниця сказала мені, що бачила, як він прямував сюди. Пане капітане, і ви, шановні панове, я готовий спростувати всяке звинувачення документами, а якщо буде треба, то й свідченнями об'єктивних, ніким не намовлених очевидців, що чекають за дверима.

Так говорив Шубаль. Це була принаймні зрозуміла мова чоловіка, і з того, як змінився вираз обличчя присутніх, можна було подумати, що вони вперше після довгої перерви чують людський голос. Звичайно, вони не помітили, що

навіть ця гарна мова має вразливі місця. Чому перше слово про саму справу, яке йому спало на думку, було «нечесні вчинки»? Може, й справді його треба було звинувачувати в нечесних вчинках, а не в національній упередженості? Дівчина з кухні бачила, як кочегар ішов до канцелярії, і Шубаль відразу зметикував, що до чого? Чи не почуття провини зробило його таким догадливим? Відразу ж привів сюди своїх свідків, та ще й називає їх об'єктивними й ніким не намовленими? Шахрайство, чистісіньке шахрайство! І ці панове терплять його, та ще й вважають таку поведінку за нормальну? Чому він з'явився не відразу, як дівчина сказала йому про них, а так довго очікував? Мабуть, лиш для того, щоб кочегар устиг зовсім запаморочити голову панам з канцелярії, бо він найбільше боявся їхньої ясної думки. Хіба Шубаль, хоч він напевне давно вже стояв під дверима, не постукав саме у ту мить, коли почув, що чоловік з бамбуковою паличкою запитав про щось зовсім інше, і вирішив, що з кочегаром уже покінчено? Усе було ясно, Шубаль мимоволі викрив себе, однак корабельному начальству треба було розповісти це інакше, переконливіше, якимось розворушити його. Отож, Карле, швидко використай принаймні хоч ці кілька хвилин, поки не зайдуть свідки і не забалакають усіх!

Але враз капітан дав знак Шубалю почекати, — очевидно, його справу на хвильку відкладали; Шубаль миттю відступив убік і, скоса позираючи на кочегара та Карла й дуже виразно жестикулюючи, завів тиху розмову з служником, що відразу ж приєднався до нього. Певно, Шубаль так готувався до великої промови.

— Ви хотіли щось спитати цього юнака, пане Якобе? — звернувся серед загальної мовчанки капітан до чоловіка з бамбуковою паличкою.

— Так, хотів, — відповів той і злегка вклонився, дякуючи за увагу. Потім знову спитав Карла: — То як же вас звати?

Карл, гадаючи, що на користь головного треба швидше покінчити з другорядним — відчепитись від цього настирливого чоловіка, не став шукати паспорта, як завжди, коли відрекомендовувався, а лиш коротко відповів:

— Карл Росман.

— Чи ти ба! — вигукнув той, кого назвали Якобом, і, майже недовірливо усміхаючись, спочатку позадкував від хлопця.

Капітан і старший касир, офіцер і навіть служник були теж страшенно здивовані, що Карл так зветься. Тільки портові чиновники й Шубаль залишилися байдужі.

— Чи ти ба! — повторив пан Якоб і трохи скутим кроком наблизився до Карла. — Тоді я твій дядько Якоб, а ти мій любий небіж. Я ж весь час мав таку підозру! — сказав він капітанові, потім обняв і поцілував Карла. Той сприйняв усе це мовчки.

— А вас як звати? — спитав Карл, коли дядько відпустив його. Він був хоч і дуже ввічливий, але зовсім не схвильований і намагався збагнути, які наслідки може мати ця подія для кочегара. Досі ніщо не говорило про те, що Шубаль може скористатися нею.

— Зрозумійте ж, юначе, своє щастя, — втрутився капітан, якому Карлове запитання здалось образливим для особи пана Якоба. Той саме одвернувся до вікна, щоб присутні не бачили його схвильованого обличчя, яке він легенько сушив хусточкою. — Вас визнав за свого небожа сенатор Едуард Якоб. Тепер вас чекає блискуча кар'єра, на яку ви раніше навіть і не сподівалися. Ви тільки уявіть собі, як вам одразу ж пощастило, тож будьте розумні!

— В мене справді є дядько Якоб в Америці, — відповів Карл, обернувшись до капітана, — але, якщо я вірно зрозумів, Якоб — це прізвище пана сенатора.

— Авжеж, — сказав капітан, очікувально дивлячись на Карла.

— А мій дядько, брат моєї матері, зветься Якоб, а прізвище ж у нього, звичайно, має бути таке, як у моєї матері до одруження, тобто Бендельмайер.

— Панове! — вигукнув сенатор, почувши Карлове пояснення і швидко одійшов од вікна. Усі, за винятком портових чиновників, зареготали, хто зворушено, а хто без ніякого виразу.

«Нічого я такого смішного не сказав», — подумав Карл.

— Панове, — повторив сенатор. — Ви не з моєї і не з своєї волі були присутні при невеличкій родинній сцені, тому

я не можу не дати вам деякого пояснення, бо мені здається, що тільки пан капітан, — вони обмінялися поклонами, — знає все.

«Тепер мені справді треба стежити за кожним словом», — сказав собі Карл і зрадів, бо краєчком ока помітив, що кочегар починає оживати.

— Протягом багатьох років свого перебування в Америці — а втім, слово «перебування» не зовсім пасує до американського громадянина, яким я є всім серцем, — отже, протягом багатьох років я живу цілком відірвано від своїх європейських родичів з причини, розповідати про яку, поперше, тут не місце, а по-друге, мені було б справді дуже важко. Я навіть боюсь тієї миті, коли, може, змушений буду розказати про неї своєму лютому небожеві, бо тоді, на жаль, доведеться відверто висловити свою думку про його батьків та їхніх приятелів.

«Це безсумнівно мій дядько, — вирішив Карл, слухаючи його мову. — Певно, він змінив своє прізвище».

— Мого лютого небожа його батьки — будемо казати так, як є, — просто прогнали, як проганяють кішку, коли вона набридне. Цим я не хочу виправдати вчинок мого небожа, за який його так покарано, але його провина така, що сама її назва уже є достатнім виправданням.

«Тут є що послухати, — подумав Карл, — але я не хочу, щоб він усе розказував. А втім, він і не може про це знати. Звідки б?»

— Його, бачте, — вів далі дядько, спираючись на виставлену вперед бамбукову паличку й злегка похитуючись, чим йому справді вдалося позбавити свою розповідь непотрібної урочистості, яку вона інакше обов'язково мала б, — його, бачте, спокусила служниця Йогана Брумер, дівка років тридцяти п'яти. Словом «спокусила» я зовсім не хочу образити свого племінника, але ж важко знайти якесь інше слово, що більше пасувало б.

Карл, що вже підійшов майже до самого дядька, обернувся, щоб на обличчях присутніх побачити, яке враження справила на них розповідь. Ніхто не сміявся, всі слухали поблажливо й поважно. Врешті, з сенаторового небожа й не стануть сміятися з будь-якої нагоди. Швидше вже можна

було сказати, що кочегар, хоч і ледь помітно, але посміхався до Карла, однак це, по-перше, була ще одна втішна ознака того, що він отямився, а по-друге, заслуговувало на виправдання, бо ж Карл у каюті хотів зробити особливу таємницю із справи, яка тепер стала всім відома.

— І от ця Брумер, — казав далі дядько, — народила від мого небожа дитину, здорового хлопчика, якого охрестили Якобом, безумовно, в честь моєї скромної особи, — певне, навіть цілком побіжні небожеві згадки про мене справили на дівчину велике враження. На щастя, скажу я вам. Бо оскільки батьки, щоб уникнути аліментів чи якогось іншого скандалу, що торкався б уже їх самих, — мушу наголосити, що я не знаю ні тамтешніх законів, ні достатків батьків, — отже, щоб уникнути аліментів і скандалу, вони вислали свого сина, а мого небожа, до Америки, дуже погано, як бачите, його спорядивши для такої подорожі, тому хлопець — хіба що сталося б диво, яке ще трапляється в Америці, — полишений на самого себе, відразу ж, мабуть, пустився б берега у якомусь завулку нью-йоркської гавані, якби та дівчина не послала мені листа, що після довгих блукань, врешті, позавчора потрапив до мене, і не розповіла в ньому всієї історії, описавши, який мій небіж на вигляд, і передбачливо повідомивши назву судна. Коли б я хотів, мої панове, розважити вас, я б зачитав тут деякі місця з листа, — він витяг з кишені два великі, густо списані аркуші паперу й помахав ними. — Лист безперечно справив би на вас враження, бо він написаний з дещо наївною, хоч усе-таки доброзичливою хитрістю і великою любов'ю до батька її дитини. Але я не буду розповідати більше, ніж треба для ясності, щоб не ятрити не згаслого ще, певно почуття мого небожа. Він, якщо захоче, прочитає собі на користь листа в затишку кімнати, що вже чекає на нього.

Однак у Карла не було до тієї дівчини жодних почуттів. У хаосі минулого, що дедалі більше відступало назад, вона сиділа на кухні біля буфета, спираючись на нього ліктями, й дивилась на Карла, коли він часом заходив на кухню набрати батькові склянку води чи зробити щось для матері. Часом вона в незручній позі, боком, писала біля буфета листа, черпаючи натхнення з Карлового обличчя. Часом

вона затуляла очі руками, тоді марно було звертатися до неї. Часом вона стояла навколішки перед дерев'яним розп'яттям у своїй маленькій кімнатці поряд з кухнею і молилася; Карл тоді боязко поглядав на неї мимохідь у шпарку нещільно причинених дверей. Часом вона гасала по кухні і, регочучись, як відьма, відскакувала назад, коли натикалася на Карла. Часом замикала двері, коли Карл заходив на кухню, і тримала заціпку рукою доти, доки він не починав вимагати, щоб вона його випустила. Часом діставала речі, яких він зовсім не потребував, і мовчки тицяла йому в руки. А якось сказала йому «Карле», і не встиг він отямитись від цього несподіваного звертання, як вона, кривлячись і зітхаючи, завела його до своєї кімнатки й замкнула двері. А там, жадібно обнявши Карла за шию, попросила, щоб він роздягнув її, але насправді роздягнула його сама й поклала в своє ліжко, ніби надумала нікому більше не віддавати його, а пестити й голубити все життя.

— Карле, о мій Карле! — шептала вона, немов переконувалась, дивлячись на нього, що цілком заволоділа ним, а Карл був наче зв'язаний і почував себе дуже незручно серед купи перин і подушок, які вона намостила, певно, навмисне для нього. Потім вона й сама лягла в ліжко і забажала, щоб Карл признався їй у якійсь таємниці, але він нічого не міг второпати, і вона розсердилась, чи то жартома, чи насправді, почала термосити його, послухала, як б'ється в нього серце, потім притулилась грудьми, щоб і він послухав її, а коли він не зробив цього, припала до нього й стала так відразно нишпорити рукою по його тілу, що Карл рвонувся з подушок, але вона міцніше притулилась до нього — Карлові здавалось, що куховарка стала частиною його самого, і, можливо, саме через це він зробився страшенно безпомічним. Врешті, вислухавши ще багато побажань скорого побачення, він весь у сльозах пішов до своєї кімнати. Таке було, проте дядько зумів зробити з цього цілу історію. А куховарка, виявляється, думала про нього й повідомила дядька, що він приїздить. Це дуже гарно з її боку, і він, може, колись ще віддячить їй.

— А тепер, — вигукнув сенатор, — я хочу, щоб ти при всіх сказав, дядько я твій, чи ні!

— Ви мій дядько, — мовив Карл і поцілував сенаторові руку. Той у відповідь поцілував хлопця в чоло. — Я дуже радий, що зустрів вас, але ви помиляєтесь, що мої батьки казали про вас тільки погане. Та й про інше ви не зовсім точно розповіли, тобто, я гадаю, що насправді все було трохи інакше. Але ж ви й не могли за очі як слід розібратися в цьому ділі, та мені здається, що й невелика біда, коли ці панове не знатимуть усіх подробиць чи матимуть не зовсім вірне уявлення про них.

— Добре сказано! — мовив сенатор і, підвівши Карла до капітана, що всіляко показував свою увагу до них, спитав: — Правда, в мене чудовий небіж?

— Я радий, пане сенаторе, — відповів капітан, легенько вклонившись, як кланяються лиш люди з військовою виправкою, — познайомитися з вашим племінником. Це велика честь для мого корабля, що він став місцем такої зустрічі. Але подорожувати на середній палубі було, мабуть, дуже погано, та звідки ж ми могли знати, хто там їде. Взагалі то ми робимо все можливе, аби якимось полегшити пасажирам плавання на середній палубі, робимо набагато більше, ніж на американських кораблях, однак нам ще й досі не вдалося домогтись, щоб така подорож стала задоволенням.

— Мені вона не зашкодила, — сказав Карл.

— Йому вона не зашкодила! — зареготав сенатор.

— От тільки боюсь, що я загубив свою валізку, — і це йому нагадало все, що з ним сталося і що треба було зробити; Карл озирнувся й побачив усіх на своїх місцях, вони, шанобливо принишкли, вражено дивились на нього. Тільки портові чиновники, наскільки це можна було прочитати на їхніх серйозних і самовпевнених об личчях, жаліли, що прийшли так невчасно, і кишеньковий годинник, який лежав тепер перед ними на столі, був, певно, для них важливішим за все, що тут сталося в канцелярії і що, либонь, могло ще статися.

Перший, хто після капітана висловив свою радість, був, хоч як це дивно, кочегар.

— Я щиро вітаю вас, — сказав він і потиснув Карлові руку, бажаючи також цим показати начебто своє поважання. Коли ж він потім хотів звернутися з тими самими словами

й до сенатора, той подався назад, наче кочегар переступив свої права; кочегар теж миттю відмовився од свого наміру.

Тепер уже й інші збагнули, що їм треба робити, і навколо Карла та сенатора відразу ж зчинилась метушня. Отож вийшло, що Карл прийняв поздоровлення навіть од Шубаля і подякував йому за нього. Останні, коли всі знову заспокоїлися, підійшли портові чиновники й сказали по-англійському двоє слів, що справило кумедне враження.

Сенатор був у доброму гуморі і, щоб до кінця натішитись подією, почав нагадувати собі й іншим деякі подробиці, що їх присутні вислухали, звичайно, з цікавістю, а не тільки задля чемності. Так він розповів, що занотував до записника найголовніші Карлові прикмети, які куховарка перерахувала в своєму листі, щоб про всяк випадок одразу мати їх під рукою. І от під час нестерпного кочегарового базікання він задля чистісінької розваги витяг записника і спробував знайти в Карлові прикмети, наведені куховаркою, — звичайно, не надто точні з точки зору детектива.

— І от знайшовся мій небіж! — додав він таким тоном, ніби хотів, щоб його ще раз поздоровили.

— А що тепер буде з кочегаром? — спитав Карл, нехтуючи дядьковою розповіддю. Хлопець вважав, що нове становище дозволяє йому говорити все, що він думає.

— З кочегаром буде те, що він заслужив, — сказав сенатор, — і що пан капітан вважає за доцільне. Я думаю, що з нас уже досить кочегара, і навіть більше, ніж досить. З цим, певно, погодиться кожен з присутніх.

— Однак це нічого не значить, коли йдеться про справедливість, — мовив Карл. Він стояв між сенатором та капітаном і гадав, що, може, у такий спосіб вплине на їхню думку.

І все-таки кочегар, здавалось, уже ні на що не надіявся. Руки він засунув за ремінь, і від його нервових рухів з штанив висмикнувся край строкатої сорочки. Та це його анітрохи не бентежило; він виказав усе своє горе, тепер ще нехай побачать те шмаття, яке він носить на тілі, а потім хай уже й виганяють. Служник і Шубаль, як два найнижчі тут за рангом, зроблять йому цю останню ласку. Шубаль тоді матиме спокій. Кочегар більше не доводитиме його до відчаю, як висловився старший касир. Капітан зможе наймати

самих румунів, тоді справді все піде краще. Жоден кочегар більше не базікатиме в головній касі, тільки його останнє базікання залишиться доволі таки приємною згадкою, бо, як заявив ясно сенатор, воно спричинилось до того, що він знайшов свого небожа. Втім, цей небіж досі не раз силкувався стати йому в пригоді, і тому вже більше ніж віддячив за те, що через нього зустрівся з дядьком; кочегарові й на думку не спадало вимагати від нього ще чогось. Проте хай він хоч сенаторів небіж, однак далеко ще не капітан, а лихий присуд, врешті, злетить з капітанових вуст. Думаючи так, кочегар намагався не дивитися на Карла, але, на жаль, у цій кімнаті, повній ворогів, йому не було більше на кому зупинити свій погляд.

— Ти не розумієш стану речей, — сказав Карлові сенатор. — Тут, може, йдеться про справедливість, але водночас ідеться й про дисципліну. І те, й інше, а особливо останнє, має вирішувати пан капітан.

— Це так, — пробурмотів кочегар. Всі, хто чув і розібрав його слова, здивовано посміхнулися.

— Крім того, ми вже так довго заважаємо панові капітанові виконувати службові обов'язки, яких у нього, певно, зараз, по приїзді до Нью-Йорку, сила-силенна, що нам крайня пора залишити судно. А то ми своїм нікому не потрібним втручанням зробимо цілу історію з дріб'язкової суперечки двох машиністів. Взагалі-то я чудово розумію твій вчинок, любий, однак саме це дає мені право якнайшвидше забрати тебе звідси.

— Я зараз же звелю приготувати для вас човен, — сказав капітан, і Карл здивувався, що він і не подумав заперечити дядькових слів, які можна було, безсумнівно, оцінити тільки як самоприниження. Старший касир притьмом кинувся до столу й передав механікові по телефону наказ капітана.

«В мене обмаль часу, — сказав собі Карл, — але, не образивши всіх, я нічого не вдію. Не можу ж я покинути зараз дядька, після того, як він ледве знайшов мене. Капітан, правда, ввічливий, але й тільки. На дисципліні його ввічливість кінчається, а дядько говорив, мабуть, цілком щиро. З Шубалем я не хочу розмовляти, шкодую навіть, що подав йому руку. А всі інші, хто тут є, — то взагалі ніщо».

І, так думаючи, він повільно підійшов до кочегара, вийняв з-за ременя його праву руку і легенько взяв її в свою.

— Чому ж ти мовчиш? — спитав він. — Чому ти терпиш усе?

Кочегар тільки наморщив лоба, ніби підбирав слова для того, що має сказати. Дивився він на Карлову й на свою руку.

— З тобою повелися так несправедливо, як ні з ким на судні, я це напевне знаю. — Карл сплів свої пальці з кочегаровими, і той озирнувся довкола блискучими очима, ніби йому випала велика втіха, за яку на нього ніхто не може мати щось зле.

— Тобі треба захищатися, сказати, так це чи ні, інакше люди не матимуть ніякого уявлення про правду. Обіцяй, що послухаєшся мене, бо сам я, мабуть, з багатьох причин зовсім не зможу більше тобі допомогти.

І Карл заплакав і поцілував кочегарові руку; підніс її, велику, майже неживу, до свого обличчя й притиснув до щокки, ніби коштовність, якої доводилось зректися. Відразу ж біля нього опинився дядько-сенатор і силоміць відтягнув його геть.

— Кочегар, видно, приворожив тебе, — сказав він, порозуміло дивлячись поверх Карлової голови на капітана. — Ти почував себе самотнім, а тут трапився кочегар, тепер ти вдячний йому, це заслуговує всілякої похвали. Але вже задля мене не заходь надто далеко і вчись розуміти своє становище.

У коридорі знявся галас, чути було окремі вигуки і хтось немовби навіть брутально грюкнув у двері. До канцелярії зайшов якийсь матрос, трохи здичавілий, підперезаний жіночим фартухом.

— Там люди, — сказав він, мотаючи ліктями, ніби й досі був у натовпі. Врешті він отямився і хотів був віддати честь капітанові, коли помітив, що на ньому фартух. Він зірвав його, шпурнув додолу й вигукнув: — Це просто свинство! Нап'яли на мене фартух!

Але потім він клацнув каблуками й віддав капітанові честь. Дехто спробував посміхнутися, однак капітан суворо зауважив:

— Я вважаю це за добрий гумор. Хто там у коридорі?

— То мої свідки, — озвався Шубаль, виступаючи наперед. — Я уклінно прошу вас пробачити їм непристойну поведінку. Коли морська подорож залишається позаду, люди часом стають як божевільні.

— Зараз же кличте їх сюди! — наказав капітан і, повернувшись до сенатора, мовив люб'язно, але швидко: — Чи не будете ви ласкаві, шановний пане сенаторе, піти тепер із своїм небожем за цим матросом, котрий посадить вас у човен? Я просто не можу висловити, якою радістю і якою честю було для мене особисте знайомство з вами, пане сенаторе. Я тільки бажаю, щоб мені скоро трапилась нагода продовжити, пане сенаторе, нашу перервану розмову про стан американського флоту і щоб нас знову було перервано у такий приємний спосіб, як сьогодні.

— Поки що ця розмова дала мені небожа, — сміючись, сказав дядько. — А тепер щиро дякую за вашу люб'язність і до побачення. Проте цілком можливо, що коли ми, — він ласкаво пригорнув до себе Карла, — вирушимо в подорож до Європи, то матимемо нагоду довший час побути з вами.

— Я був би щиро радий цьому, — мовив капітан. Вони з сенатором потиснули один одному правиці; Карл же зміг тільки похапцем, мовчки подати капітанові руку, бо того вже обступило щось із п'ятнадцятеро людей, котрі на чолі з Шубалем хоч і трохи збентежено, але з галасом зайшли до канцелярії. Матрос попросив сенатора йти попереду; свідки, кланяючись, розступилися, і сенатор з Карлом легко пройшли між ними. Здавалось, що ці зрештою добродушні люди сприйняли суперечку між Шубалем і кочегаром за жарт, і навіть перед капітаном не переставали сміятися. Серед них Карл помітив і посудницю Ліну, котра, весело підморгуючи йому, одягала фартух, який матрос шпурнув додолу; виявилось, що він належав їй.

Прямуючи за матросом, Карл і дядько вийшли з канцелярії й завернули у невеличкий коридор, який через кілька кроків привів їх до маленьких дверей, звідки вони короткими сходами спустилися до приготованого для них човна. Матроси в човні, коли їхній командир скочив туди одним стрибком, — відсалютували. Сенатор саме напучував Карла, щоб той спускався обережно, як Карл ще на верх-

ньому східці раптом зайшовся плачем. Сенатор обняв його правою рукою за шию, пригорнув до себе, а лівою погладив по голові. Так, притулившись один до одного, вони східець за східцем спустилися в човен, де сенатор знайшов Карлові зручне місце якраз навпроти себе. Потім він зробив знак, матроси відштовхнулись від корабля і відразу почали завзято гребти. Ледве вони віддалилися на кілька метрів, як Карл несподівано побачив, що вони плывуть з того боку корабля, на який виходять вікна канцелярії. З усіх трьох вікон визирали Шубалеві свідки і так приязно бажали їм щасливої дороги й махали руками, що навіть дядько подякував їм, а один матрос умудрився послати рукою поцілунок, не перестаючи гребти. Справді було так, наче ніякого кочегара більше не існувало. Карл, що майже торкався своїми коліньми дядькових, пильно подивився йому у вічі, і його взяв сумнів, чи цей чоловік зможе коли-небудь замінити йому кочегара. А дядько ухилився від його погляду і дивився на хвилі, що гойдали їхній човен.

«Кочегар» — перший розділ роману «Америка» — написаний десь між 1910—1912 рр. Однак Кафка, мабуть, розглядав цей уривок і як щось закінчене, бо зважився опублікувати його. «Кочегар» вийшов окремою книжечкою 1913 р. у видавництві «Курт Вольф» у серії «Найновіший день». У щоденнику за 24 травня 1913 р. Кафка залишив такий запис: «Сповнений пихи, позаяк «Кочегар», на мій погляд, вдася таки непогано. Увечері читав його батькові й матері; коли читаю батькові, який слухає вкрай неохоче, кращого критика, ніж я сам, гогі й знайти. Багато мілких місць перед вочевидь неприступними глибинами».

«Кочегар» — один з найбільш соціально загострених творів Кафки. Сам письменник згадував, що в той період значний вплив на нього мав Діккенс. В «Кочегарі» уже досить виразно відчуваються звичайні для Кафки настрої безнадії, відчаю, невіри у можливість щось змінити.

Замок

(УРИВКИ З РОМАНУ)

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

К. прибув пізно ввечері. Село тонуло у глибокому снігу. Заркової гори було не видно, її огортали туман і темрява, й жоден, бодай найменший, проблиск світла не зраджував, що на тій горі є великий замок. К. довго стояв на дерев'яному мості, що від дороги вів до села, й дивився на немовби порожню місцевість перед собою.

Потім він пішов до села: десь треба було переночувати. В корчмі ще не спали, і хоч господар не мав кімнати для подорожніх, проте, вражений і збентежений таким пізнім гостем, запропонував йому переспати на солом'яному матраці тут таки, в кімнаті для відвідувачів. К. погодився. Кілька селян допивали пиво, але він не захотів ні з ким розмовляти, сам дістав матрац із горища і ліг коло груби. Було тепло, селяни не гомоніли, він ще якусь хвилину допитливо дивився на них стомленими очима, тоді заснув.

Та скоро К. збудили. Біля його постелі поряд із господарем стояв по-міському вбраний юнак з обличчям актора: вузькі очі, густі брови. Селяни ще не розійшлися, декотрі з них обернули стільці, щоб краще бачити й чути. Юнак дуже ввічливо вибачився, що збудив К., назвався сином доглядача замку і сказав:

— Це село належить до замку, і той, хто тут живе або ночує, властиво, живе або ночує в замку. На це ніхто не має права без дозволу графа. А ви такого дозволу не маєте, принаймні не показали його.

К. трохи піднявся, пригладив волосся, глянув на господаря з юнаком знизу вгору і сказав:

— У яке село я потрапив? Хіба тут є замок?

— Звичайно, є, — спроквола мовив юнак, а дехто з селян поглянув на К. й кивнув головою. — Замок графа Вест-веста.

— То треба брати дозвіл, щоб тут переночувати? — перепитав К., наче хотів переконатися, що йому ці слова не приснилися.

— Треба, — відповів юнак і, розвівши руки, вочевидь глузуючи з К., спитав господаря й селян: — Чи, може, не треба дозволу?

— Ну, то доведеться мені взяти його, — сказав, позіхаючи, К. і скинув із себе ковдру, наче хотів устати.

— І в кого ж ви його візьмете? — спитав юнак.

— У пана графа, — відповів К., — що ж я ще можу вдіяти?

— Тепер, опівночі, брати дозвіл у пана графа? — вигукнув юнак і аж відступив на крок від його постелі.

— А хіба не можна? — байдуже мовив К. — То навіщо ж ви мене збудили?

Ці слова розлютили юнака.

— Ви поводитесь, як волоцюга! — крикнув він. — Я вимагаю пошани до графських урядовців! А збудив я вас, аби повідомити, що ви повинні негайно залишити графів маєток.

— Годі смішити людей, — навмисне тихо сказав К., лягаючи і вкриваючись ковдрою. — Ви, юначе, забагато собі дозволяєте, і завтра ми ще поговоримо про вашу поведінку. Господар і ці панове будуть свідками, якщо мені взагалі знадобляться свідки. А тим часом можу лише сказати, що я землемір, якого викликав граф. Мої помічники зі знаряддям приїдуть завтра машиною. А мені захотілося пройтись пішки по снігу, та, на жаль, я кілька разів збивався з дороги і тому так припізнівся. Я й сам, без ваших повчань, знав, що такої пізньої пори не випадає з'являтися в замок. Тому

й задовольнився цим місцем для ночівлі, де ви нечемно, щоб не казати гірше, перебили мій сон. На цьому я кінчаю свої пояснення. На добраніч, панове. — І К. обернувся до груби.

— Землемір? — почув він ще позад себе нерішуче запитання, потім запала тиша. Та юнак швидко оговтався і сказав господареві тоном досить приглушеним, щоб не потривожити сну К., і досить гучним, щоб той його почув: — Я довідаюся по телефону.

Он як, у цій сільській корчмі й телефон є? Гарно влаштувалися. Це трохи здивувало К., хоч, зрештою, він такого й чекав. Виявилось, що телефон висів майже в нього над головою, він сонний не помітив його. Якби тепер юнак почав телефонувати, то хоч не хоч перебив би йому сон, отже, все залежало тільки від того, дозволить К. йому телефонувати, чи ні. К. вирішив дозволити. А коли так, то не було ніякого сенсу прикидатися, що він спить, і К. знов обернувся горілиць. Він побачив, що селяни боязко збилися до купи й перемовлялися, приїзд землеміра був для них неабиякою подією. Двері з кухні відчинилися, весь отвір заступила могутня постать господині, і господар навшпиньки підійшов до неї, щось пояснюючи. І тоді почалася телефонна розмова. Каштелян спав, але його помічник — один із помічників, пан Фріц, — виявився на місці. Юнак, що назвався Шварцером, розповів, як він знайшов К., чоловіка років тридцяти, досить бідно вбраного, що спокійно спав собі на солом'яному матраці, підмостивши під голову невеличкий наплечник і поклавши поряд сучкуватий ціпок. Звичайно, чоловік викликав у нього підозру, а оскільки господар вочевидь знехтував свій обов'язок, то він, Шварцер, вирішив, що повинен ґрунтовно з'ясувати цю справу. Коли його збудили, допитали і, як і належало, погрозили вигнати з маєтку, К. дуже розгнівався, і, як зрештою виявилось, може, й не дарма, бо каже, що він землемір і його викликав пан граф. Звичайно, треба хоча б задля формальності перевірити його твердження, тому Шварцер просить пана Фріца дізнатися в центральній канцелярії, чи там справді чекають на такого землеміра, і зразу ж зателефонувати.

Знову запала тиша, там Фріц з'ясував справу, а тут чекали на відповідь. К. лежав, як і досі, навіть не обернувся,

й дивився поперед себе, наче зовсім не цікавився тим, що відбувається в кімнаті. Шварцерів звіт, одночасно злісний і обережний, свідчив про певні дипломатичні навички, що в замку були не зовсім чужі навіть таким дрібним урядовцям, як Шварцер. Та й працьовитості їм не бракувало: Центральна канцелярія була відкрита й уночі. І, видно, дуже швидко давала довідки, бо Фріц не загаявся з відповіддю. Вона була вкрай коротка, бо Шварцер зразу ж люто кинув трубку.

— Так я й казав! — крикнув він. — Ніякий це не землемір, а мерзенний, брехливий волоцюга чи, може, й щось гірше.

Зразу К. подумав, що всі — Шварцер, селяни, господар і господиня — накинуться на нього. Він весь сховався під ковдру, щоб уберегтися бодай від першого нападу. Тоді ще раз задзвонив телефон, як здалося К., особливо гучно. Він повільно висунув голову. І хоч не вірилося, що дзвонили знов про К., усі завмерли, а Шварцер підійшов до апарату. Він вислухав там уже якесь довше пояснення й тихо мовив:

— Отже, сталася помилка? Мені дуже прикро. Телефонував сам начальник канцелярії? Дивно, дивно. Що ж мені сказати панові землемірові?

К. напорошив вуха. Виходить, замок надав йому звання землеміра. З одного боку, це було не вигідно йому, бо означало, що в замку знали про нього все, що треба, і, зваживши співвідношення сил, жартома прийняли його виклик. А з другого боку, й вигідно, бо, як здавалося К., свідчило про те, що його недооцінюють, отже, він матиме більшу волю, ніж сподівався. І як вони гадають, що цим своїм безперечно зверхнім визнанням за ним звання землеміра зможуть весь час тримати його в страсі, то помиляються: йому на мить стало трохи лячно, оце й усе.

К. відмахнувся від Шварцера, коли той боязко спробував підійти до нього, не схотів, хоч скільки його вмовляли, перейти до кімнати господарів, лише погодився взяти від господаря чарку на сон, а від господині — миску для вмивання, мило й рушник. Йому навіть не довелося вимагати, щоб господар спровадив гостей із зали, бо всі вже й так стовпилися біля дверей, відвертаючись від К., щоб він,

бува, вранці не впізнав їх. Лампу погасили, і нарешті йому дали спокій. Він заснув глибоким сном, і хоч його раз чи двічі будили щурі, які шастали повз нього, проспав до ранку.

Після сніданку — за нього, як і взагалі за перебування й харчування в корчмі, мав, за словами господаря, заплатити замок — К. хотів зразу піти в село. Та оскільки господар, до якого він, пам'ятаючи його вчорашню поведінку, звертався тільки в крайній потребі, весь час мовчки, з благальним виглядом, крутився навколо, К. зглянувся на нього й дозволив йому на хвильку сісти поряд.

— Я ще не знайомий із графом, — сказав К., — але чув, що він за добру роботу добре й платить. Це правда? Бо коли так далеко їдеш від родини, як оце я, то хочеться й щось привезти додому.

— Про це не турбуйтеся, пане, на погану платню тут ніхто ще не нарікав.

— Ну, та я й не з боязких, — мовив К., — можу наполягти на своєму перед графом, але, звичайно, багато краще розійтись з тим паном мирно.

Господар примостився навпроти на краєчку підвіконня — сісти зручніше він не зважувався — і не зводив з К. великих, карих, зляканих очей. Якщо раніше він липнув до К., то тепер, здавалося, найдужче хотів утекти. Може, боявся, що той почне розпитувати його про графа? Чи боявся, що на «пана», за якого він вважав К., не можна покластися? К. вирішив звернути його увагу на інше. Він глянув на годинника і сказав:

— Скоро прийдуть мої помічники. Ти зможеш прилаштувати їх тут, у себе?

— Звичайно, пане, — відповів господар. — А хіба вони не житимуть разом із тобою в замку?

Невже він так легко, навіть радо відмовляється від жильців, особливо від К., вважаючи, що той неодмінно житиме в замку?

— Ще невідомо, — сказав К., — спершу треба дізнатися, яка там для мене є робота. Якщо, наприклад, мені доведеться працювати тут, унизу, то й жити краще тут. До того ж, я боюся, що життя в замку буде мені не до вподоби. Я хочу весь час почуватися вільним.

— Не знаєш ти замку, — тихо мовив господар.

— Звичайно, — погодився К., — наперед нічого не можна казати. Поки що я про замок знаю тільки одне: там уміють знайти для себе путящих землемірів. А може, в них є й ще якісь чесноти.

І К. підвівся, щоб звільнити від себе господаря, який схвильовано кусав губи. Нелегко було здобути довір'я цього чоловіка.

Виходячи, К. звернув увагу на темний портрет у темній рамі, що висів на стіні. Він його помітив ще зі свого матраца, але здалеку добре не роздивився на нього і подумав, що картину забрано з рами й лишилася сама лише чорна дошка. Але тепер виявилось, що то таки була картина, портрет до пояса якогось чоловіка років п'ятдесяти. Він так низько схилив голову на груди, що майже не видно було очей, здавалося, що її найдужчегнули донизу високий важкий лоб і великий гачкуватий ніс. Широка борода, притиснута до грудей через те, що голова була схилена, відстовбурчувалася внизу. Ліва рука з розчепіреними пальцями вчепилася в густий чуб, але не могла вже підняти голову.

— Хто це такий? Граф? — спитав К., стоячи перед картиною і не озираючись на господаря.

— Ні, — відповів господар, — це каштелян.

— Гарний у них у замку каштелян, справді гарний, — мовив К. — Шкода, що в нього такий невдатний син.

— Ні, — сказав господар і, трохи прихиливши К. до себе, прошепотів йому на вухо: — Шварцер учора перебрав міри, його батько — лише помічник каштеляна, і навіть не з перших, а з останніх.

Тієї миті господар видався К. схожим на дитину.

— От поганець! — засміявся К.

Проте господареві було не до сміху. Він сказав:

— Його батько теж має велику владу.

— Ет! Тобі здається, що кожен має велику владу, — запечив К. — Мабуть, і я також?

— Ні, я не вважаю, що ти маєш владу, — боязко, але твердо мовив господар.

— Ну, то в тебе пильне око, — сказав К., — бо я, щиро казати, справді не маю ніякої влади. І тому, певне, не менше

за тебе, шаную всяку владу, тільки я не такий відвертий, як ти, і не завжди хочу признаватися в цьому.

І К., щоб утішити й дужче прихилити до себе господаря, легенько поплескав його по щоці. Тепер той ледь усміхнувся. Обличчя в нього було лагідне і майже безбороде — справді схожий на хлопчика. Як йому дісталася та огрядна, немолода вже жінка, що, як видно було крізь віконце в стіні, поралась на кухні, широко розвівши лікті? Але К. не схотів більше напосідатися на господаря, відлякувати усмішку, що нарешті з'явилася в нього на обличчі. Він лише кивнув головою, щоб той відчинив йому двері, і вийшов надвір, у гарний зимовий ранок.

У прозорому повітрі замок нагорі вимальовувався чіткіше, на всьому лежав тонкий шар снігу, і через те кожна лінія проступала ще виразніше. А втім, нагорі снігу начебто було менше, ніж тут, у селі, де К. йти було так само важко, як учора дорогою. Тут сніг біля хатин сягав аж до вікон і трохи вище знов купчився на низьких дахах, а там, нагорі, все пнулося вгору вільно й легко, принаймні так здавалося знизу.

Звідси, звіддалік, замок цілком відповідав сподіванням К. То була і не давня рицарська фортеця, і не новий розкішний палац, а цілий ряд будинків, кілька двоповерхових і багато низьких, одноповерхових, що тісно притулилися один до одного: якби не знати, що то замок, можна було б подумати, що то містечко. К. бачив лише одну вежу, чи то над житловим будинком, чи над церквою, — важко було розпізнати. Навколо неї кружляли зграї ворон.

К. пішов далі, не зводячи очей із замку, більше ніщо його не цікавило. Та що ближче він підходив, то більше розчаровував його замок: то було досить-таки злиденне містечко, будинки якого відрізнялися від сільських лише тим, що були, мабуть, цегляні, але тиньк із них давно пообпадав, та й цегла, видно, почала викришуватися. К. на мить згадав своє рідне містечко — воно було навряд чи гірше за цей так званий замок. Якби К. прийшов сюди тільки щоб оглянути його, то шкода було б такої далекої дороги і він краще зробив би, відвідавши свою батьківщину, де так давно не бував. І він подумки порівняв церковну вежу рідного містечка

з цією вежею нагорі. Та вежа чітко окреслена, сміливо звужена догори, з широким дахом, покритим червоною черепицею, земна будівля — а хіба ми можемо будувати щось інше? — але спрямована до вищої мети, ніж низенькі хатки, і вигляд у неї святковіший, ніж у тьмяних буднів. А ця вежа нагорі — єдина, яку він там бачив, — вежа житлового дому, як тепер виявилось, може, головного дому в замку, була нудною круглою будівлею, подекуди, немовби з жалю, покритою плющем, з маленькими віконечками, що тепер блищали на сонці, — в цьому було щось моторошне, — увінчана круглою башточкою з пласким дашком, зубці якої, нечіткі, нерівні й ламкі, наче намальовані боязкою чи неухважною дитячою рукою, стирчали в синє небо. Здавалося, ніби похмурий мешканець дому, якому краще було б сидіти, замкнувшись, у найдальшому закутку свого помешкання, пробив стелю й висунувся назовні, щоб показатися світові.

К. знову зупинився, немовби так, стоячи, йому легше було обміркувати те, що він бачив. Але йому не дали довго міркувати. За сільською церквою, де він зупинився, — власне, не церквою, а каплицею, до якої прибудували щось схоже на клуню, щоб помістилися всі парафіяни, — була школа. Низька довга будівля, що справляла дивне враження тимчасової і водночас старовинної, стояла в оточеному ґратчастою огорожею садку, що тепер був геть засипаний снігом. Зі школи саме вийшли діти з учителем. Обступивши його з усіх боків і не зводячи з нього очей, діти безперестанку щось говорили, але так швидко, що К. нічого не міг зрозуміти. Вчитель, молодий, невисокий, вузькоплечий чоловік, що, проте, не справляв смішного враження, тримався дуже рівно. Він іще здалеку помітив К., хоч, правда, крім них, навколо нікого більше й не було. К., як чужинець, привітався перший, до того ж у невисокого вчителя був дуже владний вигляд.

— Добрий день, пане вчителю, — мовив К.

Діти миттю замовкли, і ця раптова тиша в очікуванні його слів, видно, сподобалася вчителеві.

— Ви оглядаєте замок? — спитав він лагідніше, ніж К. сподівався, але таким тоном, наче не схвалював його оглядин.

— Так, — сказав К. — Я не тутешній, тільки вчора прибув сюди.

— Вам не подобається замок? — швидко спитав учитель.

— Що? — перепитав К. трохи спантеличено і повторив запитання вчителя, злагіднивши його: — Чи мені подобається замок? А чому ви вважаєте, що він мені не подобається?

— Нікому з чужинців він не подобається, — мовив учитель. Щоб не сказати чогось недоречного, К. перевів розмову на інше:

— Ви, мабуть, знаєте графа? — спитав він.

— Ні, — відповів учитель і налаштувався йти собі.

Проте К. не відступився і знову спитав:

— Як? Ви не знаєте графа?

— Звідки ж мені знати його? — тихо відповів учитель і голосно додав по-французькому: — Не забувайте, що тут присутні невинні діти.

К. вирішив, що ці слова дають йому право запитати:

— Можна мені коли-небудь зайти до вас, пане вчителю? Я прибув сюди надовго і вже почуваю себе трохи самотнім, а з селянами в мене мало спільного, та й із замком, мабуть, також.

— Між селянами й замком немає великої різниці, — мовив учитель.

— Можливо, — сказав К., — але в моєму становищі це нічого не міняє. То можна мені колись зайти до вас?

— Я мешкаю на Шваненгассе, у різника.

І хоч це було не зовсім запрошення, він тільки назвав свою адресу, проте К. сказав:

— Добре, я прийду.

Учитель кивнув головою і рушив далі в оточенні дітей, що зразу ж знов загомоніли. Скоро вони зникли в провулку, що стрімко спускався вниз.

Проте К. не міг зосередитись, розмова прикро вразила його. Вперше після приходу він відчув справжню втому. Далека дорога сюди спершу здавалася йому зовсім не важкою, він день у день спокійно йшов собі крок за кроком. А тепер виявлялися наслідки надмірного напруження, і дуже невчасно. Його опанував непереборний потяг до нових

знайомств, а кожне нове знайомство додавало втоми. Якщо він у сьогоднішньому своєму стані присилує себе прогулятися бодай до входу в замок, це вже буде більше ніж досить.

Тож він йшов далі, але дорога була довга, бо вулиця — головна вулиця села — вела не до замкової гори, а тільки наближалася до неї, потім, наче навмисне, звертала вбік і хоч не віддалялася від замку, але й не підходила ближче до нього. К. весь час сподівався, що дорога нарешті поверне до замку, і тільки тому й ішов далі. Мабуть, через свою втому він не зважувався зійти з дороги, а ще його дивувало, що село таке велике: йому не було кінця, знов і знов ті самі хатки з замуrowаними морозом шибками, сніг, і ніде жодної живої душі. Нарешті К. відірвався від дороги, що ніяк не відпускала його, й опинився у вузькому провулочку, де сніг був ще глибший і з нього насилу вдавалося витягти загрузлі ноги. Він весь спітнів і раптом зупинився, не здатний більше ступити кроку.

Але ж він не був сам на світі, праворуч і ліворуч стояли селянські хати. Він зліпив сніжку й кинув у вікно. Зразу ж відчинилися двері — нарешті двері, що відчинилися, відколи він ішов цією вулицею, — і на порозі з'явився старий селянин у рудому кожусі, приязно й несміливо схиливши набік голову.

— Можна мені ненадовго зайти до вас? — сказав К. — Я дуже втомився.

Він не розчув, що відповів старий, але з вдячністю побачив, що той підклав йому дошку, і зразу вибрався зі снігу. Ступивши кілька кроків, він опинився в кімнаті.

Велика кімната тонула в сутінку. Для людини, що зайшла знадвору, в ній спершу нічого не було видно. К. наткнувся на ночви, і жіноча рука відвела його від них. В одному кутку галасували діти. В другому клубочилась пара, і від неї сутінок обертався в п'ятьму. К. стояв, ніби у хмарах.

— Та він же п'яний, — сказав хтось.

— Хто ви такий? — владно гримнув чийсь голос і, мабуть, звертаючись до старого, додав: — Нащо ти його впустив? Хіба можна впускати всіх, хто вештається провулками?

— Я графський землемір, — мовив К., виправдовуючись перед тим, кого він ще й досі не бачив.

— Ага, це землемір, — озвався жіночий голос, а потім запала цілковита тиша.

— Ви знаєте мене? — спитав К.

— Звичайно, — коротко відповів той самий голос. Те, що його тут знають, видно, не дуже втішило К. Нарешті пара трохи розійшлася, і К. поволі почав розрізняти речі й людей у кімнаті. Мабуть, у них був день миття і прання. Біля дверей прали. Але пара йшла з іншого кутка, де у величезному шаплику — К. зроду не бачив таких великих шапників, він був завбільшки, як двоє ліжок, — у гарячій воді, від якої і йшла пара, купалися двоє чоловіків. Але ще більше вражав, хоч важко було б сказати, що в ньому було такого незвичайного, правий куток. З великого вікна, єдиного в задній стіні, що, мабуть, виходило на подвір'я, падав бляклий відблиск білого снігу й надавав одягові жінки, яка стомлено сиділа, мало не лежачи, у високому кріслі, шовковистого відтінку. Біля грудей вона тримала немовля. Навколо неї гралося кілька дітей, видно, що селянських дітей, але сама вона, здавалося, була не з цього середовища, — а втім, хвороба і втома надають і селянським обличчям витонченості.

— Сідайте! — сказав один із чоловіків, бородань, та ще й з довгими вусами, що весь час, сопучи, тримав рота розтуленим, і смішно махнув рукою через вінця шапника на скриню під стіною, оббризкавши К. теплою водою все обличчя.

На скрині вже сидів, куняючи, старий, що впустив К. до хати. К. прийняв запрошення з вдячністю, бо зрадив, що нарешті сяде. Більше на нього ніхто не звертав уваги. Жінка, що прала біля ночов, білява, в розповні молодості, тихо співала, чоловіки товклись і крутилися, діти лізли до них, але їх весь час відганяли, безжально оббризкуючи водою, що попадала й на К., жінка в кріслі завмерла, мов нежива, й дивилася не на дитину біля грудей, а кудись угору.

К., певне, довго дивився на цю незмінну, гарну, сумну картину, але потім, мабуть, заснув, бо коли потім стрепенувся, почувши гучний оклик, голова його лежала на плечі в старого, що сидів поряд. Чоловіки вже викупалися і стояли вбрані біля К., а в шаплику під наглядом білявої жінки хлопались діти. Виявилось, що крикливий бородань не головний із тих двох. Другий, не вищий за нього і з багато

меншою бородою, тихий, не швидкий на думку широкоплечий і широколиций чоловік стояв, похиливши голову.

— Пане землеміре, — сказав він, — вам тут не можна залишатися. Вибачте за невічливість.

— А я й не думав залишатися тут, — мовив К., — хотів лише трохи перепочити. А тепер, перепочивши, піду собі.

— Ви, може, дивуєтесь, що ми такі негостинні, — сказав чоловік, — але гостинність у нас не узвичаєна, нам гостей не треба.

Сон трохи додав К. сили й чуйності, і його втішила така відвертість. Він рухався вільніше, пройшовся, спираючись на свій ціпок, по кімнаті й навіть підійшов до жінки в кріслі. А втім, він і на зріст був найбільший у кімнаті.

— Авжеж, — погодився К., — навіщо вам гості. Але часом людина може й знадобитися, наприклад, я, землемір.

— Я про це нічого не знаю, — повільно сказав чоловік, — мабуть, ви потрібні, якщо вас покликали, це, певне, винаток, а ми люди маленькі, живемо тільки за правилами, не майте на нас жалю.

— Ні, ні, — мовив К., — я вам тільки вдячний, вам особисто і всім, хто тут є.

І несподівано для всіх К. просто-таки крутнувся на місці й опинився перед жінкою в кріслі. Вона звернула на нього погляд синіх стомлених очей. Дитина спала в неї біля грудей.

— Хто ти? — спитав К.

І вона зі зневагою — хтозна, чи до К., чи до своїх власних слів — відповіла:

— Я служниця з замку.

Усе це тривало дуже недовго, вже наступної миті К. праворуч і ліворуч схопили двоє чоловіків і мовчки, наче іншого способу порозумітися не було, з усієї сили потягли до дверей. Старий чомусь дуже зрадів і заплескав у долоні. Прачка теж засміялася разом із дітьми, що раптом загаласували як скажені.

Скоро К. опинився в провулку. Чоловіки дивилися на нього з порога. Знов почав іти сніг, але стало начебто трохи ясніше. Бородань нетерпляче гукнув:

— Куди ви йтимете? Оце дорога до замку, а це в село.

К. не відповів йому, а спитав того другого, що, незважаючи на свою зверхність, здавався йому приступнішим:

— Хто ви такі? Кому мені дякувати за перепочинок?

— Я чинбар Лаземан, — відповів той. — А дякувати вам нікому не треба.

— Гаразд, — мовив К., — може, ми ще зустрінемося.

— Навряд, — сказав чоловік.

Тієї миті бородань підняв руку й гукнув:

— Добридень, Артуре, добридень, Єреміє!

К. обернувся: виходить, у цьому селі люди все ж таки виходили на вулицю! Дорогою від замку йшло двоє середніх на зріст юнаків, обидва дуже стрункі, в однаковому вбранні, яке щільно облягало їхнє тіло, і навіть на вроду дуже подібні. Юнаки були дуже смагляві, а гострі борідки мали такі чорні, що вони вирізнялися навіть на смаглявих обличчях. Хоч дорога була в заметах, вони йшли напрочуд швидко, в лад підіймаючи стрункі ноги.

— Що вас вигнало з дому в такий сніг? — крикнув бородань. Порозумітися з юнаками можна було тільки криком, так швидко, не зупиняючись, вони йшли.

— Справа! — сміючись, гукнули у відповідь вони.

— Де?

— У шинку!

— І я туди йду! — крикнув раптом К. гучніше за всіх.

Йому закортіло, щоб ті двоє взяли його з собою: хоч навряд, чи знайомство з ними дало б йому якусь користь, але вони напевне були б добрими супутниками, підбадьорили б його в дорозі. Юнаки почули слова К., та лише кивнули йому головою і скоро зникли з очей.

К. й далі стояв у снігу, йому не хотілося витягати ногу, щоб вона знову загрузла в заметі; чинбар зі своїм товаришем, задоволені тим, що нарешті спекалися К., поволі пропихалися в ледь прочинені двері, весь час оглядаючись на К., і він лишився сам серед снігу. «Була б нагода трохи понарікати на долю, — подумав К., — якби я потрапив сюди випадково, а не навмисне».

Зненацька в хатині ліворуч відчинилось малесеньке віконце; воно здавалося темно-синім, поки було зачинене — мабуть, йому надавав такої барви відблиск снігу — і було

маленьке, що коли тепер відчинилося, в ньому видніло не ціле обличчя того, хто виглядав із нього, а лише очі, старечі карі очі.

— Он він стоїть, — почув К. тремтливий жіночий голос.

— Це землемір, — сказав чоловічий голос. Потім чоловік підійшов до віконця і спитав не вороже, а все ж так, наче йому йшлося тільки про одне: щоб перед його хатою все було гаразд: — На кого ви чекаєте?

— На якісь сани, щоб підвезли мене, — відповів К.

— Тут не їздять ніякі сани, — сказав чоловік, — ніхто тут не їздить.

— Але ж це дорога до замку, — мовив К.

— А однаково тут ніхто не їздить, — сказав чоловік з якоюсь упертістю.

Обидва замовкли. Але чоловік, видно, щось обмірковував, бо не зачиняв віконця, з якого курився дим.

— Погана дорога, — мовив К., щоб допомогти йому. Та чоловік лише сказав:

— Авжеж. — Та потім, трохи помовчавши, додав: — Як хочете, я вас відвезу на санях.

— Будь ласка, відвезіть, — зрадів К. — Скільки ви за це візьмете?

— Ніскільки, — відповів чоловік. К. дуже здивувався.

— Ви ж землемір, — пояснив чоловік, — і належите до замку. То куди вас везти?

— До замку, — швидко мовив К.

— То я не поїду, — відразу сказав чоловік.

— Я ж належу до замку, — мовив К. словами самого чоловіка.

— Можливо, — ухильно сказав той.

— Ну, то відвезіть мене до шинку, — мовив К.

— Добре, — сказав чоловік, — зараз я виїду з санками.

З усього видно було, що він робить цю послугу не з особливої люб'язності, а швидше з якогось дуже корисливого, боязкого, майже педантичного прагнення забрати К. від своєї хати.

Ворота відчинилися, і з них виїхали санки для легкого вантажу, зовсім пласкі, без жодного сидіння. В санки була запряжена худа конячина, а за ними йшов згорблений, кво-

лий, кульгавий чоловік із виснаженим, почервонілим від застуди обличчям, яке здавалося зовсім маленьким через те, що голова була щільно закутана вовняною хусткою. Чоловік був вочевидь хворий і вийшов з дому тільки для того, щоб відвезти К. Так йому К. і сказав, але чоловік відмахнувся. К. лише довідався, що він — візник Герштекер і взяв ці незручні санки, бо вони саме стояли напоготові, а витягати інші було б надто довго.

— Сідайте, — сказав він і показав батоном на задок саней.

— Я сяду біля вас, — мовив К.

— Я йтиму поряд із саньми, — сказав Герштекер.

— Чому це? — спитав К.

— Я йтиму поряд із саньми, — знов сказав Герштекер і так закашлявся, що весь аж затіпався, і йому довелося впертись ногами в сніг, а руками — в край санок, щоб не впасти. К., нічого більше не кажучи, сів на санки, кашель помалу минувся, і вони поїхали.

Замок нагорі, до якого К. сьогодні ще й не сподівався дістатись, вже дивно потемнілий, знов почав віддалятися. І, наче даючи знак, що він тим часом прощається з К., там загув дзвін, радісно й натхненно, але й тужно, і серце від того дзвону на мить затремтіло, наче відчуло загрозу, що здійсниться те, до чого воно боязко прагнуло. Та великий дзвін скоро замовк, і на зміну йому задзеленчав тихіший, монотонний дзвоник, чи то ще згори, чи вже з села. І той дзвоник дужче пасував до їхньої повільної їзди і до забідженого, але невблаганного візника.

— Слухай! — гукнув раптом К., трохи посміливішавши, бо вони вже підїздили до церкви, звідки було недалеко й до шинку. — Мені дуже дивно, що ти на свою відповідальність зважився відвезти мене, хіба тобі це дозволено?

Герштекер, ніби не почувши його запитання, спокійно йшов собі далі поряд із конячиною.

— Агов! — гукнув К. і, згрібши з саней жменю снігу, зліпив грудку і влучив нею просто у вухо Герштекерові.

Той зупинивсь і обернувся до нього; і коли К. побачив його так близько перед собою — санки тим часом просунулися ще на якийсь крок — побачив цю згорблену, неначе знівечену постать, це почервоніле, стомлене, худе обличчя

з якимись неоднаковими щоками — одна пласка, а друга запала, — той насторожено розтулений рот, у якому стирчало всього лише кілька зубів, то знов спитав, уже не зі злістю, як перше, а з співчуття, чи Герштекера не покарають за те, що він його відвіз.

— Що ти хочеш? — спитав Герштекер, нічого не розуміючи, і, не чекаючи пояснення, вийкнув на конячину, і вони поїхали далі.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Коли вони — К. впізнав поворот, який проходив, — майже дісталися до шинку, там уже було цілком темно. К. здивувався: невже він так довго сидів у селі? За його підрахунками, десь годин зо дві, не більше, і вийшов він із самого ранку, і їсти йому не хотілося, і недавно було ще зовсім видно, і раптом така темрява.

— Короткі дні, короткі дні! — сказав він сам до себе, зіскочив з саней і пішов до шинку.

На його велику радість, угорі на ганку стояв господар і присвічував йому високо піднятим ліхтарем. Мимохідь згадавши про візника, К. зупинився й почув десь у темряві його кашель. Нічого, він ще побачиться з ним. І аж піднявшись на ганок до господаря, що улесливо привітався з ним, К. помітив обабіч дверей двох чоловіків. Він узяв у господаря ліхтаря й посвітив на них: то були юнаки, яких він уже бачив у селі і які звалися Артуром та Єремією. Вони віддали йому честь. К. згадав військову службу — найщасливіші роки свого життя — і засміявся.

— Хто ви такі? — спитав він, оглядаючи їх обох.

— Ваші помічники, — відповіли вони.

— Так, помічники, — тихо підтвердив господар.

— Як? — спитав К. — Ви мої давні помічники? То це вам я звелів їхати за мною, це на вас я чекав?

— Так, — сказали вони.

— Добре, — мовив К., трохи помовчавши, — добре, що ви приїхали. Проте, — додав він ще за хвилину, — ви дуже спізналися, надто ви недбалі.

— Дорога була далека, — сказав один із них.

— Далека, — погодився К., — але ж я зустрів вас, як ви йшли з замку.

— Так, — сказали вони обидва, нічого не пояснюючи.

— А де інструмент? — спитав К.

— У нас його немає, — відповіли вони.

— Інструмент, який я вам довірив, — сказав К.

— У нас його немає, — знову відповіли вони.

— Ну що ви за люди! — мовив К. — Та ви хоч трохи розумієтесь на землемірстві?

— Ні, — відповіли вони.

— Але ж якщо ви мої давні помічники, то повинні розумітись на ньому, — сказав К. і підштовхнув їх, щоб вони заходили до шинку.

Вони сіли втрьох біля столика, К. посередині, а помічники — праворуч і ліворуч від нього, і взяли по кухлю пива. В залі, крім них, лише біля одного столу сиділи селяни, як і вчора ввечері.

— Важко мені з вами, — сказав К., вже вкотре порівнюючи обличчя своїх помічників. — Як мені вас розрізнити? У вас тільки ім'я неоднакове, а самі ви схожі один на одного, як... — Він затнувся і мимоволі додав: — Схожі, як дві гадюки.

Вони усміхнулися.

— Звичайно нас легко розрізняють, — ніби виправдовуючись, сказали вони.

— Вірю, — мовив К., — сам був свідком, але я дивлюся своїми очима й не можу вас розрізнити. Тому трактуватиму вас як одну людину і називатиму обох Артуром, один-бо з вас так і зветься. Часом не ти? — спитав він котрогось з помічників.

— Ні, — відповів той, — мене звати Єремія.

— Байдуже, — сказав К., — я обох вас зватиму Артуром. Як пошлю кудись Артура — йдіть обидва, як дам Артурові роботу — також беріться до неї обидва. Хоч мені й дуже не вигідно, що я не можу використати жодного з вас для якоїсь окремої роботи, але добре, що за кожне моє доручення ви відповідатимете спільно, обоє разом. Як ви поділите між собою роботу, мені байдуже, тільки ніяких

відмовок кожного зокрема я не вислуховуватиму, ви для мене одна людина.

Вони подумали і сказали:

— Нам такі стосунки були б неприємні.

— Ще б пак, — мовив К., — звичайно, вам вони неприємні, але так воно й буде.

Уже давненько К. помітив, що один із селян крутиться навколо їхнього столу, тепер він нарешті зважився, підійшов до його помічника й хотів був шепнути щось йому на вухо.

— Пробачте, — сказав К. і, лягнувши рукою по столі, підвівся. — Це мої помічники, і в нас тепер нарада. Ніхто не має права нам заважати!

— Ох, даруйте, даруйте! — злякано мовив селянин і позадкував до своїх товаришів.

— Цього ви повинні дотримуватися в першу чергу, — сказав К., знов сідаючи. — Ви не маєте права ні з ким розмовляти без мого дозволу. Я тут чужинець, і якщо ви — мої давні помічники, то теж чужинці. Тому ми, троє чужинців, повинні триматися разом. Згода? Ось моя рука.

Вони аж надто радо простягли йому руки.

— Заберіть свої лапи, — сказав К., — але наказ мій лишається чинним. Тепер я йду спати і вам теж раджу зробити те саме. Сьогодні ми змарнували день, і завтра треба почати роботу дуже рано. Ви повинні дістати сани їхати в замок і о шостій ранку бути з ними перед шинком.

— Добре, — сказав один. Але другий втрутився:

— Ти кажеш «добре», а сам знаєш, що це неможливо.

— Тихо! — сказав К. — Ви, бачу, починаєте діяти нарізно? Але тоді знов озвався перший:

— Він правду каже, це неможливо, жоден чужинець без дозволу не має права йти до замку.

— А де брати дозвіл?

— Не знаю, може, в каштеляна.

— Ну, то зателефонуємо туди. Ану, зателефонуйте до каштеляна, зараз-таки, обидва!

Вони кинулись до телефону, викликали номер — вони хапалися, всім своїм виглядом виявляючи спішну покору! — і спитали, чи можна К. разом із ними завтра прийти до замку.

— Ні! — прозвучало в трубці так гучно, що К. почув його аж від свого столика. Але на цьому не скінчилося, далі голос уточнив: — Ні завтра, ні якогось іншого дня.

— Я сам зателефоную, — сказав К. й підвівся.

Досі ні К., ні його помічники, крім випадку з селянином, не викликали в залі великої цікавості, але ці його останні слова привернули до нього загальну увагу. Всі підвелися разом із К., і хоч господар намагався відіпхнути їх, тісним півколом оточили його біля телефону. Більшість дотримувалась думки, що К. взагалі не отримає відповіді. К. довелося попросити їх, щоб вони замовкли, він-бо не питав їхньої думки.

У трубці почулося гудіння — такого К. ніколи не чув по телефону. Здавалося, ніби гомін незчисленних дитячих голосів — а втім, то був навіть не гомін, а радше спів далеких-роздалеких голосів, — наче той гомін якимось просто-таки незбагненим чином зливався в єдиний високий, але сильний голос, що бив у вухо, ніби намагаючись проникнути не тільки в жалюгідний слух, а кудись іще глибше. К. слухав, нічого не мовлячи в трубку: сперся лівим ліктем на підставку від телефону й слухав.

Він не знав, скільки це тривало: доти, доки господар смикнув його за полу і сказав, що до нього прийшов посланець.

— Геть! — крикнув К., не тямлячи себе, мабуть, просто в телефонну трубку, бо йому зразу ж хтось відповів.

Відбулася така розмова.

— Освальд слухає, хто говорить? — гукнув суворий, пихатий голос, як здалося К., з якоюсь вадою мови, що її намагалися надолужити тією надмірною суворістю.

К. не зважився назватись, перед телефоном він почував себе безборонним, співрозмовник міг нагримати на нього, кинути трубку, і це заступило б йому, може, й обнадійливий шлях. Його нерішучість дратувала співрозмовника.

— Хто говорить? — нетерпляче спитав він ще раз і додав: — Я був би дуже радий, якби звідти менше телефонували. Щойно вже в нас була розмова.

К. пропустив повз вуха ці слова і, раптом зважившись, сказав:

— Говорить помічник пана замлеміра.

— Який помічник? Який пан? Який землемір? К. згадав учорашню розмову по телефону.

— Спитайте Фріца, — коротко відповів він.

На його подив, це допомогло. Та ще більше, ніж це, його здивувала злагожденість обслуги замку.

— Знаю вже. Вічно цей землемір. Так, так. А далі що? Який помічник?

— Йозеф, — сказав К. Йому трохи заважало мурмотіння селян позад нього: їм, видно, не подобалось, що він назвався не тим, ким був насправді. Але він не мав часу щось пояснювати їм, уся його увага була прикута до розмови.

— Йозеф? — перепитав голос. — Помічників звати... — Маленька пауза, видно, там дізнавалися про імена від когось іншого. — Артур і Єремія.

— Це нові помічники, — мовив К.

— Ні, давні.

— Та ні, вони нові, а я давній, я сьогодні прибув слідом за паном замлеміром.

— Ні! — крикнули в трубку.

— То хто ж я такий? — спитав К., так само спокійно, як і досі.

Знов маленька пауза, потім той самий голос із тією самою вадою мови, а все ж наче якийсь інший, глибший, шанобливіший, мовив:

— Ти давній помічник.

Дослухаючись до того голосу, К. мало не прогавив запитання:

— Що тобі треба?

Найдужче йому хотілося покласти трубку. Від цієї розмови він уже не сподівався ніякого пуття. І тільки тому, що мусив щось відповісти, швидко сказав:

— Коли моєму господареві можна прийти в замок?

— Ніколи, — відповів голос.

— Добре, — сказав К. й повісив трубку.

Селяни, що стояли ззаду, вже насідали на нього. Помічники, раз по раз скося позираючи на К., намагалися не підпускати їх надто близько. Але вочевидь тільки вдавали, що не підпускають їх, та й самі селяни, задоволені

наслідками розмови, почали повільно відступати. Зненацька крізь гурт селян, розділивши його на дві половини, швидким кроком пройшов якийсь чоловік, вклонився К. й передав йому листа. Тримаючи листа в руці, К. оглянув посланця — йому здавалося, що тієї миті посланець був для нього важливіший за самого листа. Він дуже скидався на його помічників, був такий самий стрункий, як вони, одягнений у такий самий одяг, що щільно прилягав до тіла, був такий самий меткий і спритний, але й цілком інакший. Хай би краще він був його помічником! Він чимось нагадував йому жінку з немовлям, яку він бачив у чинбаря. Одягнений він був майже в усе біле, і хоч вбрання було, мабуть, не шовкове — зимове вбрання, як у всіх, — проте легеньке й ошатне, як шовкове. Обличчя в нього було ясне й відверте, а усмішка — на диво підбадьорлива; він провів рукою по обличчю, наче хотів стерти ту усмішку, але нічого не вийшло.

— Хто ти такий? — спитав К.

— Мене звати Варнава, — відповів той. — Я посланець. Уста його, вимовляючи слова, розтулялися і стулялися мужньо, а проте ніжно.

— Тобі тут подобається? — спитав К. й показав на селян, що й досі ще цікавилися ним, на їхні просто-таки спотворені обличчя — наче хтось товк їм зверху голови, аж поки вони стали пласкі, і риси обличчя в них склалися під впливом болю від тих тортур, — на селян, що тепер, розтуливши товсті губи, то дивилися на нього, то відводили погляд і втуплювались у щось зовсім випадкове, то знов позирали на нього; потім показав також на своїх помічників, які стояли обнявшись, щока до щоки, і всміхалися, чи то соромливо, чи то глузливо, показав на всіх них, ніби відрекомендував свій почет, нав'язаний йому особливими обставинами, і сподіваючись — у цьому й полягала довірливість, якій К. надавав великого значення, — що Варнава раз і назавжди побачить різницю між ними й самим К. Проте Варнава — через свою простодушність, це було зразу видно — зовсім не зрозумів, що від нього хотів К., навіть не відповів на його запитання, вважаючи, як вважає добре вихований служник, що воно лише про людське око звернене до нього,

тому тільки слухняно озирнувся довкола, помахав рукою знайомим селянам та перекинувся кількома словами з Артуром і Єремією, і все це вільно й невимушено, але не приєднуючись до них. К., що хоч і не отримав відповіді, не почував себе присоромленим, згадав про листа, якого тримав у руці, й розпечатав його. Там було написано: «Вельмишановний пане! Як вам відомо, вас узято на роботу до володаря замку. Ваш безпосередній начальник — сільський староста, який і розповість вам докладніше про вашу працю та про умови оплати, перед ним же ви будете й звітуватися. А проте я також не спускатиму вас з ока. Варнава, що передасть вам цього листа, час від часу питатиме вас про ваші побажання й доповідатиме про них мені. Я завжди буду готовий, наскільки це можливо, стати вам у пригоді. Я зацікавлений, щоб мої робітники були задоволені». Далі стояв нерозбірливий підпис, а поряд було надруковано: «Начальник Н-ської канцелярії».

— Почекай! — сказав К. Варнаві, що схилився в поклони, й покликав господаря, щоб той показав йому кімнату, бо хотів на самоті перечитати листа. І тоді згадав, що Варнава, хоч яку він викликав у нього симпатію, все-таки лише посланець, і звелів дати йому пива. Він простежив, як той сприйме це, проте Варнава дуже радо взяв пиво і зразу випив. Потім К. пішов за господарем. У цій хаті для К. не знайшлося нічого, крім маленької кімнатки під дахом, та й з нею був клопіт, бо довелося прилаштовувати десь-інде двох служниць, що досі там спали. Власне, там більше нічого й не зробили, тільки виселили служниць, а решта все лишилося так, як було: одне-однісіньке ліжко без постелі, на ньому дві подушки й попона, не прибрані після минулої ночі. На стіні — кілька образків і фотографій солдатів. Кімнатку навіть не провітрили, видно, сподіваючись, що пожиалець довго тут не пробуде, і нічого не зробили, щоб його затримати. Та К. був згоден на все, він загорнувся в ковдру, сів до столу й почав до свічки перечитувати листа. Лист був не весь однаковий, в окремих місцях до нього зверталися як до вільної людини, особистий вибір якої визнають, — скажімо, у зверненні й там, де мовилося про його побажання. Але були й місця, де його приховано чи відверто

тракували як дрібного, майже непомітного з висоти їхнього становища працівника, наче начальству доводилось робити зусилля, щоб «не спускати його з ока», його безпосереднім начальником виявився всього лише сільський староста, перед яким він навіть мав звітуватися, а єдиним його співробітником, либонь, стане сільський поліцай. Це були безперечні протиріччя, і такі очевидні, що їх могли допуститися тільки навмисне. К. зразу відкинув божевільну стосовно такої високої інституції думку, що в них були якісь вагання. Радше він добачав тут відверто запропонований йому вибір: виходячи з вказівок, що містилися в листі, він міг стати або працівником у селі з постійно наголошуваним, а насправді тільки вдаваним зв'язком із замком, або тільки вдаваним працівником села, а насправді всю свою роботу узгоджувати з замком, настанови якого передаватиме Варнава. К. не вагався ні хвилини: навіть якби він не мав того досвіду, що вже встиг набути, то, не замислюючись, зробив би той самий вибір. Лише працюючи в селі, якомога далі від урядовців із замку, він спроможеться чогось досягти в замку, та й ці люди в селі, які поки що ставились до нього так недовірливо, почнуть інакше розмовляти з ним, коли бачитимуть у ньому якщо не свого приятеля, то бодай співгромадянина, і як він колись перестане відрізнятися від Герштекера чи Лаземана — а це мало відбутися дуже швидко, від цього все залежало, — то перед ним напевне зразу простеляться всі шляхи, що були б для нього назавжди не тільки закриті, а й невидимі, якби він покладався тільки на тих панів нагорі та їхню ласку. Правда, тут існувала одна небезпека, і в листі з якоюсь зловтіхою на неї вказано, навіть наголошено на ній, наче уникнути її неможливо. Це становище робітника. «Робота», «начальник», «умови оплати», «звіт», «робітник» — цих слів було повно в листі, і навіть коли мовилося про щось інше, особистіше, то однаково з цього самого погляду. Якщо К. захоче стати робітником, він може ним стати, але вже остаточно, раз і назавжди, без будь-якої іншої перспективи. К. знав, що насправді ніхто його ні до чого не силуватиме, а надто тут, проте він боявся гніту несприятливих обставин, звички до розчарувань, руйнівного, хоч і непомітного впливу кожної

прожитої тут хвилини, але мав зважитись на боротьбу з цією небезпекою. Лист і не замовчував того, що К., якщо цій боротьбі судилось відбутися, вже мав відвагу почати її; це було сказано дуже тонко, і тільки людина з неспокійним сумлінням — з неспокійним, а не з нечистим — могла помітити це в трьох словах, які стосувалися повідомлення, що його взято на роботу: «як вам відомо». К. заявив про себе, і відтоді, як мовилося в листі, його взято на роботу.

К. зняв зі стіни образок і повісив на цвяшок листа; якщо він житиме в цій кімнатці, то хай тут висить і лист.

Потім він спустився до зали. Варнава сидів з помічниками біля столика.

— Ага, ось де ти, — сказав К. без будь-якого приводу, лише тому, що зрадів, побачивши Варнаву.

Той відразу схопився. Селяни, тільки-но К. з'явився в кімнаті, теж підвелися й підійшли до нього, — видно, вже звикли ходити за ним назирці.

— Чого ви весь час товчетесь коло мене? — крикнув К. Вони не образились і повільно вернулися на свої місця. Один, відходячи, замість пояснення мимохідь сказав з незрозумілою усмішкою, що перекинулася на обличчя кількох його товаришів:

— Зажди, почувеш якусь новину.

І облизався, наче новину можна було з'їсти. К. не сказав нічого, що означало б спробу замирення, — хай відчувають до нього якусь пошану, це добре. Та тільки-но він сів поряд із Варнавою, як відчув, що хтось із селян уже дихає йому в потилицю: мовляв, він прийшов по сільничку. Та К. сердито тупнув ногою, і селянин відійшов і без сільнички. Справді, К. легко було роздратувати, хоча б нацькувавши на нього цих селян: їхня вперта турбота здавалася йому гіршою, ніж замкненість інших, а крім того, й вони були замкнені, бо якби К. сів до їхнього столу, вони напевне б не лишилися сидіти там. Аби тут не було Варнави, він би зчинив бучу. Але й так грізно обернувся до них, і вони теж обернулися до нього. Та коли він побачив, як вони сиділи, кожен на своєму місці, не перемовляючись між собою жодним словом, наче їх ніщо не пов'язувало, крім того, що всі вони не зводили з нього очей, йому здалося, що вони не

мають на думці нічого поганого, напосідаючи на нього, може, справді щось хочуть від нього, тільки не можуть сказати, що саме, а може,

[На цій комі уривається переклад видатного Майстра українського перекладу — Євгена Поповича].

Роман «Замок» (1922) — останній, незакінчений роман Ф. Кафки. Це була третя спроба Кафки написати справді епічний твір. Проте і цю спробу, як і дві попередні, письменник вважав невдалою, тому в заповіті попросив Макса Брода знищити рукописи.

Роботі над романом передувала тривала пауза в писанні, тому настрої Кафки під час написання «Замку» був надзвичайно схвильований — він коливався між екстазом і повною зневірою (спершу Кафка навіть приховував від друзів написане). У цьому підсумковому романі присутні всі основні теми й конфлікти, які непокоїли письменника протягом життя.

Листи, заповіти
щоденники

Лист до батька

Любий батьку, недавно ти спитав мене, чому я кажу, що боюся тебе. Як завжди, я не зміг нічого тобі відповісти — почасти саме зі страху перед тобою, а почасти через те, що пояснити цей страх неможливо, не вдаючись у численні подробиці, навести які в розмові було б досить важко. І коли тут я й пробую дати тобі відповідь на письмі, то вона однаково буде дуже неповна, позаяк навіть цієї хвилини, коли я пишу, на заваді мені стоїть страх перед тобою та його наслідки й позаяк сказати треба так багато, що це значно перевершує можливості моєї пам'яті й мого глузду.

На всю цю історію ти завжди дивився дуже просто, принаймні сам так казав і мені, й, не перебираючи, багатьом іншим людям. Ти це уявляв собі приблизно так: ціле життя ти працював у поті чола, віддаючи все дітям і насамперед мені, завдяки чому я «жив розкошуючи», мав цілковиту свободу вивчати, щό мені заманеться, у мене не боліла голова про шматок хліба, а отже, й узагалі ні про що; за це ти вимагав не вдячності, ні — ціну «вдячності дітей» ти добре знаєш, — але принаймні хоч якого-небудь натяку на розуміння й співчуття; натомість я, скільки себе й пам'ятаю, втікав від тебе — до своєї кімнати, до книжок, до безглузких ідей, до навіжених друзів; я ніколи не розмовляв з тобою відверто, у храм до тебе не ходив, у Франценсбаді жодного разу тебе не навідував і взагалі ніколи не виявляв родинних почуттів, не цікавився крамницею й рештою

твоїх справ, накинув тобі фабрику, а потім тебе облишив, підтримував Отлу в її впертості, задля друзів я роблю все, а задля тебе ніколи й пальцем не поворухнув (навіть жодного разу не приніс тобі квитка до театру). Якщо ти узгаєш свої міркування про мене, то виявиться, що докоряєш ти мені не за непорядність чи зло (крім, хіба що, мого останнього наміру одружитись), а за мою холодність, відчуженість, невдячність. До того ж докоряєш так, немовби в усьому цьому винен я, немовби одним поворотом керма я міг би спрямувати все іншим шляхом, тоді як твоєї провини тут нема жодної, хіба лиш та, що ти був до мене надто добрий.

Цю твою звичайну думку я вважаю слушною тільки через те, що й сам гадаю: в нашому відчуженні жодної твоєї провини нема. Але так само нема в ньому й жодної моєї провини. Якби мені пощастило тебе в цьому переконати, тоді постала б можливість — ні, не почати життя спочатку, для цього обидва ми вже застарі — можливість бодай якої-небудь злагоди, і навіть якби твої безнастанні докори не припинилися, то вони стали б не такими жорстокими.

Дивно, але ти якоюсь мірою передчуваєш, що я хочу тобі сказати. Так, наприклад, нещодавно ти мені сказав: «Я завжди тебе любив, хоч напоказ поведився з тобою не так, як поводить решта батьків, але це лише тому, що я не вмю прикидатись, як прикидається решта». Що ж, батьку, загалом я ніколи не мав сумніву в твоєму доброму ставленні до мене, але це твоє твердження, здається мені, хибне. Прикидатися ти не вмєєш, це правда, але тільки на цій підставі стверджувати, нібито решта батьків прикидаються, — це означає або виявляти глуху до будь-яких доказів нетерпимість, або (і це, на мою думку, відповідає дійсності) непрямо визнати, що між нами щось негаразд і винен у цьому не лише я, а й ти, хоч і несамохїть. Якщо ти й справді так гадаєш, то наші думки збігаються.

Я, звїсно, не кажу, що став таким, який є, лише під твоїм впливом. Це було б велике перебільшення (і я навіть схильний до такого перебільшення). Цїлком можливо, що навіть якби я ріс зовсім незалежно від твого впливу, то все ж таки не став би людиною, яка була б тобі до серця. Я, мабуть,

однаково вдався б слабким, несміливим, нерішучим, неспокійним, не схожим ні на Роберта Кафку¹, ні на Карла Германа², але все ж таки іншим, не таким, який є, і ми могли б чудово ладнати один з одним. Я був би щасливий мати тебе за свого товариша, шефа, дядька, діда, навіть тестя (хоч щодо цього я вже трохи вагаюся). Але саме як батько ти виявився для мене натурою надто сильною, надто через те, що мої брати повмирали ще малими, сестри народилися вже багато пізніше після мене, й тому перший натиск мені довелося витримувати самому, а для цього я виявився натурою надто слабкою.

Порівняй нас двох: я, якщо казати дуже коротко, — Льови³ з домішкою кафківської закваски, тільки рухає мною якраз не кафківська воля до життя, до діяльності, до завоювань, а притаманні всім Льови імпульси, що виявляються скрадливо, несміливо, не в той бік, а нерідко й узагалі затухають. А ти, навпаки, — справжній Кафка, якщо казати про силу, здоров'я, апетит, гучний голос, красномовство, самовдоволеність, почуття переваги над усіма на світі, витривалість, незворушність, знання людей, певну широту натури, — звичайно, з усіма вадами й слабкостями, які властиві цим чеснотам і які спричиняє твій темперамент, а часом і запальна вдача. Можливо, у своєму загальному сприйнятті ти, наскільки я можу порівнювати тебе з дядьками Філіпом, Людвігом та Генріхом⁴, — не зовсім Кафка. Це дивно, і я не зовсім розумію, в чому тут річ. Адже всі вони були життєрадісніші, бадьоріші, невимушеніші, поступливіші, ніж ти, й не такі суворі. (Щодо цього я, до речі, багато чого успадкував від тебе й надто вже щедро розпорядився цієї спадковістю, щоправда, не маючи у своїй вдачі тих необхідних противаг, які маєш ти.) Але, з другого боку, в цьому сенсі ти теж пройшов різні стадії, був, мабуть, життєрадісніший доти, доки твої діти, надто я, розчарували тебе й почали вдома засмучувати (коли приходили чужі

¹ Брат у грузин Ф. Кафки.

² Швагер Ф. Кафки, чоловік його сестри Еллі.

³ Дівоче прізвище матері Ф. Кафки.

⁴ Троє братів батька Ф. Кафки.

люди, ти ж бо робився зовсім іншим); ти й тепер, либонь, знову став життєрадіснішим, адже онуки й швагер дали тобі трохи того тепла, якого не змогли дати діти, крім, хіба що, Валлі¹. Принаймні ми з тобою були такі різні й через цю різницю такі небезпечні один для одного, що якби можна було, скажімо, заздалегідь передбачити, як складуться взаємини межі мною, дитиною з уповільненим розвитком, і тобою, людиною сформованою, то можна було б припустити, що ти мав би мене просто розтоптати, щоб від мене нічого й не лишилось. Але цього якраз і не сталося, життя не можна передбачити наперед, зате сталося, можливо, ще гірше. Та я ще і ще раз прошу тебе не забувати, що я ніколи, жодною мірою не вважав тебе в будь-чому винним. Ти впливав на мене так, як і мав впливати, тільки годі вже тобі вбачати якусь особливу мою зловмисність у тому, що я піддався цьому впливу.

Дитиною я був несміливий, а проте, як і всі діти, звичайно ж, і впертий; мати мене, звісно, панькала, але не віриться, що я був аж такий непоступливий, не віриться, що привітним словом, лагідним доторком, теплим поглядом від мене не можна було домогтися чого завгодно. Загалом ти — людина м'яка й добра (подальші мої слова цьому не суперечать, адже я кажу лише про зовнішні вияви, якими ти впливав на дитину), але не кожна дитина здатна довго, терпляче, без страху дошкукуватися прихованої доброти. Дитину ти виховуєш лише відповідно до власної вдачі — силою, криком, раптовими спалахами гніву, а у випадку зі мною все це уявлялося тобі ще й тому аж-аж-аж яким доречним, що ти прагнув виховати з мене міцного й сміливого хлопця.

Докладно твої методи виховання в моєму ранньому дитинстві я тепер описати, звичайно, не можу, але можу їх приблизно уявити, судячи з того, як у пізніші роки ти поведився і зі мною, і з Феліксом². Треба наголосити також, що тоді ти був молодший і тому енергійніший, нестримніший,

¹ Валлі (Валерія) — сестра письменника.

² Фелікс Герман — небіж Ф. Кафки, син його сестри Еллі.

безпосередніший, ще безтурботніший, ніж тепер, а крім того, цілком заклопотаний своєю крамницею, мені випадало бачити тебе ледве один раз на день, і тому враження ти справляв на мене таке глибоке, що воно ніколи не могло здрібніти до звичного.

Виразно мені пригадується лише один випадок з дитячих років. Можливо, пам'ятаєш про нього й ти. Якось я цілу ніч скиглив, просив води й вочевидь не через те, що вмирав від спраги — просто хотів трохи, мабуть, позлити вас, а трохи — розважитися самому. Коли суворі погрози не допомогли, ти взяв мене з постелі, виніс на балкон і лишив там на якийсь час самого, тільки в нічній сорочці, за замкненими дверима. Не хочу сказати, що ти вчинив хибно; можливо, тоді, серед ночі, заспокоїти мене якось по-іншому й справді годі було; цим я хочу тільки дати характеристику твоїм методам виховання і їхньому впливу на мене. Тоді я, звісно, відразу вгамувався, але рани мені було завдано глибокої. За своєю натурою я так ніколи й не зміг збагнути, як же пов'язані між собою цілком зрозуміле для мене, хай і безглузде, прохання дати води й невимовний жах, що його відчуваєш, коли тебе виносять з кімнати на балкон. Ще й через багато років я страждав від нестерпного уявлення, що здоровенний чоловік, мій батько, найвища інстанція, вночі, майже без причини може взяти мене з ліжка й вивести на балкон, — ось якою, виходить, нікчемністю я для нього був.

Тоді це був лише малозначущий початок, але усвідомлення власної нікчемності, яке часто опановувало мною (усвідомлення, з іншого погляду, шляхетне й плідне), великою мірою стало наслідком твого впливу. Мене б трохи підбадьорити, трохи по-дружньому підтримати, дати бодай яку-небудь можливість простувати власним шляхом, а ти цей шлях мені натомість загородив — звісно ж, із найкращих намірів, вважаючи, що я маю піти іншим шляхом. Але до цього я не був придатний. Ти, наприклад, підбадьорював мене, коли я добре марширував і віддавав честь, але вояк з мене ніколи б не вийшов; або ж ти підбадьорював мене, коли я міг ситно попоїсти, а то й випити пива, чи коли підспівував іншим людям незрозумілих мені пісень, чи

бездумно повторював улюблені твої вислови. Але ніщо з цього не стосувалося мого майбутнього. Прикметно, що навіть тепер ти підбадьорюєш мене, по суті, лише тоді, коли почуваєшся скривдженим і сам чи коли це стосується твого самолюбства, яке зачепив я (скажімо, своїм наміром одружитись) або хтось інший у зв'язку зі мною (наприклад, коли Пепа¹ мене сварить). Тоді ти підбадьорюєш мене чи нагадуєш про мої чесноти, вказуєш на вигідні партії, на які я можу розраховувати, й безапеляційно засуджуєш Пепу. Та, навіть якщо забути про те, що у свої роки я вже майже глухий до підбадьорювань, яка мені з них користь? Адже вони лунають тільки в тому разі, коли йдеться не про мене ж насамперед.

А тим часом тоді, надто тоді я в усьому так потребував підбадьорливого слова. Мене пригнічував уже сам вигляд твого тіла. Пригадую, наприклад, як ми з тобою іноді роздягалися в тій самій кабіні. Я — худий, кволий, вузькогрудий; ти — міцний, високий, широкоплечий. Уже в кабіні я здавався собі жалюгідним, і то не лише проти тебе, а й проти всього світу, бо ти був для мене мірилом геть-чисто всього. А коли потім ми виходили з кабіни до людей, я, невеличкий кістяк, невпевнено стояв босоніж на дошках, тримаючись за твою руку, боячись води, нездатний повторити твоїх плавальних рухів, які ти з добрими намірами, а насправді на мою глибоку ганьбу раз у раз показував мені; тоді я впадав у цілковитий розпач, і такі хвилини яскраво підтверджували весь мій гіркий досвід у всьому. Найкраще я почувався, коли іноді ти роздягався перший і мені щастило лишитися в кабіні самому й відтягти ганьбу публічного виходу доти, доки ти врешті вертався поглянути, в чому річ, і виганяв мене з кабіни. Я був удячний тобі за те, що ти нібито не помічав мого прикрого становища, до того ж я пишався, що в мого батька таке тіло. До речі, щодо цього різниці між нами й досі приблизно така сама.

Цьому відповідала і твоя духовна зверхність. Ти сам, власними зусиллями досяг так багато, що безмежно

¹ Йозеф Поллак, чоловік Валлі.

довіряв власній думці. У дитинстві це вражало мене навіть не так, як згодом, коли я вже підріс. Ти сидів у своєму кріслі й заправляв світом. Твої міркування були непомильні, міркування будь-кого іншого — безглузді, божевільні, *meschugge*¹, ненормальні. При цьому ти був такий самовпевнений, що бути ще й послідовним не вважав за потрібне — у своїй непомильності ти однаково не сумнівався. Бувало, про що-небудь ти думки не мав, жодної, але це означало, що загалом усі можливі думки з цього приводу — усі без винятку — хибні. Скажімо, ти починав ганити чехів, потім — німців, потім — юдеїв, і то не за щось одне, конкретне, а за все поспіль, і врешті не лишалося вже нікого, крім тебе. Ти набував у моїх очах тої загадковості, яка властива всім тиранам, чие право ґрунтується на їхній особистості, а не на розумі. Принаймні так мені здавалося.

Однак щодо мене ти й справді напрочуд часто мав рацію — і не лише в розмовах (тут це було само собою зрозуміло, ми ж бо з тобою майже не розмовляли), але й у дійсності. Проте й у цьому не було нічого аж такого незбагненного: адже на всіх моїх думках лежав твій важкий гніт, зокрема й на думках, які не збігалися з твоїми, і насамперед саме на них. Над усіма цими нібито незалежними від тебе думками від самого початку тяжіло твоє несхвалення й осуд; витримати їх до послідовного й цілковитого здійснення замислу було майже неможливо. Я кажу тут не про якісь там високі думки, а про навіть незначний дитячий замір. Досить було мені лише захопитись якою-небудь справою, запалитися нею, прийти додому й розповісти про неї, й у відповідь ти іронічно зітхав, похитував головою і дудонів пальцями по столу — мовляв, «Бачив я ще й не таке!», або: «Мені б твій клопіт!», або: «Це не варте щербатого шеляга!», або: «Мені в голові не це!», або: «Теж мені подія!». Звичайно, не можна було вимагати від тебе, хто жив у клопотах і турботах, захвату з приводу кожної дитячої вигадки. Та й не в цьому річ. Річ скоріше в тому, що через свою непримиренну натуру ти, спираючись на власні

¹ Несамовиті, навіжені (ігуш).

принципи, постійно мав завдавати таких розчарувань дитині, і ця непримиренність неспинно поглиблювалась, отож урешті вона вже просто своїм звичаєм давалася взнаки навіть тоді, коли наші думки збігалися; кінець кінцем ці дитячі розчарування не лишалися розчаруваннями буденними, а, позаяк усе було пов'язане з твоєю авторитетною особистістю, зачіпали саму основу дитячої душі. Я не міг до решти зберегти сміливість, рішучість, переконаність, радість із того чи того приводу, якщо ти був проти чи якщо навіть можна було передбачити твоє негативне ставлення; а передбачити його можна було, мабуть, щодо всього, що я робив.

Це стосувалося не лише думок, а й людей. Досить було мені виявити бодай трохи зацікавлення якою-небудь людиною — щоправда, через мою вдачу таке траплялося не вельми часто, — як ти, анітрохи не зважаючи на мої почуття й не шануючи моїх міркувань, відразу починав ображати, обмовляти ту людину, принижувати її гідність. Страждати мусили люди безневинні, по-дитячому чисті, як, скажімо, юдейський актор Льови. Не знаючи цього чоловіка, ти порівняв його — не пригадую вже, в якому саме зв'язку, — з огидним паразитом; а як часто ти, ведучи мову про дорогих мені людей, ні з сього ні з того вдавався до прислів'я про собак та бліх¹. Про актора я окремо згадав тут ще й тому, що з приводу твоїх висловлювань про нього я тоді записав: «Так батько каже про мого товариша (якого зовсім не знає) лише через те, що той — мій товариш. Про це я завжди зможу нагадати батькові, коли він дорікатиме мені за недостатню синівську любов і вдячність». Я ніколи не годен був зрозуміти цілковиту твою байдужість до того, якого болю й сорому ти іноді завдавав мені своїми словами й присудами; схоже, ти не мав жодного уявлення про свою владу наді мною. Певна річ, і я своїми словами нерідко тебе ображав, але в такому разі я завжди це усвідомлював, я страждав, але не міг нічого з собою вдіяти, не міг стриматись і, ледве кинувши слово, вже шкодував про це. А ось ти

¹ Це прислів'я Ф. Кафка наводить у «Щоденниках»: «Не лягай спати із собаками, бо прокинешся з блохами»...

своїми словами просто-таки вбивав людей і нікого не шкодував ні тоді, ні згодом, перед тобою кожне було цілком беззахисне.

Але ж таке було все твоє виховання. Гадаю, ти маєш хист вихователя; такій людині, як ти, твоє виховання запевне пішло б на користь; вона знаходила б глузд у тому, що ти їй казав би, ні про що вже не турбувалася б і спокійнісінько так і чинила б. А для мене в дитинстві все, що ти мені викрикував, було просто-таки небесною заповіддю, я про те ніколи не забував, це лишалося для мене найважливішим мірилом в оцінці світу й насамперед в оцінці тебе самого, і ось якраз тут ти виявляв свою цілковиту неспроможність. Позаяк у дитинстві я бачився з тобою переважно за обідом чи вечерею, твої уроки великою мірою були уроками добрих манер за столом. Усе, що ставлять перед тобою, треба, мовляв, з'їдати, про якість їжі розмовляти негоже — хоч сам ти нерідко називав її «неїстівною», «потравою», казав, що «та худобина» (кухарка) її «спаскудила». Апетит ти завжди мав здоровий і любив усе їсти дуже швидко, гарячим і великими куснями, тому й дитина повинна була поспішати; за столом панувала похмура тиша, яку переривали тільки нагадування: «Спершу поїж, а тоді балакатимеш!», або: «Хутчій, хутчій, хутчій!», або: «Ось бачиш, я вже давно поїв!» Розривати кісточки з м'яса загалом не можна було, а тобі — можна. Сьорбати загалом не можна було, а тобі — можна. Головне — щоб хліб краяли рівненько, а не сьяк-так; а те, що ти батував його вимашеним у соусі ножем, — то було байдуже. Треба пильнувати, щоб зі столу на підлогу нічого не падало, але під тобою кришок зрештою виявлялося найбільше. За столом належало лише їсти, а сам ти чистив і обрізав нігті, підстругував олівці, колупався зубочисткою у вухах. Прошу тебе, батьку, зрозумій мене правильно, самі собою це були цілком незначні дрібниці, пригнічували вони мене лише через те, що ти, людина в моїх очах така надзвичайно авторитетна, сам не дотримувався заповідей, виконання яких вимагав від мене. Тому світ у моїй уяві поділявся натрое: одна його частина — це та, де жив я, раб, жив, підкоряючись законам, які придумані лише для мене і яких я, крім того, сам не знаю чому,

ніколи не зможу дотримуватися повною мірою; друга частина — та, що була безмежно далека від моєї, в ній жив ти, владарюючи, наказуючи, гніваючись, що твоїх наказів не виконують; і, нарешті, третя частина, де жили решта людей, щасливі й вільні від наказів і послуху. Я постійно відчував сором; соромно було твої накази виконувати, бо вони стосувалися лише мене, й соромно було чинити їм опір, бо як же я смів чинити опір тобі; або я не здатний був їх виконувати, тому що не мав, наприклад, ні твоєї сили, ні твого апетиту, ні твоєї кмітливості, а ти вимагав усього цього від мене як чогось само собою зрозумілого; це, звичайно, завдавало мені сорому найбільшого. Так у дитини формувалися не думки, а почуття.

Зрозуміти тодішнє моя становище легше буде, можливо, тоді, коли я порівняю його зі становищем Фелікса. Ти ж бо й до нього ставишся так само, ба навіть застосовуєш у його вихованні особливо жохливий метод: коли за столом хлопець робить, на твою думку, що-небудь неохайно, ти не вдовольняєшся тим, що кажеш, як колись мені: «Ох і свинюка ж ти!», а додаєш іще: «Одне слово, справжній Герман»; або: «Точнісінько, як твій батько». Звісно, можливо — точніше, ніж «можливо», тут і не скажеш, — Феліксові це аж такої шкоди й справді не завдасть, бо хоч як дід ти для нього, звичайно, й багато значиш, однак не все на світі, як значив колись для мене; крім того, у Фелікса спокійна, певною мірою вже чоловіча вдача, громовим голосом його можна, либонь, збентежити, але не підкорити на тривалий час; а головне — з тобою він буває досить рідко, та й впливають на нього інші люди; ти для нього — радше якесь поєднання таких собі кумедно-милих рис, з яких можна вибирати ті, котрі більше до вподоби. Для мене ти не був кумедний, вибору я не мав, я мусив приймати все.

А сказати слово всупереч я змоги не мав, адже ти взагалі не вмів спокійно розмовляти про щось таке, з чим не згоден або що просто йде не від тебе; твій владний темперамент цього не допускає. В останні роки ти пояснюєш це своїм неврозом серця; не знаю, чи був ти коли-небудь інший, невроз серця в тебе — не більше ніж засіб суворішого здійснення своєї влади, позаяк думка про нього має

гасити в людей рештки бажання заперечувати. Це, звичайно, не докір, а лише констатація факту. Взяти хоча б Отлу. «З нею ж бо зовсім не можна розмовляти, вона відразу збиває з пантелику», — любиш ти казати, хоч насправді збивати тебе з пантелику вона ніколи й не думає; ти сплутуєш справу з людиною; тебе збиває з пантелику справа, і ти негайно її вирішуєш, не вислухавши людини; все, що встигають сказати потім, тебе ще дужче дратує, але ніколи не переконує. Опісля від тебе можна лише почути: «Роби, як знаєш; ти вільний робити, що хочеш, про мене; ти вже повнолітній, давати тобі поради я не повинен». І все це — з жакливо хрипкою ноткою гніву й цілковитого осуду, від якого я тремчу тепер менше, ніж у дитинстві тільки через те, що неповторне дитяче відчуття провини почасти відступило перед усвідомленням нашої обопільної безпорадності.

Те, що ми не могли спокійно спілкуватися, мало ще один, по суті, досить природний наслідок: я відвик розмовляти. Великим оратором я, звісно, однаково б не став, проте звичайну, вільну людську розмову все ж таки опанував би. Але ти дуже рано позбавив мене слова. Твоя погроза: «Жодного слова всупереч!» — і водночас піднесена рука супроводжують мене з давніх-давен. Ти наділив мене (коли мова заходить про твої власні справи, ти — чудовий оратор) манерою розмовляти із запинками й заїканням, але тобі й цього було мало, зрештою я змовк — спершу, мабуть, через упертість, а згодом тому, що при тобі я не здатний був ні думати, ні розмовляти. І позаяк ти був моїм головним вихователем, то це давалося взнаки в усьому моєму подальшому житті. А загалом ти навдивовижу помиляєшся, коли гадаєш, нібито я ніколи тобі не корився. «Завжди все сонтра» — це гасло справді ніколи не було моїм життєвим принципом щодо тебе, як ти гадаєш і в чому мені дорікаєш. Навпаки, якби я слухався тебе менше, ти запевне був би задоволений мною багато більше. Але всі твої виховні заходи прекрасно досягали мети; мені не щастило уникнути жодного твого прийому, і я — такий, який уже є (якщо не брати до уваги, звичайно, основ і впливу самого життя), — я результат твого виховання й моєї покори. Що цей результат справляє на тебе все ж таки прикре враження, що ти

мимоволі навіть відмовляєшся визнати його результатом свого виховання, можна пояснити саме тим, що твоя рука й те, з чого зліплений я, — що все це досить чуже одне одному. Ти казав: «Жодного слова всупереч!» — і намагався змусити так замовкнути в мені неприємні тобі сили спротиву, але твій вплив був для мене надто глибокий, я був надто слухняний, я зовсім змовкав, ховався від тебе й зважувався поворухнутись аж тоді, коли опинявся від тебе так далеко, що твоя влада вже не могла мене дістати, принаймні безпосередньо. Але потім ти знов поставав переді мною, і тобі знов бачилося все «contra», хоч насправді то був усього-на-всього природний наслідок твоєї сили й моєї слабкості.

Твоїми найефективнішими (в кожному разі щодо мене), завжди безвідмовними ораторськими засобами виховання були: лайка, погрози, кпини, злий сміх і — хоч як дивно — оплакування самого себе.

Я не пригадую, щоб ти сварив мене відверто й вочевидь лайливими словами. Та в цьому й не було потреби, ти мав багато інших засобів, до того ж у розмовах і вдома, і в крамниці (тут особливо) при мені на голови решти людей сипалося стільки лайки, що іноді від неї в мене, підлітка, мало не закладало у вухах, і я не мав підстав не брати ту лайку й на свій рахунок, адже люди, яких ти шпетив, були, звичайно, не гірші від мене й ти, звичайно, бував невдоволений ними не більшою мірою, ніж мною. І тут також знову виявлялася твоя загадкова безневинність і безапеляційність; ти сварився, не замислюючись і не сумніваючись, зате коли сварився хтось інший, ти його засуджував і забороняв йому це робити.

Лайку ти підкріплював погрозами, й вони стосувалися вже й мене. Жахом проймав мене, наприклад, твій крик: «Я випатраю тебе, як рибину!», хоч я, звісно, і знав, що нічого аж такого поганого після цих слів не станеться (щоправда, малим хлопчиком я про це ще не знав), але в моїй уяві ти був такий могутній, що я майже припускав: ти здатний на все. Страшно було й тоді, коли ти з криком бігав навколо столу, щоб кого-небудь схопити, хоч було й очевидно, що хапати ти нікого не хочеш, тільки вдаєш, що

хочеш, а наша мати для годиться зрештою кого-небудь рятувала. І дитині здавалося, що завдяки твоїй ласці їй, дитині, знову зберегли життя, і вона сприймала його як незаслужений дарунок від тебе й жила з цим дарунком далі. Це саме можна сказати і про погрози в разі непослуху. Коли я починав робити щось таке, що тобі не подобалося, й ти погрожував мені невдачею, святоблива шанобливість перед твоєю думкою була така глибока, що невдача, хай навіть, можливо, значно згодом, ставала неминучою. Я втрачав віру в те, що робив. Мене опановували вагання, сумніви. І що старшим я ставав, то більше нагромаджувалося матеріалу, яким ти міг скористатися на доказ моєї нікчемності; згодом помалу виявлялося, що в певному сенсі ти справді мав рацію. Я, знову ж таки, не важуся стверджувати, нібито став таким лише через тебе; ти тільки поглибив те, що в мені було, але поглибив великою мірою, бо твоя влада наді мною була безмежна, і ти застосовував її без обмежень.

А особливо ти покладався на виховання іронією, саме вона найкраще й відповідала твоїй перевазі наді мною. Зазвичай зауваження прибирали в тебе такої форми: «А зробити це не так, а отак ти не вмієш? Це тобі вже, либонь, не до снаги? На це в тебе, звісно, немає часу?» І таке інше. До того ж кожне таке запитання супроводжувала зла посмішка і зла міна. Певною мірою я почувався покараним ще доти, як дізнавався, що зробив щось погане. Брала за живе й зауваження, адресовані мені як третій особі, коли я не гідний був навіть того, щоб у мій бік просто кинути зле слово. Скажімо, формально ти звертався нібито до матері, але по суті — до мене (бо я сидів тут-таки), промовляючи: «Від добродія сина цього, звісно, годі сподіватися», — і таке інше. (Потім це обернулося на своєрідну інтригу, яка полягала в тому, що я, коли, наприклад, поруч була мати, спершу не важився, а згодом за звичкою вже й не пробував звертатися до тебе з яким-небудь запитанням безпосередньо. Для дитини багато безпечніше було спитати про тебе в матері, що сиділа поруч з тобою. Тоді я питав: «А як там наш батько?» — і в такий спосіб уникав будь-яких несподіванок.) Траплялися, звичайно, й випадки, коли я цілком поділяв твою злющу-презлющу іронію, надто коли вона

стосувалася кого-небудь іншого, наприклад, Еллі, з якою я роками гиркався. Для мене це було свято злостивості і зловтіхи, коли за столом ти мало не щоразу казав про неї, наприклад, таке: «Цій опецькуватій дівці конче треба сидіти за десять метрів од столу!» — і без найменшого сліду приязні й добродушності, а як запеклий ворог, намагався на своєму стільці підкреслено її мавпувати, показуючи, як вона, на твою думку, вкрай огидно сидить. Як часто доводилося тобі повторювати такі й подібні сцени, і як мало ти досягав ними насправді! Гадаю, причина була в тому, що твій гнів і злість не дуже відповідали самому приводу, який їх викликав, не вірилося, що до такого гніву могла довести звичайна дрібниця, — подумаєш, хтось там трохи далеко сидів від столу; враження було таке, що той гнів наростав у тобі вже давно, й лише випадково саме цей привід спричинив до такого вибуху. А позаяк усі були певні, що привід однаково знайдеться, то ніхто за собою аж так і не стежив, до того ж постійні погрози притупляли сприйняття, й помалу ми майже впевнилися в тому, що бити нас не будуть. Я ставав похмурою, неухважною, неслухняною дитиною, весь час готовою до втечі, переважно внутрішньої. Так страждав ти, так страждали ми. Зі свого боку, ти мав цілковиту рацію, коли, зціпивши зуби, з клекітливим сміхом, який уперше викликав у дитини уявлення про пекло, гірко, було, казав (як оце недавно з приводу одного листа з Константинополя): «Нічогенька собі компанія!»

З таким ставленням до рідних дітей зовсім не в'язалися твої нарікання при людях — а це траплялося досить часто — на власну долю. Не приховую, дитиною (принаймні поки не підріс) до твоїх жалів я лишався зовсім глухим і не розумів, як ти взагалі можеш очікувати співчуття. Ти був з усіх поглядів такий велет! Навіщо тобі наше співчуття чи, тим більше, наша допомога? Її ти мав, по суті, зневажати, як нерідко зневажав самих нас. Тому я не вірив у твої нарікання й підозрював, що за ними приховується якийсь підступний намір. Аж перегодом я збагнув, що ти справді дуже страждаєш через дітей, але тоді, коли твої нарікання за інших обставин ще могли б викликати по-дитячому щирі, позбавлені сумнівів почуття, готовність прийти на допо-

могу, — тоді ці нарікання здавалися мені тільки ще одним очевидним засобом виховання й приниження; сам собою цей засіб був не дуже ефективний, але його шкідливий побічний вплив виявлявся в тому, що дитина призвичаювалась не надто серйозно сприймати саме ті речі, які має сприймати серйозно.

На щастя, бували, звичайно, й винятки — переважно тоді, коли ти страждав мовчки і любов та доброта самотужки долали в моїй душі всі перешкоди й ставали там повновладними господарями. Щоправда, траплялося так не часто, зате це були прекрасні хвилини. Наприклад, у минулі часи, коли спекотного літа я заставав тебе після обіду в крамниці: ти стояв, стомлений, біля бюрка, спершись на нього ліктями, й дрімав; або коли ти геть змучений приїздив щонеділі до нас на дачу; або коли одного разу тяжко захворіла мати й ти, здригаючись від ридань, тримався за книжкову шафу; або коли ти під час останньої моєї хвороби тихенько ввійшов до мене в Отлину кімнату, спинився на порозі й, щоб не тривожити мене, а тільки побачити в ліжку, лише витяг шию й помахав мені рукою. У таких випадках я просто лягав і плакав від щастя; плачу й тепер, коли пишу про це.

У тебе на диво гарна, рідкісна усмішка — спокійна, задоволена, доброзичлива, вона може сповна ошчасливити того, кого стосується. Я не пригадую, щоб у моєму дитинстві вона коли-небудь була вочевидь звернена до мене, одначе так, мабуть, усе ж бувало, бо тоді чом би ти мені в ній відмовляв, адже я ще здавався тобі безневинним і ти покладав на мене великі надії. А втім, навіть такі приємні враження з часом тільки поглиблювали в мені усвідомлення провини й робили світ для мене ще менш зрозумілим.

Я вирішив за краще триматися чогось реального й постійного. Щоб хоч трохи самоутвердитися щодо тебе, а почасти й зі своєї рідної помсти, невдовзі я почав стежити за смішними дрібницями, які помічав у тебе, збирати їх і перебільшувати. Тебе, наприклад, легко засліплював блиск імен здебільшого лише на позір високопоставлених особистостей, ти міг уже вкотре розповідати про них — скажімо, про якого-небудь кайзерівського радцю чи ще про когось

такого (а з другого боку, мені було боляче бачити, що тобі, моєму батькові, здавалося, нібито ти не можеш обійтися без таких нікчемних потверджень своєї значущості, й ти ними хвалився). Або я помічав твою пристрась до непристойних висловів, які ти намагався промовляти якомога гучніше і з приводу яких сміявся так, немовби сказав щось на диво дотепне, хоч насправді то була примітивна, заяложена непристойність (щоправда, водночас це був, знову ж таки, й вияв твоєї життєвої снаги, який завдавав мені сорому). Таких різноманітних спостережень було, звичайно, безліч; вони тішили мене й давали привід пожартувати й пошепотітись, і часом ти це бачив, гнівався, сприймав це як злість, нешанобливість, але для мене то був, повір, не що інше, як засіб самозбереження, хоча, втім, і нікудишній; то були жарти, що їх зазвичай відпускають на адресу богів і королів, — жарти, які не лише сумісні з глибокою шанобливістю, а й становлять її ознаку.

До речі, й сам ти, будучи в такому самому становищі щодо мене, теж вдавався до своєрідної самооборони. Ти любив нагадувати про те, як надміру добре мені велося і як, по суті, добре до мене ставились. Це правда, але не думаю, що за тих обставин це давало мені велику вигоду.

Так, мати була до мене справді безмежно добра, але в усьому цьому я бачив певний зв'язок з тобою, а отже, зв'язок недобрий. Мати мимоволі грала роль загонича на полюванні. Твоє виховання, породжуючи в мені впертість, неприязнь, а то й ненависть, якимсь неймовірним чином, мабуть, таки допомогло б мені стати на власні ноги, але мати згладжувала все своєю добротою, розважливими розмовами (в сум'ятті дитинства вона уявлялася мені втіленням здорового глузду), своїм заступництвом, і я знову виявлявся загнаним до твого кола, з якого, тобі й собі на користь, у іншому разі, можливо, й вирвався б. А бувало й так, що до справжнього примирення не доходило, мати просто нишком захищала мене від тебе, нишком мені щось давала, щось дозволяла, і тоді я знов поставав перед тобою створінням, що боїться розголосу, дурисвітом, який усвідомлює власну провину і через свою нікчемність лише кружними шляхами годен домогтися навіть того, на що, як

йому здається, має право. Звичайно, згодом я звик знаходити на таких шляхах уже й те, на що, навіть на власну думку, права не мав. І це ще дужче поглиблювало в мені усвідомлення провини.

Правда й те, що ти навряд чи бодай один раз мене по-справжньому набив. Але твої крики, твоє налите кров'ю обличчя, коли ти покwapно відстібав підтяжки й вішав їх, щоб мати напoxваті, на спинку стільця, — все це було для мене чи не ще гірше. Таке відчуття буває, мабуть, у того, кого мають повісити. Якщо його повісять одразу, він помре, і всьому настане кінець. Та якщо йому доведеться побачити всі приготування до страти аж до самого кінця, а тоді він, коли перед очима в нього вже повисне зашморг, довідається про своє помилювання, то все його життя може обернутися на страждання. Крім того, внаслідок багатьох випадків, коли я, як ти виразно демонстрував, заслуговував хлосту, але, з твоєї ласки, останньої миті його унікав, — внаслідок таких випадків у мені лише й далі поглиблювалось усвідомлення й так великої провини. Куди не кинь, я виявлявся перед тобою винним.

Ти з давніх-давен дорікав мені (і віч-на-віч, і при людях — тим, що ця остання обставина мене принижувала, ти ніколи не переймався, ти любив надавати розголосу справам своїх дітей), що завдяки твоїй праці я жив, ні в чому не знаючи нужди, жив у спокої, теплі, достатку. Пригадую твої зауваження, що в моєму мозку лишили, мабуть, справжні борозни, як-от: «Я вже у свої сім років мусив ходити з візком по селах», «Нам доводилося спати всім в одній кімнаті», «Ми були щасливі, коли мали на столі бараболу», «Взимку я не мав у що взутись і через це роками ходив з відкритими ранами на ногах», «Мене ще малим хлопчиком віддали в Пізек у крамницю», «З дому мені нічим не помагали, я, навіть коли служив у солдатах, ще й сам надсилав гроші додому», «І все ж таки, все ж таки... Батько завше був для мене батьком. Хто це тепер розуміє? Що розуміють діти? Ніхто цього не вистраждав! Що знає тепер дитина?» За інших обставин такі розповіді могли б стати чудовим виховним засобом, могли б підбадьорити й додати сили, щоб витримати такі самі лиха

й злигодні, які випали на твою долю. Але ж ти цього зовсім не хотів, становище сім'ї змінилося саме завдяки твоїм зусиллям, і можливості показати себе в такий самий спосіб, як це зробив ти, я вже не мав. Таку можливість можна було б створити лише силоміць, здійснивши який-небудь переворот, довелося б вирватися з дому (за умови, що для цього знайшлося б досить рішучості й снаги і мати, зі свого боку, не виступила б проти, вдавшись до своїх засобів). Тільки ж ти всього цього зовсім не хотів, ти б назвав це невдячністю, безглуздям, непослухом, зрадою, божевіллям. З одного боку, ти, наводячи приклади, розповідаючи, присоромлюючи, до цього спонукав, а з другого — щонайсуворіше це забороняв. Якби не так, то, наприклад, Отлина авантюра в Цюрау¹, якщо не брати до уваги побічних обставин, викликала б у тебе, власне, захват. Отла прагнула у краї, звідки ти родом, вона прагнула працювати й терпіти нестатки, як їх колись терпів ти, вона не хотіла користатися плодами твоєї праці, а хотіла, як і ти колись, бути незалежною від свого батька. Невже це наміри такі вже страшні? Такі чужі твоєму власному прикладу й твоїм повчанням? Гаразд, наміри Отли зрештою зазнали невдачі, можливо, були трохи смішні, вона здійсмила навколо них надто багато галасу, недостатньо рахувалася з батьком-матір'ю. Та хіба в цьому була тільки її провина? Чи не завинили тут і обставини й насамперед те, що ти був тоді такий очужілий до неї? Хіба, скажімо, у крамниці вона була тобі менш очужіла (як ти згодом намагався вмовити сам себе), ніж згодом у Цюрау? І хіба ти не мав цілковитої влади (за умови, що ти себе переборював би) підбадьорити її, дати пораду, наглянути за нею, а може, навіть просто лише виявити терпіння, щоб ту авантюру обернути на добро, велике добро?

Свої розповіді й повчання ти любив завершувати гірким жартом: вам, мовляв, надто добре ведеться. Але цей жарт — у певному сенсі не жарт. Те, що ти мусив виборювати самотужки, ми дістали з твоїх рук, одначе боротьбу за життя

¹ Йдеться про селище поблизу богемського містечка Цюрау, де Отла взялася управляти невеликим маєтком. У 1917 і 1918 рр. Ф. Кафка мешкав там у сестри.

в довоколишньому світі, яка тобі давалася досить легко і якої, певна річ, не уникли й ми, — цю боротьбу нам довелося вести згодом, у зрілому віці, але дитячими силами. Не скажу, що через це ми неминуче виявилися в гіршому становищі, ніж колись ти, радше становище в нас було однакове (щоправда, вихідні позиції порівнювати при цьому, звичайно, не можна); у не вигідному становищі ми лише в тому сенсі, що не маємо змоги похвалитися своїми бідами й нікого не можемо ними принижувати, як це робив ти, нагадуючи про свої біди. Я не заперечую також, що плодами твоїх великих і успішних зусиль я справді міг би неабияк скористатися, міг би реалізувати їх і, тобі на радість, примножити. Але на заваді цьому стало саме наше відчуження. Я міг користатися з того, що ти давав, але тільки відчуючи сором, втому, слабкість, усвідомлюючи провину. Тому дякувати за все я міг тобі лише як жебрак, але не власними успіхами.

Ще один зовнішній наслідок такого виховання: я почав уникати всього, що бодай якоюсь мірою нагадувало про тебе. Спершу — крамниці. Сама собою, надто в дитинстві, поки це була просто крамниця у провулку, вона мала б мене неабияк тішити, адже в ній панувало таке пошвавлення, вечорами горіло яскраве світло, там можна було багато побачити й почути, часом допомогти, в чомусь показати себе, а головне — захоплюватися твоїм надзвичайним комерційним хистом, тим, як ти торгував, як спілкувався з людьми, жартував, невтомно працював, швидко давав раду в складних ситуаціях тощо; вже те, як ти загортав покупки чи відкривав ящика, було примітним видовищем, а загалом усе разом — непоганою, безперечно, школою для дитини. Але помалу ти почав у всьому мене лякати, а поза-як крамниця й ти в моєму уявленні зливалися водно, то мені й у крамниці ставало незатишно. Те, що спершу мені здавалося там само собою зрозумілим, стало мене пригнічувати, завдавати сорому, а надто твоє ставлення до службовців. Не знаю, можливо, така сама ситуація була й у більшості крамниць (скажімо, в Assicurazioni Generali за моїх часів вона була справді така сама, і я, кидаючи там роботу, свій крок пояснив директоріві — не зовсім щиро, але й не

зовсім покрививши душею — тим, що не годен терпіти лайку, хоч безпосередньо мене вона, втім, зовсім не стосувалася; щодо цього я ще хлопчиком був надто, просто хворобливо чутливий), однак решта крамниць мене в дитинстві не обходили. А в нашій крамниці я чув і бачив, що ти кричиш, сваришся й шаленієш так, як, за тодішніми моїми уявленнями, ніхто в цілому світі більш не робив. І річ не лише в лайці, а й у деспотизмі взагалі. Як ти, наприклад, одним помахом руки змітав з прилавка товари, котрі, на твою думку, не слід було змішувати з іншими товарами (лише твій несвідомий гнів був хоч якоюсь мірою виправданням тобі), а продавець мусив підіймати їх з підлоги. Або твоє постійне висловлювання на адресу одного продавця з хворими легенями: «Коли вже він здохне, цей хворий собака!» Службовців ти називав «оплаченими ворогами», ті люди такі й були, але ти ще доти, як вони ними стали, вже здавався мені їхнім «ворогом-платником». У крамниці я дістав і великий урок того, що ти можеш бути несправедливим; якби йшлося лише про мене самого, то я помітив би це не відразу, адже в мені жило надто глибоке відчуття власної провини, яке тебе виправдовувало; але в крамниці були, як на моє дитяче розуміння — згодом, звичайно, трохи, хоч і не дуже, підправлене, — чужі люди, котрі працювали все ж таки на нас і за це чомусь мусили жити в постійному страху перед тобою. Усе те я сприймав, певна річ, перебільшено, але тільки тому, що був певний: ти нагаляєш на людей такого самого страху, як і на мене. Якби це було справді так, вони просто не могли б жити; та позаяк то були люди дорослі й нерви вони мали переважно міцні, то лайка від них легко відскакувала й урешті завдавала шкоди куди більше тобі, ніж їм. А для мене все це робило крамницю нестерпною, бо надто нагадувало про моє ставлення до тебе: навіть якщо не брати до уваги твою підприємливість, твою жаждобу влади, ти вже як комерсант такою мірою перевершував усіх, хто будь-коли в тебе вчився, що тебе не могли вдовольнити жодні їхні успіхи, й таким самим завжди невдоволеним ти мав бути і мною. Тож я неминуче ставав на бік твоїх службовців, до речі, ще й тому, що вже через свою несміливість не розумів, як можна так сварити

чужих людей, і через несміливість-таки намагався — вже хоч би задля власної безпеки — якось примирити страшенно обурених (принаймні так мені здавалося) службовців з тобою, з нашою сім'єю. Для цього мені вже мало було ставитися до службовців просто ввічливо, пристойно, навіть мало було ставитися скромно, — радше я мав поводитися з ними смиренно, не лише першим вітатись, але по змозі ще й не допускати, щоб на моє вітання вони відповідали. Навіть якби я, людина маленька, заходився лизати їм унизу ноги, це однаково не стало б покутою за те, що вгорі на них накидався ти, господар. Стосунки, які склалися в мене з людьми у крамниці, давалися взнаки за її межами і згодом, у майбутньому (щось подібне, але не таке небезпечне й глибоке, як у мене, проглядало, наприклад, і в захопленні Отли спілкуванням з бідняками, у її посиденьках з дівчатами-служницями, що тебе так дратувало). Зрештою я почав просто-таки боятися крамниці, принаймні вона перестала бути моєю справою ще задовго до того, як я вступив до гімназії й таким чином відійшов від неї ще далі. До того ж мені з моїм хистом, вирішив я, дбати про крамницю було геть не до снаги, коли вже вона, як ти сам казав, висмоктала всі соки навіть із тебе. У моїй такій болючій для тебе відразі до крамниці, твого творіння, ти, однак, ще намагався (тепер це зворушує мене й викликає почуття сорому) знайти для себе трохи втіхи, стверджуючи, що комерційної жилки я, мовляв, не маю, що в голові у мене лише високі ідеї, і таке інше. Матір, звісно, тішило таке пояснення, давати яке ти себе змушував, і я зі своїм порожнім гонором і своєю нуждою піддавався йому також. Та якби мою увагу від крамниці (крамниці, яку я тепер, аж тепер таки щиро й до глибини душі ненавиджу) відвертали справді чи переважно лише «високі ідеї», то вони мали б виявитися в чомусь іншому, а не в тому, щоб дати мені спокійно й боязко продрейфувати через гімназію та юридичну науку і врешті прибитись до чиновницького письмового столу.

Якби я надумав був утекти від тебе, мені довелося б утікати й від сім'ї, навіть від матері. У неї завжди можна було знайти прихисток, хоч він і був якось пов'язаний

з тобою. Надто міцно вона кохала тебе, надто була віддана тобі, щоб у боротьбі своєї дитини більш-менш довго грати самостійну духовну роль. Це інстинктивне дитяче відчуття, до речі, справдилося, бо з роками материна прив'язаність до тебе ставала чимдалі тіснішою; делікатно й м'яко, ніколи не завдаючи тобі відчутного болю, вона в тому, що стосувалося її самої, у досить вузьких межах дбала про свою самостійність, але з року в рік усе ж таки дедалі повніше, радше почуттями, ніж розумом, сліпо приймала твої присуди й осуди щодо дітей, надто у складному, щоправда, випадку з Отлою. Певна річ, не можна забувати, яке нестерпно тяжке й украй виснажливе було материне становище в сім'ї. Вона гнула горба у крамниці, вдома на господарстві, недуги кожного з нас переносила вдвічі тяжче, але увінчували все це страждання, яких їй завдавало проміжне становище між нами й тобою. Ти завжди ставився до неї уважно і з любов'ю, проте у взаєминах із нами жалів її анітрохи не більше, ніж ми. Немилосердно накидалися ми на неї, ти — зі свого боку, ми — зі свого. Ти ніби відвертав її увагу від нас, ми — від тебе, ні про що погане ніхто не думав, думали тільки про боротьбу, яку ти вів проти нас, а ми — проти тебе, й окошитися все мало на матері. Страждання, яких вона зазнавала від тебе через нас — ані найменшої своєї провини ти, звісно ж, ніколи не визнавав, — великим внеском у виховання дітей теж не були. Це мало навіть виправдовувати наше ставлення до неї, адже іншого виправдання бути не могло. Чого лишень їй не доводилося терпіти від нас через тебе й від тебе через нас, не кажучи вже про ті випадки, коли ти мав рацію, бо вона нас панькала, хоч навіть і це «панькання» іноді бувало тільки прихованим, інстинктивним протестом проти твоєї системи. Звичайно, всього цього мати не витримала б, якби не наснажувалась любов'ю до всіх нас і щастям від цієї любові.

Сестри лише зрідка бували на моєму боці. У взаєминах з тобою найбільше пощастило Валлі. Вона стояла найближче до матері і, як і мати, пристосовувалася до тебе без особливих зусиль і шкоди для себе. Та й сам ти, якраз через те, що не забував про матір, ставився до Валлі тепліше, хоч кафківського в ній було небагато. Та, мабуть, саме це тебе

і влаштувало; де не було нічого кафківського, там вимагати цього не міг навіть ти; ти не мав такого відчуття, ніби тут, на відміну від нас, втрачається щось таке, що треба силоміць рятувати. А втім, у жінках кафківського ти ніколи аж так і не любив. Можливо, ставлення Валлі до тебе було б навіть іще тепліше, якби всі ми певною мірою не ставали цьому на заваді.

Еллі — єдиний приклад майже цілком вдалої спроби вирватися з-під твого впливу. Від кого-кого, а від неї, поки вона не підросла, я сподівався цього найменше. Адже в дитинстві вона була така незграбна, така в'яла, боязка, всім невдоволена, пригнічена усвідомленням своєї провини, покірлива, зла, недбала, ласа до солодошів, скупа; вона такою мірою нагадувала мені мене самого, такою мірою зазнавала впливу того самого, що і я, виховання, що я не лише розмовляти з нею, а й бачити її не міг. А особливу відразу в мене викликала її скупість, тому що сам я був, здається, ще скупіший. Адже скупість — одна з найпевніших ознак того, що людина глибоко нещасна; я так у всьому сумнівався, що насправді володів лише тим, що вже тримав у руках або в роті чи принаймні що саме збирався туди покласти, а якраз це Еллі страшенно любила в мене відбирати, — Еллі, хто був у такому самому становищі, що й я. Але все змінилося, коли вона ще зовсім юною — і це найголовніше — пішла з дому, одружилася, народила дітей; вона стала веселою, безтурботною, сміливою, щедрою, безкорисливою, сповненою надій. Аж не віриться, що ти, по суті, зовсім не помітив цих змін і гідно їх не поцінував, — так тебе засліплювала злість, яку ти здавна відчував до Еллі і яка загалом лишилася в тобі й досі, хіба що тепер значною мірою втратила свою актуальність, оскільки Еллі з нами вже не мешкає, а, крім того, твоя любов до Фелікса й прихильність до Карла цю злість затьмарили. Лише Герті¹ мусить іще іноді платити за неї.

Написати що-небудь про Отлу я навряд чи зважуся, бо знаю, що так поставлю на карту все враження від цього

¹ Небога Ф. Кафки, гонька Еллі.

листа, на яке розраховую. За звичайних умов, тобто коли Отлі, наприклад, не загрожувала якась особлива біда чи небезпека, ти відчував до неї лише ненависть; ти ж бо сам зізнався мені, що вона, на твою думку, зумисне постійно завдає тобі прикрощів і болю й, коли ти через неї страждаєш, задоволена й весела. Одне слово, Отла — своєрідний диявол. Яка ж бо жахлива відчуженість — ще більша, ніж поміж мною й тобою, — мала виникнути поміж тобою і нею, щоб народилося таке жахливе непорозуміння! Отла така далека від тебе, що ти бачиш уже не саму її, а привида, якого ставиш на те місце, де, як тобі здається, має бути вона. Не заперечую, Отла завдавала тобі особливо багато клопоту. Випадок дуже складний, і я не зовсім розумію, в чому тут річ, але йдеться, безперечно, про різновидність Льови, наділену найкращою кафківською зброєю. Між мною й тобою справжньої боротьби не було; я швидко зазнав поразки, і мені лишалася тільки втеча, гіркота, смуток, внутрішня боротьба. А ви з Отлою завжди zostавались у бойовій позиції — завжди свіжі, завжди сповнені сили. Картина не менш велична, ніж невтішна. Насамперед ви були, звичайно, дуже близькі одне одному, ще й тепер-бо з усіх нас чотирьох Отла, мабуть, — найчистіше втілення вашого з матір'ю подружнього союзу й сил, які в ньому поєдналися. Не знаю, що стало на шляху ваших з Отлою щасливих гармонійних взаємин, які мають бути поміж батьком і дитиною, припускаю лишень, що все складалося так само, як у мене. З твого боку — деспотія, властива твоїй натурі, з її боку — притаманні всім Льови впертість, вразливість, відчуття справедливості, невгамовність, і все це — на ґрунті усвідомлення кафківської сили. Можливо, на Отлу вплинув і я, але навряд чи з власної волі, свідомо, радше самим фактом свого існування. А втім, вона, як-не-як, останньою стала суб'єктом уже готового співвідношення сил і мала змогу на основі вже багатого матеріалу сама скласти їм присуд. Я навіть припускаю, що в душі вона якийсь час вагалася, вирішуючи, кому кинутися в обійми — тобі чи супротивникам; схоже, ти тоді вочевидь щось прогавив і відштовхнув її, та за інших умов з вас вийшла б чудова пара однодумців. Щоправда, я б у такому разі лишився

без союзника, але сам вигляд вас двох у супрязі став би мені щедрою винагородою, та й ти, цілком задоволений бодай однією рідною дитиною, у своєму безмежному щасті вельми змінився б на користь і мені. Тепер усе це, звичайно, — лише мрія. Отла не підтримує з батьком жодних зв'язків і, як і я, мусить шукати свій шлях сама, а через надмір віри, здоров'я, рішучості, впевненості в собі, яку вона, на відміну від мене, має, у твоїх очах постає ще злішою, ще більшою мірою здатною на зраду, ніж я. Я це розумію; з твого погляду, іншою Отла й бути не може. Та вона й сама здатна дивитися на себе твоїми очима, співчувати твоїм стражданням і все ж таки в розпач не впадати (розпач — то доля моя), а лише глибоко сумувати. Хоча, з другого боку, ніби всупереч усьому цьому, ти часто бачиш нас разом, ми перешіптуємося, сміємось, іноді ти чуєш своє ім'я. І в тебе складається враження, буцімто ми — зухвалі змовники. Дивні змовники. З давніх-давен ти, звичайно, — головна тема наших розмов, як і наших роздумів, але насправді сходимося ми зовсім не задля того, щоб замишляти щось проти тебе, а задля того, щоб усіяко — жартома, поважно, з любов'ю, з гнівом, уперто, невдоволено, віддано, з усвідомленням провини, в усіх подробицях, зусібч, з будь-якого приводу, здалека і зблизька, напружуючи всі сили розуму й серця, — спільно обговорювати цей страшний процес, який триває між нами й тобою і в якому ти постійно вважаєш себе суддею, хоч насправді ти, принаймні великою мірою (тут я лишаю відкритим питання про помилки, яких я, звичайно, можу припуститися), — сторона така сама слабка й засліплена, як і ми.

Щодо всього цього повчальний приклад твого виховного впливу — Ірма¹. З одного боку, вона все ж таки чужа людина, у твою крамницю найнялася вже дорослою, з тобою мала справу здебільшого як із господарем, твого впливу зазнала, отже, лише почасти й уже в тому віці, коли людина здатна чинити опір; але, з другого боку, вона все ж таки й кривна родичка, в тобі шанувала брата свого батька,

¹ Кузина Ф. Кафки.

і ти мав над нею владу багато більшу, ніж просто влада господаря крамниці. А проте Ірма — така бідова, хоч фізично й не дуже міцна, така розумна, старанна, скромна, гідна довіри, некорислива, віддана, дівчина, що любила тебе як дядька й захоплювалася тобою як господарем, добре зарекомендувала себе на інших роботах і доти, й потім, — тебе Ірма як працівниця влаштовувала не дуже. Ставилася вона до тебе (певна річ, не без нашої допомоги також) приблизно так само, як твої діти, але перевиховна сила твоєї природи була щодо неї така велика, що в тієї дитини почали розвиватися (щоправда, лише стосовно тебе й, сподіваюся, не завдаючи їй глибоких страждань) забудькуватість, недбальство, чорний гумор, певною мірою, можливо, навіть упертість, якщо Ірма була здатна на це взагалі; я вже не згадую тут про те, що вона була дівчина хвороблива й загалом не дуже щаслива, а невтішна домашня обстановка неабияк її пригнічувала. Своє ставлення до Ірми — ставлення, як я розумію, вельми неоднозначне, — ти висловив в одній фразі, що стала для нас класичною, майже блюзнірською, але дуже показовою для твоїх нібито безневинних взаємин з людьми: «Ця преподобниця лишила мені після себе стільки всілякого свинства!»

Я міг би повести мову й про інші сфери твого впливу та боротьби проти нього, але там я почувався б уже не так упевнено, і мені довелося б дещо домислювати, а крім того, що далі ти відходиш від крамниці й сім'ї, то привітнішим, поступливішим, ввічливішим, уважнішим, співчутливішим (я маю на увазі й з вигляду) стаєш, — так само, як, скажімо, самодержець, опинившись за межами власної країни, втрачає ґрунт для свого деспотизму й напускає на себе добродушність навіть у поводженні з найостаннішими нікчемами. На групових світлинах у Франценсбаді, наприклад, ти завжди стоїш серед маленьких похмурих людей і справді такий великий, привітний, наче король у чужій країні. Звичайно, діти теж могли б мати з цього користь, якби лишень спромоглися — а таке було неможливо — ще в свої ранні роки усвідомити це і якби, наприклад, мені не довелося постійно жити у наглухо замкненому, тісному, давлючому кільці твого впливу, як воно, по суті, й було.

Через це я не лише втратив, як ти висловлюєшся, чуття сім'ї — навпаки, чуття до сім'ї я радше набув, щоправда, скоріше негативного, і воно спонукало мене (постійно й без кінця-краю, звичайно) внутрішньо від тебе відходити. Та ще більшої шкоди, якщо це взагалі можливо, завдав твій вплив моїм взаєминам з людьми з-поза сімейного кола. Ти глибоко помиляєшся, гадаючи, нібито для чужих людей я з любові й відданості роблю все, а для тебе й сім'ї, через свою байдужість і зраду, — нічого. Кажу вдесьте вже: я, мабуть, однаково став би несміливим і відлюдкуватим, але звідси ще довгий, повитий темрявою шлях туди, куди я прийшов насправді. (Досі в цьому листі я вмисне про деякі речі не згадував, але тепер і далі муситиму замовчувати дещо таке, зізнаватися в чому — перед тобою й собою — мені ще надто тяжко. Кажу про це задля того, щоб ти, якщо загальна картина там чи там трохи втратить чіткі обриси, не подумав, нібито так сталося через брак доказів; навпаки, можна навести такі докази, які зроблять картину нестерпно різкою. Триматися тут середини нелегко.) А втім, досить нагадати про минуле: через тебе я втратив віру в себе, зате нажив безмежне відчуття провини. (Пам'ятаючи про цю безмежність, якось я про когось слушно написав був: «Він боїться, що сором його переживе»¹.) Я не вмів так одразу змінюватись, коли зустрічався з чужими людьми, радше я відчував перед ними ще глибшу провину, адже мав, як уже казав, загладжувати те зло, якого у своїй крамниці завдавав їм ти й за яке ніс відповідальність і я. Крім того, кожному, з ким я спілкувався, ти вмів відверто чи завуальовано що-небудь закинути, і перед тією людиною я також відчував свою провину. Недовіра до більшості людей, яку ти намагався прищепити мені у крамниці й удома (назви хоч кого-небудь одного, хто мав значення для мене в дитинстві і кого ти бодай один раз не спробував би доценту знищити в моїх очах своєю критикою) і яка навдивовижу мало тебе обтяжувала (тобі не бракувало снаги для такої недовіри, а крім того, вона була, мабуть, усього-на-всього символом

¹ Трохи перефразовані завершальні слова роману «Процес».

володаря), — ця недовіра, яка в моїх дитячих очах ні в чому не діставала потвердження, оскільки повсюди я бачив лише недосяжно чудових людей, оберталася на недовіру до самого себе й постійний страх перед усіма на світі. Тут я запевне вже не міг знайти порятунку від тебе взагалі. Причиною твоїх помилок щодо цього було, мабуть, те, що ти, по суті, нічого, анічогісінько не знав про мої взаємини з людьми і недовірко, ревниво (хіба я заперечую, що ти мене любиш?) припускав, нібито я десь надолужую те, чого позбавлений у сім'ї, адже жити так само й поза сім'єю, мовляв, неможливо. До речі, щодо цього якраз у дитинстві я саме в недовірі до власної думки ще знаходив хоч якусь розраду. Я казав собі: «Ти ж бо перебільшуєш, ти приймаєш дрібниці, як часто буває в юності, за великі винятки». Але згодом, мірою того, як розширювався мій світогляд, цю розраду я майже втратив.

Не дуже порятувався я від тебе і в юдаїзмі. Загалом знайти тут порятунку можна було б, навіть більше — в юдаїзмі ми обидва могли б знайти себе чи й вийти з нього одностумцями. Але що то був за юдаїзм, який ти мені накинув?! З роками ставлення до нього в мене тричі мінялося.

У дитинстві я, у злагоді з тобою, дорікав собі за те, що мало ходив до храму, не постував тощо. Я вважав, що цим чиню несправедливо не щодо себе, а щодо тебе, і в мені зринали відчуття провини, тим більше, що воно завжди тільки й чигало слухної хвилини.

Згодом, уже юнаком, я не розумів, як ти зі своєю дрібною юдаїзму за душею міг дорікати мені за те, що я (нехай би вже «із самого пітету») — саме так ти висловлювався) не намагаюся виявляти хоч би таку саму дрібку юдаїзму також. Бо, як я бачив, то справді була дрібка, така собі забавка, та, власне, й не забавка. Разів чотири на рік ти навідувався до храму, був там ближчий радше до байдужих, ніж до тих, хто сприймав усе те поважно, ти терпляче відбував, мов звичайну формальність, молитви, іноді вражав мене тим, що міг показати в молитовнику місце, яке саме читали, але загалом дозволяв мені, коли я вже прийшов до храму (а це було головне), вештатися де завгодно. Тож цілими годинами я там позіхав, куняв (так нудно мені бувало згодом,

здається, лише на уроках танців) і намагався розважитись тим невеликим різноманіттям, яке можна було побачити у храмі, — скажімо, коли відкривали Ковчега, що завжди нагадувало мені тир, де, як хто-небудь поціляв у яблучко, теж відчинялися дверцята шафки, але там щоразу з'являлося що-небудь цікавеньке, а тут — знов і знов самі старі ляльки без голови¹. А втім, зазнав я там і чимало страху й не лише, звичайно, через людське юрбище, з яким доводилося так тісно стикатись, але й тому, що одного разу ти мимохідь згадав про те, нібито читати Тору можуть покликати й мене. Зі страху перед цим я тремтів роками. А загалом нудьгувати мені ніщо аж так не заважало, хіба лиш барміцве² (щоправда, для цього потрібно було безглуздо визубрити напам'ять молитву, тобто підготуватися, по суті, до такого собі безглузлого іспиту) та ще — це стосувалося вже тебе — невеличкі, незначні події, скажімо, коли тебе викликали читати Тору й ти добре виконував це винятково світське, як на моє сприйняття, завдання, або коли під час поминання душ померлих ти лишався у храмі, а мене спроваджували надвір, і це тривалий час викликало в мене невиразно усвідомлене відчуття (вочевидь через те, що я опинявся за дверима й не брав у тому дійстві ніякої участі), немовби там відбувалося щось непристойне... Так було у храмі, а вдома все це мало вигляд, либонь, іще убогіший і зводилося до першого великоднього вечора, який чимраз більше починав нагадувати — певна річ, під впливом дедалі доросліших дітей — комедію в супроводі нестримного сміху. (Чому ти піддавався тому впливу? Тому що сам його й викликав.) Ось такий мені дістався ґрунт, щоб на ньому зростала моя віра; до цього додавалася хіба що випростана рука, що вказувала на «синів мільйонера Фукса», які на великі свята бували разом зі своїм батьком у храмі. Я не знав, що ще можна зробити з цим ґрунтом, крім як спробувати чимшвидше його позбутися; саме це — позбутися того ґрунту — і здавалося мені актом щонайглибшого піетету.

¹ Йдеться про сувої Тори.

² Конфірмація (*іврит*).

Та ще згодом я поглянув на це знову з іншого боку і зрозумів, чому ти мав підстави гадати, нібито я і щодо цього зловмисне тебе зраджую. З невеличкої, схожої на гетто сільської громади ти справді виніс трохи юдаїзму — зовсім небагато, і частину його втратив у місті й на військовій службі, але вражень та споминів юності все ж таки ще сяк-так вистачало на своєрідну подобу юдейського життя, надто якщо взяти до уваги, що такої опори ти не дуже й потребував, позаяк мав круту закваску й релігійні міркування, якщо вони не дуже стикалися зі світськими, навряд чи могли збити тебе з твого праведного шляху. Суть віри, що визначала твоє життя, полягала ось у чому: ти вірив у беззастережну слухність поглядів певного юдейського суспільного прошарку, а позаяк ті погляди становили невіддільну частку твого ества, то ти, по суті, вірив самому собі. У цьому також було ще досить юдаїзму, хоча для того, щоб передавати далі дитині, його виявилось замало, і він, поки ти його передавав, крапля по краплі витікав і вичерпався весь. Почасти то були непередавані юнацькі враження, почасти — твоя натура, що навіювала страх. Та й важко було дитині, яка надзвичайно прискіпливо придивлялася до всього суто з боязні, втовкмачити, що ті кілька нікчемних дрібниць, які ти від імені юдаїзму справляв з байдужістю, гідною їхньої нікчемності, можуть мати високий сенс. Для тебе вони мали сенс як невеличкі нагадування про минулі часи, й тому ти хотів передати їх мені, та позаяк самостійного значення вони не мали вже й для тебе, тобі лишалося робити це тільки вмовляннями та погрозами; з одного боку, такий намір був приречений на невдачу, з другого (адже ти навіть не припускав, що твої позиції тут слабкі) — у тебе шалену лютю неминуче викликала моя, як ти вважав, бездушність.

Загалом усе це — не поодинокі явище, аж ніяк, приблизно так само велося великій частині того перехідного покоління юдеїв, яке перебралось з доволі ще набожної провінції до міст; так вийшло само собою, та ось нашим взаєминам, яким гострих кутів не бракувало й так, це дало ще одну досить болючу грань. Ти й щодо цього, як і я, можеш вірити, звичайно, у свою безневинність, але пояс-

нювати цю безневинність повинен суттю власної природи й умовами, властивими нашому часу, а не просто зовнішніми обставинами, тобто не казати, наприклад, що ти мав надто багато іншої роботи й клопоту, аби дбати ще й про такі речі. Так ти зазвичай користуєшся зі своєї незаперечної безневинності задля того, щоб зробити кому-небудь несправедливий докір. Це дуже легко спростувати і взагалі, й у нашому випадку зокрема. Адже йдеться все ж таки, наприклад, не про якісь там уроки, що їх ти мав би давати своїм дітям, а про життя, гідне наслідування; якби твій юдаїзм був глибший, сильніший, — переконливішим виявився б і твій приклад, це ж бо само собою зрозуміло і, знов-таки, зовсім не докір, а лише спроба захиститися від твоїх докорів. Нещодавно ти читав юнацькі спогади Франкліна¹. Я дав їх тобі почитати справді вмісне, але не задля одного, як ти іронічно зауважив, коротенького місця про вегетаріанство, а задля того, як там змальовано взаємини між автором та його батьком, а також тому, що в тих написаних для сина спогадах мимоволі проглядають і взаємини між автором та його сином. Спинятися на подробицях я тут не хочу.

Справедливість цієї моєї думки про твій юдаїзм згодом певною мірою підтвердила й уся твоя поведінка в останні роки, коли тобі здалося, нібито юдейськими питаннями я почав цікавитися більше. У тебе щоразу від самого початку викликало негативне ставлення все, за що я брався, а надто те, що мене цікавило, тож так само вийшло й цього разу. Хоч можна було б усе ж таки сподіватися, що цього разу ти зробиш невеличкий виняток. Адже йшлося не просто про юдаїзм, а про юдаїзм твій, а отже, і про можливість нових взаємин між нами. Не заперечую, якби ти був зацікавився цими речами, то вони вже через те викликали б у мене підозру. Ні, мені й на думку не спаде стверджувати, нібито щодо цього я бодай трохи кращий від тебе. Але переконатися в цьому нам так і не випало. Через мене юдаїзм зробився тобі огидним, юдейські письмена — нечитабель-

¹ Йдеться про американського політичного діяча та вченого Бенджаміна Франкліна.

ними, тебе від них «нудило». Це могло означати одне: ти наполягаєш на тому, що єдино правильний юдаїзм — лише той, який ти відкрив мені в дитинстві, іншого не буває. Але навряд усе ж таки, чи ти міг на цьому наполягати. У такому разі «нудота» (якщо не брати до уваги того, що стосувалася вона не юдаїзму, а насамперед моєї особи) могла означати тільки одне: ти мимоволі визнавав слабкість свого юдаїзму й мого юдейського виховання, не бажав, щоб тобі бодай якось про це нагадували, й відповідав на всі нагадування відвертою ненавистю. А втім, у своїй аж надто негативній оцінці мого нового юдаїзму ти припускався великого перебільшення; по-перше, цей юдаїзм носив-бо у собі твоє прокляття, а по-друге, вирішальним чинником у його розвитку було принципове ставлення до людей довкола, тобто в моєму випадку цей чинник був убивчий.

Більше ти мав рації у своєму несприйнятті того, що я пишу, й усього, що — про це ти не знав — було з цим пов'язано. Тут я справді виявив певну самостійність і відійшов від тебе, хоч це трохи й нагадує черв'яка, який, коли наступиш йому на задню частину, відірветься й передньою відповзе вбік. Якоюсь мірою я відчув себе в безпеці, дістав змогу перевести дух; несприйняття того, що я пишу, — а воно, звичайно, відразу в тобі й прокинулося, — цього разу, як виняток, було мені приємне. Щоправда, моє марнославство, моя шанобливість страждали через твої слова, якими ти вітав кожную мою книжку і які стали для нас знаменитими: «Поклади її на нічний столик!» (ти ж бо майже завжди, коли приносили книжку, грав у карти); та загалом я був у таких випадках усе ж таки задоволений — не лише через те, що в мені наростало обурення й злість, не лише через те, що я радів із приводу ще одного підтвердження моєї думки про наші взаємини, — я був задоволений і цілком незалежно від усього цього, адже для мене слова ті звучали приблизно так: «Тепер ти вільний!» То була, звичайно, ілюзія, вільний я не був чи — в найкращому разі — ще не був. У тому, що я писав, ішлося про тебе, там я тільки виливав свої жалі, яких не мав змоги вилити в тебе на грудях. То було прощання з тобою, яке я вмисне розтягував і, хоча спричинив його й ти, спрямовував у потрібне мені русло. Але яка мізерія то

була! Загалом на згадку все це заслуговує тільки тому, що відбувалося в моєму житті, а то просто лишилося б непоміченим, а ще тому, що воно домінувало в моєму житті: в дитинстві — як передчуття, згодом — як сподівання, ще пізніше — нерідко як розпач, і саме воно — коли хочеш, знов-таки у твоєму образі — продиктувало кілька моїх незначних рішень.

Наприклад, вибір професії. Певна річ, тут ти великодушно й у цьому сенсі навіть терпляче надав мені цілковиту свободу. Щоправда, водночас ти дотримувався й загальноприйнятих у середньому юдейському прошарку — авторитетних і для тебе — засад у поводженні із синами чи принаймні традицій цього прошарку. Зрештою, далася визнаки тут і одна з твоїх хибних думок щодо моєї особистості. Річ у тім, що через свої батьківські гордощі, незнання того, чим я живу насправді, через висновки, зроблені з огляду на мою хворобливість, ти здавна вважав мене за хлопця особливо старанного. Дитиною я, на твою думку, невтомно вчився, а згодом — невтомно писав. Це зовсім не так. Куди меншим перебільшенням було б, мабуть, сказати, що я мало вчився й нічого не навчився; у тому, що після багатьох років при середній пам'яті й не найгіршій тямущості в голові щось та лишилося, нема нічого аж такого дивного; проте загальний результат — набуті знання, а особливо їхня глибина — надзвичайно мізерний порівняно з витраченими грішми і змарнованим часом в умовах, на перший погляд, спокійного, безтурботного життя, надто порівняно майже з усіма людьми, яких я знаю. Це дуже прикро, але мені зрозуміло. Я, відколи себе пам'ятаю, так часто до знемоги сушив собі голову, силкуючись духовно утвердитися, що до всього іншого мені не було ніякого діла. У гімназії в нас юдейські хлопці були взагалі з дивацтвами, іноді навіть неймовірними, але ніколи мені не траплялося бачити таку холодну, майже неприховану, незламну, подитячому безпорадну, по-гваринному, до смішного самовдоволену байдужість, як у мене, дитини, замкненої в собі, холодно-несьогосвітньої; щоправда, байдужість була в мене і єдиним захистом від страху й усвідомлення власної провини, які руйнували нервову систему. Я не мав інших тур-

бот, крім про самого себе, і турботи ці були дуже різноманітні. Наприклад, турбота про власне здоров'я; з'являлася вона легко, раз у раз виникали невеличкі побоювання у зв'язку з травленням, випаданням волосся, викривленням хребта тощо; ті побоювання чимраз поглиблювались, поглиблювались, і зрештою все завершувалося справжнім захворюванням. Та позаяк я ні в чому не мав певності, щохвилини потребував нового підтвердження власного існування, то ніщо по-справжньому, безсумнівно, не належало мені й лише мені, — ніщо, розпоряджатися чим міг би незаперечно тільки я сам, син, по суті, позбавлений спадщини; втратив я певність, звичайно, і щодо того, що було мені найрідніше, — щодо власного тіла; я витягувався у висоту, не знаючи, що з цим удіяти; тягар був надто великий, спина почала горбитись; я ледве важився рухатись, тим більше робити гімнастичні вправи, й лишався слабким; мене вражало, мов диво, все, що я ще мав — наприклад, непогане травлення, — але цього було досить, щоб його втратити й цим відкрити шлях усілякій іпохондрії, поки врешті надлюдське напруження, викликане наміром одружитися (про це я ще скажу), призвело до кровотечі в легенях, у що свою лепту внесло, мабуть, і помешкання в Шьонборнському палаці¹; воно було потрібне мені, як я вважав, лише для того, щоб там писати, і цього не можна скидати з рахунку теж. Отже, все це — наслідок не надмірної праці, як ти завжди гадаєш. Бували роки, коли я, здоровий-здоровісінкий, пролежував на канапі, байдуючи, більше часу, ніж ти за все своє життя, враховуючи й хвороби. Коли я, вдаючи, нібито аж-аж-аж який заклопотаний, утікав від тебе, то здебільшого задля того, щоб полежати у себе в кімнаті. Продуктивність усієї моєї праці і в конторі (щоправда, там лінощі взагалі не дуже впадають в очі, до того ж їх стримувала моя боязливість) і вдома — мізерна; якби ти мав про це хоч якесь уявлення, то вжахнувся б. Від природи я, мабуть, зовсім не ледачий, але мені не було чого робити.

¹ Тут у 1917 р. Ф. Кафка винайняв помешкання, готуючись узяти шлюб з Феліцею Бауер.

Там, де я мешкав, мною нехтували, мене засуджували, пригночували, і хоч спроба куди-небудь утекти коштувала мені неймовірних зусиль, то була, однак, не робота, бо йшлося про неможливе, для моїх сил — за окремими винятками — недосяжне.

У такому стані я, отже, й дістав свободу вибирати професію. Та чи був я взагалі ще здатний цією свободою, власне, скористатись? Чи міг я ще сподіватися від себе, що такі опаную справжню професію? Моя самооцінка залежала більшою мірою від тебе, ніж від будь-чого іншого, наприклад, від публічного успіху. Він міг додати мені снаги на мить, тільки й того, але другу чашу терезів своєю вагою завжди переважував ти. У першому класі народної школи мені здавалося, що я ніколи його не закінчу, проте мені пощастило це зробити, і я навіть одержав нагороду; але вступні іспити до гімназії я запевне не складу; та мені вдалося й це; однак тепер, у першому класі гімназії, я неодмінно провалюсь; але ж ні, не провалився, і мені й далі все вдавалося і вдавалося. Проте впевненості це в мені не породжувало, навпаки, я завше був переконаний (і твоя невдоволення міна слугувала недвозначним цьому підтвердженням): що більше мені вдається тепер, то гірше це зрештою скінчиться. Я часто уявляв собі страшні зібрання вчителів (гімназія — лиш один, найбільш узагальнений приклад, зі мною те саме було повсюди), бачив, як вони — чи то в другому класі, якщо я подолаю перший, чи то у третьому, якщо подолаю другий, і т. д. — сходяться, щоб обговорити такий своєрідний, кричущий випадок: як це мені, найнездарнішому, принаймні найвідсталішому учневі, пощастило дійти аж до цього класу, звідки мене тепер, коли я привернув загальну увагу, звісно ж, одразу втришия витурять — на радість усім праведникам, які нарешті позбудуться цього жахіття... З такими видивами дитині жити нелегко. Хіба за цих обставин мені було до науки? Хто міг викресати з мене бодай іскру зацікавлення? Уроки — та й не лише уроки, а й усе довкола в тому вирішальному віці — цікавили мене приблизно так само, як банківського розтратника, якого ще не вигнали зі служби і який тремтить від страху, що його викриють, цікавлять поточні дрібні банківські операції, які

він усе ще має провадити на своєму місці. Таким мізерним і далеким здавалося все проти головного. Тривало це аж до іспитів на атестат зрілості, я витримав їх справді почасти завдяки лише обману, а потім усьому настав кінець, і я був вільний. Коли я, попри гніт гімназії, думав тільки про себе й доти, то тепер, коли звільнився, не мав у голові нічого іншого й поготів. Справжня свобода у виборі професії мене, отже, не очікувала; я знав: порівняно з головним мені до всього буде байдуже точнісінько так само, як до всіх предметів у гімназії, тож ідеться про те, щоб знайти професію, яка, не надто вражаючи моє марнолюбство, давала б мені змогу легко виявляти таку саму байдужість і далі. Отже, сама собою напрошувалась юриспруденція. Кволі спроби мого марнолюбства, безглуздох сподівань виступити проти цього рішення — як, наприклад, двотижнєве вивчення хімії, піврічне вивчення німецької філології — лише зміцнили той первісний намір. Одне слово, я почав вивчати юриспруденцію. Це означало, що протягом кількох місяців перед іспитами я, спалюючи силу-силенну нервової енергії, духовно живився просто-таки тирсою, до того ж уже пережованою до мене тисячами ротів. Та в певному розумінні це мені й подобалось, як у певному розумінні подобалася доти й гімназія, а згодом — професія чиновника, бо все те цілком відповідало моему становищу. Принаймні ще малим хлопчиком я виявився на диво прозорливим, виразно уявляючи, які будуть потім навчання й професія. На порятунок від них я не сподівався, щодо цього я вже давно зі своєю долею змирився.

Тільки зовсім не уявляв я собі, чи можливе й що означатиме для мене одруження; це досі небачене в моему житті страхіття звалилося на мою голову майже неждано-негадано. Хлопчик розвивався дуже повільно, такі речі, здавалось, анітрохи його не стосуються; час від часу він відчував потребу подумати про них, але того, що тут на нього очікують тривалі, вирішальні й навіть надзвичайно жорстокі випробування, він не припускав. Однак насправді спроби одружитись обернулися на грандіозну і сповнену щонайглибших сподівань спробу врятуватися; такі самі грандіозні були, щоправда, й невдачі.

Оскільки в цій сфері мені все не щастить і не щастить, то, боюся, не пощастить мені й пояснити тобі мої спроби одружитись. А тим часом від цього залежить успіх усього листа, адже в моїх спробах зосередилося, з одного боку, все позитивне, що я маю, а з другого — й усе те просто шалено негативне, що я описав як побічний наслідок твого виховання — себто слабкість, невпевненість у собі, усвідомлення власної провини; все це постало справжньою перешкодою межи мною й одруженням. Мені важко пояснити це ще й тому, що багато днів і ночей я тут знов і знов усе обмірковував і обмізковував, тож тепер уже збитий з пантелику й сам. Лиш одне полегшить мені пояснення: те, що ти, здається, цілком не розумієш суті справи, і трохи допомогти тобі в такому цілковитому нерозумінні буде, гадаю, не так уже й неймовірно важко.

Насамперед мої невдалі спроби одружитися ти ставиш в один ряд із рештою моїх невдач; загалом я проти цього не заперечував би за умови, що ти приймаєш моє попереднє пояснення невдач. Вони стоять справді в тому самому ряду, але їхнє значення ти недооцінюєш і то такою мірою, що ми обидва, розмовляючи про це, маємо на увазі, по суті, зовсім різні речі. Я зважуся стверджувати, що з тобою за ціле життя не сталося нічого, що мало б для тебе таке значення, яке мають для мене мої спроби одружитися. Цим я не хочу сказати, нібито загалом ти не пережив нічого важливого, навпаки, твоє життя було куди багатше, напруженіше й сповнене більших турбот, ніж моє, але саме через те з тобою нічого такого й не сталося. Це приблизно так, як комусь одному треба піднятися на п'ять низеньких східців, а комусь другому — лише на один східець, але цей один, принаймні для нього, такий самий високий, як усі ті п'ять разом; перший здолає не тільки всі п'ять, але й іще сотні й тисячі інших східців, він проживе велике й дуже напружене життя, проте жоден зі східців, що на них він підіймався, не матиме для нього такого значення, як для другого — той один-єдиний, перший, високий, нездоланий для нього східець, на який йому не вибратися і через який йому, звичайно, й не переступити.

Одружитися, створити сім'ю, прийняти всіх дітей, яким даси життя, зберегти їх у цьому непевному світі і навіть ще трохи й провести їх у ньому, — це, на моє переконання, найбільше, чого може досягти людина. Те, що багатьом це вдається нібито легко, не спростовує мого твердження, бо, по-перше, насправді це вдається не багатьом, а по-друге — більшість із тих небагатьох цього не «домагаються», це просто з ними «стається»; щоправда, це — не те «найбільше», чого може досягти людина, але все ж таки щось досить велике й досить почесне (надто через те, що «домагаться» й «ставатися» чітко відмежувати одне від одного тут не можна). І, зрештою, йдеться ж бо зовсім і не про це «найбільше», а лише про якесь віддалене, але досить пристойне наближення до нього; адже для того, щоб трохи погрітися, не конче злітати на саме сонце, досить лишень вибратися на чистеньку місцину на землі, куди іноді зазирає сонце.

І як же я був до цього підготовлений? Так, що гірше нікуди. Це видно вже й з того, про що йшлося досі. Однак якщо кого-небудь і можна підготувати безпосередньо й безпосередньо створити основні передумови, то зовні ти в це не дуже втручався. Та інакше й бути не може, тут вирішальне значення мають загальноприйняті родові звичайні стани, народу, часу. І все ж ти втручався й тут, щоправда, не дуже, бо таке втручання можливе лише на ґрунті глибокої взаємної довіри, а її між нами двома не було вже задовго до вирішального моменту, і втручався ти не вельми вдало, бо наші потреби були зовсім різні; те, що мене захоплює, тебе, либонь, ледве зачіпає, і навпаки; те, що ти вважаєш безневинністю, для мене може бути провинною, і навпаки; те, що для тебе минає без наслідків, мене може загнати в могилу.

Пригадую, якось увечері я, прогулюючись разом із тобою й матір'ю на Йозефплац, неподалік від теперішнього Земельного банку, завів розмову — по-дурному зухвало, зарозуміло, пихато, байдужливо (це було фальшиво), холодно (це було щиро) й затинаючись, як майже завжди у спілкуванні з тобою, — про всілякі «цікаві речі», почав дорікати вам за те, що ви мене не напучували, що про це довелося подбати вже моїм однокласникам, що мені загрожували

великі небезпеки (тут я своїм звичаєм безсоромно брехав, бажаючи видатися хоробрим, позаяк про «великі небезпеки» через свою несміливість чіткого уявлення не мав), але на завершення натякнув, буцімто тепер, на щастя, про все знаю, порад уже не потребуую, і в мене взагалі все гаразд. Ту розмову я завів насамперед через те, звичайно, що мені було цікаво про це бодай побалакати, крім того, з допитливості й, урешті, ще й задля того, щоб вам якось за щось помститися. Ти, відповідно до своєї натури, сприйняв мої слова дуже просто, сказав лише, що можеш порадити, як «робити це», не наражаючись на небезпеку. Мабуть, я й хотів витягти з тебе саме таку відповідь, яка вдовольняла б чуттєві інтереси хлопчика, переогодованого м'ясом та всілякими ласощами, фізично пасивного, завжди заклопотаного лише самим собою; але моя зовнішня сором'язливість виявилася все ж таки глибоко враженою — чи мені здавалося, що вона мала виявитися глибоко враженою, — і я, всупереч власній волі, говорити з тобою про це далі вже не міг — я гордовито, безцеремонно урвав ту розмову.

Дати оцінку тодішній твоїй відповіді нелегко; з одного боку, є в цій відповіді все ж таки щось приголомшливо відверте, якоюсь мірою первісне, а з другого, вона — принаймні в тому, що стосується самої суті уроку, — по-сучасному дуже безтурботна. Не пригадую вже, скільки я мав тоді років, у кожному разі не багато більше, ніж шістнадцять. Але для такого юнака та відповідь була досить дивна, і відстань між нами двома виявилася й у тому, що це був, по суті, перший безпосередній життєвий урок, який я дістав від тебе. Та справжній його сенс, який відкрився мені вже тоді, хоча глибше ввійшов у мою свідомість аж багато пізніше, був такий: те, що ти мені порадив, було все ж таки, на твою і тим більше на мою тодішню думку, найбрудніше з усього, що лишень могло бути. Ти хотів подбати про те, щоб я не приніс додому фізичного бруду, але це була мета другорядна, насправді ти оберігав тільки себе, власний дім. А головне полягало радше в тому, що сам ти лишався поза власною порадою, одруженим, чистим чоловіком, який стоїть вище таких речей; тоді все це прибрало для мене ще виразніших обрисів, очевидно, і через те, що й подружне

життя здалося мені непристойністю, і тому я не міг пов'язати з рідними батьком-матір'ю те, що загалом чув про подружні взаємини. Завдяки цьому ти ставав іще чистішим, підносився ще вище. Того, що до свого одруження, наприклад, і ти міг прислухатися до такої самої поради, я не припускав навіть у думці. Виходило, отже, що на тобі, по суті, не було й крихти земного бруду. І саме ти кількома відвертими словами штовхнув мене в цей бруд, неначе так мені було на роду написано. Одне слово, якби світ складався лише з тебе і з мене — а увияти таке мені було дуже легко, — то його чистота закінчувалася б на тобі, а з мене, відповідно до твоєї поради, починався б цей бруд. Звичайно, не просто було збагнути, чому ти мене на таке прирік, поясненням цьому могли бути лише давня провина й глибочезна зневага з твого боку. І це знову вразило мене до глибини душі, вразило дуже жорстоко.

Тут, мабуть, найвиразніше виявилась і наша взаємна безневинність. А дає Б відверту, відповідну до власних життєвих поглядів, не дуже пристойну, але в місті й тепер цілком прийнятну пораду, яка може допомогти уникнути захворювання. Для Б порада ця, з морального боку, — не бозна-яка підтримка, але чом би нею коли-небудь, з роками, як змусить скрута, й не скористатися, хоча робити це, втім, зовсім і не конче, в кожному разі в цій пораді нема нічого такого, що ставило б під загрозу все майбутнє Б. А проте щось таке відбувається, і відбувається саме через те, що А — це ти, а Б — це я.

Ця обопільна безневинність мені особливо очевидна ще й через те, що подібна сутичка між нами вдруге сталася за цілком інших обставин років двадцять тому — як факт сутичка жахлива, хоч сама собою вона завдала мені шкоди, звичайно, багато меншої, бо що вже могло завдати аж такої шкоди тридцятишестирічному чоловікові! Я маю на увазі нашу коротку розмову одного з тих метушливих днів, коли я востаннє оголосив про свій намір одружитися. Ти сказав мені приблизно таке: «Вона вдягла, мабуть, якусь вишукану блузку, як це вміють робити празькі юдейки, і ти, звісно, одразу вирішив узяти її заміж. І то якомога скоріше — за тиждень, завтра, сьогодні. Я тебе не розумію, ти ж бо

дорослий чоловік, мешкаєш у місті й не знаєш іншої ради, крім як негайно одружитися на першій-ліпшій. Невже немає іншої можливості? Якщо боїшся, я сам піду туди з тобою». Ти говорив докладніше й відвертіше, але подробиць я вже не пригадую, до того ж перед очима в мене, здається, навіть трохи поплив туман; мою увагу тоді привернула скоріше мати, яка хоч цілком і поділяла твою думку, а проте взяла щось зі столу й вийшла з кімнати.

Навряд чи ти ще коли-небудь так глибоко принижував мене словами й так виразно демонстрував мені свою зневагу. Коли двадцять років тому ти розмовляв зі мною в такому тоні, у цьому можна було, поглянувши на речі твоїми очима, розгледіти навіть певну повагу до рано дозрілого міського юнака, якого вже можна, на твою думку, без зайвих манівців вводити в життя. Сьогодні таке шанобливе ставлення могло б тільки поглибити зневагу, адже юнак, що тоді саме брав розгін, на ньому, як тобі тепер здається, й застряг, так і не збагатившись досвідом, а лише ставши на двадцять років жалюгіднішим. Моє рішення одружитися саме з певною, а не з якою-небудь іншою, дівчиною для тебе нічого не означає. Мою рішучість ти завжди (несвідомо) пригнічував і тепер гадаєш (несвідомо), нібито знаєш, чого вона варта.

Ти нічого не знав про те, як я намагався врятуватись, кидуючись із боку в бік, тому не можеш нічого знати й про хід моїх думок, що привів мене до цієї спроби одружитись; тобі доводиться його розгадувати, й ти розгадуєш, спираючись на загальні свої судження про мене, — розгадуєш у щонайогидніший, щонайбрутальніший, щонайбезглуздіший спосіб. І, жодної миті не вагаючись, у такий самий спосіб висловлюєш це мені. Ганьба, яку ти накликаєш так на мене, для тебе — ніщо проти тієї ганьби, яку я, на твою думку, накликаю на твоє ім'я своїм одруженням.

З приводу моїх спроб одружитись у тебе, звісно, знайдеться мені відповідь, і ти її вже й висловив: мовляв, ти не маєш підстав надто поважати моє рішення, позаяк я двічі розривав заручини з Ф. і двічі їх поновлював, марно тягав вас із матір на заручини до Берліна, й таке інше. Усе це правда. Але як до цього дійшло?

Основний задум обох моїх спроб одружитися був цілком логічний: завести сім'ю, стати самостійним. Цей задум схвалював і ти, але те, що потім він зрештою обертався на таку собі дитячу гру, де одне тримає за руку другого й навіть міцно її стискає, а самé тим часом кричить: «Та йди вже, йди собі, чого ж ти не йдеш?» Щоправда, в нашому випадку все ускладнювалося тією обставиною, що оце «Йди собі!» ти з давніх-давен казав щиро, оскільки з тих-таки давніх-давен, сам того не відаючи, втримував чи, правильніше сказати, пригнічував мене вже самою своєю натурою.

Обох дівчат я вибрав хоч і випадково, проте надзвичайно вдало. Ще одне підтвердження цілковитого твого нерозуміння: чому ти гадаєш, нібито я — несміливий, нерішучий, недовірливий — отак ні сіло ні впало зважуся на одруження, просто захопившись якоюсь там блузкою? Обидва рази шлюб був би швидше з розрахунку, якщо під цим розуміти те, що всі мої думки день і ніч (першого разу кілька років, другого — кілька місяців) були заклопотані цим планом.

Жодна з дівчат не розчарувала мене, обох розчарував лише я. Моя думка про них, відколи я хотів з ними одружатися, анітрохи не змінилася.

Не варто також гадати, нібито я, роблячи другу спробу одружитися, злегковажив і знехтував досвідом першої. Річ у тім, що обидва випадки цілком різні, у другому, загалом перспективнішому, саме попередній досвід сповнював мене надіями. Вдаватися в подробиці я тут не хочу.

То чому ж я все-таки не одружився? Звичайно, були тут, як і в усьому, окремі перешкоди, але ж із подолання таких перешкод і складається життя. Та головна перешкода, незалежна від окремого випадку, полягала, на жаль, у тому, що одружуватись я духовно вочевидь нездатний. Це знаходить свій вияв у тому, що від тієї хвилини, коли я надумую одружитися, мене полишає сон, голова день і ніч палає, життя моє — вже не життя, і я, мов неприкаяний, тиняюся докола. Причина цього — власне, не турботи, хоч мій флегматизм і моя педантичність породжують їх, звичайно, тьмутьмущу; ні, головна біда не в них, вони лише, мов черва, завершують роботу на трупі; вбиває мене щось інше. Це —

постійний страх, слабкість, зневага до самого себе, які пригнічують усе моє єство.

Спробую пояснити це докладніше. Коли я роблю спробу одружитися, в моєму ставленні до тебе виявляються дві нібито протилежності так різко, як ніколи доти. Одруження, певна річ, — запорука рішучого самовизволення й незалежності. Я мав би сім'ю, тобто найбільше, як я собі уявляю, чого тільки можна досягти, а отже, найбільше з того, чого досяг ти; я прирівнявся б до тебе, вся моя давня й завжди нова ганьба і твій деспотизм канули б у минуле. Це було б, звичайно, казково, та саме тому одразу й зринають сумніви. Надто вже це багато, а так багато досягти не можна. Це так, ніби чоловік попав до в'язниці й надумав не лише з неї втекти, що можна було б, либонь, здійснити, але на додачу надумав ще й перебудувати в'язницю — і то одночасно — на замиський палац для власних потреб. Та якщо він утече, то не зможе перебудувати, а як почне перебудовувати, то не зможе втекти. Якщо я в таких особливих, прикрих взаєминах з тобою хочу домогтися самостійності, то маю зробити щось таке, що по змозі зовсім тебе не стосується, а одруження, хоч воно й було б тут найкращим виходом і дало б дуже почесну самостійність, все ж таки якнайтісніше пов'язане з тобою. Тому бажання знайти тут раду нагадує божевілля, а будь-яка спроба мало не божевіллям і карається.

Та почасти саме цим тісним зв'язком мене й приваблює одруження. Рівність, яка потім зайшла б між нами і яка припала б тобі до душі, як жодна інша, бачиться мені такою чудовою саме через те, що тоді я позбувся б почуття провини, став би вільним, вдячним і щирим сином, а ти — нічим не пригніченим, позбавленим деспотизму, чуйним, задоволеним батьком. Але щоб досягти цієї мети, потрібно все, що сталося, зробити таким, що не сталося, тобто обох нас викреслити.

Та коли вже ми такі, які є, то одруження — не для мене саме через те, що в цій сфері повновладний господар — ти. Часом я уявляю собі розіслану мапу світу й тебе, розпростертого впоперек неї. І тоді в мене складається враження, ніби мені лишається жити тільки в тих краях, котрі або ще

не опинилися під тобою, або недосяжні для тебе взагалі. А таких — коли зважити на те, який ти, за моїми уявленнями, великий, — зовсім небагато, й вони не вельми привабливі, а для мого одруження в них і геть нема місця.

Уже самé це порівняння показує, що я аж ніяк не хочу сказати, нібито своїм прикладом ти витіснив мене зі сфери подружнього життя, наче ото з крамниці. Навпаки, попри всю далеку подібність, ваше подружнє життя в моїх очах багато в чому вірцеве — вірцеве вашою вірністю одне одному, взаємною підтримкою одне одного, тим, скільки у вас дітей, і навіть тоді, коли діти повиростали й почали дедалі частіше порушувати сімейний спокій, вашого союзу це не похитнуло. Саме на цьому вашому прикладі, мабуть, і склалося моє високе уявлення про подружнє життя; а тому, що моє прагнення до нього виявилось марним, були інші причини. Полягали вони у твоєму ставленні до дітей, про яке і йдеться в усьому моєму листі.

Дехто гадає, нібито страх перед одруженням іноді народжується з боязні, щоб потім діти не помстилися нам за те, в чому ми самі прогрішилися перед власними батьком-матір'ю. У моєму випадку це не має, думаю, аж такого великого значення, адже причиною мого почуття провини став, по суті, ти, до того ж воно надто просякнуте усвідомленням своєї винятковості, ба більше, це усвідомлення винятковості — невіддільна частина його болісної природи, повторення годі собі й уявити. І все ж я мушу визнати, що такий безмовний, глухий, черствий, слабовитий син, як я, мені був би нестерпний; я, коли б іншої ради не лишалося, від нього, либонь, утік би, куди-небудь виїхав би, як ти хотів зробити вже хоч би через мій намір одружитися. І це також вплинуло, мабуть, на мою нездатність узяти шлюб.

Та куди важливіший у такому разі страх за самого себе. Розуміти це треба так: я вже згадував про те, що моє прагнення писати й усе, що з ним пов'язане, — це мої скромні намагання домогтися самостійності, намагання втекти; успіх вони мали мізерний і навряд чи увінчаються чимось більшим, підтвердженнь цьому я маю багато. І все ж таки мій обов'язок чи, радше, сенс мого життя полягає в тому, щоб їх зберегти, зробити все, що мені до снаги, аби відвернути від

них будь-яку небезпеку, ба навіть можливість такої небезпеки. Одруження — це і є можливість такої небезпеки, що правда, воно здатне стати й великим стимулом, але мені вже досить і того, що таку небезпеку воно в собі приховує. Що я робитиму, якщо одруження і справді обернеться небезпекою? Як я житиму в шлюбі з відчуттям цієї небезпеки — відчуттям, можливо, й безпідставним, але запевне неспростовним?! Маючи таку перспективу, я, щоправда, можу вагаться, але остаточний результат сумніву не викликає: я мушу відмовитись. Прислів'я про синицю у жмені й журавля в небі тут не дуже до місця. У жмені в мене порожньо, в небі — все, а проте я маю спинити свій вибір на цій порожнечі — таке рішення диктують життєві тяготи й умов боротьби. Так само, до речі, я змушений був вибирати колись і професію.

Та найбільшу перешкоду на шляху до одруження становить уже самé нездоланне моє переконання: для того, щоб зберегти сім'ю (а для того, щоб нею керувати — й поготів), потрібне все, чого я навчився в тебе, і то все разом: добре й погане, в такому органічному поєднанні, як у тебе, — тобто сила й наруга над рештою людей, здоров'я й певна непомірність, хист до слова й недорікуватість, упевненість у собі й невдоволення будь-ким, зверхність і деспотизм, знання людей і недовіра до більшості з них, далі — позитивні риси без жодних негативних, як, наприклад, старанність, терплячість, цілковите самовладання, безстрашність. Порівняно з тобою я майже нічого цього не маю або коли й маю, то лише дуже мало. То чи хотів я за таких умов усе ж таки зважитися на одруження, усвідомлюючи, що навіть тобі в подружньому житті доводиться вести тяжку боротьбу, а в протистоянні з дітьми навіть зазнавати поразки? Цього запитання я собі так чітко, звісно, не ставив, і чіткої відповіді на нього не даю, а то мене опанували б звичайні роздуми й нагадали б мені про інших чоловіків, не таких, як ти (щоб далеко не ходити, назву бодай дядька Ріхарда, що так відрізняється від тебе), хоч вони все ж таки поодружувалися й через це навіть не повмирали, що вже само собою дуже непогано, а для мене було б цілком достатньо. Та якраз цього запитання я й не ставлю, я живу з ним від самого

дитинства. Я ж бо влаштував собі іспити не тільки щодо подружнього життя, а й щодо будь-якої дрібниці; щодо будь-якої дрібниці ти своїм прикладом і своєю системою виховання, як я намагався тут описати, переконував мене в моїй неспроможності, й те, що виявлялося слухним і підтверджувало твою правду щодо будь-якої дрібниці, мало бути безсумнівно слухним, певна річ, і щодо найважливішого — подружнього життя. До своїх спроб одружитись я жив, приблизно мов такий собі комерсант, що день при дні хоч і крутиться в турботах і з недобрими передчуттями, зате принаймні не веде докладного бухгалтерського обліку. Часом йому перепадає невеличкий прибуток, але це трапляється так рідко, що чоловік весь час з любов'ю згадує про нього й перебільшує його, та загалом щодня зазнає лише збитків. Усе він записує до бухгалтерських книг, однак балансу ніколи не зводить. Та ось настає потреба підбити підсумок, тобто спробувати одружитись. І коли суми, з якими тут доводиться рахуватись, великі, то виходить так, немовби ніколи не було навіть найменшого прибутку, — кругом суцільна величезна заборгованість. А тепер спробуй одружитися без того, щоб не збожеволіти!

Так завершується дотеперішнє моє життя з тобою, і такі перспективи на майбутнє воно з собою несе.

Ознайомившись з обґрунтуванням мого страху перед тобою, ти можеш відповісти: «Ти стверджуєш, нібито я полегшую собі життя, пояснюючи своє ставлення до тебе просто твоєю провинною; я, однак, вважаю, що ти, попри всі свої демонстративні зусилля, не лише не завдаєш собі більшого клопоту з'ясувати істину, а й не хочеш робити цього взагалі. Спершу ти також заперечуєш будь-яку власну провину й відповідальність, і в цьому сенсі ми поведимось однаково. Та коли потім я відверто, як і думаю, складаю всю провину на тебе, ти намагаєшся бути «надрозважливим» і «надщиросердим» водночас і теж знімаєш із мене будь-яку провину. Звичайно, це останнє тобі вдається лише про людське око (більшого тобі ж бо й не треба), і поміж рядків, попри всі «загальні фрази» про суть, і натуру, й суперечності, й безпорадність, прозирає звинувачення в тому, нібито першим виступив з нападками я, тоді як усе,

що робив ти, було всього-на-всього самозахистом. Отож ти міг би багато чого досягти вже самою своєю нещирістю, адже ти довів три речі: по-перше, що ти не винен, по-друге, що винен я, по-третє, що ти просто з великодушності не лише ладний мені пробачити, але й — а це й більше, і менше — довести, навіть і сам повірити, буцімто я, всупереч істині, також не винен. Цим ти вже тепер міг би вдовольнитись, але ж ні, тобі й цього мало. Річ у тім, що ти забрав собі в голову бажання жити лише й тільки моїм коштом. Я визнаю, між нами точиться битва, але битви бувають двох видів: є битва лицарська, коли силою міряються двоє самостійних супротивників, кожен б'ється сам за себе, програє за себе, виграє за себе. І є битва паразита, який не лише жалить, а й, щоб підтримувати в собі життєву силу, одразу висмоктує кров. Це — справжній професійний вояк, такий, як ти. Ти не пристосований до життя, але, щоб влаштуватися у ньому зручно, безтурботно й без докорів самому собі, намагаєшся довести, нібито всю життєздатність у тебе відібрав і сховав до своєї кишені я. Що тобі тепер до того, що ти нежиттєздатний, адже відповідальність за це падає на мене, а ти спокійнісінько лягаєш собі й даєш мені тягти тебе — фізично й духовно — через життя. Приклад: коли нещодавно ти хотів одружитись, ти водночас — адже ти сам зізнаєшся в цьому листі — й не хотів одружуватись, але при цьому хотів, не бажаючи марнувати власних зусиль, щоб не одружуватись допоміг тобі я, заборонивши робити це через «ганьбу», яку той твій шлюб, мовляв, накликав би на мене. Але робити це мені й на думку не спало. По-перше, я не хотів у цьому випадку, як і завжди, «ставати на заваді твоєму щастю», а по-друге, не хочу почути коли-небудь такий самий докір від власної дитини. Та хіба мені хоч трохи допомогло те, що я, пересиливши себе, дав тобі самому вирішувати — одружуватися, чи ні? Анітрохи. Моє негативне ставлення до твого наміру на перешкоді тобі не стало б, навпаки, воно вже саме собою лише підхльоснуло б тебе одружитися на тій дівчині, бо так «спроба втекти», як ти любиш висловлюватись, була б утілена повною мірою. А своїм дозволом на одруження я б не уник твоїх докорів, адже ти однаково намагаєшся довести, нібито в тому, що ти

не одружився, в будь-якому разі винен я. Проте загалом у цьому випадку, та й у решті випадків також, ти довів мені лише те, що всі мої докори були справедливі й що з-поміж них бракувало тільки одного, особливо справедливого, а саме: докору за нещирість, за облесливість, за паразитизм. Якщо я не дуже помиляюся, ти паразитуєш на мені й самим цим листом».

На це я відповім, що, насамперед, цей закид, який почасті можна обернути й проти тебе, йде не від тебе, а саме від мене. Адже ти навіть недовіряєш людям менше, ніж я недо-віряю сам собі, а мою недовіру виховав ти. Не заперечую, цей закид, який уже сам собою додає чогось нового до характеристики наших з тобою взаємин, певною мірою не безпідставний. Насправді речі не можуть бути пов'язані між собою так логічно, як докази в моєму листі, життя — штука складніша, ніж звичайна головоломка. Але з поправками, що випливають з цього закиду, — поправками, які я не можу й не хочу вносити кожному окрему, — в моєму листі, гадаю, все ж досягнуто чогось такого близького до істини, що воно може обох нас трохи заспокоїти й полегшити нам життя і смерть.

Листопад, 1919
Франц

Зановіму

1

Любий Максе, ось моя остання воля: все, що виявиться в моїй спадщині (тобто у книжкових шафах, у білизняній шафі, в письмових столах вдома й у конторі, або, може, якимось випадково опинилося десь інде й трапиться тобі на очі) — щоденники, рукописи, листи (мої й чужі), малюнки тощо, — спалити все без винятку й не читаючи, як і все мною написане й намальоване, що маєш ти чи будь-хто, до кого ти можеш звернутися з проханням від мого імені. Якщо хто-небудь відмовиться віддати тобі листи, нехай принаймні пообіцяє спалити їх сам.

*Твій Франц Кафка
(Приблизно осінь—зима 1921 р.)*

2

Любий Максе, цього разу я вже, мабуть, усе ж таки не встану, легенева лихоманка, що триває вже цілий місяць, завершиться, досить вірогідно, запаленням легенів, і навіть те, що я про це пишу, його не відверне, хоч певною мірою й подіє. Тож про всяк випадок ось моя остання воля щодо всього мною написаного. З усього, що я написав, мають

вагу лише книжки: «Вирок», «Кочегар», «Перевтілення», «У виправній колонії», «Сільський лікар» і новела «Голодомайстер». (Ті кілька примірників «Споглядання», що збереглися, нехай лишаються, я не хочу нікому завдавати клопоту з їхнім знищенням, але перевидавати звідти нічого не треба.) Коли я кажу, що ті 5 книжок і новела мають вагу, то не виявляю цим бажання, аби їх перевидавали і зберігали на майбутні часи, навпаки, якщо вони без вороття загубляться, то це відповідатиме моєму справжньому бажанню. Я тільки нікому не забороняю ті книжки зберігати, коли вже їх мають і хочуть зберігати. Але решту з того, що я написав (опубліковане в газетах, рукописи й листи), — без винятку все, що пощастить дістати чи випросити в адресатів (більшість із них ти ж бо знаєш, насамперед ідеться про пані Феліцу М., пані Юлію, вроджену Вохрицек, і пані Мілену Поллак, особливо не забудь про кілька зошитів, які має пані Поллак), — усе це без винятку, найкраще не читаючи (я, звісно, не забороняю тобі зазирнути туди, але мені було б приємніше, якби ти цього, звичайно, не робив, принаймні ніхто інший зазирати туди не повинен), — усе без винятку потрібно спалити, і зробити це я прошу тебе якомога скоріше.

Франц
(29 листопада 1922 р.)

Із щоденників 1910—1923 рр.

1910

...Нарешті, через п'ять місяців свого життя, протягом яких я не спромігся написати нічого такого, що дало б мені задоволення, і які жодна в світі сила не поверне, хоч зробити це зобов'язані всі, мені спало на думку знов якось поговорити з собою. Коли я справді ставив собі запитання, то все ще знаходив відповідь, тут усе ще можна було щось вибити з мене, з цієї копиці, на яку я обернувся за ці п'ять місяців і якій, здається, судилося згоріти, коли влітку її підпалять, і згоріти так швидко, що глядач не встигне й оком кліпнути. Коли б таке лишень сталося зі мною! І хай воно станеться хоч би й десять разів, я навіть не пошкодую за цим нещасливим часом. Мій стан не назвеш нещастям, але це й не щастя, не байдужість, не слабкість, не стомленість, не інтерес до чого-небудь. То що ж це таке? Те, що я не знаходжу відповіді, пов'язано, мабуть, з моєю нездатністю писати. І я, здається, відчуваю її, не знаючи причини. Бо всі речі, які спадають мені на думку, ростуть не з коріння, а десь із своєї середини. Спробуй їх стримати, спробуй тримати траву й триматися на ній самому, коли вона починає рости аж із середини стебла. Дехто це, певно, вміє робити, як, скажімо, японські акробати, котрі вилазять на драбину, що стоїть не на землі, а на задертих догори ступнях того, хто лежить на спині і не спирається на стіну, а стримить просто вгору. Я так не вмію, позаяк мою драбину не підпирають навіть оті

ступні. Це, звісно, ще не все, і таке завдання ще не примусить мене заговорити. Але щодня на мене має бути націлений бодай один рядок, як ото тепер на комети націляють далекоглядну трубу. І коли потім я раптом опинюся перед тим реченням, захоплений тим реченням, як це сталося зі мною, наприклад, торік на Різдво, коли дійшло до того, що я вже ледве владав собою, і коли я, здавалося, справді був уже на останньому шаблі своєї драбини, яка, однак, спокійнісінько стояла собі на землі, сперта на стіну. Але яка то земля, яка стіна! І все ж драбина не впала, так я притискав її ногами до землі, так я тримав її ногами під стіною.

Сьогодні, наприклад, я тричі зважився на зухвальство — щодо кондуктора, щодо одного з моїх начальників... ага, то це трапилось тільки двічі, але мої вчинки печуть мені, мов біль у шлунку. Вони були б зухвальством з боку будь-кого, про мене вже годі й казати. Отож я втратив самовладання, в нестямі заходився битися в повітрі, а найгірше те, що ніхто й не помітив: навіть щодо своїх супутників я повівся, мусив повестися, відверто по-зухвалому, я скорчив справжню гримасу, за яку маю відповідати; але ще гірше те, що один з моїх знайомих сприйняв моє зухвальство навіть не як рису вдачі, а як саму вдачу, він звернув мою увагу на те зухвальство й висловив свій захват ним. Чому я втрачаю самовладання? Принаймні тепер я кажу собі: ось поглянь — світ дозволяє тобі бити себе, кондуктор і начальник лишилися спокійні, а коли ти виходив, начальник навіть кивнув головою. Та це ще нічого не означає. Ти нічого не досягнеш, якщо втрачатимеш самовладання. Але що ти втрапиш, крім цього, іще в своєму колі? На це запитання я відповім тільки так: краще нехай і мене б'ють у цьому колі, ніж самому бити кого-небудь поза ним. Але де в біса те коло? Адже якийсь час я бачив його на землі, так ніби намальоване крейдою, але тепер воно тільки витає навколо мене, та навіть і не витає.

Ніч комети, 17–18 травня. Був із Бляєм, його дружиною й дитиною, часом дослухався до себе, немовби зсередини, як ото до нявкання кошеняти, мимохідь, але все ж таки.

Скільки днів знов німо пропливло повз мене; сьогодні 28 травня. Хіба я не маю навіть рішучості щодня братися за

ручку, за цей дерев'яний цурпалок! Мені вже здається, що рішучості я таки не маю. Я сідаю за весла, катаюся верхи на коні, плаваю, лежу на сонці. Литкам це на користь, стегнам теж не вадить, черево ще сяк-так, але ось груди вже геть нікудишні, а як закину назад голову...

Неділя, 19 червня 1910 р. Поспав, прокинувся, поспав, прокинувся. Нікчемне життя...

Я часто міркую про це і щоразу доходжу висновку, що моє виховання багато в чому завдало мені великої шкоди. Цей докір стосується багатьох людей, принаймні всі вони стоять тут, поруч, і, як на давніх групових портретах, не знають, як бути одне з одним, опустити очі їм цієї миті не спадає на думку, а всміхнутись вони не вважаться, бо застигли в чеканні. Тут мої батько й мати, дехто з рідні, з учителів, одна цілком певна кухарка, кілька дівчат із танцювального гуртка, дехто з тих, хто колись давно ходив до нас додому, кілька письменників, учитель плавання, білетер, шкільний інспектор, далі — люди, які лише один раз траплялися мені на вулиці, і ще хтось, кого я тепер уже й не пригадую, й такі, про яких я вже ніколи й не згадаю, і нарешті такі, на уроки яких я, чимось тоді захопившись, узагалі не звернув уваги; одне слово, їх так багато, що треба пильнувати, аби не згадати когось двічі. І до всіх їх я звертаюся з докором і в такий спосіб знайомлю їх одне з одним, але ніяких заперечень не стерплю. Бо наслухався я тих заперечень уже справді доволі, і, позаяк більшість моїх заперечень відкинута, мені не лишається нічого іншого, як долучити й ці заперечення до моїх докорів і заявити, що, крім виховання, й ці заперечення багато в чому завдали мені великої шкоди.

Може, хтось гадає собі, що мене виховували десь у глухомані? Ні, мене виховували в місті, у самісінькому його центрі. Не серед розвалин, скажімо, не в горах і не на озері. Мої батько-мати і їхня рідня досі були пригнічені тягарем мого докору, аж посіріли, та ось вони легенько відтручують його вбік і вже всміхаються, бо я забрав від них свої руки, приклав їх собі до чола та й думаю: от коли б я був маленьким мешканцем руїн, що прислухається до крику гайвороння, опинившись у тіні від них, спочиваючи в прохолод-

ному місячному сяйві, — хай навіть на початку я трохи й слабував би під тягарем своїх чеснот, які буйно, мов бур'яни, розрослися б у мені, обпалені сонцем, що зусібіч світило б крізь руїни на моє плющеве лігво...

27 листопада. Бернгард Келерман читав уголос. «Дещо з неопублікованого з-під мого пера» — так він почав. Схоже, приємний чоловік, майже сивий, їжакуватий чуб, виголений старанно, гладенько, ніс гострий, на вилицях раз у раз перекочуються туди-сюди, наче хвиля, жовна. Письменник він посередній, але окремі місця в нього виписано добре (якийсь чоловік виходить у коридор, кашляє й озиррається, чи нікого нема поруч), до того ж він людина чесна й збирається прочитати все, що обіцяв, але публіка не дає, злякавшись першого оповідання про психіатричну лікарню; у нього така нудна манера читати, що слухачі, хоч дія розвивалася й досить напружено, один по одному виходили й так покvapно, немовби десь поруч читали щось інше. Коли він, прочитавши з третину оповідання, примовк, щоб випити трохи мінеральної води, за двері посунув цілий гурт. Келерман злякався. «Зараз уже кінець», — просто збрехав він. І коли таки завершив, усі повставали, почувися ріденькі оплески, які пролунали так, немовби всі попідводились, а хтось один лишився сидіти й ляпав у долоні сам для себе. Але Келерман хотів читати далі, ще одне оповідання чи, може, й кілька. Та коли він побачив, що всі вже зібралися йти, то тільки рота роззявив. Нарешті, дослухавшись чиєїсь поради, промовив: «Я хотів би ще прочитати одну невеличку казку, це хвилин на п'ятнадцять. Зробімо перерву на п'ять хвилин». Дехто ще зостався, і він прочитав казку, в якій були місця, коли хотілось кинутися стрімголов через усю залу просто по людських головах за двері.

15 грудня. Своїм висновкам щодо мого нинішнього стану, що триває ось уже майже рік, я просто не вірю, для цього мій стан надто серйозний. Я ж бо навіть не певен, чи можу стверджувати, що цей стан не новий. Принаймні я гадаю собі так: стан цей новий, щось подібне зі мною вже бувало, але такого — ще ніколи. Я ж немовби з каменя, немовби

надгробок сам собі, нема жодної шпарини для сумніву чи віри, для кохання чи відрази, для мужності чи страху перед чимось окремішнім чи загальним, живе тільки квола надія, не виразніша, ніж написи на надгробках. Майже жодне слово, яке я пишу, не пасує до сусіднього, я чую, як приголосні зі скреготом тнуть одна об одну, а голосні підтягують, наче виставлені напоказ негри. Сумніви колом обступають кожне слово, і я бачу їх ще раніше, ніж саме слово, — та що я кажу! — слова я взагалі не бачу, я його вигадую. Але це була б іще не найбільша біда, коли б я міг вигадувати слова, які відносили б трупний запах куди-небудь убік, щоб ним не віяло просто в обличчя мені й читачеві. Коли я сідаю до письмового столу, то на душі не ліпше, ніж тому чоловікові на Place de l'Opera, що падає серед потоку людей та карет і ламає собі обидві ноги. Всі карети, попри свій гуркіт, німо мчать з усіх боків у всі боки, але кращий лад, ніж той, на який спромігся б поліціант, дає біль того чоловіка, біль, що закриває йому очі й спустошує майдан та вулиці, не повертаючи екіпажів назад. Таке бурхливе життя завдає чоловікові болю, він-бо стає на заваді руху, але й порожнеча — не менше зло, адже вона дає волю його власному болю.

17 грудня. На наполегливе запитання, невже ніщо не перебуває у спокої, Зенон відповів: «Чому ж, випущена стріла перебуває у спокої».

Коли б французи за вдачею були німцями, як би тоді німці ними захоплювались!

Те, що я стільки відкидав і викреслював — а я робив так майже з усім, що взагалі писав у цьому році, — принаймні це також дуже заважає мені у творчості. Адже це — ціла гора, у п'ять разів більша від того, що я взагалі будь-коли написав, і вже самою своєю масою вона притягує до себе просто з-під пера все, що я пишу.

19 грудня. Почав працювати в конторі. Пополудні — в Макса¹.

¹ Брод Макс (1884–1968) — австрійський письменник і критик, близький товариш і виконавець суківниці Ф. Кафки.

Трохи почитав щоденники Гьоте. Далечінь уже огорнула супокоем це життя, щоденники кидають на нього відблиски. Зрозумілість усіх подій навіює на них таємничість, так само як ото паркова огорожа, коли ми оглядаємо просторі газони, заспокоює око й водночас сповнює нас неймовірною шанобою.

Щойно в гості до нас уперше прийшла моя заміжня сестра.

20 грудня. Чим я виправдаю вчорашнє зауваження про Гьоте (що майже таке саме неслухне, як і пов'язане з ним почуття, оскільки справжнє розвіяв прихід сестри)? Нічим. Чим я виправдаю те, що сьогодні ще нічого не написав? Нічим. Тим більше, що стан мій — не найгірший. У вухах у мене весь час лунає заклик: «О, суде невидимий, настань же!»...

27 грудня. Мені вже несила написати бодай одне речення. Та якби ж то йшлося про слова, якби ж то досить було, дописавши одне слово, спокійно відвернутися, не маючи сумніву, що це слово ти цілком наповнив собою...

28 грудня. Коли я кілька годин поводжуся по-людському, як оце сьогодні з Максом, а потім у Баума¹, то перед сном мене вже розпирає пиха.

1911

12 січня. ...Шіллер, намальований 1804 року Шадовим у Берліні, де його вельми пишно вшановували. Схопити обличчя міцніше, ніж за цей ніс, не можна. Кінчик носа трохи загнутий униз — наслідок звички за роботою посмикувати за нього. Привітний чоловік із трохи запалими щоками, якого, певно, виголене обличчя робить схожим на старого діда.

¹ Баум Оскар (1883–1940) — австрійський письменник, один із близьких друзів Ф. Кафки.

14 січня. Роман Бератта² «Подружжя». Багато поганого юдейського. Якись несподівані, дивні й одноманітні появи автора, наприклад, усі довкола веселі, а один серед них не веселиться. Або: і ось приходить такий собі пан Штерн (про якого ми вже знаємо все з його романними таємницями). Щось таке є й у Гамсуна, але там це не менш природне, ніж сучки на дереві, а тут ним крапають на дію, як ото модними ліками на цукор... Увагу ні з сього ні з того привертають якись дивні звороти, як-ось: він завдавав собі клопоту її косами, все завдавав і завдавав собі клопоту... Окремі постаті, хоч і не осяяні новим світлом, виписані добре, так добре, що місцями не заважають навіть ганджі. Другорядні персонажі переважно безнадійні.

19 січня. Позаяк я, схоже, вкрай виснажений — останній рік я бував бадьорий не довше, ніж п'ять хвилин, — мені щодня доведеться або просити, щоб мене забрала сира земля, або ж, хоч я й не побачив би в цьому ані найменшої надії, починати все від самого початку малою дитиною. Зовні мені буде при цьому легше, ніж у дитинстві. Бо в ті часи я ледве-ледве, з невиразним усвідомленням прагнув до зображення, що кожним словом було б пов'язане з моїм життям, яке я міг би притиснути до грудей і яке підхопило б мене з місця. А з якими муками (щоправда, з нинішніми їх годі й порівнювати) я починав! Яким холодом цілими днями віяло на мене з написаного! Небезпека була така велика й давала мені так рідко перепочинок, що того холоду я зовсім не відчував, хоч моє лихо через це загалом ставало, звісно, не багато меншим.

Якось я замислив був роман, де ворогували між собою двоє братів; один із них виїхав до Америки, а другий залишився у в'язниці в Європі. Я почав з того, що тільки час від часу записував по кілька рядків, бо це мене відразу стомлювало. Одного разу в неділю пополудні, коли ми були в гостях у діда з бабою і наїлися там, як завжди, дуже м'якого

² Бератт Мартін (1881–1949) — один із працівників берлінського тижневика «Action».

хліба з маслом, я теж почав писати щось про ту в'язницю. Можливо, звичайно, я взявся за це переважно через шанобство їй, пересовуючи на скатертині аркуш паперу, постукуючи олівцем і роззираючись навсібіч в освітленому колі під лампою, хотів викликати в кого-небудь бажання попросити в мене те, що я написав, прочитати й висловити захват від мене. У кількох рядках я змалював насамперед в'язничний коридор, особливо його тишу й холод; сказав також співчутливе слово про брата, який там лишився, бо то був гарний брат. Можливо, на мить мені здалося, що мій опис нічого не вартий, бо до того дня я ніколи не звертав особливої уваги на такі почуття, коли сидів за круглим столом у знайомій кімнаті серед родичів, до яких звук (я був такий несміливий, що коли опинявся десь у звичному місці, то вже відчував себе майже щасливим), не забуваючи, що я молодий і оцей нинішній спокій покликаний спонукати мене на щось велике. Дядько, який любив покепкувати з людей, нарешті взяв у мене аркуша, що його я не дуже міцно й тримав, кинув на нього короткий погляд і повернув назад, навіть не всміхнувшись, тільки промовив до решти гостей за столом, які стежили за ним очима: «Звичайнісінька писанина». А мені не сказав жодного слова. Я, щоправда, лишився сидіти, так само схилившись над своїм, виходить, непотрібним папірцем, але з товариства мене прогнали тоді справді-таки одним штурханом, дядьків присуд відгукнувся в моїй душі вже майже справжнім значенням, у самих сімейних почуттях мені відкрився холодний простір нашого світу, і я мав зігріти його вогнем, який тільки збирався шукати.

19 лютого. Коли я сьогодні надався встати з ліжка, то просто гепнув, як вальок. Причина цьому дуже проста: я дуже перепрацював. Не в конторі, а на іншій моїй роботі. Невинна участь контори полягає лише в тому, що я, якби не мусив ходити туди, спокійно жив би задля своєї роботи й не марнував би там щодня оцих шість годин, які надто нестерпні мені в п'ятницю та суботу, бо голова моя сповнена задумами, — такі нестерпні, що ви собі й не уявляєте. Зрештою, це, я розумію, — лише балаканина, винен я сам, а в конторі переді мною висуюють лише щонайпростіші

й найсправедливіше вимоги. Але для мене це — жахливе подвійне життя, вихід з якого, мабуть, тільки один — божевілля. Я пишу це при ясному вранішньому світлі й запевне не писав би, якби то не була така щира правда і якби не любив вас, як син.

А втім, завтра в мене, безперечно, знов усе буде гаразд, я прийду в контору, і перше, що я там почую, будуть слова про те, що ви хочете позбавити від мене наш відділ.

19 лютого. Особливість мого натхнення, з яким я, найщасливіший і найнещасніший, тепер, о другій ночі, лягаю спати (може, воно, якщо тільки мене не доконає думка про це, й лишиться, адже воно вище, ніж будь-коли досі), полягає в тому, що я вмюю все, а не тільки виконувати якусь одну роботу. Якщо я, не довго думаючи, пишу яке-небудь речення, скажімо: «Він визирнув з вікна», — то воно вже досконале...

28 березня. Художник П.-Карлін, його дружина, два широкі, великі передні верхні зуби надають масивному й досить пласкому обличчю загостреного вигляду; пані Гофрат Б., композиторова мати, міцний кістяк якої від старості випирає так, що вона схожа на чоловіка, принаймні коли сидить.

Відсутні учні завдають д-рові Штайнеру¹ дуже багато клопоту. Коли він виступає, довколо нього так і товпляться покійники. Жадоба до знань? А чи вони, власне, їм потрібні? Очевидно, таки потрібні. Спить дві години. Відколи йому якимось відімкнули електричне освітлення, завжди носить із собою свічку. Був дуже близький до Христа. Поставив у Мюнхені свою п'єсу (можна вивчати її цілий рік, однаково нічого не зрозумієш), костюми намалював сам, музику написав сам. Повчав якогось хіміка. Льови Сімон, торговець милом у Парижі, Quaі Монсеу, діставав від нього чудові ділові поради. Перекладав його твори французькою мовою. З цього приводу пані Гофрат занотувала до свого записника: «Як пізнати найвищі світи? У С. Льови в Парижі».

¹ Штайнер Ругольф (1861–1925) — німецький теософ.

У Віденській ложі є один теософ, здоровенний шістдесятип'ятирічний чоловіча, колись неспросипущий п'яниця з величезною головою, який постійно вірить і постійно сумнівається. Про нього розповідають веселу історію: колись, під час одного конгресу в Будапешті, місячної ночі за вечерею на Блоксберзі до товариства несподівано вийшов д-р Штайнер, і той теософ з переляку сховався з кухлем за пивною бочкою (хоч д-р Штайнер за таке й не розгнівався б).

Може, він і не найбільший із сучасних дослідників духу, та лише на нього покладено завдання об'єднати теософію з наукою. Тим-то він і знає все. Якось до його рідного села прийшов один ботанік, великий знавець окультних наук. Він його й просвітив... Те, що я знайду д-ра Штайнера, одна жінка витлумачила мені як початок ретроспективної пам'яті. Лікар тої жінки, коли в неї виявилися симптоми інфлуенци, спитав у д-ра Штайнера про засіб, прописав його, і відразу їївилікував. Одна французенка, прощаючись із ним, сказала: «*Au revoir*». Він помахав рукою в неї за спиною. Черед два місяці вона померла. Ще один такий випадок у Мюнхені. Один мюнхенський лікар зцілює фарбами, що їх призначає д-р Штайнер. Він посилає також хворих до пінакотеки, прописуючи їм зосереджено стояти по півгодина чи й довше перед тою чи тою картиною.

Загибель Атлантиди, загибель Лемурії, а тепер іще — загибель через егоїзм... Ми живемо у вирішальний час. Дослід д-ра Штайнера вдасться, якщо тільки не візьмуть гору духи зла... Він харчується двома літрами мигдалевого молока й фруктами, що ростуть високо в горах... Зі своїми відсутніми учнями він спілкується за допомогою уявних образів, які їм посилає, але, створивши їх, далі про них уже не дбає. Та вони швидко зношуються, і йому доводиться відтворювати їх заново.

Пані Ф.: «У мене погана пам'ять».

Д-р Шт.: «Не їжте яєць».

Мій візит до д-ра Штайнера...

Я вихоплююся наперед зі своєю задалегідь приготованою промовою:

«Я відчуваю, що велика частина мого ества прагне до теософії, та водночас мене сковує перед нею неймовірний страх. Я боюся, що вона викличе в мені нове сум'яття, яке стало б для мене великим лихом, бо вже причина й нинішнього мого нещастя — це суціль сум'яття. Воно викликане ось чим: моє щастя, мої здібності й будь-яка можливість приносити користь здавна пов'язані з літературою. І тут я переживав, звичайно, стан (не часто), який, на мою думку, дуже близький, пане докторе, до описаних вами станів ясновидіння; я щоразу цілком перебував у полоні фантазії, але щоразу й сам сповнював таку фантазію, відчуваючи себе не лише на межі власних можливостей, а й на межі людських можливостей узагалі. Одначе спокійного натхнення, досить властивого, либонь, ясновидцеві, у такому стані в мене все ж не було, як не було його, по суті, взагалі. Я висновую це з того, що найкращі свої роботи я написав не в такому стані. Але літературі я не можу віддатися до решти, як це має бути, не можу з різних причин. З огляду на мої родинні обставини, я не міг би прожити з літератури вже через те, що мої роботи народжуються дуже повільно й мають особливий характер; крім того, моє здоров'я і вдача не дають мені жити, покладаючись на — у кращому разі — непевні заробітки. Тому я пішов на службу в товариство соціального страхування. Але тепер ці дві професії ніяк не можуть поладнати одна з одною й допустити, щоб ми були щасливі одразу всі троє. Найменше щастя в одній із них для мене обертається великим нещастям у другій. Якщо вчора я написав що-небудь пристойне, то другого дня в конторі весь палаю, і все падає мені з рук. Ці митарства стають чимдалі нестерпнішими. У конторі мене вистачає для виконання моїх зовнішніх обов'язків, але внутрішніх я не виконую, а кожен невиконаний внутрішній обов'язок обертається нещастям, яке потім мене вже не полишає. І до цих двох поривань, які ніколи не примиряться, я маю додати ще й третє — теософію? Чи не заважатиме вона першим двом і чи не заважатимуть перші дві і їй? Чи зможу я, чоловік уже й тепер такий нещасний, довести всіх трьох до кінця?

Я прийшов, пане докторе, запитати у вас про це, бо відчуваю, що коли ви вважаєте мене на це здатним, то я справді зможу взяти все на себе».

Він слухав надзвичайно уважно, вочевидь зовсім не стежачи за мною, цілком перебуваючи в полоні моїх слів. Час від часу він кивав головою, що, на його думку, певно, мало допомагати йому зосередитись. На початку йому заважав легенький нежить, у нього текло з носа, він безугавно вовтузився з носовою хустиною, затикаючи її пальцем то до однієї ніздрі, то до другої.

27 травня. Сьогодні в тебе день народження, але я навіть не надсилаю тобі, як завше, книжку, бо це було б лише про людське око; по суті, я навіть не в змозі подарувати тобі книжку. Тільки через те, що мені так потрібно сьогодні бодай хвилинку — хай навіть за допомогою цієї листівки — побути поруч із тобою, я пишу й почав зі скарги лишень для того, щоб тобі легше було мене впізнати.

15 серпня. Час, який оце минув і протягом якого я не написав жодного слова, був для мене такий важливий через те, що в плавальній школі у Празі, в Королівській залі й у Чернівцях я перестав соромитися власного тіла. Як же пізно тепер, у двадцять вісім років, я надолужую своє виховання — на перегонах це назвали б пізнім стартом. І шкода від такого лиха полягає, либонь, не в тому, що людина не дістає перемоги, адже перемога — лише оте ще видиме, ясне, здорове зерно того лиха, що далі розпливається, стає безмежним і людину, яка намагається обігнати коло, заганяє всередину того кола. А втім, у цей почасти й щасливий час я помітив у собі багато чого й іншого і спробую в наступні дні це записати.

20 серпня. ...Читав про Дікенса. Це так важко, та й чи годна чужа людина збагнути, як хтось переживає в собі якусь історію від самого її початку, від далекого пункту до наближення локомотива зі сталі, вугілля й пари? Але ти ще не забуваєш про неї й тепер, а хочеш і знаходиш час, щоб вона гнала тебе далі, отож вона жене тебе далі, й ти з власного

поривання мчиш від неї туди, куди вона штовхає тебе й куди ти кличеш її сам...

29 вересня. Щоденники Гьоте. Людина, яка не пише власного щоденника, хибно сприймає чужого. Коли така людина, скажімо, читає в щоденнику Гьоте: «11.1.1797. Цілий день удома давав різноманітні розпорядження», то їй здається, що сама вона ще зроду не робила за день так мало.

Подорожні спостереження Гьоте не такі, як нинішні, бо він провадив їх з поштової карети, й розвивалися вони простіше, адже місцевість змінювалася повільніше, і спостерігати її було багато легше навіть людині, котра тієї місцевості не знала. Це були спокійні, просто-таки ландшафтні роздуми. Позаяк місцевість відкривалась очам подорожнього в кареті незайманою, у своєму первісному вигляді, до того ж путівці розтинали краєвид багато природніше, ніж залізничні колії, з якими їх можна порівняти, либонь, як річки з каналами, то споглядачеві не треба було докладати величезних зусиль, і він без особливого напруження міг дати лад своїм враженням. Тим-то миттєвих спостережень трапляється мало, здебільша вони стосуються лише інтер'єрів, і там декотрі люди відразу й цілком розкриваються перед твоїми очима, як, наприклад, австрійські офіцери в Гайдельберзі, а ось оте місце про чоловіків у Візенгаймі, навпаки, нагадує швидше опис краєвиду: «Вони були в синіх сурдутах і білих камізельках, оздоблених плетеними квітками» (цитую з пам'яті). Багато написано про Райнський водоспад у Шафгаузені, а посередині там великими літерами: «Навіяні ідеї»...

2 жовтня. Безсонна ніч. Уже третя поспіль. Я швидко засинаю, але за годину прокидаюся, так ніби стромив голову в якусь фальшдірку. Сон відлітає геть, і в мене таке відчуття, немовби я не спав зовсім або задрімав на мить під тонесеньким серпанком, і мені знов доводиться примушувати себе заснути, і я відчуваю, як сон не хоче йти до очей. І відтоді так триває години до п'ятої — я хоч і сплю, але водночас яскраві сні не дають мені заснути. Я сплю просто-

таки поруч із собою, тоді як сам я маю воювати зі снами. Десь над п'яту годину останні рештки сну розвіюються, я вже тільки марю, і це виснажує ще дужче, ніж коли не спиш. Одне слово, цілу ніч я перебуваю в такому стані, в якому здорова людина буває лише хвилину перед тим, як, власне, заснути. А коли прокидаюся, усі сни збираються довкола мене, тільки я остерігаюся повернутися в думках до них. Перед світанком я зітхаю в подушку, бо всі сподівання на цю ніч умерли. Я згадую про ті ночі, наприкінці яких вибирався з глибокого сну і прокидався так, ніби був замкнений у горіховій шкаралуці.

Сьогоні вночі приверзлася страшна мара — сліпа дитина, нібито дочка моєї ляйтмеріцької тітки, в якої, до речі, дочок нема, а є тільки сини, й один із них колись поламав собі ногу. До того ж було щось спільне між тією дитиною і донькою д-ра Ms., що, як я недавно завважив, з гарної дитини вже перетворюється на товсту, манірно вбрану маленьку дівчинку. В тієї сліпої чи підсліпуватої дитини обоє очей були закриті окулярами, ліве, під досить випуклим скельцем, було округле, молочно-сіре й витрішкувате, а праве, затулене увігнутих скельцем, западало всередину. Щоб це скельце сиділо оптично правильно, довелося замість звичайної дужки, що заходить за вухо, придумати такий собі держачок, головку якого не можна було прикріпити інакше, ніж до вилиці, тож від скельця до щоки вів дротик, проходив крізь дірочку в щоці й закінчувався на кістці, а з кістки виступав другий дротик і зачіпався за вухо.

Гадаю, це безсоння в мене тільки через те, що я пишу. Бо хоч як мало й погано я пишу, проте через ці невеличкі потрясіння все ж таки стаю дуже чутливим і відчуваю — надто над вечір, а ще глибше вранці — подих, наближення отого великого, захоплюючого стану, в якому в мені прокидаються необмежені можливості, а потім не знаходжу спокою через суцільний гамір, який стоїть у мені і впоратися з яким я не маю часу. Врешті-решт цей гамір виявляється лише пригніченою, стримуваною гармонією, що, якби її випустити на волю, наповнила б мене всього, ба навіть розтягла б, а тоді б наповнила знов. Але нині цей стан тільки породжує в мені слабкі надії та завдає шкоди, позаяк мое

ество не має досить снаги, щоб витримати теперішню плутанину; вдень мені допомагає видимий світ, ніч крає мене без перешкод...

3 жовтня. ...Диктував у конторі досить довге повідомлення в окружне управління. Дійшовши до кінця, який мав прозвучати на високій ноті, я зупинився й далі вже не міг нічого робити, а тільки втупився в друкарку фройляйн К., яка, за звичкою, дуже пожвавішала, відсунула крісло, заходилася покашлювати, перебирати щось на столі й привернула так увагу всієї кімнати до моєї біди. Фраза, яку я шукаю, тепер прибирає ще одного значення: вона має заспокоїти друкарку, і що потрібнішою ця фраза стає, то важче її знайти. Нарешті на думку мені спадає вислів «затаврувати ганьбою» і відповідне до нього речення, однак я не розтуляю рота, відчуваючи огиду й сором водночас, так наче то — шматок сирого м'яса, вирізаного з мене м'яса (ось яких мук це мені вартувало). Нарешті я промовив ту фразу, але в душі лишилося відчуття великого жаху — адже все в мені готове до письменницької роботи, й така робота була б для мене небесним порятунком і справжнім воскресінням, а я тим часом тут, у конторі, задля якогось жалюгідного папірця маю виривати в організму, здатного на таке щастя, шматок його власної плоти.

9 жовтня. Якщо я доживу до сорока років, то, мабуть, одружуся на старій дівці з випнутими вперед зубами, не зовсім прикритими верхньою губою. Верхні передні зуби у фройляйн К., котра була в Парижі й Лондоні, знаходять один на одного, як ото ноги, що їх мимоволі закидають одну на одну. Та до сорока я навряд чи доживу, цьому суперечить, наприклад, ота напруженість, що часто стягує мені ліву частину черепа й відчувається, як внутрішня проказа, і, коли я відвертаю свою увагу від прикросців і хочу лише зосередитись на цьому відчутті, справляє на мене таке саме враження, як вигляд поперечного розтину черепа на малюнку в шкільному підручнику або майже безболісний розтин живого тіла, коли ніж, трохи віддаючи холодом, обережно, часто спиняючись і повертаючись назад, а іноді

спокійно завмираючи на місці, все далі відділяє тонесенькі, мов листочки, шари тканини зовсім близько від активних ділянок мозку...

27 жовтня. ...Якими зраними бачилися мені актори після вистави, як я боявся торкнутись їх словом! Як мені хотілося після короткого потиску руки піти, так ніби я лихий і невдоволений, — адже висловити своє справжнє враження просто неможливо. Всі здавалися мені фальшивими — всі, крім Макса, який спокійно промовив щось беззмістовне. Але фальшивив той, хто цікавився якоюсь безсоромною подробицею, фальшивив той, хто відповідав жартом на яке-небудь зауваження актора, фальшивив той, хто іронізував, фальшивив той, хто починав розводитися про свої багаті враження, фальшивив увесь той набрід, що, справедливо запханий у глибину глядацької зали, тепер, глибої ночі, підводив голову й знов усвідомлював свою вартісність. (Дуже далеко від справжньої.)

1 листопада. ...Сьогодні пополудні біль, спричинений самотністю, пройняв мене так пронизливо й різко, що я сказав собі: отак марнується снага, яку я черпаю в цьому писанні і яку призначав зовсім не для цієї мети...

5 листопада. ...Хочеться писати, на чолі щось раз у раз посмикується. Сиджу в своїй кімнаті, осередді гармидеру в цілій квартирі. Чую, як гупають усі двері, це гупання рятує мене лише від тупоту людей, що проходять крізь двері, а ще до мене долинає клацання дверцят у плиті на кухні. Батько розчахує навстіж двері до моєї кімнати й проходить через неї в домашньому халаті, що волочиться за ним; у сусідній кімнаті з груби вигортають попіл, Валлі питає когось через передпокій, наче гукає через паризьку вуличку, чи вже почишено батькового капелюха; у відповідь на цикання, яке має засвідчити повагу до мене, чийсь голос кричить іще дужче. Вхідні двері прочиняються з хрипким катаральним рипом, потім відчиняються далі з коротким жіночим співом і зачинаються з глухим суворим стуком, що лунає особливо безцеремонно. Батько пішов,

тепер починається делікатніший, розпорошеніший, безнадійніший гармидер, перед у якому ведуть голоси двох канарок. Мені вже й доти спадала думка, а тепер канарки знов нагадали про це, — чи не прочинити трохи двері, проповзти змією до сусідньої кімнати й, лежачи отак на підлозі, благати сестер та їхню покоївку дати мені спокій.

Гіркота, яку я відчував учора ввечері, коли Макс читав уголос у Баума моє невеличке оповідання про автомобіль. Я замкнувся в собі й, щоб нічого не чути, похнюпив голову, просто-таки притиснувши підборіддя до грудей. Безладні нагромадження фраз із провалинами, в які можна стромити обидві руки; одна фраза лунає високо, інша — низько, як їй заманеться; фраза зачіпає фразу, мов ото язик зачіпає дупластого чи вставного зуба; а ще котрась фраза починається так грубо, що все оповідання застигає у прикрому подиві; напливає кволе наслідування Макса (тема то приглушена, то увиразнена), часом усе має такий вигляд, наче урок танців перші чверть години. Я це пояснюю собі тим, що мені бракує часу і спокою, аби з усією повнотою виявити можливості свого таланту. Тим-то на світ щоразу з'являються тільки уривані початки; скажімо, все оповідання про автомобіль — це суціль уривані початки. Якби я спромігся написати коли-небудь щось велике й ціле, вдало вибудоване від початку до кінця, тоді така історія ніколи б не відділилась від мене остаточно, і я мав би право спокійно, з розплющеними очима, ніби кривний родич здорової історії, слухати, як її читають, а поки що всі шматочки розповіді метушаться, мов неприкаяні, туди-сюди й женуть мене у протилежний бік. І я ще можу радіти, якщо це пояснення слухне...

11 листопада. ...Я спробую помалу скласти перелік того, що є в мені безперечно, потім — вірогідно, згодом — можливо й т. д. Безперечна в мені жадова до книжок. Власне, я прагну не володіти ними й не читати їх, а більше пересвідчуватися перед вітриною книготорговця, що вони є. Якщо десь лежать кілька примірників тієї самої книжки, мене тішить кожен із них. У мене таке враження, немовби ця жадова народжується у шлунку, немовби вона — хибно спрямоване відчуття голоду. Книжки, які маю я, тішать мене не так, а ось книжки

моїх сестер тішать по-справжньому. Бажання володіти ними незрівнянно менше, його майже нема.

15 листопада. Вчора ввечері, вже передчуваючи наближення сну, відкинув з ліжка ковдру, ліг і знов усвідомив усі свої здібності, так ніби тримав їх у руці; вони розпирали мені груди, розпалювали уяву, і я, щоб виправдати себе з приводу того, що не встаю працювати, якусь хвилину проказував собі: «Це може зашкодити здоров'ю, це може зашкодити здоров'ю», — і хотів мало не силоміць натягти на голову сон. Я завжди мріяв про кашкета з дашком, щоб, коли треба захиститися, дужою рукою нацуплювати його на чоло. Скільки я вчора втратив, як гупала кров у стисненій голові, — мати до всього хист і триматися лише завдяки силі, яка потрібна мені задля того, щоб жити, а насправді марнується...

21 листопада. Моя колишня нянька, жінка зі смагляво-жовтим обличчям, вугластим носом і такою милою мені тоді бородавкою на щоці, сьогодні була в нас уже вдруге за короткий час, щоб побачити мене. Першого разу вона не застала мене, цього разу я хотів мати спокій, хотів поспати й звелів сказати, що я кудись пішов. Чому вона так погано мене виховала, адже я виростав слухняний, вона сама розповідає тепер про це в передпокої кухарці й служниці, на вдачу я був, мовляв, спокійний і щирий. Чому ж вона не скористалася цим задля мене ж і не приготувала мені кращого майбутнього? Вона або заміжня, або вдова, має дітей, у неї жвава мова, яка не дає мені заснути, жінка гадає, що я — високий здоровий чоловік у чудовому віці, двадцятьох вісьмох років, люблю згадувати про свою юність і взагалі знаю, що з собою робити. А я лежу, однак, отут на канапі, вилетівши від одного копняка зі світу, очікую сну, який усе не йде й не йде, а коли прийде, то лише торкнеться мене, суглоби болять від втоми, худе тіло смертельно тремтить від хвилювання, якого не сміє виразно усвідомити, в голові посмикується щось незбагненне. А тут під моїми дверима стоять троє жінок, одна нахваляє мене такого, який я був, дві — який я є. Кухарка каже, що я відразу — вона має на

увазі, без кружних шляхів — потраплю до раю. Так воно й буде...

22 листопада. ...Нема сумніву, що головна перешкода моєму успіху — мій фізичний стан. З таким тілом нічого не досягнеш. Я мушу звикнути до того, що воно раз у раз відмовляє. Після цих останніх ночей, сповнених жаских сновидь, коли сон, однак, тривав якусь хвилю, сьогодні вранці я був такий розбитий, що не відчував нічого, крім свого чола; мій нинішній стан такий далекий від бодай більш-менш стерпного, що я, вже на саму готовність померти, залюбки згорнувся б калачиком з діловими паперами в руці на цементній підлозі в коридорі. Моє тіло як на свою довжину надто кволе, в ньому нема анітрохи жиру, який виробляв би благословенне тепло, підтримував би внутрішній вогонь, нема жиру, яким іноді міг би покріпитися виснажений буденними потребами дух, не завдаючи шкоди всьому організму. Як же слабке серце, що останнім часом так часто коле, гнати́ме кров через усю довжину цих ніг? Коли б лише до колін, і то йому вистачало б роботи, а до холодних гомілок кров проштовхує вже тільки стареча кволість. Та ось кров уже знов потрібна вгорі, на неї чекаєш, а вона тим часом марнує свою силу вниз. У довгому тілі все розпорошено. На що вже воно годне, таке тіло, коли в ньому, навіть якби воно було міцно збудоване, замало снаги для того, чого я хочу домогтись...

8 грудня. П'ятниця. Довго не писав, однак цього разу все ж таки почасті від задоволення, позаяк сам завершив перший розділ «Ріхарда і Самуеля»¹ й особливо вдалим вважаю початок опису сну в купе. Ба більше, гадаю, в мені відбувається щось дуже схоже на оте шілерівське перетворення афекта на характер. Хоч як упирається все моє нутро, а я мушу це записати...

Максові не сподобались останні частини, які я написав, насамперед через те, що вони, на його думку, не пасують до

¹ Назва роману, що його Ф. Кафка і М. Брод мали намір писати разом, але так і не написали.

цілого, та, можливо, він їх і самих собою вважає поганими. Це дуже схоже на правду, позаяк він уже застерігав мене писати такі довгі місця, вважаючи, що вони справляють враження чогось желеподібного...

Навіть якщо не брати до уваги решти перепон (фізичний стан, батька й матір, вдачу), я знаходжу вельми непогане виправдання тому, що, попри все, не обмежуюся літературою, керуючись правилом: доки не створю досить великої речі, яка цілком мене задовольнятиме, я ні на що особисто для себе не зважусь. Це, звичайно, незаперечно...

13 грудня. ...«Боброве хутро»¹. Нерівна п'єса, яка без злетів іде на спад. Фальшиві сцени з управителем. М'яка гра актриси Леман із театру Лессінга. Коли нахилиється, затискає спідницю між коліньми. Задумливий погляд простолюдки. Здіймає догори обидві долоньки, складає їх одну на одну ліворуч від обличчя, щоб доброхіть послабити силу голосу, який або бреше, або присягає. Безпорадна, груба гра решти акторів. Безцеремонність коміка, що відступає від тексту (дістає шаблю, переплутує капелюхи). Моя холодна відраза. Пішов додому, та, ще сидячи там, із подивом думав про те, як же багато людей за вечір беруть на себе стільки хвилювань (на сцені кричать, обкрадають одне одного, набридають, справляють пересуди, зневажають) і що в цій п'єсі, якщо дивитись її, примруживши очі, так багато нерозбірливих людських голосів і вигуків. Гарні дівчата. В однієї гладеньке личко, чистенька шкіра, щоки повненькі, високо викладені коси, і на тлі цього лиску — самотні, трохи припухлі очі. Гарні місця в п'єсі, де Вольфен виявляється злодійкою і водночас щирою подругою розумного, прогресивного й демократичного чоловіка. Якийсь там Верхан як глядач мав почути, власне, підтвердження своїх поглядів. Сумний паралелізм чотирьох дій. У першій крадуть, у другій судять, те саме й у третій та четвертій діях...

Коли після тривалої перерви знов починаю писати, то немовби висмоктую слова з порожнечі. Дістану одне — тільки його й маю, і вся робота починається спочатку.

¹ Сатирична п'єса Гергардта Гауптмана.

16 грудня. Неділя, дванадцята дня. Ранок згаяв марно — спав і читав газети. Острах писати рецензію для празької «Таблет». Такий острах перед тим, як сісти писати, щоразу виражається в тому, що я принагідно, не сідаючи до письмового столу, придумую вступні фрази до статті, а вони відразу виявляються непридатними, сухими, розсіпаються задовго до кінцівки, і їхні уламки стирчать уже немовби з невтішного майбутнього...

Нема сумніву, я вже ніколи не зможу використати неділю краще, ніж будній день, позаяк вона особливим своїм розпорядком ламає всі мої звички, і мені додатково потрібен вільний час, щоб хоч трохи пристосуватися до цього особливого дня...

18 грудня. Позавчора «Гіпподамія»¹. Жалюгідна п'єска. Блукання в грецькій міфології без будь-якого сенсу й причини. Замітка Квапіла в театральній програмці, який між рядків висловлює очевидну думку, що червоною лінією проходить крізь усю виставу: добра режисура (тут вона, однак, не що інше, як наслідування Райнгардта) з нікудишнього твору здатна зробити велике театральне видовище. Сумним може здатися все це чехові, який бодай трохи щось бачив. Намісник, який у перерві крізь відчинені двері своєї ложі ковтав повітря з коридора. Викликана тінь мертвої Аксиохи, що швидко зникає, бо її, недавно померлу, в цьому світі знов надто гостро поймають колишні людські страждання.

Я непунктуальний, бо не відчуваю болю очікування. Я чекаю, як віл. Коли я починаю бодай невиразно усвідомлювати мету нинішнього свого існування, я, людина слабка, стаю таким марнославним, що заради цієї колись поставленої мети радо все терплю. Чого б лишень я не зробив, якби був закоханий! Скільки разів я чекав багато років тому під альтанами на Рінгу, поки повз мене пройде М., навіть коли вона була зі своїм коханим. Я не приходив у призначений час на зустрічі — почасти через недбалість,

¹ П'єса чеського поета і драматурга Ярослава Врхліцького (1853–1912).

почасти через те, що не знав, що таке біль очікування, але почасті й задля того, щоб ускладнити собі нові непевні пошуки тих, із ким домовлявся, тобто щоб водночас дістати змогу довго й непевно очікувати. Уже з того, що хлопчиком я відчував глибокий нервовий страх перед очікуванням, можна зробити висновок: я був призначений для чогось кращого і водночас, однак, передчував своє майбутнє.

Кожен мій добрий стан не має часу й права виявити себе в усій повноті; кожен поганий стан, навпаки, має і того, й того більше, ніж удосталь. Тепер я, як можу вирахувати за щоденником, страждаю через такий стан від дев'ятого числа. Учора знов ліг у постіль із розпаленілою головою й уже радів, що поганий час позаду, й уже потерпав, що погано спатиму. Але це минуло, спав я досить добре, а от не сплю — погано.

19 грудня. ...Сьогодні за сніданком я випадково завів розмову з матір'ю про дітей та одруження, я сказав лише кілька слів, але вперше виразно збагнув, яке хибне й подитячому наївне в неї уявлення про мене. Мати вважає мене здоровим молодиком, який трохи страждає через те, що забрав собі в голову, нібито він — хворий. Усі ці фантазії, мовляв, із часом зникнуть самі, а коли одружишся й народиш дітей, то від фантазій і сліду не зостанеться. Тоді й інтерес до літератури спаде до такої міри, яка, мабуть, і потрібна освіченій людині. А інтерес до моєї професії, чи до фабрики, чи ще до чого-небудь, що саме трапиться під руку, розвинеться до природної, нічим не обмеженої міри. Отож нема ані найменшої підстави впадати в тривалий і геть незбагненний розпач щодо мого майбутнього; привід для тимчасового, але також не надто глибокого розпачу з'явиться тоді, коли мені знову видасться, нібито я зіпсував собі шлунок, або коли я, позаяк багато пишу, не зможу спати. Можливостей зарадити собі — тисячі. Найвірогідніша з них — я раптом закохуюся в дівчину й не бажаю від неї відступитись. Ось тоді я й зрозумію, що мені бажали добра й що перепон мені не чинитимуть. Та якщо я не одружусь, як мій мадридський дядько, — теж не велика біда, бо з моєю головою я вже якось та влаштуюсь.

23 грудня. Субота. Коли батько, спостерігаючи мій спосіб життя, що веде в чужий усім родичам і знайомим бік, висловлює побоювання, нібито з мене вийде ще один дядько Рудольф¹, тобто блазень у новій молодій сім'ї, блазень, трохи змінений відповідно до потреб нинішнього часу, то від тієї хвилини я відчуваю, як у матері, що з року в рік чимдалі менше протестує проти такої думки, нагромаджується й міцніє все, що промовляє за мене й проти дядька Рудольфа і клином входить поміж уявлень про нас двох.

Позавчора — на фабриці, ввечері — в Макса, де художник Новак саме показував літографічні портрети Макса. Я перед ними розгубився й не міг сказати ні «так», ні «ні». Макс висловив кілька думок, які вже встиг сформувавати, і моя думка закрутилася навколо них, проте без успіху. Кінець кінцем я призвичаївся до окремих аркушів, принаймні позбувся збентеження, властивого недосвідченому оку, й завважив, що на одному портреті підборіддя округле, обличчя стиснуте, тулуб немовби в кольчuzі, але вигляд у нього швидше такий, неначе під звичайним костюмом на ньому величезна фрачна сорочка. У відповідь на це художник висунув кілька заперечень, втямити які мені не пощастило ні з першої, ні з другої спроби, проте він послабив їхню вагу вже тим, що висловив їх саме нам, людям, котрі мололи чистісінькі дурниці, тоді як його заперечення були внутрішньо доказові. Він стверджував, що відчуте й навіть усвідомлене завдання художника — переносити того, з кого малюють портрет, у власну художню форму.

Щоб цього досягти, він спочатку зробив кольоровий ескіз портрета; ескіз також лежав перед нами, і в його темних барвах справді прозирала надто гостра, суха схожість (цю надзвичайно велику схожість я здатний визнати аж тепер); Макс назвав цей портрет найкращим, позаяк він був там не просто схожий — очі й губи на портреті мали шляхетні риси, належною мірою підкреслені темними барвами. Ніхто з тих, кого питали, цього не заперечував. За цим ескізом художник потім працював удома над літографіями й,

¹ Рудольф Льови — зведений брат матері Ф. Кафки, також лишився неогружений, у родині його мали за дивака.

удосконалюючи їх одну по одній, прагнув усе далі й далі відходити від натури, не лише не завдаючи шкоди, однак, власній художній формі, а й штрих за штрихом наближаючись до неї. Так, вушна раковина втратила природні вигини й чітко пророблені краї, обернувшись на напівкругле заглиблене завихрення довкола невеличкого темного отвору. Максове кістляве підборіддя, що починається вже біля вух, втратило прості обриси, і, хоч яким неминучим це здається, відхід від правди колишньої дав глядачеві надто мало правди нової. Чуб передано впевненими, чіткими штрихами, він лишився людським чубом, хоч художник це й заперечував.

Вимагаючи від нас зрозуміти ці перетворення, художник потім тільки мимохідь, але з гордістю зауважив, що на цих аркушах усе має сенс і що навіть випадкове завдяки його впливу на все другорядне стає необхідним. Так, вузьенька бліда кавова пляма край голови тягнеться вниз майже через увесь портрет, її нанесено зумисне, з певним розрахунком, і усунути її, не порушивши всіх пропорцій, неможливо. На іншому аркуші ліворуч у кутку — велика, позначена негустим пунктиром, ледве помітна блакитна пляма; цю пляму зроблено навіть з наміром — задля неяс-кравого світла, яке виходить з неї й осяває все зображення і в якому художник потім працював далі. Тепер його наступною метою було взятися за перетворення насамперед рота, з яким дещо, хоч і не достатньою мірою, вже сталося, а тоді — носа, й коли Макс поскаржився, що в такому разі літографія ще дужче віддалиться від чудового кольорового ескізу, художник відповів: цілком можливо, що вона наблизиться до нього знов.

Не можна було не помітити принаймні тієї впевненості, з якою художник у розмові будь-якої хвилини довірявся непередбачуваності свого натхнення, і вже сама ця довіра з повним правом робила його художню працю майже науковою. Купив дві літографії: «Продавщиця яблук» і «Прогоулянка».

Коли пишеш щоденника, одна з переваг цього полягає в тому, що із заспокійливою чіткістю усвідомлюєш пере-

міни, яких безперервно зазнаєш і в які загалом, звичайно, й віриш, про які здогадуєшся і які визнаєш, але які потім щоразу мимоволі заперечуєш саме тоді, коли йдеться про те, щоб з такого визнання почерпнути надію чи спокій. У щоденнику знаходиш докази того, що навіть у стані, який сьогодні здається нестерпним, ти жив, дивився на світ і занотовував свої спостереження, що, отже, оця правиця рухалась, як сьогодні, коли ми, маючи змогу оцінити тодішній стан, порозумнішали, одначе з тим більшою підставою мусимо визнати безстрашність нашого тодішнього прагнення, що, попри цілковите невідання, все ж таки збереглося...

24 грудня. ...У дитинстві мене поймав страх, а якщо й не страх, то досить неприємне відчуття, коли батько — а він, чоловік діловий, робив це частенько — заводив розмову про останній день місяця, або про «ultimo». Позаяк я не був допитливий (а якби хоч один раз і поставив запитання, то, міркуючи дуже повільно, не зміг би достатньо швидко збагнути відповідь, і коли в мене часом і промикалася сяка-така цікавість, то її здебільшого задовольняли вже самі запитання й відповідь, сенс був зайвий), вислів «останній день» лишився для мене нестерпною таємницею, і хоч як напружено я прислухався до нього, він щоразу ніби відступав від мене, так ніколи й не набувши конкретного значення. Погано було й те, що я ніколи не міг остаточно впоратися з отим так довго і з таким острахом очікуваним «останнім днем», бо щойно він минав — без особливих прикмет, ба навіть без особливої уваги (а що він щоразу наставляв приблизно через тридцять днів, я завважив багато пізніше) — і щасливо наставляло перше число, знов заводили мову про «останній день», щоправда, без особливого жаху, що я, не довго розмірковуючи, зараховував до решти незрозумілих речей...

25 грудня. Все, що я довідаюся від Льови¹ про сучасну юдейську літературу у Варшаві й що я знаю про сучасну чеську літературу (почасти завдяки власним спостережен-

¹ Ісаак Льови — актор мандрівної юдейської трупи, з яким тісно приятелював Ф. Кафка.

ням), вказує на те, що багато переваг літературної роботи — пробудження умів, збереження цілісності національної свідомості, яка у зовнішньому житті нерідко бездіяльна й постійно розпоршується, гордість і опора, яку нація дістає для себе, надто перед лицем ворожого оточення в літературі, у цьому щоденнику нації, який становить щось зовсім відмінне від історіографії, завдяки якому розвиток може відбуватися швидше й водночас постійно діставати всебічну оцінку, деталізоване одухотворення широкого суспільного життя, стримування невдоволених елементів, котрі відразу виявляються корисними там, де шкоди може завдати просто байдужість, цілеспрямована організація має шляхом пошквалювання роботи й розповсюдження часописів, зосередження уваги нації на власних проблемах і сприймання чужого лише у віддзеркаленому вигляді, народження поваги до людей літературної праці, тимчасове, але багате наслідками пробудження високих прагнень у молодого покоління, залучення літературних процесів до актуальної політики, ошляхетнення і створення можливостей для обговорення суперечностей між батьками й дітьми, показ національних помилок хоч і в особливо болючий, проте гідний прощення й воленосний спосіб, народження жвавої, а тому самоусвідомленої книжкової торгівлі й потягу до книжок, — усіх цих результатів можна досягти вже за допомогою літератури, яка хоч насправді набуває й не надто ширококого розвитку, а проте внаслідок браку видатних талантів справляє враження широкорозвиненої. Така література виявляє активність навіть більшу, ніж та, котра багата талантами, бо, позаяк тут нема жодного письменника, обдарування якого примусило б замовкнути принаймні більшість скептиків, літературна боротьба стає великою мірою справді виправданою. Тому в літературі, не проламаній талантом, нема й шпарини, крізь яку можуть протиснутися байдужі. Тим нагальніше така література вимагає уваги. Самостійність окремого письменника зберігається краще, звичайно, лише в межах національних кордонів. Брак незаперечних національних авторитетів стримує цілковитих нездар від творчості. Та навіть невеликих здібностей мало, щоб підпасти під вплив провідних на цей час письменників, наділених

невизначними характерними ознаками, чи щоб опанувати досягнення чужих літератур, чи щоб наслідувати вже освоєну чужу літературу, що можна побачити з того, як, наприклад, усередині такої багатой на великі таланти літератури, як німецька, найгірші письменники тримаються на поверхні завдяки наслідуванню вітчизняних зразків. Особливо ефективно виявляється у вищезгаданих напрямках творча й добродійна сила поганої через окремі її зразки літератури, коли починають складати історико-літературний реєстр покійних письменників. Їхній незаперечний тодішній і нинішній вплив стає чимось таким реальним, що це можна переплутати з їхньою творчістю. Говорять про друге, а на увазі мають перше, ба більше, навіть читають друге, а бачать лише перше. Та позаяк той вплив не забувається, а творчість самостійного впливу на спогади не справляє, то нема ні забуття, ні воскресіння з пам'яті. Історія літератури пропонує тільки незмінний, гідний довіри блок, якому скроминущі смаки можуть завдати лише невеликої шкоди.

Пам'ять малої нації не менша, ніж пам'ять великої нації, тому наявний матеріал вона опановує ґрунтовніше. Щоправда, дослідників історії літератури працює менше, однак література — справа не стільки історії літератури, скільки всього народу, і тому вона зберігається хоч і не в чистому своєму вигляді, зате надійно. Бо вимоги, які висуває національна свідомість малого народу, зобов'язують кожного завжди бути готовим знати, нести, захищати ту частину літератури, що припадає на нього, — захищати в будь-якому разі, навіть якщо він її не знає й не несе.

Давні творіння тлумачить велике число дослідників, вони беруться за слабкий матеріал з такою заповзятливістю, яку гальмує лише побоювання, що можна надто швидко дійти кінця, а також загальноусвідомлена побожна шанобливість. Усе робиться якнайчесніше, щоправда, робота триває з якоюсь стриманістю, що ніколи не минає, не допускає втоми й порухом чієїсь вправної руки поширюється далеко навкруги. Зрештою та стриманість заважає не лише побачити перспективу, а й скласти об'єктивну думку, що перекреслює всі ці зауваження.

Позаяк нема взаємопов'язаних людей, не може бути й взаємопов'язаних літературних акцій. (Одне яке-небудь явище забгають у глибину, щоб спостерігати його з висоти, чи піднесуть на висоту, щоб там поруч із ним утвердитися самому. Фальш.) А якщо окреме явище нерізка й осмислюють спокійно, то однаково не досягають його меж, де воно взаємопов'язане з іншими однорідними явищами, найскоріше меж досягають щодо політики, атож, навіть прагнуть розгледіти ці межі раніше, ніж вони з'являються, і часто намагаються побачити ці завужені межі повсюди. Стиснутість простору, потім озирання на простоту й рівномірність, зрештою й думка про те, нібито внаслідок внутрішньої самостійності літератури її зовнішній зв'язок з політикою не завдає шкоди, — все це призводять до того, що література у країні поширюється, тільки міцно тримаючись за політичні гасла.

Загалом у літературі люблять розробляти малі теми, яким вільно бути лишень настільки великими, щоб викликати невеликий захват, і які мають полемічні перспективи й підтримку. Літературно осмислені лайливі слова перекочуються туди-сюди, а в колі сильніших темпераментів вони просто літають. Те, що у великих літературах відбувається внизу й утворює підвал будівлі, без якого можна й обійтися, тут діється при повному освітленні; те, що там викликає короточасне пожвавлення, тут примушує всіх не менше, ніж робити вибір між життям і смертю...

Важко перелаштуватися на інший лад після того, як усіма фібрами своєї душі відчув це корисне, радісне життя.

Обрізання в Росії. В усьому помешканні на всіх дверях чіпляють завбільшки як долоня таблички з кабалістичними знаками — в період між пологами й обрізанням вони мають охороняти матір від злих духів, що в цей час особливо небезпечні для неї й дитини, можливо, через те, що материнське тіло ще широко розверзнуте й надає всьому злому такий зручний вхід, а також через те, що хлопчик, поки не прилучився до Заповіту, не годен цьому злому чинити опір. Тим-то й наймають сиділку, щоб мати ні на мить не лишалася сама. Також, щоб захистити породіллю від злих

духів, цілий тиждень, крім п'ятниці, після пологів десятеро-п'ятнадцятеро дітей, щоразу інші, надвечір під орудою белфера (позаштатного вчителя) приходять до матиного ліжка, проказують напам'ять «Шема Ізраїль» і дістають у подарунок солодоші. Ці невинні п'яти-восьмирічні діти мають особливо ефективно стримувати злих духів, настирливих надто надвечір. У п'ятницю влаштовують спеціальне свято, і взагалі весь цей тиждень звані обіди змінюють один одного. Напередодні обрізання злі духи лютують найдужче, тому остання ніч — це ніч чатування, і до самого ранку ніхто не спить, усі лишаються біля матері. Коли настає час обрізання, незрідка збирається понад сотня родичів і друзів. Право принести хлопчика дістає найшанованіший з-поміж присутніх. Той, хто обрізує — він виконує цей обов'язок безплатно, — здебільшого п'яниця, позаяк йому, завжди дуже заклопотаному, ніколи брати участь у всіляких святкових учтах, і він устигає лише перехилити чарку. Тим-то у всіх цих обрізальників червоні носи і тхне з рота. Тож украй неапетитний вигляд має й картина, коли вони, завершивши обрізання, отим своїм ротом — як і прописано — обсмоктують закривавлений член. Потім член посипають деревною мукою, і днів через три він майже заживає.

Для юдеїв — а для тих, що в Росії, звичайно ж, особливо — штивне сімейне життя, здається, не таке властиве, позаяк воно властиве, зрештою, й християнам, а от заважає сімейному життю юдеїв усе ж таки те, що жінка не прилучена до вивчення Талмуда, й коли чоловік хоче порозмовляти з гостями про вчені речі з Талмуда, тобто про головне в його житті, жінки виходять — мають виходити — до сусідньої кімнати, отож тим більше дивно, що вони за будь-якої можливої нагоди знову сходяться, хай це буде для молитви, чи для навчання, чи для обговорення релігійних питань, чи незрідка для основаних на релігійних звичаях урочистих трапез, де спиртне п'ють дуже помірно. Вони просто-таки линуть одна до одної.

Силою своїх творів Ґюте, очевидно, стримує розвиток німецької мови. Коли проза за цей час незрідка й віддаля-

лася від нього, то саме тепер вона з іще глибшою пристрастю все ж таки нарешті повернулася до нього, і навіть давні звороти, які в Ёоте хоч і трапляються, проте загалом з ним не пов'язані, вона опанувала, щоб розкошувати вдосконаленим виглядом своєї безмежної залежності.

По-давньоюдейському мене звати Амшел, як і діда моєї матері з її боку; у материних спогадах він лишився дуже побожним і вченим чоловіком з довгою білою бородою; коли він помер, їй було шість років. Вона пам'ятає, як мусила триматися за пальці ніг покійника, благаючи прощення за всі несправедливі вчинки, яких вона, можливо, припустилася щодо діда. Пригадує вона й численні дідові книжки, що ними були заставлені всі стіни. Він щодня купався в річці, навіть узимку, прорубуючи в кризі ополонку. Мати моєї матері рано померла від тифу. Після цієї смерті материна баба затужила, відмовлялася їсти, ні з ким не розмовляла, а якось, через рік після смерті дочки, пішла прогулятися й додому вже не повернулася, тіло її виловили з Ельби. Ще вченішим чоловіком, ніж дід, був материн прадід, його шанували однаково й християни, і юдеї; одного разу під час пожежі завдяки його набожності сталося диво — вогонь перескочив через будинок прадіда, пощадивши його, тоді як решта будинків довкола згоріли. Він мав четверо синів, один перейшов до християнства й став лікарем. Усі вони, крім материного діда, рано повмирали. А в діда був син — мати знала його як «пришелешкуватого дядька Ната-на» — й дочка, мати моєї матері.

Розігнатися до вікна і, розтрощивши рами й шибки, вивившись із сили, переступити через підвіконня.

29 грудня. Ось ті живі місця в Ёоте. Сторінка 265: «Тому я потяг свого товариша до лісу».

Ёоте, 307: «У ті години я не чув жодних інших розмов, крім як про медицину та природознавство, і моя увага перекинулася у зовсім іншу сферу»...

Завершити твір, навіть невеликий, важко не тому, що наші почуття на завершення вимагають запалу, якого наявний справжній зміст сам із себе не викреше, а радше тому, що навіть невеликий твір вимагає від автора самозадоволення й усамітнення в самому собі, вийти з якого в атмосферу звичайного дня, не маючи твердої річості й зовнішнього стимулу, важко, отож, перше ніж заокруглити твір і нишком відійти від нього, автор, гнаний неспокоєм, спочатку втікає, а тоді змушений збоку, просто-таки руками, які повинні не тільки працювати, а й за щось триматися, ліпити закінчення.

30 грудня. У моєму потягу до наслідування нема нічого акторського, йому бракує насамперед цілісності. Я зовсім не вмію наслідувати повною мірою щось грубе, підкреслено характерне, такі спроби ніколи мені не вдавалися, вони суперечать моїй природі. А ось до відтворення деталей того грубого у мене, навпаки, потяг рішучий, мені аж руки сверблять передавати, як дехто грається тростиною, як тримає руки, ворушить пальцями, і мені це легко вдається. Та саме ця легкість, ця спрага наслідувати віддаляє мене від актора, позаяк зворотний бік цієї легкості полягає в тому, що ніхто мого наслідування не помічає. Тільки моє власне визнання своєї вдовolenості або частіше невдовolenості засвідчує творчу вдачу. Але далеко за межі цього зовнішнього наслідування виходить внутрішнє, яке незрідка буває таке переконливе й сильне, що в душі бракує спромоги спостерігати й констатувати це наслідування, і я виявляю його аж у спогадах. Однак тут наслідування таке досконале й так рішуче замінює мене самого, що на сцені воно — за умови, що його взагалі можна зробити зримим, — виявилося б нестерпним. Чогось більшого, ніж розуміння зовнішньої гри, від глядача сподіватися не можна. Якщо актор, котрий за п'єсою має набити іншого актора, розпалившись від надміру почуттів, заходиться бити його по-справжньому і той закричить від болю, то в глядачеві має прокинутися людина і він повинен утрутитись. Але те, що в такій формі трапляється зрідка, не в таких очевидних формах трапляється незліченне число разів. Суть поганого актора

не в тому, що він наслідує невдало, а швидше в тому, що через брак освіти, досвіду й хисту він наслідує не ті зразки. Та найсуттєвіша його вада в тому, що він не дотримується меж гри й наслідує аж занадто. Актора спонукає до цього його невиразне уявлення про сценічні вимоги, і навіть якщо глядач гадає, що той чи той актор поганий, бо він тупцяє на місці, перебирає пальцями краї кишені, недоречно береться руками в боки, прислухається до суфлера, будь-що, нехай навіть обставини вже й змінилися, зберігає вбивчу поважність, то й цей актор, котрий на сцену ніби з неба впав, поганий тільки через те, що наслідує надто відверто, навіть якщо йому так лише здається.

31 грудня. ...Вранці я почувався таким свіжим і ладним писати, а тепер мені просто-таки заважає думка про те, що пополудні доведеться читати Максові. Це показує також, який нездатний я дружити, — за умови, що дружба в цьому розумінні можлива взагалі. Бо позаяк дружбу годі уявити собі без перешкод повсякденності, то сила-силенна її виявів, хай навіть основа її лишається цілою, раз у раз зазнає руйнації. Звичайно, на цілій основі формуються нові вияви дружби, та позаяк на кожне таке формування потрібен час, до того ж не всі надії справджуються, то ніколи не можна, навіть якщо не брати до уваги перемін в особистому настрої, знову зв'язати що-небудь там, де воно увірвалось востаннє. Тим-то перед кожною новою зустріччю добрих друзів у них має зринати тривога, яка не повинна бути такою глибокою, щоб відчуватися, але яка може заважати розмові й поведінці такою мірою, що починаєш свідомо даватися диву, надто ж коли причина здається незбагненною чи неймовірною. Як же мені читати М., ба навіть писати ці рядки, усвідомлюючи, що прочитаю йому написане?

Крім того, не дає мені спокою ще одне: сьогодні вранці я гортав щоденник, шукаючи, що можна прочитати М. Унаслідок своїх пошуків я не виявив ані особливої цінності в тому, що досі записав, ані потреби негайно все викинути. Мій рішенець завис між обома попередніми думками, ближче до першої, і все ж він не такий, щоб я, з огляду

на цінність написаного, попри свою слабкість, вважав себе вичерпаним. І все ж таки вже сам вигляд того, скільки я по-написував, на кілька годин майже безповоротно відвернув мою увагу від джерела моєї писанини, позаяк увага канула, певною мірою спливла за течією в тому самому потоці...

1912

3 січня. Багато чого прочитав у «Нойє рундшау». Початок роману «Голій чоловік»¹, якась невиразність загалом, деталі непохибні. «Втеча Габріеля Шілінга» Гауптмана. Освіта людей. Повчально в поганому й доброму.

Новорічні свята. Пополудні я мав намір почитати Макс-сові дещо зі своїх щоденників, уже наперед тішився, але не зробив цього. Ми були якись не одностайні, пополудні я відчував у ньому розважливу дріб'язковість і покvapність, він був мені майже не товариш, проте я так тримав себе в руках, що бачив себе його очима, бачив, як я весь час марно гортаю зошити, і це гортання й перегортання, ті самі сторінки, що раз у раз мигали перед очима, викликали в мене огиду. Працювати разом, коли між обома така взаємна напруженість, було, звичайно, неможливо, і одна сторінка «Ріхарда і Самуеля», яку ми, долаючи взаємний опір, спромоглися написати, — то лише доказ Максової енергії, а загалом сторінка невдала...

В автобіографії не можна уникнути, щоб замість слів «одного разу», які відповідають правді, досить часто не писати «неодноразово». Бо завжди розумієш: спогади видобувають із темряви те, що слова «одного разу» знищують, і хоч слово «неодноразово» щадить його теж не зовсім, воно — принаймні в очах того, хто пише, — зберігається й переносить його до подій, яких, може, в його житті й не було, але вони замінюють йому ті, яких він у спогадах не торкається вже й мимохідь.

¹ Роман німецького письменника Еміля Штрауса (1866–1960).

7 січня. ...Учора в Баума. Мав прийти Штробль, але за-тримався в театрі. Баум читав уголос статтю «Про народну пісню»; погано. Потім — розділ з «Ігор і суворості долі»; дуже добре. Я сидів байдужий, у кепському гуморі, не дістав ніякого певного враження загалом. Коли поверта-лися під дощем додому, Макс розповів мені про нинішній план «Ірми Полак». Сказати про свій стан відверто я не міг, позаяк Макс ніколи по-справжньому з ним не рахується. Тому довелося бути нещирим, і це мені, зрештою, все зіпсу-вало. На душі було так жалісно, що до Макса я звертався лише тоді, коли його обличчя пірнало в темряву, хоч моє власне на світлі могло мене швидше виказати. Однак потім загадкове закінчення роману захопило мене всупереч усім перешкодам. Дорогою додому, коли ми попрощалися, — каюття з приводу моєї нещирості й біль через її неми-нучість. Вирішив завести окремий зошит про моє ставлен-ня до Макса. Що не записано, те мерехтить перед очима, й оптичні випадковості визначають загальний присуд...

Я маю позувати голим художникові Ашеру¹, коли той малюватиме святого Себастіана...

4 лютого. Три дні тому: «Дух землі» Ведекінда². Веде-кінд із дружиною Тілі грають також. Чистий, ніби різьбле-ний жіночий голос. Вузьке обличчя, що нагадує півмісяць. Коли стоїть спокійно, ноги внизу немовби розходяться. П'єса зрозуміла й потім, коли озирнешся назад, отож мож-на спокійно і з почуттям упевненості йти додому. Супереч-ливе враження від чогось добре обґрунтованого й усе ж незмінно чужого.

Дорогою до театру я почувався добре. Смакував своїм нутром, наче медом. Пив його одним довгим безперервним ковтком. А в театрі все минуло. То було, до речі, поперед-нього вечора, коли йшов «Орфей у пеклі» за участю Пален-берга. Постановка виявилася такою поганою, оплески й регіт

¹ Ашер Ернст — німецький художник.

² Ведекінг Франк (1864–1918) — німецький письменник, гра-матург.

довкола мене у стоячих місцях партеру такими гучними, що я не знайшов іншої ради, як після другої дії втекти й так примусити все змовкнути...

Завзяття, з яким читаю про Гьоте (розмови з ним, студентські роки, години, проведені з Гьоте; приїзд Гьоте до Франкфурта), захоплює мене цілком і втримує від писанини...

5 лютого. Понеділок. Такий стомлений, що навіть не можу читати «Поезію і правду». Я твердий зовні, холодний всередині...

Вчора на мить знепритомність у кав'ярні «Сіті» при Льови. Схилився над газетою, щоб ніхто нічого не помітив.

Прекрасна постать Гьоте на повен зріст. Воднораз враження огиди, коли дивишся на це досконале людське тіло, позаяк годі уявити собі, що можна досягти такої досконалості, яка видається, однак, усе ж таки штучною й випадковою. Рівна постава, опущені руки, тонка шия, підігнуто коліно.

Нетерпіння й смуток, спричинені моїм виснаженням, знаходять поживу особливо в тому, що перед очима в мене весь час перспектива майбутнього, наготована ними. Які вечори, прогулянки, який відчай у ліжку чи на канапі (7 лютого) ще чекають мене — жахливіші, ніж ті, що вже позаду!

Вчора на фабриці. Дівчата в нестерпно брудній мішкуватій одежі, з розтріпаними, як після сну, косами, з отупілим виразом на обличчі через безугавний гуркіт трансмісій та однієї-єдиної машини, що, хоч і автоматична, але раз по раз несподівано зупиняється; вони не люди, з ними не вітаються, перед ними, коли штовхнуть, не вибачаються; коли їх ставлять на якусь дрібну роботу, вони її виконують, а тоді одразу знов повертаються до машини, рухом голови їм показують, що треба робити, вони стоять у нижніх спідницях, підвладні найменшій силі, й навіть не мають змоги досить спокійно усвідомити цю силу, щоб поглядом чи поклоном її визнати й засягти в неї прихильності. Та щойно виповниться

шоста година, вони вигуками сповіщають про це одна одну, скидають із шиї й голови хустини, зчищають пилюку однією щіткою, яка переходить з рук до рук по залі і яку вимагають нетерплячі, скидають через голову спідниці й вимивають, наскільки це їм удається, руки — зрештою, вони ж бо жінки, вони вміють, попри свою блідість і погані зуби, всімхатися, випростують залякле тіло, їх уже не можна штовхати, розглядати чи не помічати, їм дають дорогу, притискаючись до брудних ящиків, скидають капелюха, коли вони кажуть «Доброго вечора!», і не знаєш, як бути, коли одна з них подає тобі пальто, що його ти саме зібрався вдягти.

2 березня. Хто підтвердить мені правдивість чи правдоподібність того, що тільки через своє літературне покликання я більш нічим не цікавлюся й тому такий безсердечий?

10 березня. Неділя. Він спокусив дівчину в невеличкому містечку в Ізерських горах, де жив ціле літо, щоб підтримати свої хворі легені. Не тямлячи себе, як це інколи буває з хворими на легені, він, після короткої спроби вмовити дівчину — то була донька його господаря, вона залюбки пішла прогулятися з ним увечері після роботи, — кинув її на березі річки в траву й, знепритомнілу від страху, взяв. Потім йому довелося пригорщами носити з річки воду й бризкати їй на обличчя, щоб тільки повернути її до життя. «Юльхен, Юльхен», — раз у раз проказував він, схилившись над дівчиною. Він ладен був узяти на себе будь-яку відповідальність за свій вчинок і все намагався пояснити собі, яке серйозне його становище. Він силкувався збагнути, як таке могло з ним трапитись. Ця проста дівчина, що лежала перед ним і знов уже дихала рівно й тільки від страху та сорому не розплющувала очей, його не обходила; він, великий, міцний чоловік, носакон черевика міг би відкинути її вбік. Вона була квола й непоказна; чи могло те, що з нею сталося, вже бодай завтра мати яке-небудь значення? Хіба не дійде такого висновку кожне, хто порівняє їх двох? Річка спокійно вилася поміж дугів та піль до гір удалині. Сонце світило вже тільки на схил протилежного берега. У чистому вечірньому небі пропливали останні хмари.

Нічого не виходить. Анічогісінько. Так я лише натворю собі привидів. Я був у захваті, хоч і не в дуже великому, тільки в одному місці: «Потім йому довелося...», а насамперед — коли дійшов до слова «бризкати». В описі краєвиду мені якусь мить здавалося, ніби я бачу щось правдиве...

11 березня. Вчора було нестерпно. Чому не всі сходяться за вечерею? Адже це було б так чудово.

Декламатор Райхман після нашої розмови того самого дня попав до божевільні.

Сьогодні спалив багато старих огидних паперів.

16 березня. Субота. Знову збадьорився. Знов я ловлю себе, немовби м'яча, який падає і якого в цю мить ловиш. Завтра, ні, сьогодні почну велику роботу, що має просто відповідати моєму хисту. Я не відступлюся від неї, поки стане снаги. Краще безсоння, ніж так жити...

17 березня. ...Гьоте, «Втіха в болю». Усе дають своїм улюбленицям боги незліченні, все сповна — всі радощі незліченні, всі болі незліченні, все сповна...

26 березня. Тільки не переоцінювати того, що написав, бо не напишу того, що маю написати.

3 квітня. Отак і минув цілий день: зранку — контора, пополудні — фабрика, тепер, увечері, крики в помешканні праворуч і ліворуч, згодом треба буде привести сестру з «Гамлета». І ні на мить не знаходив собі місця.

9 травня. Учора ввечері з Піком¹ у кав'ярні. Як я, попри всі тривоги, тримаюся за свій роман² — геть як ото скульп-

¹ Пік Отто (1887–1938) — критик, перекладач німецькою мовою чеських п'єс.

² У той час Ф. Кафка працював над романом «Безвісті пропалий» (остаточна назва «Америка»).

турна постать, що, тримаючись за кам'яну брилу, вдивляється в далину.

Невтішний вечір у сім'ї. Зятеві потрібні гроші для фабрики, батько стурбований через сестру, через контору й через своє серце, моя нещасна друга сестра, нещасна через усіх мати, і я зі своєю писаниною.

7 червня. Злий. Сьогодні нічого не написав. Завтра часу не буде.

*Понеділок. 6 липня*¹. Трохи почав. Трохи сонний. І самотній серед цих зовсім чужих людей.

9 липня. Так довго нічого не писав. Завтра почати. А то знов опосаде чимдалі глибше, нестримне невдоволення; а власне, воно опосіло мене вже. Почав нервувати. Та коли вже я щось і вмю, то вмю без усіляких забобонних застережних заходів.

Диявола придумали. Якщо ми одержимі дияволом, то він не сам, а то б ми, принаймні на землі, жили спокійно, як із Богом, одностайно, без суперечностей, не роздумуючи, знаючи, що наш підбурювач завжди з нами. Його вигляд нас не лякав би, позаяк ми, належачи дияволу й будучи певною мірою сприйнятливі до його образу, виявили б достатньо глузду й залюбки пожертвували б рукою, щоб затулити його обличчя. Якби нами владав лиш один-однісінький диявол, який міг би спокійно, без перешкод узнати все про нашу суть і будь-якої миті зробити з нами що завгодно, тоді в нього стало б сили протягом цілого людського життя тримати нас так високо над Божим духом у нас самих та ще й давати нам змогу злітати, що ми й відблиску його не побачили б, і нас ніхто б там, отже, не тривожив. Тільки безліч дияволів може спричиняти наше земне лихо. Чому вони не винищать один одного й не залишать тільки одного або чому вони не підкоряться всі одному великому дияволу?

¹ У цей час Ф. Кафка перебував у вігнустці у Ваймарі та в Гарці.

І те, й те відповідало б диявольській засаді — якомога дужче нас ошукати. Поки бракує єдності, яке пуття з тієї нестерпної турботи, якою всі дияволи нас оточують? Само собою зрозуміло, що дияволам має бути більше діла, ніж Богові, коли в кого-небудь випаде одна людська волосина, позаяк диявол справді втрачає цю волосину, а Бог — ні. Та поки в нас сидять багато дияволів, доброго самопочуття нам однаково не мати.

11 серпня. Нічого, анічогісінько. Скільки часу забирає в мене видання невеличкої книжечки і скільки шкідливої, сміховинної самовпевненості звідкись береться, коли читаю давні речі, розраховуючи на опублікування. Тільки це й утримує мене від писання. І все ж насправді я нічого не досяг, і найкращий доказ цьому — тривога. Принаймні тепер, коли книжка вийде, доведеться уникати журналів і критики, якщо я не хочу вдовольнитися тим, щоб лише кінчиками пальців торкатися правди. Яким же неповоротким я став! Колись мені досить було сказати тільки одне слово, що суперечило тогочасному напрямку, і я одразу відлітав у протилежний бік, а тепер просто дивлюся на себе й застаюся такий, як є.

14 серпня. Лист до Ровольта¹.

Вельмишановний пане Ровольт!

Надсилаю малу прозу, яку Ви хотіли подивитися; з неї, мабуть, таки вийде невеличка книжечка. Коли я її укладав, мені часом доводилося робити вибір між власним почуттям відповідальності й прагненням побачити і свою книжечку серед Ваших прекрасних книжок. Певна річ, моє рішення не завжди було цілком беззастережне. Але тепер я, звичайно, був би щасливий, якби ці речі сподобалися Вам хоч би настільки, щоб Ви їх надрукували. Зрештою, читач, навіть вельми досвідчений і розумний, виявить вади в цих речах не з першого погляду. Адже своєрідність кожного письмен-

¹ Ровольт Ернст — видавець, що видрукував першу книжку Ф. Кафки — збірник «Споглядання».

ника полягає переважно в тому, що власні недоліки він приховує у свій, цілком особливий спосіб.

Щиро Ваш.

30 серпня. Весь час нічого не робив. Приїзд дядька з Іспанії. Минулої суботи в «Арко» Верфель¹ декламував «Пісні життя» й «Офіру». Жах! Але я дивився йому в очі й витримував його погляд цілий вечір...

Анкета журналу «Miroir» про кохання в наші дні й про зміни в коханні від часів наших дідів і бабів. Одна актриса відповіла: «Ніколи ще не кохали так добре, як у наші дні».

Який розбитий і піднесений я був після того, як послушав Верфеля! Як я після того просто-таки шалено й неморально віддався товариству в Л.

Цей місяць — шефа не було, і я міг би дуже добре використати час — я без особливих причин (пересилання книжки Ровольту, наживи, дядьків приїзд) змарнував і проспав. Навіть сьогодні пополудні три години прокачався в ліжку, вигадуючи собі фантастичні виправдання.

23 вересня. Оповідання «Вирок» я написав за один присест уночі з 22 на 23, від десятої вечора до шостої ранку. Ледве підвівся з-за столу, так від сидіння зацімпили ноги. Жакливе напруження й насолода від того, як переді мною розгортався сюжет, як мене, мов потоком, несло вперед. Багато разів за цю ніч я звалював на плечі свою власну вагу. Виявляється, все можна сказати, для найдивовижніших фантазій, як і для всіх нас, уже приготовано великий вогонь, в якому вони згорають і постають знов. Проїхала підвода. Через міст пройшло двоє чоловіків. О другій я востаннє подивився на годинника. Коли служниця вперше ввійшла до передпокою, я дописав останнє речення. Погасив лампу,

¹ Верфель Франц (1890–1945) — австрійський письменник, близький знайомий Ф. Кафки.

і — денне світло. Трохи поболоє серце. Посеред ночі втома зникла. Тремтячи, ступив до кімнати сестер. Почитав їм уголос. Перед тим потягся перед служницею і сказав: «Я й досі писав». Вигляд нерозстеленої постелі, так наче її щойно принесли. Підтвердилося переконання, що моя робота над романом триває на ганебно низькому рівні. Тільки так можна писати, тільки за таких обставин, тільки за умови такого цілковитого оголення тіла й душі. Зранку в ліжку. Очі все ще годі зімкнути. Поки писав, зазнав стільки всіляких почуттів, наприклад, радість, що матиму щось гарне для Максової «Аркадії»; звичайно, думки про Фройда, про одне місце з «Арнольда Беера», про інше з Васермана ¹, з Верфелевої «Велетки», а також, певна річ, про мій «Міський світ»...

25 вересня. Силоміць стримав себе від того, щоб не сісти писати. Вилежувався в ліжку. Кров припливала до голови й марно текла далі. Як це шкідливо! Учора в Баума читав уголос — перед Баумами, моїми сестрами, Мартою, пані д-ром Блох із двома синами (один однорічний позашлюбний). Незадовго до завершення я почав мимоволі розмахувати рукою перед самісіньким своїм обличчям. В очах у мене стояли сльози. Безперечність оповідання дістала підтвердження. Сьогодні ввечері відірвав себе від писання. Кінематограф у будівлі «Ландестеатру». Ложа. Фройляйн О., яку колись переслідував священник. Додому прибігла вся мокра від поту — так перелякалася. Данціг. Кьорнерове життя. Коні. Білий кінь. Запах пороху. Дике полювання Лютцова.

1913

11 лютого. Читаючи коректуру «Вироку», виписую всі зв'язки, що з'ясувалися для мене в цій історії, — так, як бачу їх тепер. Зробити це потрібно, адже оповідання з'явилося

¹ «Аркадія» — щорічник, який видавав Макс Брод; «Арнольд Беер» — роман Макса Брода; Васерман Якоб (1873–1934) — австрійський письменник.

з мене на світ, немовби внаслідок справжніх пологів, укрите брудом і слизом, і лише моя рука може й хоче дістатися до самої плоти.

Друг — це зв'язок між батьком і сином, він — найбільша їхня спільність. Сидячи на самоті край вікна, Георг із насолодою порпається в цьому спільному, вірить, що батько існує в ньому самому, і йому здається, що все, крім скороминутої сумної задуми, сповнене миролюбності. Та розвиток історії, одначе, показує, як батько відходить від спільності — від друга — й постає протилежністю Георга, діставши опору в інших, менших спільностях, як, наприклад, кохання, відданість матері, вірність її пам'яті, а також у клієнтурі, яку батько на самому початку усе ж таки залучив до підприємства. Георг нічого не має; наречену батько легко проганяє, адже вона живе в оповіданні лише завдяки зв'язку з другом, тобто зі спільністю, і, позаяк до весілля не дійшло, не може ввійти в коло кривих взаємин, що охоплює батька й сина. Спільне нагромаджується цілком навколо батька, Георг відчуває його тільки як щось чуже, усамостійнене, ніколи ним достатньо не захищене, віддане на поталу російським революціям, і тільки через те, що сам він не має нічого, крім оглядки на батька, на нього так глибоко впливає вирок, який стає нездоланною перепоною на його шляху до батька.

У слові «Георг» стільки ж літер, як і у слові «Франц». У прізвищі «Бендеман» оце «ман» лише підсилює «Бенде» з метою виявити всі ще невідомі можливості оповідання. Але в «Бенде» стільки ж літер, як і в «Кафка», і голосна «е» в «Бенде» стоїть на тих самих місцях, що й «а» в «Кафка».

«Фріда» має стільки ж літер, що й «Ф.»¹, і починається так само з «Ф»; «Бранденфельд» починається з тієї самої літери, що й «Б.»², і завдяки слову «фельд»¹ набуває

¹ Мається на увазі «Феліца». У німецькій мові імена *Friede* і *Felice* мають однакову кількість літер.

² Початкова літера прізвища Феліци Бауер, нареченої Ф. Кафки.

певного значення. Може, навіть думка про Берлін зринула не без впливу, а вплинув, можливо, спогад про бранденбурзьку марку.

2 травня. ...Історія садівникової доньки, яка позавчора перебила мені роботу. Я, той, хто роботою намагається ви-лікувати свою неврастенію, мушу вислуховувати, як брат дівчини — його звали Ян, він, власне, й був той садівник і, як передбачалося, наступник старого Дворського, ба навіть уже власник квітника, — два місяці тому в свої двадцять вісім років упав у меланхолію й отруївся. Влітку він, попри свою відлюдькувату вдачу, почувався досить непогано, позаяк мусив спілкуватися бодай із покупцями, а от взимку, навпаки, цілком замикався в собі. Його кохана, одна службовка — urednice, — була дівчина теж меланхолійна. Вони частенько ходили вдвох на кладовище...

4 травня. В уяві раз у раз постає широкий різницький ніж, який блискавично, з механічною ритмічністю встромляється в мене збоку, відтинаючи тонесенькі поперечні смужки, і це відбувається так швидко, що смужки відлітають убік, згортаючись майже в трубочки.

Якось рано-вранці, коли вулиці, куди не глянь, були ще безлюдні, один чоловік, босий і лише в самій нічній сорочці та штанах, розчахнув ворота великого найманого будинку на головній вулиці. Він міцно тримався за обидві ступки воріт і глибоко дихав. «От лихо, от кляте лихо», — промовив він і, на позір спокійно, подивився спершу вздовж вулиці, а тоді поверх поодиноких будинків.

Отже, і тут відчай. Пристанища нема ніде.

24 травня. ...Словнений пихи, адже «Кочегар», на мій погляд, вдався таки непогано. Увечері читав його батькові й матері; коли читаю батькові, який слухає вкрай неохоче, кращого критика, ніж я сам, годі й знайти. Багато мілких місць перед вочевидь неприступними глибинами.

21 червня. ...Жахливий світ, що живе в моїй голові. Але як звільнити самого себе і як звільнити цей світ, не розпанахавши його? Та краще тисячу разів його розпанахати, ніж тримати в собі чи поховати. На те ж я й тут, це мені цілком очевидно...

2 липня. Ридма ридав над повідомленням про суд над двадцятитрирічною Марією Абрахам, яка через нужду й голод задушила свою майже дев'ятимісячну доньку Барбару чоловічою краваткою, що її Марія носила в себе на нозі замість підв'язки. Досить схематична історія.

...Я б ніколи не одружився на дівчині, з якою цілий рік жив би в тому самому місті.

3 липня. Наскільки ширшим і піднесенішим стає життя завдяки шлюбу! Повчальний вислів. Але я це майже передчуваю.

Коли якусь думку я висловлюю вголос, вона відразу й остаточно втрачає своє значення, а коли я цю думку занотовую, вона також завжди втрачає своє значення, зате іноді набуває іншого...

21 липня. Не впадати у розпач, зокрема й через те, що не впадаєш у розпач. Коли здається, що всьому вже кінець, усе ж таки звідкись з'являються нові сили, і це й означає, що ти живеш. Та якщо вони не з'являються, тоді всьому справді кінець, до того ж остаточно.

Я не годен спати. Самі сновидіння, сну нема...

На шию накинули мотузку, виволокли крізь вікно на першому поверсі, безжально й недбало протягли, закривавленого й понівеченого, крізь усі стелі, меблі, стіни й горища до самого даху, й аж там з'явився порожній зашморг, з якого повипадали й мої рештки, коли мною проламували черепичну крівлю.

Особливий метод міркувати. Це коли все пронизують почуття. Все, навіть найнепевніше, сприймається як почуття (Достоевський).

Ця система підйимальних блоків усередині. Один гачечок десь аж у самому закапелку посунеться вперед, першої миті цього й не завважиш, і вся машинерія вже починає рухатись. Підвладна незбагненній силі, як ото годинник здається підвладним часу, вона то тут клацне, то там, і всі ланки одна за одною з брязкотом уже грають прописану їм п'єсу.

Перелік усього того, що промовляє «за» і «проти» мого одруження:

1. Нездатність самому зносити життя — не просто нездатність жити, зовсім навпаки, здається навіть неймовірним, що я зможу з кимось жити, проте я не здатний зносити натиску власного життя, вимог власної особи, наскоків часу й віку, невиразних напливів бажання писати, безсоння, відчуття недалекого божевілля — ось чого я не здатний зносити сам. Мабуть, не здатний, — зауважу, звісно ж, я. Наші узи з Ф. додадуть моїй істоті сили вператися.
2. Усе дає мені привід для роздумів. Кожен жарт у гумористичній газеті, спогади про Флобера й Грільпарцера, вигляд нічних сорочок на розстелених на ніч ліжках батька й матері, Максів шлюб. Учора сестра сказала: «Всі одружені (наші знайомі) щасливі, я цього не розумію». Її слова також змусили мене замислитись, я знову відчув страх.
3. Я мушу подовгу бувати сам. Усе, що я зробив, — це лише завдяки моїй самотності.
4. Я ненавиджу все, що не стосується літератури, мені нудно провадити розмови (навіть якщо вони стосуються літератури), нудно ходити в гості, незлагоди й радощі моїх родичів мені нудні до глибини душі.

Розмови позбавляють усі мої думки важливості, серйозності, правдивості.

5. Страх перед поєднанням, злиттям. Потім я вже повік не буду сам.
6. Перед сестрами, надто колись, я часто бував не таким, як перед іншими людьми. Бестрашним, відвертим, сильним, несподіваним, одержимим — таким одержимим, яким бував тільки тоді, коли писав. Якби завдяки дружині я міг бути таким перед усіма людьми! Та чи не доведеться заплатити за це своєю творчістю? Тільки не це, тільки не це!
7. Якби я жив сам, то колись, либонь, справді відмовився б від служби. Одружений, я не зможу зробити цього повік...

Нічого, нічого, нічого. Слабкість, самознищення, з-під землі вихоплюються омахи пекельного вогню.

13 серпня. Можливо, всьому нарешті настав кінець, і вчорашній мій лист був останній. Це було б цілком справедливо. Хай там які страждання чекають на мене, хай там які страждання чекають на неї — їх не порівняти з тими спільними стражданнями, які судилися нам двом. Я помалу прийду до тям, вона вийде заміж, і це — єдина рада в живих людей. Нам двом несила прорубати для нас двох дорогу в скелі, досить того, що ми цілий рік через це проплакали й промучилися. Вона має зрозуміти це з моїх останніх листів. Якщо ні, то я, звичайно ж, одружуся з нею, бо я надто слабкий, щоб чинити опір її увявленню про наше спільне щастя, і не в змозі, якщо це залежить від мене, не здійснити того, що вона вважає за можливе.

Учора ввечері на Бельведері під зорями.

14 серпня. Сталось навпаки. Надійшли три листи. Останньому опиратися я вже не міг. Я кохаю її, наскільки здатний

на це, але кохання задихається під брилами страху й самозвинувачень.

Висновки з «Вироку» для себе самого. Опосередковано я завдячую оповіданням їй. Але ж Георг гине через наречену.

Coitus як покара за щастя бути разом. Жити по змозі аскетично, аскетичніше, ніж неодружений, — це для мене єдина можливість зносити шлюб. А для неї?

І все ж, незважаючи ні на що, якби ми, я й Ф., були цілком рівноправні, мали однакові перспективи й можливості, я б не одружився. Та глухий кут, до якого я помалу загнав її долю, обертає це на мій неминучий, хоч і далеко не на такий уже й обтяжливий, обов'язок. Тут діє якийсь таємничий закон людських взаємин...

15 серпня. Муки в ліжку перед ранком. Бачив лиш одну раду — вистрибнути з вікна. Мати підійшла до ліжка й спитала, чи відіслав я листа й чи це той самий текст. Я відповів, що текст той самий, тільки ще різкіший. Вона сказала, що не розуміє мене. Я промовив, що вона, звісно, не розуміє мене й не тільки в цій справі. Згодом мати поцікавилася, чи напишу я дядькові Альфреду, він, мовляв, заслужив, щоб я йому написав. Я спитав, чим же він заслужив. «Він телеграфував, писав, він добре до тебе ставиться». — «Все це тільки про людське око, — відповів я, — він мені зовсім чужий, анітрохи мене не розуміє, не знає, чого я хочу й що мені потрібно, у нас із ним немає нічого спільного». — «Виходить, тебе не розуміє ніхто, — кинула мати. — Я тобі, мабуть, також чужа й батько теж. Виходить, усі ми бажаємо тобі лише зла». — «Звісно, всі ви мені чужі, між нами тільки кривна спорідненість, але вона ні в чому не виявляється. Ніякого зла ви мені, звичайно, не бажаєте».

Ці та декотрі інші спостереження за собою навели мене на думку, що внутрішня впевненість і рішучість, які чимдалі поглиблюються, дають мені змогу, всупереч усьому, існувати у шлюбі, ба навіть вигідно користатися з нього, щоб

реалізувати своє покликання. Щоправда, цього висновку я дійшов, певною мірою вже стоячи на підвіконні.

Я до безтями замкнув від усіх на світі. З усіма розсварюся, ні з ким не розмовлятиму.

21 серпня. Сьогодні одержав К'еркегорову «Книгу судді»¹. Як я й здогадувався, його доля, попри суттєві відмінності, дуже схожа на мою, принаймні він на тому самому боці світу. Він, як товариш, схвалює мої дії. Я начеркав до її батька² такого листа — відішлю його, якщо матиму силу, завтра:

«Ви зволікаєте з відповіддю на моє прохання, що цілком зрозуміло — будь-який батько вчинив би так само щодо будь-якого жениха; але приводом для мого листа стало зовсім інше; найбільше, на що я сподіваюся, — це що Ви сприймете листа спокійно. Я його пишу, бо потерпаю, що Ваші зволікання чи роздуми мають загальніші причини, ніж те єдине місце — а лише воно й мало їх викликати — з мого першого листа, яке могло мене виказати. Я маю на увазі місце, де йдеться про те, яка нестерпна в мене служба.

Ви, мабуть, не звернете уваги на це слово, а дарма, краще б Ви докладно розпитали в мене про нього, і тоді я коротко й чітко відповів би таке: моя служба мені нестерпна, бо суперечить єдиній моїй мрії і єдиній моїй професії, а саме: літературі. Позаяк я — ніщо інше, як література, і не можу й не хочу бути нічим іншим, моя служба ніколи не зможе мене захопити, скоріше вона остаточно мене занапастить. Мені вже недалеко до цього. Я постійно перебуваю в надзвичайно тяжкому нервовому стані, а нинішній рік, сповнений мук і турбот про майбутнє моє й Вашої доньки, виразно показав мою неспроможність до опору. Ви можете запитати, чому я не покину службу й не спробую жити —

¹ К'еркегор Сьорен (1813–1855) — данський письменник, філософ, теолог.

² Мається на увазі батько Феліці Бауер.

маєтності в мене нема — літературними заробітками. На це я можу дати лише жалюгідну відповідь, що мені несила зробити це; наскільки я в змозі оцінити своє становище, я радше загину на своїй службі, і станеться це дуже скоро.

А тепер порівняйте мене зі своєю донькою, цією здоровою, веселою, природною і міцною дівчиною. Хоч би скільки я повторював їй у своїх майже п'ятистах листах і хоч би скільки вона заспокоювала мене своїм, щоправда, не надто переконливо обґрунтованим «ні», від правди ніде дітися: зі мною вона, наскільки я можу судити, має бути нещасна. Я — ні, не лише через зовнішні обставини, а переважно через свою вдачу — людина замкнута, мовчазна, нетовариська, невдоволена, хоча особисто для себе я в цьому біди не вбачаю, позаяк це — тільки віддзеркалення моєї мети. З того, як я живу вдома, все ж таки можна принаймні зробити певні висновки. Отже, я живу в сім'ї, серед чудових і сповнених любові людей, живу чужіший, ніж чужак. З матір'ю в останні роки я не перемовляюся за день і двома десятками слів, а до батька ні з чим іншим, крім вітання, ніколи й не звертаюся. Із заміжніми сестрами й зятями не розмовляю взагалі, хоч і не лихий на них. Причина проста: мені геть нема про що з ними розмовляти. Все, що не належить до літератури, наганяє на мене нудьгу й викликає зненависть, бо дратує мене або стримує, хоч це, можливо, лише здається. Сімейного життя я не розумію, у кращому разі можу його спостерігати. Родинних почуттів я позбавлений, у всіляких візитах вбачаю просто-таки спрямовану проти мене лиху волю.

Подружнє життя мене не змінило б, як не може мене змінити й моя служба».

20 жовтня. Вранці — невимовна туга. Звечора читав Якобсонову¹ «Справу Якобсона». Оця снага жити, ухвалювати рішення, радо ступати туди, куди треба. Він сидить у собі, як майстерний весляр сидів би у своєму, та й у будь-якому іншому човні. Я збирався написати йому листа. Але

¹ Якобсон Зігфрід (1881–1926) — німецький публіцист, театральний критик.

натомість пішов гуляти, притлумивши всі надбані почуття розмовою з Гаасом, якого саме зустрів; мене розпалили жінки, тепер я читаю вдома «Перевтілення», і воно здається мені поганим. Мабуть, я справді гину, вранішня туга повернеться, я не зможу їй довго опиратися, вона позбавить мене будь-якої надії. Я навіть не маю бажання писати щоденника, може, через те, що там уже багато чого нема, може, через те, що я весь час змушений описувати лише половинчасті й, судячи з усього, неминуче половинчасті вчинки й лінії поведінки, а може, через те, що вже саме писання навіює на мене тугу.

Я б залюбки писав казки (чому я так ненавиджу це слово?), які подобалися б В. і які б вона тримала, коли їла, під столом і в перервах читала й страшенно червоніла, завваживши, що санаторний лікар уже певний час стоїть позаду й спостерігає за нею. Вона іноді, а по суті, завжди хвилюється, коли що-небудь розповідає (я побоююсь, як сам завважив, просто-таки фізичного напруження, коли вона намагається щось пригадати, чи болю, під яким повільно розкривається або спочатку лише трохи прогинається дно бездумного простору). Все чинить опір тому, щоб його записали. Якби я знав, що в цьому й полягає її воля — нічого про неї не згадувати (я виконав її достоту й майже без зусиль), то був би задоволений, однаке це — не що інше, як неспроможність. До речі, яка моя думка про те, що сьогодні ввечері я всю дорогу розмірковував, скільки втіхи з росіянкою втратив через знайомство з В., росіянкою, яка — адже це цілком можливо — мабуть, упустила б мене вночі до своєї кімнати, розташованої навскоси від моєї. І це тоді, коли моє вечірнє спілкування з В. зводилося до того, що я стукав їй умовним стуком, про який ми остаточно так і не домовились, у стелю своєї кімнати, розташованої під її кімнатою, вислуховував її відповідь, вистромляв голову з вікна, вітався, один раз вона благословила мене, один раз я впіймав кінець стрічки, яку вони спустила, годинами сидів на підвіконні, прислухаючись до кожнісінького її кроку нагорі, будь-який випадковий звук помилково сприймав за умовний стук, наслухав, як вона покашлює, як перед сном щось наспівує.

6 листопада. Звідки ця несподівана впевненість? Хай би вона не минала! Коли б я міг як людина, що бодай трохи тримається на ногах, входити й виходити крізь усі двері! Не знаю тільки, чи я цього хочу...

18 листопада. Я знов писатиму, але скільки сумнівів викликала в мене тим часом моя писанина! По суті, я нездара й невіглас, який, коли б його не примушували ходити до школи — без жодних його власних заслуг, хіба що він ледве помічав примус, — був би тільки й здатний, що сидіти в собачій будці, вискакуючи з неї, коли йому принесуть їдло, й заскакуючи назад, проковтнувши його.

В яскраво освітленому сонцем подвір'ї з протилежних боків бігли назустріч один одному два пси.

Вимучив початок листа до фройляйн Бл.¹

19 листопада. Мене захоплює читання щоденника. Чи не тому, що я вже не маю ані найменшої впевненості в теперішності? *Мені все видається конструкцією.* Будь-чие зауваження, кожен випадковий погляд усе в мені перевертає — все, навіть забуте, зовсім незначне. Я впевнений у собі менше, ніж будь-коли, і відчуваю лише насилля життя. До того ж я безглуздо порожній. Я — справді мов та заблукана серед ночі в горах вівця або вівця, що біжить услід за тією вівцею. Бути таким заблуканим і навіть не мати сили це оплакати.

Я зумисне завертаю у вулиці, де стоять повії. Коли я проходжу повз них, мене збуджує ця далека, а все ж реальна можливість піти з однією з них. Це непристойно? Але я не знаю нічого кращого, й такий вчинок видається мені, по суті, безневинним і майже не вимагає від мене каяття. Та я хочу лише гладких, літніх, у поношених сукнях, які, однак, завдяки всіляким накидкам мають досить пишний вигляд. Одна жінка мене вже, мабуть, знає. Я зустрів її сьо-

¹ Блох Грета, погруга Феліци Бауер.

годні пополудні, вона ще не була вбрана професійно, коси ще гладенько зачесані, без капелюшка, у простій повсякденній блузі, як у кухарки, і несла вона якийсь згорток — певно, білизну до пралі. Ніхто, крім мене, не побачив би в ній нічого спокусливого. Ми мимохідь глянули одне на одного. Тепер, увечері — тим часом стало прохолодно, — я вздрів її в облипшому жовтуватобурому пальті на протилежному боці вузької вулички, що відгалужується від Цельтнергасе, де вона очікує на клієнтів. Я двічі озирнувся, вона перехопила мій погляд, але я від неї просто-таки втік.

Невпевненість породжують, безперечно, думки про Ф.

21 листопада. Сон: французьке міністерство, за столом сидять четверо. Йде нарада. Пригадую чоловіка, що сидів праворуч, із подовжнього боку столу, — плаский профіль, жовтувата шкіра, зовсім рівний ніс, що далеко виступав з обличчя (саме через його пласкуватість), і олійно-чорні, цупкі вуса, які закривали рота.

Сумне спостереження, в основі якого лежить, безперечно, знову ж таки, конструкція, що її нижній кінець завис десь у порожнечі: коли я взяв із письмового столу чорнильницю, щоб віднести її до загальної кімнати, то відчув у собі якусь твердість, — так буває, наприклад, коли в тумані з'являється і враз зникає ріг великої будівлі. Я вже не відчував себе втраченим, залежним від людей, навіть від Ф., у мені зачалось якесь чекання. Що, коли я від усього цього втечу, як, скажімо, хтось раптом утікає в поле?

Це пророкування, це рівняння на приклади, цей недвозначний страх — вони просто смішні. Все це — конструкції, що їх навіть у уяві, де вони тільки й панують, ледве доставшись живої поверхні, щоразу рвучко змиває хвиля. У кого та чарівна рука, яку, коли її стромити в січкарню, не посічуть і не розкидають навсібіч тисячі ножів?..

4 грудня. Якщо поглянути збоку, то це просто жахливо — померти чи навіть накласти на себе руки дорослим

але ще молодим. Піти з життя в цілковитому сум'ятті, яке мало б сенс, коли б йому судилося розвиватись далі, піти без надії чи з єдиною надією, що твою появу в житті за великим рахунком вважатимуть такою, яка не відбулася. Ось у якому становищі я міг би тепер опинитись. Умерти означало б не що інше, як Ніщо віддати Нічому, але почуття з цим не змирилися б, бо хіба можна, навіть усвідомлюючи себе Нічим, свідомо віддати себе Нічому, до того ж не просто порожньому Нічому, а Нічому бурхливому, чие убозтво полягає лише в його незбагненності...

Страх перед глупством. Глупство проглядає в кожному почутті, що пнеться нагору і змушує забути про все на світі. Тоді що ж таке неглупство? Неглупство — це по-жебрацькому стовбичити біля порога, збоку від входу, пускатися берега й нарешті загинути. Але П. і О. все ж таки огидні дурні. Мабуть, є глупства більші, ніж їхні носії. Огидність — це, певно, коли маленькі дурні аж із шкури пнуться у своєму великому глупстві. Та чи не в такому становищі опинився Христос в очах фарисеїв?..

9 грудня. ...Ненависть до скрупульозного самоаналізу. Психологічні тлумачення на кшталт: учора я був такий і такий, і це через те, що... а сьогодні я вже такий і такий, і це через те, що... Ні, не правда, не через те й не через те, а тому й не такий і не такий. Спокійно терпіти себе, не бути нерозважливим, жити так, як належить, а не ганятись, як собака за власним хвостом.

1914

5 січня. Пополудні. Батько Гьоте помер, стратившись глуду. Коли він хворів востаннє, Гьоте саме працював над «Іфігенією».

«Одвези цього нікчому додому, він упився», — звертається до Гьоте якийсь придворний, маючи на увазі Крістіана.

Август, що напивався так само, як і його мати, й безсоромно волочився за жінками.

Нелюба Оттилія, яку зі світських міркувань йому накинув у дружини батько.

Вольф, дипломат і письменник.

Вальтер, музикант, не може скласти іспитів. Повертається до садової хижі й живе там місяцями; коли цариця схотіла його побачити: «Скажіть цариці, що я — не дикий звір».

«Здоров'я в мене радше свинцеве, ніж залізне».

Нікчемна, безплідна письменницька діяльність Вольфа.

Старече товариство у мансардних кімнатах. Вісімдесятирічна Оттилія, п'ятдесятирічний Вольф і давні знайомі.

Лише з таких крайнощів помічаєш, як безнадійно кожна людина втрачена в самій собі, й лише роздуми про решту людей і про закони, що панують у них і повсюди, можуть дати втіху. Який піддатливий зовні Вольф, як легко його на щось підбити, розвеселити, надихнути, змусити невтомно працювати — і який він внутрішньо скутий і застиглий.

Чому чукчі не полишають свій жахливий край, проти нинішніх їхніх умов і нинішніх їхніх бажань їм жилося б краще будь-де. Але вони не можуть; адже все, що можливе, стається; можливе тільки те, що стається...

8 січня. ...Що в мене спільного з юдеями? У мене мало спільного навіть із самим собою, і я мав би нишком сидіти собі десь у куточку, задоволений тим, що маю змогу дихати.

Змалювання непояснених почуттів. А.: «Відколи це сталося, вигляд жінок завдає мені болю, але це — не статеве збудження й не звичайна журба, мені просто боляче. Так було й тоді, коли я був упевнений у Лізль».

12 січня. Учора: любовні походеньки Оттилії, молоді англійці. Заручини Толстого, світлі враження ніжного, бурхливого, сповненого передчуттів молодика, що опановує себе. Ошатно вбраний, весь у темному й темно-синьому.

Дівчина в кав'ярні. Вузька спідничка, біла, вільна, оздоблена шкірою шовкова блузка, відкрита шия, сірий

капелюшок з тієї самої матерії, який ледве тримається на голові. Її повняве, усміхнене, осяяне життєвою снагою обличчя, привітні, щоправда, трохи манірні очі. Моє обличчя, коли я згадую про Ф., паленіє...

Можливості для мене, певна річ, є, але під яким каменем вони лежать?

Кинувся вперед, верхи на коні...

Безглуздість юності. Страх перед юністю, страх перед безглуздістю, перед безглуздим розквітом жорстокого життя...

19 січня. У конторі — страх упереміж із почуттям власної гідності. Загалом упевненіший. Дуже невдоволений «Перевтіленням». Закінчення нечитабельне. Недосконале все, ледве не до самої основи. Річ вийшла б куди кращою, якби мені не завадила тоді службова поїздка.

26 січня. ...Щойно я просто-таки нагримав на матір за те, що вона позичила «Лиху безневинність» Еллі¹, якій я ще вчора хотів запропонувати книжку сам. «Не чіпай моїх книжок! Адже в мене більш нічого немає!» І кожнісіньке слово — зі справжньою люттю...

14 лютого. Якби я наклав на себе руки, в цьому нічиєї провини, поза всяким сумнівом, не було б, хай навіть безпосередньою причиною цього виявилось б, наприклад, ставлення до мене з боку Ф. Яюсь у напівсні я уявив собі сцену, що відбулася б, якби я, передбачаючи свою смерть, прийшов із прощальним листом до неї додому й, діставши гарбуза, поклав на стіл листа, вийшов на балкон, випручався від усіх, хто спробував би мене стримати, і, відпускаючи від поруччя спершу одну руку, потім другу, перескочив через поруччя. Але в листі стояло б, що, хоч я й кинувся

¹ Еллі (Габрієла) — старша сестра Ф. Кафки; згадана книжка — роман Оскара Баумана.

з балкона через Ф., нічого суттєвого для мене не змінилося б, навіть якби мою руку й серце прийняли. Мені судилося кинутись униз, іншої ради я не бачу; Ф. випадково виявилась тією, на котрій підтвердилася моя приреченість, я не в змозі жити без неї і мушу кинутися вниз, але й жити з нею — і Ф. про це здогадується — я теж не в змозі. То чом би не зробити цього сьогодні вночі? Я вже уявляю собі, як увечері до батька й матері поприходять гості, як вони розводитимуть теревені про життя й створення умов для нього, — але я дотримуюся певних уявлень, я живу, всіма фібрами своєї істоти прив'язаний до життя, я цього не зроблю, я цілком холодний, мені сумно через те, що комірцець сорочки стискає шию, я проклятий, я задихаюся в тумані.

23 лютого. Їду. Лист від Музіля¹. Він тішить мене й засмучує, бо я нічого не маю...

9 березня. ...Я тут про Ф. не забуду й тому не одружуся. Невже це саме так і буде?

Авжеж, я можу зробити такий висновок, мені вже майже тридцять один рік, Ф. знаю близько двох років, отож мушу вже складати собі звіт у всьому. А крім того, я тут живу так, що не забув би Ф., навіть якби вона такого значення для мене й не мала. Одноманітність, розміреність, затишок і несамотійність мого способу життя чіпко й неминуче тримають мене там, де я опинився. Крім того, у мене глибша, ніж звичайно буває, схильність до затишного й несамотійного життя, отож усе шкідливе знаходить опору ще й у мені самому. Зрештою, я ж бо також старію, переміни даються мені чимдалі важче. І в усьому цьому я вбачаю для себе велике лихо, що може тривати довго й безнадійно; мені доведеться роками животіти на свою платню, стаючи все сумнішим і самотнішим, допоки взагалі стане сили триматись.

Але ж ти бажав собі такого життя?

¹ Відомий письменник Роберт Музіль (1880–1942) запросив Ф. Кафку до співпраці в одному літературному часописі. Очевидно, йдеться про поїздку до Берліна.

Якби я був одружений, життя службовця мене влаштувало б. Воно давало б мені надійну опору з усіх поглядів — щодо суспільства, дружини, творчості, не вимагаючи надто великих жертв, а з другого боку, не перетворюючи мене на раба затишку й несамостійності, бо як чоловікові одруженому мені не треба було б цього боятися. Але дожити таке життя до кінця неодруженим я не зможу.

Але ж ти міг би одружитись?

Тоді я не міг одружитись, усе в мені протестувало проти цього, хоч як я кохав Ф. Стримувала переважно думка про письменницьку роботу — я гадав, що шлюб їй завадить. Мабуть, я мав рацію; але парубкування за нинішніх моїх умов цю роботу занапастило. Я цілий рік не писав, я й далі не можу писати, в голові одна лишень думка, і вона мене пожирає. Всього цього я тоді передбачити не міг. А втім, моя несамостійність дістає поживу навіть від такого способу життя, і я до всього підступаю нерішуче й ні з чим не можу впоратись одразу. Так було й тут.

Чому ти втрачаєш надію все ж таки домогтися Ф.?

Я йшов уже на будь-які пониження перед самим собою. Якось у Тіргартені я промовив: «Скажи «так», навіть коли вважаєш, що твого почуття до мене для шлюбу замало, мого кохання до тебе вистачить, щоб надолужити те, чого бракує, воно взагалі досить міцне, щоб узяти все на себе». Ф., здавалося, непокоїли характерні особливості моєї натури, страх перед якими я нав'яз їй протягом нашого тривалого листування. Я сказав: «Я кохаю тебе досить міцно для того, щоб звільнити від усього, що може тебе тривожити. Я стану іншою людиною». Тепер, коли все має з'ясуватися, я можу визнати, що навіть у хвилини найщиріших наших взаємин у мене нерідко виникали підозри й підтверджені дрібницями побоювання, що Ф. кохає мене не дуже, не всією душею, як вона здатна кохати. Це усвідомила — щоправда, не без моєї допомоги — й Ф. Боюся навіть, що після двох моїх останніх візитів вона відчуває до мене певну відразу, хоч на позір ми одне з одним привітні, звертаємось одне до одного на «ти», ходимо рука в руку. Останній спогад, що залишився в мене про неї, — геть ворожа гримаса, яку вона зробили, коли у неї вдома в передпокої я,

не вдовольнившись поцілунком крізь рукавичку, рвучко розстебнув її й поцілував руку. Але тепер вона, хоч обіцяла й далі старанно підтримувати листування, не відповіла на два мої листи, лише в телеграмах обіцяла написати, але знов не додержала обіцянки, ба навіть не відповіла моїй матері. Нема сумніву, отже, що все це безнадійно.

А втім, ніколи не можна цього стверджувати. Хіба колишня твоя поведінка, з погляду Ф., не здавалася також безнадійною?

Та це було щось інше. Я завжди, навіть коли влітку ми прощалися нібито востаннє, відверто освідчувався їй у коханні; я ніколи не мовчав так жорстоко; моя поведінка мала свої причини, які можна було якщо не визнавати, то принаймні обговорювати. У Ф. тільки одна причина: цілком недостатнє кохання. І все ж таки це правда, я міг почекати. Але чекати з подвійною безнадією я не можу: по-перше, я бачу, що Ф. усе дужче віддаляється від мене, а по-друге, я все більше втрачаю здатність якось себе порятувати. Це був би найбільший ризик, на який я пішов би, незважаючи на те — чи саме через те, — що це найкраще відповідало б найгіршим моїм рисам. «Ніколи не знаєш, що станеться» — не аргумент проти нестерпності тої чи тої з нинішніх обставин.

То що ж ти робитимеш?

Віїду з Праги. Перед лицем цієї найбільшої з людських утрат, яких я будь-коли зазнавав, удатися до найрадикальнішого засобу, який я тільки маю.

Покинеш службу?

Служба, як я вже згадував вище, і є частиною тієї нестерпності. Надійність, розрахунок на все життя, достатня платня, неповне напруження зусиль — адже це, по суті, ті речі, які мені, неодруженому, ні до чого і які обертаються на муки.

То що ж ти робитимеш?

Я міг би одразу відповісти на всі такі запитання, заявивши: мені нема чим ризикувати, кожен день і кожен найменший успіх — це дарунок долі, все, що я роблю, буде добре. Але я можу відповісти й точніше: як австрійський юрист, ким я насправді зовсім не є, я не маю практичних перспектив; найкраще, чого мені пощастило б тут досягти,

я в своїй ситуації вже маю і все ж не можу ним скористатися. На той випадок (вже сам собою, втім, цілком неможливий), якби зі своєї юридичної підготовки я надумав дістати для себе яку-небудь користь, мова може йти лише про двоє міст — Прагу, з якої я мушу виїхати, й Відень, який я ненавиджу і в якому був би нещасливий, бо вирушив би туди з глибоким переконанням, що нещастя не уникнути. Виходить, доведеться їхати за межі Австрії і, позаяк я не маю хисту до мов і погано впоруюсь як із фізичною, так і з комерційною роботою, їхати доведеться — принаймні на перших порах — до Німеччини, а там до Берліна, де найбільше можливостей протриматись.

Там я зможу якнайкраще і якнайбезпосередніше застосувати свій літературний хист і в журналістиці й знайти собі більш-менш пристойний заробіток. Чи буду я здатний, крім того, ще й до творчої праці взагалі, про це поки що не можу сказати бодай із найменшою певністю. Але одне я знаю, як мені здається, напевно: самостійне й вільне становище, в якому я буду в Берліні (нехай в усьому іншому воно буде навіть жалюгідне), дасть мені те єдине відчуття щастя, на яке я наразі ще здатний.

Але ж ти розпечений.

Ні, мені потрібна лиш кімната й вегетаріанське харчування, а більш майже нічого.

Та чи не задля Ф. ти туди їдеш?

Ні, Берлін я вибираю лише з вище означених причин, хоч люблю його завдяки Ф., через усе, що її там оточує, — але це мені непідвладне. Можливо, також, що в Берліні я зійдуся з Ф. Якщо наше спільне перебування в місті допоможе мені прогнати Ф. з мого серця — тим краще, тоді це стане ще однією перевагою Берліна.

Ти здоровий?

Ні, серце, сон, травлення.

5 квітня. Якби можна було переселитися до Берліна, стати самостійним, із дня на день жити, хай навіть упроголодь, але даючи вихід усій своїй сназі, замість тут її ошадити чи, ще гірше, зводити її нанівець! Якби ж то Ф. мені допомогла!

29 травня. Завтра до Берліна. Що я відчуваю — нервові піднесення чи такі впевненість і надійність? Коли б то! Чи правда, що, коли вже один раз пізнаєш радість творчості, ніщо вже не піде прахом, ніщо не пропаде, хоч і рідко що сягне високих вершин? Чи не такий буде й примарний шлюб із Ф.? Дивний, хоч, якщо пригадати, не зовсім невідомий мені стан...

Будую плани. Пильно вдивляюся перед себе, щоб не втратити з очей вічка уявного калейдоскопа, в яке заглядаю. Змішую добрі й корисливі наміри, добрі тьмяніють, натомість барви корисливих стають іще соковитішими. Запрошую небо й землю взяти участь у моїх планах, але не забуваю й про маленьких людей, яких ще треба повитягати з бічних вуличок і які поки що для моїх планів знадобляться краще. Адже це тільки початок, щоразу тільки початок. Я ще стою зі своєю бідною тут, але ззаду вже під'їздить величезний віз моїх планів, перший невеличкий поміст підкочується мені під ноги, голі дівчата, мов на карнавальних візках у чарівних краях, ведуть мене задом наперед сходами вгору, я пливу в повітрі, бо пливуть дівчата, й підношу руку, вимагаючи тиші. Поруч зі мною квітують трояндові кущі, куриться фіміам, опускаються лаврові вінки, переді мною і наді мною розсипають квіти, два трубачі, мовби витесані з каменю, грають у фанфари, збігаються юрби простолуду, і їм дають лад вожаки; порожні, гладенько витесані вільні місця, сяючи чистотою, темнішають, на них з'являється рух, вони переповнюються, я відчуваю, що зусилля людей досягли межі, і з власної волі й несподівано спритно роблю на своєму підвищенні трюк, яким багато років тому захоплювався в людини-змії: повільно прогинаюся назад — цієї миті небо силкується розверзтись, щоб показати якийсь видіння, що нібито стосується мене, але спиняється, — пропускаю голову й верхню частину тулуба поміж ніг і помалу знов постаю випростаною людиною. Чи було це найвище піднесення, приступне людині? Схоже, що так, бо я вже бачу, як з усіх брам землі, яка, широко розкинувшись, лежить глибоко піді мною, вилазять і повсюди метушаться невеличкі рогаті чорти, під їхніми ратичками все ламається,

Їхні хвостики все змітають, і ось уже півсотні хвостиків чепурять моє обличчя, земля під ногами розм'якає, я загрузаю однією ногою, потім другою, дівчачі крики супроводжують мене до самої глибини, куди я опускаюся сторчовою шахтою, такою самою завширшки, як моє тіло, проте безкінечно глибокою. Ця безкінечність на особливі звитяги не надихає, все, хоч би що я зробив, було б дріб'язкове, я безтямно падаю, і це — найкраще.

Лист Достоевського до брата про життя на каторзі.

6 червня. Повернувся з Берліна. Був закутий, мов злочинець. Якби мене посадили десь у кутку в справжніх кайданах, приставили жандармів і лише за таких умов дозволили дивитися на те, що діялось, це було б не жахливіше. І це були мої заручини, й усі силкувалися пробудити мене до життя, та, позаяк це не вдавалось, намагалися терпіти мене таким, який я є. Ф., щоправда, старалась найменше, і цілком справедливо, адже вона страждала найдужче з-поміж усіх. У тому, що решті людей здавалося простою формальністю, для неї чаїлася загроза...

12 червня. ....Лист Достоевського до однієї художниці.

Життя суспільства рухається колом. Лише люди, вражені тією самою недугою, розуміють одне одного. Об'єднані однаковими стражданнями, вони утворюють своє коло й підтримують одне одного. Вони ковзають уздовж внутрішнього краю свого кола, поступаються одне одному місцем чи обережно підштовхують одне одного в натовпі. Одне втішає іншого, сподіваючись на зворотну дію свого втішання, а потім із пристрастю дістає насолоду від цієї зворотної дії. Кожне має лише той досвід, який йому дає власне страждання, та коли такі товариші в біді починають своїм досвідом обмінюватись, у їхніх вустах він стає неймовірно різноманітним. «Такий уже ти вдався, — кажуть вони одне одному, — і не нарікай, а дякуй Богові, що ти такий, бо якби був інакший, це накликало б на тебе таку чи таку біду, таку чи таку ганьбу». Звідки той чоловік про це знає? Якщо

судити з його слів, він належить до того самого кола, що і його співрозмовник, і так само потребує, щоб його втішали. А люди одного кола завжди знають те саме. Нема й натяку на думку, якої той, кого втішають, не мав би проти того, хто втішає. Тим-то їхня розмова — це тільки поєднання самонавіювань, обмін побажаннями. То одне дивиться долі, а друге на птаха вгорі (така різниця між ними, коли вони спілкуються), а то їх об'єднує одна надія, і обоє, схиливши голову до голови, задивляються в безмежну небесну далечінь. Але своє становище вони усвідомлюють аж тоді, коли обоє опускають голову й на них падає той самий молот.

1 липня. Надто стомлений.

5 липня. Яких страждань мусиш зазнавати й завдавати!

29 липня. Двоє друзів, один білявий, схожий на Ріхарда Штрауса, усміхнений, стриманий, метикуватий, другий чорнявий, штиво вбраний, чемний і твердий, надто гнучкий, любить посюсюкати, обидва втішаються життям, весь час п'ють вино, каву, пиво, горілку, без угаву курять, один доливає другому, їхній готельний номер навпроти мого, в ньому повно французьких книжок, у гарну погоду в задушливому кабінеті багато пишуть.

Йозеф К., син багатого торговця, якось увечері, після гучної пересварки з батьком — той дорікав йому за розпусне життя й вимагав негайно його припинити, — не маючи особливого наміру, стомлений і сповнений цілковитої безнадії, вирушив до клубу торгового товариства, що стояв на видному місці поблизу гавані. Швейцар зробив низький уклін. Йозеф, не привітавшись, мимохідь кинув на нього погляд. «Ці мовчазні лакизи роблять усе, чого від них ждуть, — подумав він. — Коли я думаю, що він непристойно за мною підглядає, то він і справді це робить». І Йозеф ще раз, знов не вітаючись, озирнувся на швейцара; той повернувся обличчям до вулиці й задивився на вкриті хмарами небо...

Нотатки про подорож зробив в іншому зошиті. Невдало почав працювати над кількома речами. Але не складаю рук, незважаючи на безсоння, головний біль, загальну слабкість. Щоправда, довелося зібрати останню життєву снагу. Я завважив, що уникаю людей не задля того, щоб спокійно жити, а задля того, щоб спокійно померти. Та я чинитиму опір. У мене місяць часу — поки не буде шефа.

31 липня. Я не маю часу. Оголошено загальну мобілізацію. К. і П. вже призвали. Тепер у нагороду я дістану самотність. Щоправда, навряд чи це — нагорода, самотність — то покара. Принаймні мене мало зворушило загальне лихо, я сповнений рішучості, як ніколи. Пополудні доведеться бувати на фабриці, житиму не вдома, позаяк до нас перебирається Е. з двома дітьми. Але писатиму, не зважаючи ні на що, неодмінно, це — моя боротьба за самозбереження.

2 серпня. Німеччина оголосила Росії війну. Пополудні школа плавання.

3 серпня. Сам у сестриному помешканні. Воно розташоване нижче, ніж моя кімната, та й вулиця бічна, тож унизу перед дверима — гучні балачки сусідів. І насвистування. А загалом — цілковита самотність. Двері не відчиняє бажана дружина. Через місяць я одружився б. Нестерпні слова: чого хотів, те й дістав. Стоїш, боляче притиснувшись до стіни, боязко опускаєш погляд, щоб побачити руку, яка тебе пригортає, і з новим болем, що змушує забути колишній, упізнаєш власну скарлючену руку — вона тримає тебе із силою, з якою ніколи не тяглася до справжньої роботи. Підводиш голову, знов відчуваєш колишній біль, знов опускаєш очі, і цьому погляданню вгору-вниз нема кінця-краю.

4 серпня. Винаймаючи помешкання, я, мабуть, підписав господареві якийсь папір, де зобов'язався орендувати житло два чи й усі шість років. Тепер господар висуває вимоги, згідно з цією угодою. Безглуздя чи, краще сказати, цілковита й остаточна беззахисність — ось що притаманне моїй

поведінці. Ковзнути в потік. Це ковзання уявляється мені таким бажаним, либонь, через те, що нагадує про «підштовхування».

6 серпня. Уздовж Грабена тяглась артилерія. Квіти, вигуки «heil» і «nazdar»¹. Судомно застигле, вражене, настожене, смагляве й чорнооке обличчя.

Я не відпочив, а став ще розбитіший. Порожня посудина, ще ціла, але вже присипана уламками, або вже уламок, але ще під гнітом цілого. Сповнений брехні, ненависті й заздрощів. Сповнений нездатності, невігластва, тупості. Сповнений лінощів, слабкості й безпорадності. Тридцять один рік. На фотокартці в Отли бачив двох управителів маєтку. Свіжі молодики, які щось уміють і досить міцні, щоб скористатися своїм умінням серед людей, котрі з необхідності чинять легкий опір. Один веде гарних коней, другий, з обличчям, яке зазвичай незворушне й неодмінно викликає довіру, лежить у траві й кінчиком язика водить по губах.

Я виявляю в собі саму дріб'язковість, нерішучість, заздрість і ненависть до тих, хто воює, й палко бажаю їм усіляких лих.

З погляду літератури доля моя дуже проста. Прагнення змалювати моє сповнене мрій внутрішнє життя відсунуло вбік, зробило несуттетим усе інше, яке в жахливий спосіб занепадало і занепадає й досі. Ніщо інше ніколи не могло мене вдовольнити. Та хтозна, чи стане моєї снаги для того змалювання, може, вона вже навіки вмерла, може, вона все ж таки оживе ще раз, хоч мої життєві обставини їй і не сприяють. Отож так я й хитаюся з боку в бік, раз у раз злітаю на гірську вершину, але ні на мить не годен там утриматись. Решта людей також хитаються з боку в бік, але хитаються в низинах, та й снаги у них більше; щойно вони починають падати, як їх підхоплює родич — він задля цього й ступає поруч. А я хитаюся з боку в бік там, угорі; це, на жаль, не смерть, але вічні муки загину.

¹ Німецький і чеський вітальні вигуки.

Патріотична процесія. Промова бургомістра. То завмирає, то чується знов, і німецький вигук: «Слава нашому улюбленому монархові, ура!». Я стою вкупі з усіма, погляд у мене лютий. Ці процесії — одне з найогидніших явищ, що супроводжують війну. Їх влаштовують торговці-юдеї — то німецькі, то чеські, — які, щоправда, собі в цьому зізнаються, але ніколи не можуть так гучно накричатись, як оце тепер. Звичайно, багатьох людей процесії захоплюють. Організовані вони добре і проходять швидко, а завтра, в неділю, двічі.

15 серпня. Уже кілька днів пишу¹; от якби так тривало й далі. Тепер я не такий захищений і не такий захоплений роботою, як два роки тому, але в житті з'явився сенс, моє розмірене, пусте, безглузде існування неодруженого має якийсь виправдання. Я знов можу провадити розмови із самим собою і вже не втуплюю погляду в цілковиту порожнечу. Лише на цьому шляху на мене чекає одужання...

21 серпня. Почав з такими сподіваннями, й усі три історії² відкинули мене назад, сьогодні найдалі. Мабуть, найкраще буде, якщо за «російське оповідання» завжди братимуся тільки після «Процесу». З такою смішною надією, що спирається вочевидь лише на звичну фантазію, я знову приступаю до «Процесу». Зовсім марно це не було.

29 серпня. Закінчення одного розділу не вдалася, інший розділ, непогано розпочатий, я навряд чи зможу — або, скоріше, цілком напевно не зможу — писати далі так добре, а тоді, вночі, це вдалося б мені запевне. Але я не маю права сам себе покинути, я зовсім сам.

30 серпня. Холодно й порожньо. Я надто добре відчуваю межі свого хисту, які, коли я не захоплений цілком, без

¹ У цей час Ф. Кафка почав працювати над романом «Процес».

² Йдеться про одночасну роботу над текстом «Спокуса в селі» (попередній начерк до роману «Замок»), т. зв. «російським оповіданням» та романом «Процес».

сумніву, досить вузькі. Гадаю навіть, що й у стані захопленості я також скутий лише цими вузькими межами, але тоді я цього, щоправда, не відчуваю, бо скутий. І все ж у цих межах є місце для життя, і задля нього я користуватимусь ними доти, доки, мабуть, не почну сам себе зневажати...

13 вересня. Знов заледве дві сторінки. Спершу гадав, туга з приводу поразок Австрії і страх перед майбутнім (страх, що в основі своїй здається мені смішним і водночас ницим) не дасть мені писати взагалі. Цього не сталося, мене лише раз у раз поймає заціпеніння, і я раз у раз мушу його долати. Для самої туги в мене досить часу й без писання. Роздуми, пов'язані з війною, нестерпні, вони шматують мене з усіх боків і нагадують колишні тривоги у зв'язку з Ф. Я не в змозі зносити тривоги і, мабуть, задля того й створений, щоб від них загинути. Коли я неабияк ослабну — а чекати на це вже, либонь, не довго, — досить буде, певно, найменшої тривоги, щоб вибити мене з колії. Звичайно, я, усвідомлюючи таку перспективу, можу знайти спосіб якомога відтягти біду. Щоправда, хоч я й напружив усі сили ще не дуже ослабленого на той час організму, я погано впорався зі своїми тривогами, пов'язаними з Ф., але тоді писання вельми допомогло мені лише на початку, а тепер позбуватися цієї допомоги я вже не хочу.

1 листопада. Вчора після тривалої перерви неабияк посунувся вперед, сьогодні знов майже нічого; ці два тижні після відпустки майже повністю втрачено.

Сьогодні досить гарна неділя. У Хотекському сквері читав апологетичний твір про Достоевського. У замку й біля штабу корпусу — охорона. Водограй у Тунському палаці. Протягом усього дня глибоке почуття самовдоволення. А тепер робота зовсім не йде. Навіть не те що не йде, я бачу свою мету й шлях до неї, треба лише пробитися крізь якісь незначні перешкоди, але я не можу. Гра думками про Ф.

12 листопада. Батько й мати, котрі сподіваються від дітей вдячності (є навіть такі, що її вимагають), нагадують

лихварів, які охоче ризикують грішми, аби лиш одержати свої відсотки.

25 листопада. Бездонний відчай, підвестися не в змозі; вгамуюсь я аж тоді, як натішуся стражданнями.

30 листопада. Писати вже не годен. Я дійшов останньої межі, перед якою, можливо, знов доведеться сидіти роками, щоб потім, можливо, почати ще одну річ, яка знов лишиться незавершеною. Ця доля мене переслідує. І знов я холодний і безголовий, зосталася тільки стареча любов до цілковитого спокою. І, мов тварина, що геть відбилася від людських рук, я знов підставляю шию й хочу спробувати ще раз дістати на цей час Ф. І я таки спробую це зробити, якщо мені не стане на заваді відразу до самого себе.

2 грудня. Пополудні з Максом і Піком у Верфеля. Читав їм «У виправній колонії»; не зовсім невдоволений, за винятком надто очевидних, не виправних помилок. Верфель [читав] вірші й дві дії з «Есфір, цариці Персії». Дії захопливі. Але мене легко збити з пуття. Критичні зауваження й порівняння, які навів Макс, не зовсім задоволений п'єсою, заважають мені, і в пам'яті п'єса лишилася вже зовсім не такою цілісною, якою здавалась, коли я її слухав і коли вона мене так вразила. Спогади про акторів, що грають на жаргоні. Вродливі сестри В. Старша сперлась на крісло, раз по раз позирає скося в дзеркало й, хоч я вже й так мало не пасу її очима, ледь помітно показує пальчиком на свою брошку, пришилену на грудях до блузки. Блузка темно-синя, з глибоким викотом, прикритим тюллю. Ще раз переповідають одну сцену в театрі: під час «Підступності й кохання» офіцери часто обмінюються гучними зауваженнями: «Шпекбахер корчить із себе бозна-що», маючи на увазі офіцера, що прихилився до стінки в одній із лож.

Висновок із цього дня, ще до Верфеля: неодмінно працювати далі; сумно, що сьогодні це вже неможливо, бо я стомлений, і болить голова, цей легкий біль я відчув ще вранці в конторі. Неодмінно працювати далі, знаходити змогу, попри безсоння й контору...

5 грудня. Лист від Ерні про становище її сім'ї. Моє ставлення до сім'ї набуває для мене справжнього сенсу лише тоді, коли я сприймаю себе як причину загибелі сім'ї. Це — єдине органічне пояснення, яке відмітає геть-чисто все, що викликає будь-який подив. Це — і єдиний дійовий зв'язок, який під цей час існує між мною й сім'єю, бо в усьому іншому, що стосується почуттів, я цілком від неї відмежований — щоправда, не більш нездоланно, певне, ніж від решти світу. (Уявлення про моє існування щодо цього може дати непотрібна, вкрита снігом і ожеледою, ледве встромлена криво в землю тичка, що темної зимової ночі стримить серед глибоко скопаного поля край широкої рівнини.) Враження справляє лише загибель. Я зробив Ф. нещасливою, послабив здатність до опору в усіх, кому вона тепер так потрібна, сприяв смерті батька, роз'єднав Ф. і Е. й нарешті накликav біду на Е., біду, яка, судячи з усього, стане ще більшою. Я в цю біду впряжений, мені судилося тягти її за собою. Останній лист до неї, якого я просто вимучив із себе, їй видався спокійним; як вона висловилаь, він «просто дихає спокоем». Щоправда, можливо, вона висловилаь так із делікатності, бажаючи мене пожаліти, подбати про мене. Адже загалом мене вже достатньо покарано, навіть моє ставлення до сім'ї — це неабияка покара, і я перетерпів такі страждання, що не оклигаю від них уже повік (мій сон, моя пам'ять, моя здатність мислити, моя сила чинити опір щонайменшим тривогам — усе непоправно ослаблено; хоч як дивно, але це — приблизно ті самі наслідки, що їх спричиняє тривале тюремне ув'язнення), проте нині я не так страждаю через свої взаємини з сім'єю, принаймні менше, ніж Ф. чи Е. Щоправда, є щось нестерпне в тому, що тепер я мушу вирушити в різдвяну подорож з Е., тоді як Ф. лишається, мабуть, у Берліні.

8 грудня. Учора, вперше по тривалій перерві, був здатний, безперечно, добре працювати. І все ж написав лише першу сторінку розділу про матір¹, бо вже дві ночі майже

¹ Уривок під назвою «Поїздка до матері» опубліковано як годаток до роману «Процес».

не спав, бо вже зранку починала боліти голова, бо я надто боюся затрашнього дня. Знов усвідомив, що все написане уривками й менше, ніж за ніч (а то й менше, ніж за півночі), — неповноцінне й що на цю неповноцінність я приречений самими умовами свого життя.

13 грудня. На днях у Фелікса. Повертаючись додому, сказав Максowi, що на смертнім одрі я, якщо тільки не дуже болітиме голова, лежатиму вельми задоволений. Забув іще додати, а потім уже вміс не сказав, що найкраще з написаного мною ґрунтується на готовності померти задоволеним. У всіх таких вдалих і глибокопереконливих місцях завжди йдеться про те, що хтось помирає, що йому дуже важко, що в цьому він вбачає несправедливість чи, принаймні, жорстокість щодо себе і щодо читача — в кожному разі, так мені здається, — це має зворушити. Але для мене, який гадає, що на смертнім одрі лежатиме задоволений, такі описи — потайна гра, я навіть радію можливості вмерти у вмирущому, свідомо користаюся з уваги читача, зосередженої на смерті, у мене куди ясніший розум, ніж у нього, хто, як мені здається, на смертнім одрі скаржитиметься, і через те мої скарги найдосконаліші, вони й не уриваються раптово, як це буває зі справжніми скаргами, а тривають прекрасно й чисто. Так я завжди скаржився матері на свої страждання, що були зовсім не такі глибокі, якими поставали у моїх скаргах. Щоправда, перед матір'ю мені не потрібно було виявляти стільки майстерності, як перед читачем.

19 грудня. Учора майже в нестямі писав «Сільського вчителя»¹, але побоявся сидіти довше, ніж за чверть до другої, острах був обґрунтований, я майже не спав, лише тричі провалювався в короткий сон, а тоді в конторі був у відповідному стані. Учора батькові докори щодо фабрики: «Це ти мене втягнув». Потім пішов додому й спокійно три години писав, усвідомлюючи, що моя провина безперечна, хоч

¹ Згодом Макс Брод видав під назвою «Кріт-велетень».

і не така велика, як її подає батько. Сьогодні, в суботу, не пішов на вечерю — почасти зі страху перед батьком, почасти задля того, щоб використати для роботи цілу ніч, але написав тільки одну, та й то не дуже вдалу сторінку.

Початок кожної новели спочатку здається кумедним. Навіть не віриться, що цей новий, ще не завершений, зусібч вразливий організм зможе вистояти в усталеній структурі світу, що, як і кожна усталена структура, прагне до замкнутості. Щоправда, при цьому забуваєш, що новела, якщо вона має право на існування, уже містить у собі усталену структуру, хай і не зовсім розвинену; тому впадати у розпач, коли берешся за новелу, в цьому сенсі нема підстав; тоді батько-мати з такою самою підставою мали б упадати у розпач, дивлячись на своє немовля, адже вони мріяли привести на світ не таку жалюгідну і вкрай кумедну істоту. Щоправда, ніколи не знаєш, який розпач тебе охоплює — обґрунтований чи необґрунтований. Але завдяки цьому розмірковуванню певну опору можна знайти, брак такого досвіду вже завдав мені шкоди.

26 грудня. У Кутенберзі з Максом і його дружиною. Як я сподівався, на ці чотири вільні дні, скільки годин обмірковував, як краще їх використати, й усе ж таки, здається, прорахувався. Сьогодні ввечері майже нічого не написав і, мабуть, уже не в змозі працювати далі над «Сільським учителем», над яким сиджу вже цілий тиждень і якого за три вільні ночі запевне дописав би начисто й без видимих огріхів; а тепер, хоч він лише на самому початку, в ньому вже два непоправні огріхи, та й узагалі він якийсь нежиттєздатний. Відтепер — новий розклад дня! Використовувати час іще краще! Я скаржуся тут, щоб знайти розраду? Цей зошит її не дасть, вона прийде, коли я лежатиму в ліжку, вона вкляде мене горілиць, і я лежатиму гарний, легкий і блакитно-білий, іншої розради не буде...

31 грудня. Від серпня працював, загалом немало й непогано, але й з одного, і з другого боку не використовував повною мірою своїх здібностей, як потрібно було б, надто коли

взяти до уваги, що за всіма ознаками (безсоння, головний біль, серцева слабкість) моїм здібностям невдовзі настане край. Працював над недописаним: «Процес», «Спогади про залізницю на Кальду», «Сільський учитель», «Молодший прокурор», а також над розпочатими меншими новелами. Завершив тільки «У виправній колонії» та один розділ з роману «Пропалий безвісти», те й те — під час двотижневої відпустки. Не знаю, навіщо я роблю цей огляд, адже це зовсім не відповідає моїй вдачі!

1915

6 січня. «Сільського вчителя» й «Молодшого прокурора» поки що відклав. Але працювати далі над «Процесом» майже не в змозі. Думки про дівчину з Лемберга¹. Надія на якесь щастя, що нагадує надії на вічне життя. З певної відстані вони видаються обгрунтованими, а підступитись не важишся.

19 січня. ...Домовився з двома друзями вибратись у неділю за місто на прогулянку, але цілком несподівано проспав час зустрічі. Мої друзі, знаючи, який я загалом пунктуальний, здивувалися, підійшли до будинку, де я мешкав, трохи постояли під вікнами, потім піднялися сходами й постукали в мої двері. Я дуже злякався, підхопився з ліжка й не думав уже ні про що, а тільки про те, як по змозі швидше зібратись. Коли потім я, повністю вдягнений, вийшов із дверей, друзі, вочевидь злякавшись, аж відсахнулися від мене. «Що в тебе на потилиці?» — вигукнули вони. Я, ще як прокинувся, відчув, що мені щось заважає відхилити назад голову, і тепер спробував намацати рукою ту перешкоду. Цієї миті друзі, що вже трохи прийшли до тями, закричали: «Обережно, не покалічся!», бо я саме вхопився за руків'я

¹ Фані Райс, одна з учениць школи для сітей юдейських біженців з Галичини. Ф. Кафка познайомився з сівчиною, коли навігував М. Брода, який викладав у школі світову літературу.

меча позаду своєї голови. Друзі підступили ближче, оглянули мене, повели до кімнати й перед дзеркалом на шафі роздягли до пояса. У спині в мене стримів, увігнаний по саме руків'я, великий, давній рицарський меч із хресто-подібним ефесом, але встромлений так, що лезо пройшло неймовірно точно між шкірою і плоттю, нічого не пошкодивши. Не було рани й на шиї, там, де меч ввійшов у тіло; друзі запевняли мене, що залишений лезом поріз анітрохи не кровоточить і сухий. І навіть тепер, коли друзі, поставивши на крісло, почали повільно, міліметр за міліметром витягати меча, кров не виступила, а поріз на шиї затягло до ледве помітної тріщини. «Ось тобі твій меч», — сказали, сміючись, друзі й подали його мені. Я зважив меча в руках, це була дорога зброя, нею цілком могли користуватися хрестоносці. Кому охота терпіти, щоб у його снах вешталися давні рицарі, легковажно розмахували мечами, стромляли їх у безневинних сонних людей і не завдавали тяжких ран лише через те, що їхня зброя, певно, просто ковзає по живому тілі, а також через те, що за порогом стоять вірні друзі й стукають у двері, ладні допомогти.

24 січня. З Ф. у Боденбасі. Мені здається, неможливо, щоб ми коли-небудь поєднали наші долі, але я не важуся сказати про це ні їй, ні — у вирішальну хвилину — собі. Тож я знов дав їй надію, нерозважливо, адже я з дня на день старішаю й черствію. Коли я намагаюся збагнути, як вона може страждати й водночас бути спокійною та веселою, у мене починає боліти, як колись, голова. Ми не повинні знов мучити одне одного довгими листами, ліпше буде, якщо ця зустріч лишиться випадковим епізодом; чи, може, я вірю, що стану тут вільним, житиму літературною працею, поїду за кордон або ще куди-небудь і там житиму тайкома з Ф.? Адже обоє ми вирішили, що ні одне, ні друге зовсім не змінилося. Кожне нишком каже собі, що друге непохитне й безжальне. Я не відступаю від своїх вимог жити неймовірним, продиктованим лише моєю роботою життям, а вона, глуха до всіх німих прохань, хоче буденності, затишної оселі, натопленої кінати, інтересу до фабрики, багатогісти, лягати спати об одинадцятій вечора, вона підводить

мого годинника, який ось уже чверть року поспішає на півтори години, щоб він ішов хвилиною в хвилину. І вона має рацію й матиме рацію завжди; вона має рацію, роблячи мені зауваження, коли я кажу кельнерові: «Принесіть газету, поки її не зачитали», і я не можу нічого змінити, коли вона говорить про «характерну рису» (вимовити ці слова можна не інакше, як рипучим голосом) омріяної обстановки в помешканні. Двох моїх старших сестер вона вважає «пласкими», про наймолодшу взагалі не питає, до моєї роботи, по суті, не виявляє жодного зацікавлення й вочевидь на ній не розуміється. Це — один бік.

Я неспроможний і нудний, як завжди, і, власне, мав би замислюватися лише про те, чому це в когось усе ж таки виникає бажання доторкнутися до мене бодай мізинцем. Одного по одному, поспіль, я обдав холодом одразу кількох людей — знайомих із Гелерау, сім'ю Р. із Боденбаха й Ф.

Ф. сказала: «Як порядно ми тут поводимось!» Я змовчав, так наче мої вуха цього вигуку не почули. Дві години ми пробули в кімнаті самі. Довкола мене — лише нудьга й безнадія. Жодної хвилини удвох нам не було добре так, щоб я вільно дихав. З Ф. я — хіба що в листах — ніколи не відчував насолоди взаємин з коханою жінкою, як це було в Цукмантелі й Ріві, — тільки безмежне захоплення, покора, співчуття, відчай і зневага до самого себе. Я навіть пробував читати їй уголос, фрази огидно спотикались одна об одну, жодного контакту зі слухачкою, яка із заплющеними очима лежала на канапі й мовчки слухала. Байдуже попрохала дати з собою рукопис і дозволити його переписати. Оповідання про сторожа викликало трохи більшу увагу й цікаві зауваження. Мені аж тоді, коли читав, розкрився справжній сенс оповідання, вона також зрозуміла його правильно, хоч потім ми, однак, вдерлися в нього з грубими зауваженнями, і першим зробив це я...

Це коло: д-р В.¹ намагається переконати мене, що Ф. слугує зненависті; Ф. намагається переконати мене, що

¹ Ваїс Ернст (1884–1940) — австрійський письменник, товариш Ф. Кафки, посередник у його взаєминах з Феліцією Бауер.

В. заслуговує зненависті. Я обом вірю і обох люблю чи намагаюся їх любити.

7 лютого. Цілковитий застій. Без кінця-краю муки.

Досягнувши певного рівня самопізнання, а також за інших умов, сприятливих для самоспоглядання, час від часу неминуче відчуватимеш до себе відразу. Будь-який критерій доброго — хоч би які різні були щодо цього думки — здаватиметься надто високим. Доведеться усвідомити, що ти — не що інше, як лазівка для жалюгідних задніх думок. Будь-який вчинок, навіть найменший, залежатиме від цих задніх думок. Вони будуть такі брудні, що, коли аналізуватимеш свою поведінку, навіть не захочеться додумати їх до кінця, досить буде лишень поглянути на них іздалеку. Ці задні думки диктуватиме не просто, скажімо, користолобство — супроти них користолобство здаватиметься ідеалом добра й краси. Бруд, що його виявиш, існуватиме задля нього самого, ти усвідомиш, що з'явився на світ, наскрізь просякнутий цим тягарем, і через нього ж таки, невпізнаний чи надто добре розпізнаний, відійдеш знов. Цей бруд буде найглибшим шаром, до якого можна дістатись, але складатиметься цей найглибший шар не з лави, а з бруду. Він буде найнижчим і найвищим, і навіть породжені самоаналізом сумніви невдовзі стануть такі мляві й самовдоволені, мов ото свиня, що викачується в гноївці.

9 лютого. ...Нарешті винайняв кімнату. В тому самому будинку на Білекгасе.

10 лютого. Перший вечір. Сусід годинами розмовляє з господинею. Обоє говорять тихо, господиня майже нечує, і це ще гірше. Робота, що два дні тому нарешті пішла, знов перервалась, і хтозна на скільки. Справжній розпач. Невже так у кожному помешканні? Невже така безглузда й неодмінно смертельна біда очікує на мене в кожній господині, у кожному місті? Дві кімнати мого класного наставника в монастирі. Але відразу впадати у розпач безглуздо, краще пошукати виходу, хоч би як... ні, це не суперечить

моїй вдачі, в мені ще є трохи юдейської впертості, однак вона дає переважно протилежні наслідки.

14 лютого. Безмежна притягальна сила Росії. Краше, ніж трійка Гоголя, її виражає картина великої неозорої річки з жовтуватою водою, і повсюди здіймаються хвилі, хоч і не дуже високі. На берегах — безлюдний розкошланий степ, пожухла трава. Ні, ця картина нічого не виражає, скоріше, вона все гасить.

Сен-сімонізм.

25 лютого. Після кількаденного безперервного головного болю нарешті трохи вільніший і впевненіший. Якби я був чужою людиною, що спостерігає збоку за мною й за плином мого життя, то мусив би сказати, що все має скінчитись без наслідку, змарноване в безугавних сумнівах, творчий характер яких — лише в самокатуванні. Але я, особа зацікавлена, все ж таки сподіваюся.

1 березня. Після кількатижневих приготувань і побоювань з великими труднощами відмовився від помешкання, відмовився без особливих причин — адже тут досить спокійно, я просто ще не почав по-справжньому працювати й тому не відчув достатньою мірою ні спокою, ні неспокою. Від помешкання я відмовився, скоріше, через власний неспокій. Я хочу мучитись, хочу, щоб мій стан весь час змінювався, мені здається, що мій порятунок у перемінах, а ще мені здається, що ці невеликі перемини, крізь які люди проходять, зазвичай, у напівсні, а я завдяки напруженню всіх своїх розумових сил, можуть підготувати мене до перемини великої, яка мені, мабуть, потрібна. Я перебираюся до помешкання, багато в чому, без сумніву, гіршого. І все ж сьогодні перший (чи другий) день, коли я, якби так дуже не боліла голова, зміг би цілком непогано працювати. Хутко написав одну сторінку.

11 березня. Як швидко летить час, знов минуло десять днів, а я нічого не написав. Я не можу пробитись. Іноді

якась сторінка вдається, але триматися так довго не можу, другого дня я вже знесилений...

23 березня. Не здатний написати жодного рядка. Гарний настрій, коли сидів учора в Хотекському сквері, а сьогодні на Карлсплаці з книжкою Стріндберга «У відкритому морі». Гарний настрій сьогодні в кімнаті. Я порожній, як мушля на березі, що її може розтоптати нога першого-ліпшого перехожого.

27 квітня. Із сестрою¹ в Надь-Михалі. Нездатний жити з людьми, розмовляти з ними. Цілковите заглиблення в себе, в розмірковування про себе, отупіння, жодних думок, страх. Я не маю чого розповісти, ніколи, нікому...

3 травня. Цілковита байдужість і отупіння. Пересохла криниця, вода на недосяжній глибині, та ще й хтозна, чи вона там є. Нічого, анічогісінько. Не розумію життя в «Посварилися» Стріндберга; те, що він називає прекрасним, у мене, коли я прикладаю його до себе, викликає відразу. Лист до Ф., нещирий, відсилати його не можна. Що тримає мене на світі задля минулого чи задля майбутнього? Сьогодні примарне, я не сиджу за столом, а кружляю навколо нього. Нічого, анічогісінько. Безвихідь, нудьга, ні, не нудьга, лише безвихідь, безглуздість, слабкість. Учора в Добжіховіці².

5 травня. Анічогісінько, голова тупа й трохи болить. Пополудні в Хотекському сквері, читав Стріндберга; він дає мені поживу...

14 травня. ...Сьогодні читав давні розділи з «Кочегара». Написано сильно, тепер писати так я, очевидно, не можу (вже не можу). Боюся стати нездатним через уроджену ваду серця.

¹ Ф. Кафка супроводжував свою старшу сестру Еллі, коли вона відвідувала поблизу фронту свого призваного до війська чоловіка.

² Місце для відпочинку поблизу Праги.

16 вересня. Вигляд польських юдеїв, що йдуть до Кол-Нідри. Хлопчик, який, затиснувши під пахвами по молитовному покривалу, тюпає поруч із батьком. Не ходити до храму — це самогубство.

Розгорнув Біблію. Про неправедних суддів. Знаходжу власну думку чи принаймні думку, якої досі дотримувався. А втім, це не має значення, в таких речах я ніколи не піддаюся помітному впливу, сторінки Біблії в мене перед очима не тріпочуть.

Здається, найвразливіше місце, куди можна ввігнати ніж, — між шиєю і підборіддям. Підводиш підборіддя і стромляєш ножа в напружені м'язи. Але це місце найвразливішим, певно, лише здається. Сподіваєшся побачити, як звідти потужним струменем ударить кров і порветься плетиво сухожиль і суглобів, як це можна побачити в ніжці смаженої індички.

Читав «Лісника Флека в Росії». Повернення Наполеона на Бородинське поле битви. Тамтешній монастир. Його висадили в повітря.

7 жовтня. ...Нез'ясовне питання: невже я зломлений? Невже гину? Про це свідчать майже всі ознаки (холод, отупіння, нервовий стан, неухважність, нездатність працювати на службі, головний біль, безсоння); проти цього свідчить, по суті, сама надія.

21 листопада. Цілковита непотрібність. Неділя. Вночі не зімкнув очей. До чверть на дванадцяту в ліжку, при сонячному світлі. Прогулянка. Обід. Читав газету, перегортав старі каталоги. Прогулянка: Гібернергасе, Миський парк, Венцельсплац, Фердинандштрасе, далі — в бік Подолу. Ледве розтяг на дві години. Час від часу відчував різкий, один раз просто-таки пекучий головний біль. Повечеряв. Тепер удома. Хто може розплющеними очима споглядати це згори від початку до кінця?

1916

11 травня. Отже, передав директорів листи. Позавчора. З проханням або, якщо війна закінчиться восени, надати мені потім тривалу відпустку, і то без збереження платні, або, якщо війна ще триватиме, скасувати звільнення від військового обов'язку. Це була суціль брехня. Напівбрехнею було б, якби я зажадав надати мені тривалу відпустку негайно, а в разі відмови — звільнити взагалі. Правдою було б, якби я заявив про звільнення. Ні на те, ні на те я не зважився, отож — цілковита брехня.

Сьогодні марна розмова. Директор думає, що я домагаюся звичайної тритижневої відпустки, на яку я, звільнений від військової служби, не маю права, і тому пропонує її відразу — мовляв, він вирішив зробити це ще до мого листа. Про військову службу взагалі мовчить, так наче в листі я про це й не згадую. Коли я заводжу про неї мову, він пускає мої слова повз вуха.

Тривалу відпустку без збереження платні він вочевидь вважає примхою і обережно натякає на це. Наполягає, щоб я взяв тритижневу відпустку негайно. Як і всі, принагідно робить усілякі зауваження, типові для доморослого невропатолога. Мовляв, мені ж бо не доводиться нести відповідальність, як йому, в нього така посада, що на ній можна, звичайно, й захворіти.

А скільки він працював і раніше, коли готувався до іспитів на адвоката й водночас ходив на службу. Дев'ять місяців по одинадцять годин щодня. А головне — різниця. Хіба мені коли-небудь і чому-небудь доводилося потерпати за свою посаду? А йому доводилось. На службі він мав ворогів, ладних зробити що завгодно, аби лишень обрубати сучок, на якому він сидів, і викинути його на смітник.

Хоч як дивно, але про моє пописування він не згадує.

Я недолугий, хоч сам розумію, що йдеться ледве не про моє життя. І все ж наполягаю, що хочу на військову службу й що трьох тижнів відпустки мені мало. На цьому розмову

він відкладає. Якби ж він не був такий привітний та співчутливий!

Наполягатиму ось на чому: я хочу на військову службу, хочу нарешті здійснити бажання, яке стримував у собі два роки; з різних причин, які стосуються не мене особисто, я, якби це було можливо, віддав би перевагу тривалій відпустці. Та це, мабуть, неможливо — як зі службових, так і з військових міркувань. Під тривалою відпусткою я розумію — службовцеві сказати про це соромно, хворому не соромно — півроку чи й цілий рік. Платні я не хочу, адже йдеться не про тілесну недугу, яку можна визначити з певністю.

Усе це — продовження брехні, та якщо я й далі буду послідовний, то вона справлятиме вплив, майже як правда.

2 червня. Просто якесь наслання з цими дівчатами — і то попри головний біль, безсоння, сивину, відчай. Я полічив: від літа їх було щонайменше шестеро. Я нічого не можу з собою вдіяти; мене просто щось за язик тягне, щоб висловити захват тією, яка варта захвату, і я не можу відмовитися й не любити доти, доки захвату настане край. Я відчуваю перед усіма шістьма лише внутрішню провину, але одна з них переказувала мені через когось докори...

19 червня. Усе забути. Повідчиняти вікна. Спорожнити кімнату. Вітер її провіє. Бачитимеш лише порожнечу, шукатимеш себе в усіх кутках і не знаходитимеш...

4 липня. Замкнений у чотирикутнику штахетної огорожі, такому тісному, що в ньому можна було ступити лише один крок у довжину й один у ширину; я прокинувся. Є схожі кошари, до яких заганяють на ніч овець, але вони не такі тісні. Сонце світило просто на мене, і я, щоб захистити голову, притис її до грудей і присів, згорбившись, навпочіпки.

Який ти? Жалюгідний я. Дві дощечки прикручено до моїх скронь.

5 липня. Тягар спільного життя. Скріпленого відчуженням, співчуттям, хіттю, боягузством, шанобством, і лише на самісінькому дні, можливо, — вузенький струмочок, що заслуговує називатися коханням, але шукати його марно, він тільки один раз зблиснув у мить однієї миті.

Бідолашна Ф.

6 липня. Нещаслива ніч. Неможливість жити з Ф. Нестерпність спільного життя з будь-ким.

Не шкодувати через це; шкодувати, що не можна не бути самому. Але далі: безглуздо шкодувати, пристосуватися й урешті розуміти. Підвестися з землі. Тримайся за книжку. Але якщо знов повернутися назад: безсоння, головний біль, скочити вниз із високого вікна, але на розм'яклу від дощу землю, удар об яку не буде смертельним. Без кінця-краю перекидатися з боку на бік, не розплющуючи очей, виставивши себе напоказ перед чийось відкритим поглядом.

Бачить лише Старий Заповіт — про це більш нічого не скажеш...

Візьми мене у свої обійми, в них — глибина, візьми мене у глибину, не важишся тепер — хай потім.

Візьми мене, візьми мене, сплетіння глупоти і болю.

З кущів виступили негри. Довколо обвитого срібним ланцюжком дерев'яного кілочка вони пустилися в танок. Жрець сидів збоку, піднісши над гонгом паличку. Небо застило хмари, але дощу не було, стояла тиша.

Я ще ніколи не був близький із жінкою, крім як у Цукмантелі. Потім іще зі швейцаркою в Ріві. Перша була вже жінка, я — недосвідчений, друга була ще дитина, я — цілком, геть розгублений.

22 липня. Дивний звичай у суді. Кат заколює засудженого в камері, й ніхто не має права бути при цьому присутнім. Засуджений сидить за столом і дописує листа чи доїдає свій останній обід. Стук у двері, це кат. «Ти готовий?» —

питає він. Які ставити запитання і які давати розпорядження, а також у якій послідовності це робити, йому суворо прописано, відступати від цього він не має права. Засуджений, що спершу був підхопився, знов сідає й сидить, утупившись перед себе чи сховавши обличчя в долонях. Кат, не діставши відповіді, відкриває на нарах свого ящика з начинням, вибирає різноманітні кинджали й намагається ще місцями їх підточити. Вже досить темно, він ставить невеликого ліхтаря й засвічує його. Засуджений нишком повертає голову в бік ката, та, побачивши, що той робить, здригається, відводить погляд і не хоче вже нічого бачити. «Я готовий», — каже кат по хвилі.

«Готовий? — крикує засуджений, підхоплюється й тепер дивиться на ката вже відверто. — Ти не вб'єш мене, не покладеш на нари й не заколеш, ти ж бо людина, ти можеш страчувати на помості, з помічниками й при судових виконавцях, але не тут, не в камері, просто як звичайна людина. — І, позаяк кат, схилившись над ящиком, мовчить, уже спокійніше додає: — Це неможливо». Але кат і тепер не озивається, й засуджений ще каже: «Саме через те, що це неможливо, в суді й запровадили такий дивний звичай. Форми ще слід дотриматися, але виконувати смертний вирок уже не треба. Ти доправиш мене до іншої в'язниці, там я пробуду, мабуть, ще довго, але мене не стратять». Кат дістає ще одного кинджала, загорненого у вату, й каже: «Ти, либонь, віриш у казочку, де слугі наказують підкинути кудись дитину, але слуга натомість вирішує віддати її в науку шевцеві. То — казка, а тут — не казка».

27 серпня. Висновок після двох жахливих днів і ночей: подякуй своїм чиновницьким вадам — слабкості, ощадності, нерішучості, розважливості, завбачливості й т. ін. за те, що не відіслав Ф. листівку. Можливо, ти б і не відмовився від написаного, я припускаю, що це можливо. І який був би наслідок? Вчинок, злет? Ні. Такий вчинок ти вже один раз здійснив, але краще нічого не стало. Не намагайся цього пояснити; звичайно, ти можеш пояснити все минуле, адже на майбутнє ти навіть не зважаєшся, поки його спершу не поясниш. А саме це й неможливо. Те, що називають почуттям

відповідальності і як таке мало б заслуговувати на всіляку повагу, — кінець кінцем чиновницький дух, хлоп'яцтво, зламана батьком воля. Працюй над тим, що в тобі є кращого, воно в тебе просто під рукою. Це означає, отже, що не треба себе жаліти (та ще й коштом тієї ж таки Ф., людини, яку ти кохаєш), адже жаліти неможливо, позірне бажання жаліти сьогодні майже завело тебе в безвихідь. Ти жалієш себе не лише тоді, коли йдеться про Ф., одруження, дітей, відповідальність і т. ін., а й тоді, коли йдеться про службу, на якій ти виснеш, про нікудишне помешкання, в якому ти застряг. Усе. Годі про це. Не можна себе жаліти, не можна розрахувати все наперед. Ти нічого не знаєш про себе й про те, що для тебе краще. Сьогодні вночі, наприклад, коштом твого мозку й серця в тобі боролися два цілком рівноцінні й рівносильні аргументи, і кожен на свій лад непростий, а це означає, що розрахувати все неможливо. Що ж лишається роботи? Не опускайся вже до того, щоб ставати бойовищем, де незалежно від тебе триває битва, а ти не відчуваєш нічого, крім ударів страшних воїнів. Отож зберися на силі. Виправляйся, втікай від чиновницького духу, спробуй зрозуміти, хто ти, замість розраховувати, ким маєш стати. А найближча мета, безперечно, — стати солдатом. Годі тобі так безглуздо помилятися й порівнювати себе, скажімо, з Флобером, К'єркегором, Грільпарцером. Це просто хлоп'яцтво. Як ланки в ланцюгу розрахунків такі приклади, певна річ, можуть знадобитись, або, скоріше, вони непридатні разом з усіма розрахунками, але якщо брати їх окремо, по одному для порівняння, то вони непридатні вже від самого початку. Флобер і К'єркегор дуже добре знали, як стоїть справа з ними, вони мали тверду волю й не розраховували, а діяли. А в тебе самі розрахунки й розрахунки, чотири роки жахливих припливів і відпливів. Порівняння з Грільпарцером, може, й до місця, але ж Грільпарцера ти за гідного наслідування не вважаєш, — нещасливий приклад, якому нащадки мають дякувати, адже він страждав задля них.

1917

*15 вересня.*¹ Ти маєш можливість — якщо така можливість є взагалі — почати спочатку. Не прогав її. Якщо хочеш узятися серйозно, доведеться вихлюпнути із себе весь бруд, цього не уникнути. Тільки не викачайся в ньому. Якщо рана в легенях, як ти стверджуєш, — це лише символ, символ рани, запалення якої має ім'я Ф., а глибина має ім'я Виправдання, якщо це так, то й лікарські поради (світло, повітря, сонце, спокій) — символ. Ухопись ж за цей символ.

Яка прекрасна мить, майстерне облямування, здичавілий сад. Ти виходиш із будинку, огинає його, і садовою алеєю назустріч тобі лине богиня щастя.

Величне видіння, володар імперії.

Сільський майдан під владою ночі. Мудрість маленьких. Засилля тварин. Жінки. Корови, що так природно перетинають майдан. Моя канапа над землею.

18 вересня. Все пошматувати.

19 вересня. ...Рана болить не так через те, що глибока й велика, як через те, що задавлена. Коли таку рану відкривають знов і знов, уже вкотре ріжуть місце, яке оперували вже хтозна й скільки разів, — оце жахливо...

Ніколи не міг збагнути того, що майже кожен, хто вмів писати, може матеріалізувати в болю біль, як ото я, наприклад, можу в нещасті, навіть з іще гарячою від нещастя головою, сісти й кому-небудь написати: я нещасливий. Атож, я можу зробити навіть більше й, удаючись до різноманітних викрутасів — залежно від хисту, якому нібито нема ніякого діла до нещастя, — фантазувати на цю тему просто, чи ускладнено, чи з цілим букетом асоціацій. І це зовсім не брехня й не тамує болю, це просто милостивий надлишок сили тієї

¹ На період до цього запису припадають перший лікарський висновок про те, що Ф. Кафка хворий на сухоти, його рішення перервати заручини з Феліцією Бауер, відпустка на службі й переїзд на село до сестри Отли.

миті, коли біль таки вочевидь виснажив до самого дна всю силу моєї душі, яку він гризе. То що ж то за надлишок?

У мирний час ти успіхів не домагаєшся, у дні війни ти сходиш кров'ю...

21 вересня. Ф. була тут; щоб побачити мене, їде тридцять годин, я мав би цьому завадити.

Як я собі уявляю, на її долю випало, значною мірою з моєї вини, найбільше лихо. Я сам не можу себе збагнути, я анічогісінько не відчуваю, так само не можу дати собі раду, думаю про те, що позбавлений деяких своїх зручностей і, як єдине визнання цього, трохи ламаю комедію. У дрібницях вона не має рації, не має рації, коли захищає свої гадані чи й справжні права, та загалом її безневинно засуджено до тяжких тортур; я вчинив несправедливість, через яку вона мусить зазнавати тортур, та ще й орудою знаряддям тортур. Її від'їздом (каре́та з нею й Отлою огинає ставок, я навпростець перетинаю дорогу й ще раз підходжу до неї) і головним болем (тлін комедіанта) завершується день...

22 вересня. Нічого.

25 вересня. ...«Нове покоління» Таггера¹; убого, хвалькувато, зворушливо, професійно, місцями написано добре, з ледь відчутним дилетантизмом. Яке він має право козиряти? Загалом усе в нього таке саме убоге, як і в мене, як і в усіх. Не велике це святотатство — хворому на сухоти мати дітей. Флоберів батько хворів на сухоти. Вибір: або в легенях у дитини починає грати флейта (дуже гарний вислів для тієї музики, заради якої лікар прикладає вухо до грудей), або вона стає Флобером. Тремтливий стан у батька, коли про це заходить марна розмова.

Певний час я ще можу діставати задоволення від таких робіт, як «Сільський лікар», — за умови, що мені щось таке

¹ Таггер Теодор (1891–1958) — австрійський письменник, гра-матург.

ще вдасться (дуже мало ймовірно). Але щасливий я був би лише тоді, коли б наблизив світ до чистоти, правди, сталості.

Батоги, якими ми шмагаємо одне одного, за останні п'ять років узялися тугими вузлами.

28 вересня. Характер розмов із Ф.

Я. Ось до чого я це довів.

Ф. Ось до чого це довела я.

Я. Ось до чого я тебе довів.

Ф. Це правда.

Отже, на смерть я поклався б. Рештки віри. Повернення до батька. День великого примирення.

З листа до Ф., можливо, останнього (1 жовтня). Коли я перевіряю себе своєю кінцевою метою, то виявляється, що я, власне, прагну не до того, щоб стати доброю людиною й бути готовим відповідати перед якимсь найвищим судом, а зовсім навпаки — я намагаюсь окинути поглядом усю людську й тваринну спільноту, пізнати головні її пристрасті, бажання, моральні ідеали, звести їх до простих приписів і, відповідно до них, самому якнайскоріше стати для всіх неодмінно приємним, до того ж (і в цьому вся штука) таким приємним, щоб, не втрачаючи загальної любові, я, як єдиний грішник, котрого не підсмажують, зміг нарешті відверто, на очах у всіх оголити всі властиві мені вади. Одне слово, мені важить лише суд людський, і його я хочу обманути, хоч, певна річ, і без обману.

8 жовтня. Тим часом: жалісливі листи від Ф., Г. Б. погрожує надіслати листа. Невтішний стан (*courbature*¹). Годування кіз, порите мишами поле, копання картоплі («Як вітер віє нам у сідниці»), збирання шипшини, селянин Ф. (семеро дівчат, одна маленька, милий погляд, на плечі білий кролик), у кімнаті картина «Кайзер Франц Йозеф у склепі

¹ Нагмірна втома (фр.).

капуцинів», селянин К. (кремезний, продумана розповідь світової історії його господарства, але привітний і добрий). Загальне враження від селян: шляхетні чоловіки, що знайшли порятунок у сільському господарстві й організували свою роботу так мудро й смиренно, що вона цілком злилася з усім світом і до блаженного їхнього кінця оберігає їх від усіляких хитань та морської хвороби. Справжні громадяни землі...

Діккенсів «Коперфілд» («Кочегар» — відверте наслідування Діккенса, ще більшою мірою — задуманий роман). Історія з валізою, той, що ощаслиблює й зачаровує, брудна робота, кохана в маєтку, занечищені будинки тощо, та передовсім — метод. Мій намір, як я тепер бачу, полягав у тому, щоб написати діккенсівський роман, але збагачений яскравішими світільниками, які я запозичив би в часу, а також тьмянішими, які я добув би з себе. Діккенсове багатство й відчайдушний, могутній потік розповіді, але як наслідок цього — місця жакливо безпорадні, де він уже тільки стомлено поміщує досягнуте доти. Варварством віє від безглузлого цілого — варварством, якого я, щоправда, уник через свою слабкість і навчений власним епігонством. За манерою, яку затоплює почуття, приховано бездушність. Ці колоди сирих характеристик, які штучно припасовано до кожного персонажа й без яких Діккенс не зміг би швиденько вивершити жодну зі своїх історій. (З Вальзером¹ у нього спільне те, що обидва невпевнено користуються абстрактними метафорами.)

1919

27 червня. Почав новий щоденник — власне, через те, що читав старий. Деяких причин і намірів тепер, за чверть до дванадцятої, вже не пригадати.

¹ Вальзер Роберт (1878–1956) — швейцарський прозаїк і поет.

30 червня. Був у Рігерпарку. Прогулювався туди-сюди з Ю.¹ повз ясинові кущі. Фальш і щирість, фальш у зітханнях, щирість у скованості, в довірливості, в почутті безпеки. Неспокій на серці.

6 липня. Весь час ті самі думки, бажання, страх. І все ж спокійніший, ніж звичайно, так наче відбувається велика переміна, віддалене тремтіння якої я відчуваю. Сказано забагато.

11 грудня. Четвер. Холод. Мовчки з Ю.¹ в Рігерпарку. Спокуса на Грабені. Все це надто тяжко. Я не зовсім готовий. У духовному сенсі це так, як двадцять шість років тому казав учитель Бек, не помічаючи, щоправда, у своєму жарті пророцтва: «Нехай ще посидить у п'ятому класі, він надто кволий, така надмірна покvapність потім за себе помститься». І справді, я ріс, як ото саджанці, що надто швидко витяглись, а про них забули, і коли повіє протяг, я виявляю просто-таки артистичну майстерність, щоб від нього ухилитися; в цих моїх рухах є, якщо хочете, навіть щось зворушливе, та тільки й того. Як в Елезіуса з його діловими поїздками навесні до міст. При цьому його зовсім не варто недооцінювати: Елезіус міг би стати героєм книжки і, мабуть, навіть став би ним за часів молодості Гамсуна.

1920

6 січня. Все, що він робить, йому здається надзвичайно новим. Якби воно не мало життєвої свіжості, то саме собою — і він про це знає — неминуче було б виплодом старого чортового болота. Але ця свіжість вводить його в оману, примушує про все забути, чи змиритися, чи навіть, усе добре усвідомлюючи, сприймати безболісно. Адже нинішній день, без сумніву, — це саме той день, коли поступ збирається ступити далі.

¹ Юлія Вохрицек, друга наречена Ф. Кафки; знайомство, заручини, розірвання заручин — усе це відбулося протягом півроку і послужило поштовхом до написання «Листа до батька».

9 січня. Забобони, засади і здійснення життя.

Через рай вад досягають пекла чеснот. Так легко? Так брудно? Так неймовірно? Забобони — це так просто.

В його потилиці вирізали сегментоподібний отвір. Разом із сонцем туди зазирає цілий світ. Його це нервує, відвертає від роботи, крім того, він злиться через те, що саме його мають вилучити з вистави.

Якщо на другий день після визволення відчуття полону лишається незмінним, а то й стає ще гострішим, і навіть якщо виразно наголошують, що воно ніколи не мине, то це ще не заперечує можливості передчуття остаточного визволення. Усе це може бути радше необхідною передумовою остаточного визволення.

1921

15 жовтня. Десь тиждень тому всі щоденники віддав М.¹ Трохи вільніший? Ні. Чи спроможний іще я писати щось на кшталт щоденника? У кожному разі це буде щось інше, скоріше, воно десь сховається, не буде взагалі нічого, скажімо, про Гардта, який мене неабияк цікавив; я міг би занотувати що-небудь лише через силу. Таке враження, ніби я про нього вже давно все написав або — що, власне, те саме — ніби я вже неживий. Про М. я, певно, написати зміг би, але вже не з власної волі, до того ж це було б надто гостро спрямовано проти мене, такі речі мені вже не доводиться, як колись, докладно собі пояснювати, в цьому сенсі я вже не такий забудькуватий, як колись, я став живою пам'яттю, звідси й безсоння.

16 жовтня. Неділя. Трагедія безперервного початку, жодного самообману в тому, що все — лише початок і навіть

¹ Йдеться про чеську журналістку Мілену Єсенську, з якою Ф. Кафка познайомився на початку 1920 р., коли празький часопис «Ктеп» опублікував її переклад «Кочегара».

іще не початок, глупота тих, які про це не знають і які, наприклад, грають у футбол, щоб колись нарешті «домогтися успіху», власна глупота, похована в самому собі, мов у домовині, глупота тих, котрі гадають, нібито перед ними справжня домовина, тобто домовина, що її можна перевести, відкрити, розбити, поміняти на іншу...

17 жовтня. Те, що я не навчився нічого корисного та ще й дав своєму організму зачахнути — а це взаємозв'язано, — могло бути й наміром. Я хотів, щоб ніщо не відвертало моєї уваги, щоб моєї уваги не відвертала життєрадісність корисного й здорового чоловіка. Так ніби уваги, принаймні не меншою мірою, не відвертають недуга й відчай!

Цю думку я міг би повертати так і сяк і довести її до кінця собі на користь, але я не зважуюся на це й не вірю — в усякому разі сьогодні й у більшості днів — у будь-яку сприятливу для мене розв'язку.

Я не заздрю якійсь окремій подружній парі, я заздрю лише всім подружнім парам, і навіть коли я заздрю тільки одній парі, то заздрю, власне, загалом подружньому щастю в його безмежному розмаїтті; щастя окремої подружньої пари, навіть у найсприятливішому випадку, довело б мене, мабуть, до розпачу.

Я не вірю, що є люди, внутрішній стан яких нагадує мій, і все ж таких людей я можу собі уявити, але щоб навколо їхньої голови, як навколо моєї, весь час кружляв невидимий ворон — цього я не можу собі навіть уявити.

Вражає це моє методичне самознищення протягом багатьох років, воно нагадувало прорив греблі, що назривав поволі, як цілком спланована акція. Дух, що цього домігся, тепер може святкувати перемогу; чому ж він не хоче, щоб святкував і я? Та, мабуть, він іще не довів свого заміру до кінця й через те не може думати ні про що інше.

19 жовтня. Суть дороги через пустелю. Людина, сама собі народний ватажок, простує цією дорогою, досягаючи рештками (більшого годі собі уявити) свідомості те, що діється. Ціле життя вона відчуває десь неподалік Ханаан; у те, що цю землю вона побачить аж перед смертю, їй не

хочеться вірити. Ця остання надія може мати лише один сенс — показати, яку недосконалу мить становить людське життя, недосконалу тому, що цей вид життя, навіть якби він тривав вічно, врешті виявиться не чим іншим, як миттю. Мойсей не дійшов до Ханаана не через те, що його життя було надто коротке, а через те, що воно було людське. Ця кінцівка Мойсеєвого п'ятикнижжя нагадує завершальну сцену з «Education sentimentale»¹.

Тому, хто не годен упоратися з життям за життя, одна рука потрібна для того, щоб трохи відвертати породжений власною долею відчай — це йому вдається дуже погано, — а другою рукою він може записувати те, що бачить під руїнами, позаяк бачить він не так і більше, ніж решта людей, адже він мертвий за життя й усе ж таки той, хто пережив смерть. Якщо тільки для боротьби з відчаєм йому потрібні не обидві руки й не більше всього, ніж він має.

21 жовтня. Він не міг ступити до будинку, бо чув голос, що промовляв до нього: «Зачекай, поки я поведу тебе сам!» Отож він і далі лежав у поросі перед будинком, хоча не лишалося вже, либонь, жодної надії (як сказала б Сара).

Все це фантазія — сім'я, контора, друзі, вулиця; і дружина — теж фантазія, дальша чи ближча; а ближча правда лише в тому, що ти впираєшся головою в стіну камери, де нема ні вікон, ні дверей.

22 жовтня. Знавець, фахівець, чоловік, що знає свою справу; щоправда, ці знання нікому не можна передати, але, на щастя, вони нікому, здається, й не потрібні.

25 жовтня. ...Батько з матір'ю грали в карти; я сидів поруч сам, зовсім чужий; батько сказав, щоб я пограв з ними чи бодай подивився; я знайшов якусь відмовку. Що означала ця відмовка, до якої я вдавався з дитинства багато разів? Запрошення відкривали мені шлях до суспільства, певною

¹ «Виховання почуттів» (фр.) — роман Г. Флобера.

мірою до світського життя, із справою, що її вимагали від мене як від учасника, я впорався б якщо й не добре, то стерпно, гра, можливо, навіть не дуже й наганяла б на мене нудьгу, — й усе ж таки я відмовився. Якщо судити з цього, то я не маю рації, коли скаржуся, що життєвий потік ніколи мене не підхоплював, ніколи я не міг відірватися від Праги, ніколи мене не привчали до спорту, якого-небудь ремесла чи чогось такого, — я б, мабуть, шоразу відхилив пропозицію, так само, як запрошення пограти в карти. Доступне було тільки безглузде — вивчення юриспруденції, контора, згодом додавалися й інші безглузді речі, як-от: робота в садку, столярство й таке інше; ці додаткові речі нагадували вчинки чоловіка, який випихає за двері нещасного жebraка, а тоді сам із собою грається в благодійника, перекладаючи милостиню зі своєї правої руки в ліву...

29 жовтня. Одного з останніх вечорів я таки взяв участь у грі, записуючи для матері її очки. Та взаємини не потеплішали, а якщо познака такого потепління й була, то її заступила втома, нудьга, розчарування з приводу змарнованого часу. І так було б завжди. Пограниччя між самотністю й спілкуванням я перетинав украй зрідка, в ньому я влаштувався навіть надійніше, ніж у самій самотності. Якою жвавою, якою чудовою місциною був проти цього Робінзонів острів!

7 листопада. Неминучий обов'язок удаватися до самопостереження: якщо за мною хто-небудь спостерігає, я, певна річ, маю спостерігати за собою також, а якщо за мною не спостерігає ніхто, я маю спостерігати за собою ще уважніше.

Кожному, хто посвариться зі мною або кому я стану байдужим чи набридну, можна позаздрити, адже він має змогу легко мене позбутися (за тієї умови, певно, що не йдеться про життя; коли одного разу здалося, що у Ф. йдеться про життя, позбутися мене виявилось не легко; щоправда, я був молодий і сповнений сили, й бажання мої були також сповнені сили).

1 грудня. Після чотирьох відвідин М. поїде, вона їде вже завтра. Серед нестерпних днів чотири спокійні дні. Який

довгий шлях від думки, що я не сумую з приводу її від'їзду, не сумую по-справжньому, до усвідомлення, що її від'їзд навіоє на мене безмежний смуток. Звичайно, смуток — це не найгірше.

2 грудня. Писав листи в кімнаті батька й матері. Форми занепаду годі собі уявити. Недавно подумав був, що в ранньому дитинстві мене перемиг батько, й тепер я через шанобство не можу піти з поля битви, і так із року в рік, хоч мене перемагають знов і знов. Увесь час М., або не М., а принцип, світло в п'їтьмі.

20 грудня. Багато перестраждав у думках.

Злякано підхопився, прокинувшись від глибокого сну. Посеред кімнати за невеличким столиком сидів при свічці чужий чоловік. Сидів у напівтемряві, широкий і важкий, розстебнуте зимове пальто робило його ще ширшим.

Краще продумати:

Вільгельм Раабе¹ на смертнім одрі, дружина гладить йому чоло, він каже: «Як гарно».

Звичайно, це своєрідне щастя, коли можеш спокійно написати: «Задихнутися — це невимовно страшно». Звичайно ж, невимовно, а отже, нічого про це, знову ж таки, й не напишеш.

1922

16 січня. Минулого тижня немовби настав крах, такий страшний, як той, що стався якось уночі два роки тому, другого такого я не переживав. Здавалося, всьому кінець, та й сьогодні ще схоже на те, що нічого не змінилося. Це можна сприймати в подвійному розумінні, й саме так, мабуть, і треба сприймати.

¹ Раабе Вільгельм (1831–1910) — німецький письменник.

По-перше, злам, несила спати, несила не спати, несила зносити життя, правильніше сказати, послідовність життя. Годинники йдуть по-різному, внутрішній якось по-диявольському чи по-демонському, в усякім разі якось не людському поспішає, зовнішній іде собі, загинаючись, як ходить зазвичай. Чи ж можна сподіватися, що ці два різні світи не роз'єднаються, і вони таки роз'єднуються чи принаймні жахливо роздирають один одного. Причини того, що внутрішній годинник так страшенно летить, можуть бути різні, найочевидніша з них — самоаналіз, який не дає усталитися жодному уявленню, жене всіх їх на поверхню, щоб потім уже його самого як уявлення гнав далі новий самоаналіз.

По-друге, поштовх цій гонитві дає людство. Самотність, яку мені віддавна великою мірою накинули, а певною мірою я шукав собі сам — але й шукав хіба не з примусу? — тепер незаперечна й не знає меж. Куди вона веде? Вона може завести — і це здається найвірогіднішим — до божевілля, але про це годі більше говорити, гонитва проходить крізь мене й роздирає мене. Але я можу — чи ж можу-таки? — хай навіть лише зовсім невеликою мірою, й уціліти, якщо здамся на волю гонитви. Де я тоді опинюся? «Гонитва» — лише образ, я можу сказати також «напад на останню земну межу», до того ж напад ізнизу, з боку людей, і, позаяк це — також тільки образ, можу замінити його образом нападу згори, на мене.

Вся ця література — напад на межу, і якби цьому не завдив сіонізм, вона легко могла б обернутися на нове таємне вчення, на Кабалу. Передумови для цього є. Звичайно, тут потрібно мати щось на взірець незбагненого генія, який заново пустив би своє коріння в давні віки чи створив би давні віки заново, не змарнувавши себе на все це, а почавши марнувати себе аж тепер.

18 січня. ... Мить роздумів: будь задоволений, учися (вчися, сорокарічний) жити миттю (адже колись ти це вмів). Так, миттю, жахливою миттю. Вона не жахлива, тільки страх пе-

ред майбутнім робить її жахливою. І, звісно ж, погляд у минуле. Що ти зробив з подарованою тобі статтю? Не вийшло, скажуть урешті, і це буде все. Але ж легко могло б вийти. Звичайно, все вирішила дрібниця, до того ж незначна. Що в цьому особливого? Так траплялося в найбільших битвах світової історії. Долю дрібниць вирішували дрібниці.

М. має рацію: страх — це лихо, але це не означає, що мужність — це щастя, щастя — безстрашність, а не мужність, яка, мабуть, вимагає чогось більшого, ніж просто сили (в моєму класі було, здається, лише двоє юдеїв, що мали мужність, і обое ще в гімназії чи невдовзі після її закінчення застрелились), отже, не мужність, а безстрашність, спокійна, з відкритим поглядом, здатна стерпіти все. Не силує себе ні до чого, але не будь нещасливий через те, що не силуєш себе, або через те, що змушений себе силувати, коли треба це робити. І коли ти себе не силуєш, не уникай похитливо нагоди присилувати. Звісно, так, очевидно, це не буває ніколи, ба ні — це завжди так очевидно, наприклад: моя стать пригнічує мене, день і ніч мучить, я мушу долати страх і сором та, мабуть, і тугу, щоб задовольнити її, а з другого боку, нема сумніву в тому, що без страху, й туги, й сорому я, не довго думаючи, скористаюся випадковою, легко доступною нагодою; тоді, з огляду на це, лишиться не долати закон, страх і т. ін. (але й не гратися думкою про подолання), а певно, користатися з нагоди (але не скаржитись, якщо вона не трапиться). Звісно, є така собі середина між «дією» й «нагодою», а саме: спонукання, зваблення «нагоди» — практика, до якої я вдавався, на жаль, не тільки в таких справах, а й, на жаль, у всьому іншому. З погляду «закону» проти цього навряд чи можна щось заперечити, і все ж таки «зваблення», надто коли задля нього вдаються до негідних засобів, підозріло нагадує «гру думкою про подолання», і спокійної безстрашності з відкритим поглядом тут нема й сліду. Саме всупереч «буквальному» збігу з «законом» у цьому є щось відразливе, щось таке, чого треба неодмінно уникати. Та щоб цього уникати, потрібно, звичайно, себе силувати, а я з цим не впраююсь.

19 січня. ...Безмежне, глибоке, тепле, рятівне щастя сидіти біля колиски своєї дитини, напроти матері.

Тут є щось і від почуття: тепер річ не в тобі, хоч ти цього й хочеш. Інше почуття в бездітного: весь час річ у тобі, хочеш ти цього чи ні, кожної миті й до кінця, кожної миті, що роздирає нерви, весь час річ у тобі, й усе марно. Сізіф був неодружений...

21 січня. ...Заснув після півночі, прокинувся о п'ятій — неймовірне досягнення, неймовірне щастя, до того ж я ще напівсонний. Але щастя виявилось моїм нещастям, бо в голову відразу зайшла невідворотна думка: такого щастя ти не заслуговуєш, усі боги помсти накинулися на мене, я побачив, як найголовніший з-поміж них розчепіреними пальцями розлютовано чи то погрожує мені, чи то несамовито гамселить у кімвали. Збудження цих двох годин, до сьомої ранку, не тільки знищило наслідки того, що дав сон, але й на цілий день сповнило мене тремтінням і тривогою.

Без предків, без подружнього життя, без нащадків, сповнений шаленої жаги предків, подружнього життя, нащадків. Усі простягають до мене руки: предки, подружнє життя, нащадки — але надто далеко від мене.

Всьому є штучна, жалюгідна заміна — предкам, подружньому життю, нащадкам. Її створюють у судамах і, якщо не гинуть від судом, гинуть від того, що заміна така безвідрадна.

23 січня. Знов опосіла тривога. Звідки? Від звичайних думок, які швидко забуваються, але тривогу вони лишають незабутню. Мені легше назвати не самі думки, а місця, де вони зринають; одна з них, приміром, зайшла мені в голову на вузькій, порослій травою стежці, що веде вздовж Старо-Нової синагоги. Тривога виникає і в передчутті досить непоганого стану, який — несміливо й на чималій відстані — час від часу пробує наблизитись. Тривога й через те, що нічне рішення лишається тільки рішенням. Тривога через те, що досі моє життя було тупцянням на одному місці,

розвивалося в найкращому випадку так, як розвивається дупластий, приречений зуб. З мого боку не було ані найменшої, бодай почасті виправданої спроби налагодити своє життя. Мені, як і кожній людині, немовби було дано центр кола, і я, як і кожна людина, мав вибрати собі остаточний радіус, щоб потім окреслити чудове коло. Натомість я раз у раз набирав перед радіусом розгону, але знов і знов одразу спинявся. (Приклади: фортепіано, скрипка, мови, германістика, антисіонізм, сіонізм, давньоюдейська мова, садівництво, столярювання, література, спроби одружитися, власне помешкання.) Середина уявного кола геть уतिकана початими радіусами, там уже нема місця для нової спроби; «нема місця» — це вік, пошарпані нерви, «нема місця для спроби» — це кінець. А коли я, траплялося, проводив свій радіус трохи далі, ніж звичайно, скажімо, коли вивчав право чи заручався, то все виявлялося саме на оте «трохи» гіршим, а не кращим.

Розповів М. про ніч, цього мало. Із симптомами змирився, на симптоми не нарікай, поринь у страждання.

На серці тривожно.

24 січня. Щастя молодих і літніх одружених чоловіків, що працюють у нашій конторі. Мені воно не доступне, а якби й було доступне, то стало б нестерпним, і все ж це — єдине, чим я був би схильний насититись.

Зволікання перед народженням. Якщо існує переселення душ, то я ще не на найнижчому ступені. Моє життя — це зволікання перед народженням.

Стійкість. Я не хочу розвиватися у певний спосіб, я хочу в інше місце, насправді це — оте «прагнення до іншої зірки», але мені було б досить стояти впритул біля самого себе, мені було б досить, якби місце, де стою, я міг сприймати як інше місце.

Розвивалося все просто. Коли я ще був задоволений, я хотів бути незадоволеним і всіма приступними мені засобами, наданими часом і традиціями, навертав себе до незадоволення, хоч і хотів мати можливість повернутися. Отож я завше був незадоволений, зокрема й своїм задоволенням.

Прикметно, що коли діяти достатньо послідовно, то комедію можна обернути на дійсність. Мій духовний занепад почався з дитячої, щоправда, по-дитячому усвідомленої гри. Наприклад, я примушував м'язи на обличчі штучно посмикуватися, ходив Грабеном, переплівши за потилицею руки. По-дитячому відразлива, але успішна гра. (Десь так я розвивався й у писанні, щоправда, згодом цей розвиток, на жаль, припинився.) Коли вже в такий спосіб можна силоміць накликати на себе лихо, то можна силоміць накликати все. Хоч би як здавалося, що весь мій розвиток заперечує мої розмірковування й хоч би як такі думки взагалі суперечили моїй суті, я в жодному разі не можу визнати, що перші початки мого нещастя були внутрішньо потрібні, а якщо в них і була потреба, то не внутрішня, вони налітали, як мухи, і їх, як мух, не важко було прогнати.

На другому березі нещастя було б таке саме велике, а може, й більше (через мою слабкість), адже я знаю це з досвіду, важіль і досі трохи здригається, відколи я перевів його востаннє; але навіщо ж тоді я збільшую нещастя, стоячи на цьому березі й прагнучи потрапити на другий?

Сумний з певної причини. Залежу від неї. Завжди в небезпеці. Безвихідь. Як легко було першого разу, як важко цього разу. Як безпорадно дивиться на мене тиран: «То ось куди ти мене ведеш?» Отже, спокою, незважаючи ні на що, все ж таки нема; пополудні вранішню надію поховано. За такого життя не можна вдовольнитися коханням, не було ще, безперечно, такої людини, якій це вдалося б. Коли люди досягали цієї межі — а той, хто доходить до неї, уже гідний співчуття, — вони звертали вбік, а я зробити цього не можу. Мені навіть здається, що я до неї зовсім і не йшов, а мене ще маленьким притягли туди й прикували ланцюгами, тільки усвідомлення нещастя прокидалося поступово, а саме нещастя було вже там, бракувало лише проникливого, навіть не пророчого погляду, щоб його побачити.

Вранці спало на думку: «В такий спосіб ти, мабуть, усе ж зможеш жити, тільки бережи тепер це життя від жінок». Бережи його від жінок, але оце «в такий спосіб» їх уже передбачає.

Сказати, що ти мене покинула, було б дуже несправедливо, але те, що я покинутий, часом жахливо покинутий, — це правда.

Щодо «рішення» я теж маю право впадати в безмежний відчай з приводу свого становища.

30 січня. Очікую запалення легенів. Страх не так перед хворобою, як за матір і перед нею, перед батьком, перед директором і всіма іншими. Ось тут і виявляється, що існують два світи й що супроти хвороби я такий самий невіглас, такий самий безпорадний, такий самий несміливий, як, скажімо, перед старшим кельнером. А загалом розподіл мені здається надто чітким, у своїй недзвозначності небезпечним, сумним і надто владним. Невже я живу в іншому світі? Чи зважуюсь я про це сказати?

Часом кажу: «Нащо мені жити? Я не хочу помирати лише задля сім'ї». Але ж саме сім'я — це і є втілення життя, отже, жити хочуть все ж таки задля самого життя. Та щодо матері, то це, здається, стосується й мене, хоча тільки останнім часом. Та чи не вдячність і розчулення привело мене до цього? Вдячність і розчулення, позаяк я бачу, як вона, докладаючи неймовірних на її вік зусиль, намагається відновити мої зв'язки з життям. Але вдячність — це також життя.

3 лютого. Безсоння, майже безпросвітне; змучений сновиддями, так ніби їх видряпують на мені, мов на якомусь невіддатливому матеріалі.

Млявість, слабкість очевидна, але описати її важко, бо це — суміш полохливості, стриманості, балакучості, нерішучості, мені хочеться описати щось однозначне, низку прикмет слабкості, які в певному сенсі становлять одну-єдину слабкість, що піддається чіткому опису (вона не має нічого спільного з великими вадами, такими як брехливість, марнославство тощо). Ця слабкість стримує мене як від божевілля, так і від будь-якого злету. За те, що вона стримує мене від божевілля, я її лелію; від страху перед божевіллям я офірую

злетом, але ця моя обуродка в царині, що не знає обуродок, звичайно ж, зазнає поразки. Якщо тільки не втрутяться сонливість і своєю цілоденною й цілонічною роботою не зруйнує всі перешкоди й не розчистить шлях. Але тоді мене знову прийме в свої обійми божевілья, бо я відмовився від злету, який приходить лише тоді, коли його бажаєш.

4 лютого. Огорнений холодом відчаю, змінене обличчя, незбагненні люди.

М. сказала, сама не в змозі до кінця зрозуміти (адже є і вмотивована сумна пихатість) всієї правди своїх слів, про щастя просто погомоніти з людьми. Кого ще можуть так, як мене, потішити балачки з людьми! Надто пізно, мабуть, і дивним кружним шляхом я повертаюся до людей.

5 лютого. Утекти від них. Зробивши якийсь карколомний стрибок. Удома, в затишній кімнаті, при світлі від лампи. Казати про це небезпечно. Це може викликати їх із лісів, як ото коли засвітиш лампу, щоб допомогти їм натрапити на слід.

12 лютого. Мене завжди відштовхували не ті жінки, котрі кажуть: «Я тебе не кохаю», а ті, котрі кажуть: «Ти не можеш мене кохати, хоч би як того хотів, ти, на свою біду, кохаєш власне кохання до мене, а кохання до мене не кохає тебе». Тим-то не можна сказати, що я пізнав слова «я тебе кохаю», я пізнав тільки тишу очікування, яку мали порушити мої слова «я тебе кохаю», лиш це я пізнав, більш нічого.

Страх кататися на санках з гір, острах, коли треба йти по слизькому снігу; невеличке оповідання, яке я сьогодні читав, знову викликало давно забуту, але завжди напихваті думку, чи не став причиною мого занепаду все ж таки лише божевільний егоїзм, страх за себе, і то страх не за високе «я», а страх за найзвичайнісінький свій буденний добробут — так ніби я сам послав із глибини свого ества месника (характерно: права рука не знає, що робить ліва). У моїй конторі все ще живуть сподіванням, що моє життя почнеться аж завтра, а я тим часом уже дійшов до краю.

19 лютого. Сподівання?

20 лютого. Непомітне життя. Помітні невдачі.

1 березня. «Річард III». Знепритомнів.

5 березня. Три дні в ліжку. Невеличне товариство біля ліжка. Поворот. Утеча. Цілковита поразка. Весь час замкнена в кімнатах світова історія.

6 березня. Знов поважний і стомлений.

7 березня. Вчора найгірший вечір, так, наче всьому настав край.

9 березня. Та це була лише втома, але сьогодні новий напад, аж піт на чолі виступив. А що, коли задихнешся сам? Що, коли внаслідок наполегливого спостереження за собою отвір, крізь який уливаєшся у світ, стане надто вузьким чи й узагалі зімкнеться? Часом я вже недалеко від цього. Річка, що тече навспак. Великою мірою це відбувається вже давно.

Скочити самому на коня того, хто нападає. Єдина можливість. Але скільки сили й спритності для цього потрібно! І як уже пізно!

Життя незайманого лісу. Заздрю щасливій, непогамовній природі, що працює все ж таки вочевидь з нужди (геть як я), проте завше виконує всі вимоги противника. Та ще й так легко, так мелодійно.

Колись, як у мене що-небудь боліло й біль уцухав, я був щасливий, тепер я відчуваю лише полегкість, але не покидає й гірке відчуття: «Знов усього лишень здоровий, тільки й того».

Десь чекає допомога, і погоничі завертають мене туди.

13 березня. Чисте почуття і ясне усвідомлення його джерела. Вигляд дітей, надто однієї дівчинки (рівна хода, короткі чорні коси) й другої (білява, невиразні риси, невиразна усмішка), підбадьорлива музика, маршова хода. Почуття людини, яку спостигло лихо, а тут трапилася допомога, але людина рада не тому, що її врятовано — її зовсім не врятовано, — а тому, що приходить нова молодь, надійна, ладна стати до бою, хоч і не знає, що її очікує, але те, що вона ні про що не здогадується, викликає в тих, хто її спостерігає, не почуття безнадії, а зачудування, втіху, сльози. Додається й ненависть до того, проти кого належить стати до бою (але це почуття, як мені здається, трохи юдейське).

4 квітня. Який довгий шлях від внутрішньої нужди до сцени, схожої на ту, що відбулась у дворі, і який короткий зворотний шлях. А позаяк тепер ти на батьківщині, звідси вже нікуди не дінешся.

6 квітня. Уже два дні передчуття, вчора напад, спокою не знаю й далі, страшна ворожа сила. Одна з причин: розмова з матір'ю, жарти з приводу майбутнього. Задуманий лист до Мілени.

Три ерінії. Втеча до гаю. Мілена.

10 квітня. П'ять провідних засад для пекла (у генетичній послідовності):

1. «За вікном те, що найгірше». Решта — янгольське, з цим треба відверто або, коли не згоден (таке буває частіше), мовчки погодитись.
2. «Ти маєш володіти кожною дівчиною!» — не по-донжуанському, а, як казав диявол, відповідно до «сексуального етикету».
3. «Цією дівчиною ти не маєш права володіти!» — а тому й не можеш. Небесна *fata morgana* в пеклі.

4. «Усе це — лише природна потреба»; позаяк ти її маєш, будь задоволений.
5. «Природна потреба — це все». Хіба ти можеш мати все? Того ж ти й не маєш навіть природної потреби.

Юнаком у сексуальних речах я був такий недосвідчений і байдужий (і лишався б таким дуже довго, коли б мене не підштовхнули до них силоміць), яким сьогодні є, скажімо, в теорії відносності. Я звертав увагу тільки на дрібниці (та й то лише після того, як пройшов добру науку), наприклад, на те, що саме жінки, котрі на вулиці мені здавалися найвродливішими і найошатнішими, мали бути непристойними.

Вічна молодість неможлива; навіть якби не було інших перешкод, неможливою її зробило б самоспостереження.

19 травня. Удвох він почувається ще самотнішим, ніж сам. Коли він з кимось удвох, це друге хапає його й міцно тримає, а він безпорадний що-небудь удіяти проти. Коли він сам, його хоч і намагається вхопити все людство, але численні випростані руки заплутуються одна в одній, і ніхто до нього не дотягується.

20 травня. Масони на Альтшtedтер-рінг. Можливо, що будь-яка мова й учення істинні.

Невеличке, брудне, босоноге дівча біжить у коротенькій сукенці, коси розвіваються.

23 травня. Неправильно, коли про кого-небудь кажуть: йому добре, він страждав не багато; правильніше було б: він був такий, що з ним нічого не могло статись; а найправильніше: він усе перестраждав, але все — в одну-єдину мить, хіба ж могло йому статися ще щось, коли варіанти страждань насправді чи завдяки його всевладному слову цілком вичерпались...

14 листопада. Увечері температура весь час 37,6–37,7. Сиджу за письмовим столом, нічого не вдається, на вулицю майже не виходжу. І все ж таки нарікати на хворобу — це тартюфство.

18 грудня. Весь час у ліжку. Вчора «Або — або»¹.

1923

12 червня. Жахи останнього часу, незліченні, майже безперервні. Прогулянки, ночі, дні, не здатний ні на що, крім болю.

І все ж таки. Ніяких «і все ж таки», хоч би як насторожено й злякано ти на мене дивилася, Крижановська, з листівки, що стоїть переді мною.

Щодалі з більшим острахом сідаю писати. Воно й не дивно. Кожне слово, повернуте рукою духів (цей помах руки — характерний їхній рух), обертається списом, наставленим проти того, хто що-небудь висловлює. Надто такі зауваження. І так без кінця-краю. Одна тільки втіха: це станеться, хочеш ти чи ні. А якщо й хочеш, це допоможе надзвичайно мало. Та ось що означає більше, ніж утіху: ти також маєш зброю.

¹ Книжка С. К'єркегора.

ЗМІСТ

«Література — це я сам...» *Передмова Дмитра Затонського* 5

ОПОВІДАННЯ

Перевтілення. *Переклав Євген Попович* 24
Вирок. *Переклав Євген Попович* 69
У виправній колонії. *Переклав Олекса Логвиненко* 80

ІЗ ЗБІРНИКА «СПОГЛЯДАННЯ»

Діти на вулиці. *Переклав Олекса Логвиненко* 110
Несподівана прозулянка. *Переклав Олекса Логвиненко* 113
Повернення додому. *Переклав Олекса Логвиненко* 114
Відмова. *Переклав Олекса Логвиненко* 115
Колоди. *Переклав Олекса Логвиненко* 115

ІЗ ЗБІРНИКА «СІЛЬСЬКИЙ ЛІКАР»

Сільський лікар. *Переклав Олекса Логвиненко* 116
Шакали й араби. *Переклав Олекса Логвиненко* 122
Імператорське послання. *Переклав Євген Попович* 126
Братовбивство. *Переклав Олекса Логвиненко* 127
Звіт для Академії. *Переклав Олекса Логвиненко* 129

ІЗ ЗБІРНИКА «ГОЛОДОМАЙСТЕР»

Перше горе. *Переклав Петро Таращук* 140
Жіночка. *Переклав Петро Таращук* 142
Голодомайстер. *Переклав Петро Таращук* 149
Співачка Жозефіна, або Мишачій народ. *Переклав Петро Таращук* 158

ОПОВІДАННЯ, ОПУБЛІКОВАНІ ПІСЛЯ СМЕРТІ

Верхи на кадобі. <i>Переклав Євген Попович</i>	174
Залізничні пасажери. <i>Переклав Євген Попович</i>	176
Правда про Санча Пансу. <i>Переклав Євген Попович</i>	177
Міський герб. <i>Переклав Олекса Логвиненко</i>	177
До питання про закони. <i>Переклав Олекса Логвиненко</i>	178
Подружня пара. <i>Переклав Олекса Логвиненко</i>	180

РОМАН ТА УРИВКИ З РОМАНІВ

Процес. <i>Переклав Петро Таращук</i>	188
Кочезар (з роману «Америка»). <i>Переклав Євген Попович</i>	382
Замок (уривки з роману). <i>Переклав Євген Попович</i>	410

ЛИСТИ, ЗАПОВІТИ, ЩОДЕННИКИ

Лист до батька. <i>Переклав Олекса Логвиненко</i>	436
Заповіти. <i>Переклав Олекса Логвиненко</i>	484
Із щоденників 1910–1923 рр. <i>Переклав Олекса Логвиненко</i>	486

ББК 84.4АВТ

Кафка, Франц.

К30 ТВОРИ : оповідання, романи, листи, щоденники/Франц Кафка; передм. Д. Затонського. — К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. — 592 с.: портр. — (Доросла серія).
ISBN 978-617-585-008-4

У книзі вибраних творів Франца Кафки — одного з найвидатніших німецькомовних письменників ХХ століття, австрійського чиновника, єврейського страдника і громадянина Чехії — подано оповідання з усіх прижиттєвих та посмертних видань, романи «Процес», «Америка» (уривок), «Замок» (уривок), а також його листи і щоденники.

Це найповніше видання творів Кафки українською мовою.